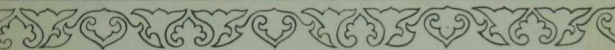

КАЗАН УТЛАРЫ

12.1993

«КАЗАН УТЛАРЫ» 1994 ЕЛДА

Журналыбызның бу саны Сызга барып ирешкәндә, ихтимал, инде Яна ел кәргән булыр. Хәерле еллар булсын! Халкыбызның мәстәкый-льлеккә ирешә баруы ныгысын, күркәм нәтижәләр бирсен. Форсаттан файдаланып, барлык укучыларыбызны Яна ел белән котлыйбыз: йорт-гаиләгез имин булсын, эшләрегез уң барсын, рухи дөньягыз бай булсын!

Журнал 1994 елда үзенәң укучыларына нинди яна әсәрләр, мавыктыргыч сәхифәләр бүләк итәргә жыена сон? Редакциябез хәзинәсендә татар әдипләренәң әле беркайда да басылмаган өр-яңа роман, повесть һәм хикәяләре байтак. Мәнә аларның кайберләре:

Әхсән Баянов. «Урланган ай». *Повесть.*

Мөсәгыйть Хәбибуллин. «Хан оныгы Хансәяр». *Тарихи роман.*

Гүрий Тавлин. «Афәт». *Трилогия. III китәп.*

Локман Бадыйкшан. «Мөртәт». *Роман.*

Тәүфик Әйди. «Төркия — кардәшләр иле». *Сәяхәтнамә.*

Әнәс Галиев. «Солдат язмышы». *Повесть.*

Зәки Зәйнуллин. «Урам». *Повесть.*

Әлбәттә, күренекле шагыйрьләребез һәм яшьләр ижатына да һәрвакыт киң урын биреләчәк.

Татар халкының үткәне, бүгенгесе, киләчәге. Фәнни мәкаләләр. Әдәби һәм мәдәни мирас. Төркия һәм Татарстан багланышлары. Публицистика. Сәнгать. Әдәби тәнкыйть. Яңа китаплар. Төрки һәм дөнья халыклары әдәбиятыннан үрнәкләр. Тарихи шәхесләр...

Сәхифәләребез күп, тоткан мәсләгебез, кыйблабыз исә бер генә — халкыбызга рухи хезмәт итү, иманлы юлдан киләчәккә таба бергә атлау, бергә яшәү.

Кыскасы: «Казан утлары» журналы татар халкының төп әдәби журналы, үзенә күрә энциклопедиясе, рухи көзгесе булып кала бирә.

«Казан утлары» Сезне алга таба да үз учагы тирәсенә чакыра. Эштә, уйда, гамәлдә һәрвакыт фикердәшләр булып калыйк, дуслар!

«Казан утлары» редакциясе.

КАЗАН УТЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

ТАТАРСТАН
ХӨКҮМӘТЕ,
ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР
БЕРЛЕГЕ,
РЕДАКЦИЯНЕҢ
ХЕЗМӘТ
КОЛЛЕКТИВЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

12

(854)

1993

Бу санда

Р. ГАТАШ. Калган гомеремне айтми сәгать. <i>Шигърь</i>	3
А. ГЫЙЛӘЖЕВ. Йәгез, бер дога. <i>Роман</i>	4
С. САБИРОВ. Очрашу. <i>Хикәя</i>	99
Д. СИРАЙ. Кемне нәрсә кызыктыра. <i>Шигърьләр</i>	105
Ш. ӘХМӘТСАФА. «Хәтер яктысы» дәфтөрөн- нән. <i>Шигърьләр</i>	108
Венгр хикәяләре	118
Ш. МАННАП. Күчелле хатирәләр	138

ТӨРКИ ХАЛЫКЛАР АВЫЗ ИЖАТЫ МИРАСЫННАН

Г. МӨХӘММӘТШИН. Урфа юллары борма	112
Төрөк халык җырларыннан	113

ӘДӘБИ ТӨНКЫЙТ

Дискуссия: Безнең тормыш. Безнең әдәбият (<i>Йомгак урынына</i>)	146
Ф. ХАТИПОВ. Романнарда — Сөембикә образы	152

МӘДӘНИЯТБЕЗ ТАРИХЫНА

Т. ӘЙДИ. Хәзинәләр уртақ (Төрөк-татар баг- ланышлары)	160
--	-----

ТАРИХ БИТЛӨРЕННӨН

Р. НӘФЫЙГОВ. «Кем җикте безгә төрәддәт ар- басын?»	168
---	-----

«МӨГАРИФ» ЖУРНАЛЫНА — 75 ЕЛ

Ф. ШӘРИФУЛЛИН. Мөгаллимдер мөгаллимгә	180
Укучы сүзе	182
1993 елда журналда басылган әсәрләр исемлегә	185
Ижтимагый-мәдәни тормышыбыздан	189

Баш мөхәррир

Равил Фәйзуллин

Редколлегия

Гариф Ахунов

**Гүзәл Вәлиева-
Сөләйманова**

Тәлгат Галиуллин

Аяз Гыйләжев

Салих Маннапов

Зиннур Мансуров

Рөстәм Мишгалимов

Фәрвәз Миннуллин

Минтаһир Минһажев

Мөхәммәт Мәһдиев

Ринат Мөхәммәдиев

Рашат Низамиев

(баш мөхәррир урынбасары)

Индус Таһиров

Наис Гамбаров

(жаваплы сәркатип)

Тәүфик Әйдә

(бүлек мөхәррире)

Марсель Әхмәтжанов

Безнең адрес: 420066,
Казан, Декабристлар ур., 2.

Телефоннар:
баш мөхәррир — 53-07-60,
баш мөхәррир урынбасары —
53-07-09,
жаваплы сәркатип — 53-36-12.

Бүлекләр:

интервью, фот.
хатлар — 53-07-61,
чочма әсәрләр, сәнгать,
тәнкыйть — 53-07-63,
корректорлар — 53-07-65.

В НАШЕМ НОМЕРЕ

«Проза и поэзия»: роман-воспоминание А. ГИЛЯЗОВА, белгерские рассказы, рассказы-воспоминания Ш. МАННАПОВА, рассказ С. САБИРОВА, стихи Д. СИРАЯ, Ш. МУСТАФИНА.

Из устного творчества тюркских народов.
«Литературная критика»: Итоги дискуссии «Наша жизнь. Наша литература». Статья Ф. ХАТИПОВА «Образ Сююмбике в романах последних лет».

«К истории культуры»: статья Т. АЙДИ посвящена тюркско-татарским отношениям.

«К истории»: статья Р. НАФИГОВА «Страницы истории».

«75 лет журналу «Магариф»: статья главного редактора Ф. ШАРИФУЛЛИНА.

Дневник общественно-политической жизни.

На наших обложках: «Кырай» — картина народной художницы Татарстана Г. Рахманкуловой, известный писатель Г. Шарафутдинов.

● Авторлар фикере редакция фикере белән туры килеп бетмәскә дә мөмкин.

● Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләгәннән һәм кире кайтарылмый.

● Журналда басылган язмаларны күчереп басканда, «Казан утлары»нан алынганлыгын күрсәтү мөжбүри.

Мөхәррирләр: Мансур Вәдиев, Рәдиф Гатауллин, Шамил Маннапов, Шаһинур Мостафин, Рәшит Әхмәтжанов.

Техник мөхәррир: Тәслимә Сибгатуллина.

Корректорлар: Гөлзәдә Моратова, Лилия Гатауллина.

Машинисткалар: Флера Сабирова, Гөлнәз Хөснетдинова.

Производства бирелде 2.11.93 ел. Басарга кул куелды 2.12.93 ел. Офсет ысулы белән басылды. Казан. Форматы 70 × 108¹/₁₆ и. Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12 (16.8).

Тираж 25 935. Заказ Я-685. Бюджет 30 сум.

Журнал Татарстан Республикасының Мәдәният һәм матбугат министрлыгында терекләгән. Терекләү запаклыгы № 7.

Татарстан газетә һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.

Казан, Декабристлар урамы, 2.

© «Казан утлары», 1993 ел.

Рәдиф Гаташ

* * *

Калган гомеремне әйтми сәгать,
йөдәтсә дә сорап жан аны...
Менә тагын бер ел үтсә бара,
минутлары инде санаулы.

Озатамын иске елны уйчан,
яңасына әзер елмаяу...

Мөлдәрәмә тулы жанда — ялкын:
сабуллашуга һәм каршылауга
шул ук сорау катыш моң, яну...

Иске елдан ниләр алып калыйм,
һәм моңаю бүген ярармы?

Килер елым нинди булыр?
Аны
бәхетле дип дөнья табармы?

Саный гына сәгать, әйтми — юкса,
кемгәдер бит минем гомерем дә
минутына кадәр санаулы?

Гомер, гомер...
Яңа ел алды...

Аяз Гыйләжев

ЙӘГЕЗ, БЕР ДОГА!

РОМАН-ХАТИРӘ

15

Ахырзаман фетнәсен күрсәтмәсен!

Татар сүзе.

Зонада милләтара каршылыклар күзгә-күз көчәеп килә. Хәзер икмәк кисү урыны яки ашханә өчен талашлар юк диярлек. Яшь-рәк бандеровчылар исәйде, катнаш зоналарда карак-бурлардан, сукалардан отып алган шыксыз гадәтләре кимеде, алар, һичшиксез, акылга утыра баралар. Күрше барак старостасы, ягымлы һәм сөйкемле рухани — пан отче Чайковский тирәсендә көне-төне белән яшъләр жыела. «Инжил»дән гыйбрәтләр тыңлыйлар һәм күмәкләшенеп жырлап та жибәрәләр. Муеннарына нәни бакыр хачлар менде егетләренчә, алардан күрмәкче мөселманнар да ярым айны нәзек чылбырларга тагып, иманлы кыяфәттә йөри башладылар. Кавказлылардан берәү намаз-нияз йолаларын белә икән, жомгаларда мөселманнар жыелып Ходай хәзрәтләренә ялвара-ялвара, намаз укырга керештеләр. Хәзер ике арадагы тартышларның сәбәбен аңлатырлык та түгел. Зонада яшәү шартлары бер чамадарак, мөмкинлекләр дә бер тирәдә. Западниклар урысларны яратмый, литвиннар исә урысларны жен урынына күрә. Аңлыйм, бу тарихи дошманлыкның кайчаннан башланып, ни хәлләрдә дәвам иткәнен аңлатып та була. Тик зонада, бөтенчә бер көтүдә куылып йөргәндә дошманлыкның ни хәжәте бар? Хәзер иң чуар төркем — «каралар» да ишәйде. Чеченнар башлап йөри, алар узаман. Кабардин, балкар, аварлар аларга тартыла. Милли нигезләрдә ныклы оешмалар төзелүен хәзер сукуыр да күрерлек. Көрсәдагы сугыш уты дөрләп дөньяга таралса, зоналарга хәвеф-хәтәр янаса диебрәк башланган эш, үзә үк хәтәр бер төсмер алды.

Ахыры. Баштагы өлеше 10 һәм 11 нче саннарда.

Яман эш тиз йога, элегрэк күренмөгән, милләт буларак барлыклары да абайланмаган аз саны белоруслар, поляклар төркем-төркем жыйнала башлады. Нинди телләрдә генә сөйләшмиләр Актас тоткыннары! Телләр төрлө, ә сүzlәр?

Яшләр футбол кырына чыкты. Командалар ике — европалылар вә «каралар». Баскетбол уйныйлар, капма-каршы ике команда: литвиннар һәм «каралар». Урыслар «каралар» арасында! Нишләтәсең, зонаның үз милли бүленеш капуннары бар.

Иртәнге ак томан сыман зона уртасында аккан белорус егетләрен нык хәтерлим!.. Гадәттә, төркем башы итеп күзгә бөреләп тормаган, барлыгы да беленмөгән, хәрәкәтә күз карашын кисмөгән төссезрәк тоткынны сайыйлар. Ә болар, араларыннан иң таза, иң сылу, иң мөлаем егетне куйганнар. Бу укымышлы егетнен төркем башы булуы хәтта сәер иде. Чөнки төркем башы — күз буяу булгандыр дип уйлыйм. Ул болай, төп житәкләүне үтәмәсә дә, урыны түрдә, уртада. Урысларның төркем житәкчесе Семен Якушев оялчан гына, төчкергәндә яргаланган ирен-нәрен ике учы белән каплап, тиз-тиз як-ягына карана торган әдәплә, иңсафлы кеше иде. Һәр сүзә елмаюга кушылып чыга, урыс кавамеңә һич ошамаган — сүгенми. Литвиннарда да бүтәннәрдән бер ягы белән аерылып тормаган тәбәнәк кенә урта яшләрләгә ир баш булып йөри иде. Өрлектәй Медишаускас Иозас Иона, Людгарис Пакарклис, базык, гаять көчлә Эдуардс Бринклис, баскетбол уйнаганда алкага төртә-куллары белән ябыша алган Болеславс Мезис янында бу ир йолкыш көтүче кыяфәтендә булса да, бүтәннәр аны карышусыз тыңыйлар, өлкәнлеген, ояллыгын тәкъдир итәләр иде шикелле. Милли башлыкның кыдрач, пырдымсыз, түземсез булуның нинди афәтләр укынына илтеп житкәрә алуын дөнья тиз арада күрсәтте, Актас зонасы пыр тузды! Литвиннар белән аралашып, дус яшәдем. Гәрчә бригадамда Литва кешеләре юк иде. Ни гажәптер, литвиннарның күпчелегә яшләр, алар жылы, сигез сәгатә эшлә заводны өнәмәделәр дип беләм. Аларның күпчелегә төзелештә, жил күзендә. Таң туса, машиналарга төялсә, яңгырда-жылдә шәһәргә барып йөрүләр мең газан булса да, алар карышусыз шул объектларга барып йөриләр. Безнең завод асылда сәлпәрәгән картлар оялаган иске умарта булган икән!

Ут — алла, тарихта күпме кабиләләр утка табынганнар, утны адәм иярли алмаслык, үлчәүгә сыймас көч дип санаганнар. Ут — күктән ингән-дә аерата гайрәтлө, аяусыз һәм дәһшәтлө булган. Яшен — илаһи көчләрнең бармак янап кисәтүе түгелмени?.. Ут хәзерендә — йөгәнләргә баш бирмәүче кызыл яллы гайрәтлө чаптар ул. Ә дигәнчә урманнарны ялмап ала, шахта базларына төшеп житеп иблискә әйләнә, адәм балаларының жанын кысып чыгара. Йорт-кураларны, биек-биек кунакханәләрне шырпы кабы урынына көлгә әйләндерә ут. Ә вулканнар?.. Ут ташкыны-лавага нәрсә каршы-тора ала?..

Әмма бу утларга караганда да гайрәтләрәк, тың-гөбһәсез көчләрәк тагын бер ут бар. Анысы төтәсез-ялкысыз, күзгә күренмичә астан, мыштым-мыштым гына пыскып йөри дә, мә сиңа, бәрәп чыга! Илләр белән илләр арасын бозучы, ирләр белән ирләрне пычакка пычак китерүчә, дөнья яралганнан бирле кешеләккә, гади гавәмнәргә — крестьянға, эңчә утларга ничаклы зыян-забәр салган, күзгә күренмәгән бу утның сүнәчөгә юк. Төтенә дә шөйләнми каһәриен, сөрәме дә бик сонарып кына сизелә, астыртын гына көйри-көйри дә, нәни генә жилдән дә дөрләп кабына! Бу ут — милли дошманлык. Дошманлык милләтләр арасына бик борынгыдан салып калдырылган. Әз-мәз басылып торса да, бу каршылык онытылмаган, власть ияләре, (гадәттә шулар ут белән уйный!) үз нәфесләрен кытыртып, бу утка йомычка гына түгел, адәм башларын өсти торганнар. Үз максатына төрлө юллар эзләп ирешүчә ут-иблис Актас лагеренда шактый пыскып ятты. Урыслардан берәү сүзгә-сүз килеп, гел юк өчен бандеровчының янагына берне кундырган икән, бу — гауга.

Йодрыклар йомарлана, янак сөякләре шытырдый, итек кунычларында йокымсыраган хәнжәрләр көнгә чыгып ялтырый. Баксаң, телгә алып торырлык та булмаган вак кына нәрсәдән чыккан каршылык. Берәүгә янарак френч эләккән, икенчесенә жинч очлары ямаулыны биргәннәр каптеркада. Яна френч өчен тарткалаша башлаганнар, талаша торгач, жинч умырылып чыккан лагерь сөләмәсенә! Сүзләренә көчә беткән, сукуыр йодрыкка сүз биргәннәр. Теге яктан да, моннан да йөзләрчә егетләр алдан сүз куешкан почмакларга жыйналалар, таза аяк табаннары астында мыштым гына хыяләтче ут көйри. Ут!

Кабатлауның кайчагында зыяны юк, көнгә намазны биш вакытта укысак та, аның сыйфаты үзгәрми, акылны тиешле юнәлештә тоталар, унга-сулга тайпылырга ирек бирми! Корейда сугыш кызганнан-кыза бара. Конфликтның көчәеп китүен генә көтә Берия ялчылары, һәммәбезне канга батырачаклар. Этапларга соңгы вакытта шушы хөкөм карары ияреп килә. Лагерь башлыклары белән нык аралашкан абруйлы тоткыннар бар, профессорларны, шахмат осталарын, музыкантларны яраталар алар, яшертен генә аралашалар дип тә сөйлиләр, очрашалар икән сөйләшәләр, сөйләшәләр икән сер сандыкларын бикләгән корыч йозаклар ачылып та китә. Димәк, безне бетерәчкеләр, Сталин, кояш бер чакта баемас империясен тазартып, төрлө шикләрдән, шикләнерлек бәндәләрдән котылып, гомерен озайтмакчы була!..

Ходабәндәм, шундый тоташ һәлакәт янаганда, нинди өмәлләр табып милли татулык болынына ут салдылар да, каршылыкның кызулыгын арттырдылар? Чекистлар тоташ палачлар гына түгел иде, түгел! Алар арасында бу эшненә фәнни нигезләрен ачкан, күп нәрсәләрен алдан күрә белгән белгечләр бихисап иде!.. Кешене кыру, милләтләрен тар-мар итү кануннарын әзерләп, нигезләп торучы югары мәктәпләр, институтлар юк идемени?.. Әле шуны нигезләгән байтак кешеләр тын гына, югары пенсияләр алып, халык житештергән тәмле-татлыны кимереп Мәскәү тыкрыкларындагы күзгә чалынмаган шөп-шөп сарайларда яшәп ятмыйлармыни?

Беркөн эчәндә бөтенесе зир-зәбәр килде.

Даң-доң. Вахта янына эленгән рельс кисәген аяусыз кагалар. Житәр инде, монда саңгыраулар юк ич! Хәзер саңгырауларның да колагы торган: нинди жилләр иссә дә, ил өстеннән килгән хәбәрләрен дә ишетәләр! Барак ишеген ачтылар. Иренеп-ялкауланып кына ишектән көн керде. Хөсәен Залихановлар секциясеннән, уң кулы белән ботына суккалап, Хәмит килеп чыкты. Кая ашыга бу кош!? Таңгача самагон чөмереп, гитара чирткәләп, юк тавышы белән «Хасбулат молодой»ны мөгрәгән иде түгелме?.. Чү! Атылып кире керде Хәмит — күзә тонган Андалузия үгезе куамыни кабардин егетен!.. Күктәнме, жирдәнме ниндидер ят, йогышсыз тавыш ишетелә башлады. Көчле яңгыр алдыннан өнсез карурманны уятып, зәһәр жил шулай шыбырдап уза. Чалт аяз һавада умарта аерырга жыенса кортлар дәррәү очып чыгалар да үзләренә генә хас, сәер авазларын агач ботакларына, юантык үлән сабакларына элп, тукталып урын эзлиләр. Язгы таннарда урман кары кинәт кузгалып сызадан шулай үкереп-ярысып ташу төшә. Сагай! Ачык ишектән бәрәп кергән шома йомыкый-йокычылар да колак салды. Нидер бар? Яки нидер булырга әзерләнә. Житмәсә, кемдер белер-белмәс башыннан коткы тарата: «Тоткыннарны кыра башлаганнар! Үтереш! Бетүебез шушы икән!» Күңелен нидер сизеп, бер башына кайгы-хәсрәт килсән шигәеп көткәндә әле бер хәл, түземнәре соңгы чиккә барып терәлгән дүрт мең жанның сискәнәп уянуы — коточкыч! Болытсыз күктә яшен камчылары уйный, кан тамырларынан шик-шөбһә кызуландырган уттай кан йөгәрә. Аннан бөтен дөнья хәрәкәткә килә. Берәүләр вак-төяк тутырылган капчыкларына, бүктәрләренә барып тотыналар, икенчеләр хатын, бала-чагаларының фото-сурәтләрен куен кесәсенә шудыралар. Күзләр дүрт булды. Ө дүрт күзгә тигәнәк сабагы — багана, көтүк жебе аркан булып күренә. Тавыш —

хәрәкәт ут, тавыш жанланып, тынлыкка хана булып арлы-бирле сугыла башласа беттен, адәм балалары хайвани куркак бер төркем хасыйл итәләр, акыллар югала. Ул иртәдә нәкъ менә шулай булды. Тынлык үлдә, колагынны кай якка борып куйсан да, аннан шул шом ишелә, төрәзә пыялалары зыңлый, төрәзә рамнары дер-дер килеп калтырый. Агачлар куркып калганда адәм баласының зәгыйфь тәне ничек чыдасын? Урыс-улак пәрәвез сарган карангы почмакларга баш орып, чукуна башлады, өлкәннәр белгән догаларын укый, укуларының рәте юк, бүленеп, кан качкан иреннәре белән гади сүзләренә тезәләр: «Беттек... Беттек! Үлемебез шушы икән! Кая ул, элгәреге: «Бердәм булайк, бер-беребезне яклайк, коткарык. Ичмасам безнен язмыш азагын дөньяга житкерерлек тере жаннар калсын!»—дип йөрәксенеп сөйләшкән сүзләр, әйтелгән васыятьләр! Һәммәсе юкка чыкты.

Тавышның адәм балаларынан чыкканын көч-хәл белән аердык: кемнәрдер дөп-дөп басып, барак тирәсеннән чабып узды. «Курыкканга—куш, коерыгы белән—биш»,—дигән зирәк татар. Колактан колакка шом үрмәләде: «Вышкаларда пулеметлар!» «Башлана! Хәзер безне кырып салачаклар». Биек-биек коймалар артында парлап этләр өрде. Вышка баскычларын селкетеп өскә солдатлар үрмәләде, алар тоткыннарны дөмбәсләргә күнеккән бармаклары белән зона эчен күрсәтә-күрсәтә кауударланып нидер сөйләшәләр, тонган колакларын ачып, кычкыралар иде. Ул арада безнен барак-секция ишекләрен хәтсез кинәйтә, утта кызган таштай төгәрәп, западниклар төркеме килеп керде. Бу юлы пычаклар, очлы тимерләр көнгә чыккан инде! Якларга керәләрме, әллә... Баракны басып та алдылар, һәр секциягә өч-дүрт бандеровчы кереп тукталды. Керүчеләр һәммәсе дә бандеровчылар һәм аларның иярченнәре икән, күз ияләнә төшкәч аердык. «Утыр! Утыр! Кымышнамска!» Жирән конвой башының тавышы зәһәр, сүзләре тимер тукмак иде... Алай да боерыкның шушы кадәр рәхимсез янгыраганын тәү тапкыр ишеттек! Мин шыр жибәрдем. Мин бригадир, татар, хәзерендә «кара-лар» төркеменнән. Пычаклар үткер, алар кара төндәге яшен камчылары булып аяусыз ялтырыйлар.

Кинәт килеп кәргән дулкын безнен котны жыеп алып, жаннарыбызны өжал капчыгына тутырып торды да тынды, егетләр яу кырына ашкынган яугирләрдәй без алламаган боерыкка буйсынып барактан чыгып та киттеләр. Юк, тавышлар тынмады, юк, юк, зонада тавыш аннан монда, моннан анда күчеп йөри иде. Сонгы котларны коеп, кай тарафтадыр пулемет ырылады. И ходаем, зәңгәр күкне теләп кара шәм булып баскан котсыз вышкадан яуган пулялар кем башына төште икән?! Аяк эзләре бездән ерагайды, безнен йөрәкләр күкрәкнен тар читлегендә гадәти урыннарын табарга тырышып, әллә ниләр белдергәндәй селкенеп-селкенеп тибәләр. Мин бригадир, бригадниклар мина борылып-борылып карый. Нидер эшләргә, чак кына хәлне ачыкларга вакыт житкәнән барыбыз да сизә!

Шыр жибәрәп ишеккә килдем, ачып жибәрдем. Шөкер, коридор бушаган, старостабыз Хөсәен Залихановлар ишегенә шар ачыклығына игътибар иттем. Барып карасам, анда берәү дә юк. Идәндә, каядыр чабарга жыенган соры жөлекләр булып, таушалган одеяллар ауный, бер почмакка куе булып саргылт төмәкә йомычкалары чачылган, чәйлә калай кружка ауган. Куе кара-кучкыл чәй әле идән тактасына сенеп тә бетмәгән. Юк, болар боек пәйгамбәребез Мөхәммәт кебек Миграж кичендә Аллаһы тәгалә янына күкнен жиденче катына менеп китмәгән. Югыйсә, кружкадан чәй агып беткәнчә кайтып кәргән булырлар иде. Барак ишеге катына килдем, йөрәксенеп як-ягыма карадым, мина бер-икә кеше иярде. Тавышлар һаман ишетелә, тавышлар гауга учагынан күтәрелә, хәрәкәт, бәрелеш күренми. Кемнәр арасында сугыш кузгалганын чамалап, бер-беребезгә шигәеп карашабыз. Кем жинәр? Орыш кай дәрәжәгә кадәр дәвам итәр? Тавыш-гауга бер басылгандай була, шунда ук жил кагылган

дингездэй үкерергә тотына. Чәнечкеле коймалар артында, сак астында яшәргә дә рәт калмады адәм баласына! И дәнъя, нигә шулкадәр тиз тармаклана синең усаллыгың?!

Иртәнге ашау онытылды, эшкә бару хакында уйлаган да юк. Бер-заман тавышлар унга, егермегә теленеп-теленеп, сугышка чыкканнар дүртәр-бишәрлек төркөмнәргә бүленеп, мул сулы күлдән аерылып чыккан чишмәләр сыман, үз баракларына актылар.

Вахтага иң якын урында оеп утырган, уң кул яктагы барак старостасы өлкән яшәтгә, чал мыеклы, каланча чечен иде. Аның янына тагын өч чечен һәм мәһһүр итек тегүче авар Гасан сыенып яшиләр иде. Көмеш башы өстенә иске кырпу бүрек чәпәп куйган, кулыннан дисбесен төшерми торган чечен тавыш-гаугалардан ерак дип санала иде. Шулай булгандыр да ул, әмма кичен, ходаның каргышы нигә төшкәндер бу ил агасына, ишегалдын себерүче западник-бандеровчы белән тар басмада каршы килешкәннәр болар. Хәзер тикшереп бак, кайсының йодрыгы алдан уянгандыр, бер-беренә каты сүзләр әйтешкәннәр, западник ата-анасын кушып та жибәргәндер, славяннар андыйны ярата, чеченгә бу, әлбәттә, ошамаган! Себерүче себерке сабы белән чеченнең кабыргасына да төрткөн. Кыскасы, гауга чыккан, тавышка ике яктан да яшләр жыелган. А-а, чечен картына кул сузу — бу чиктән тыш, гафу ителмәслек хәл. Талашка вахтадан бүселеп надзирательләр чыккан, алар жыелганнарны куып таратканнар, ишекләргә тиз-тиз бикләп алганнар. Бер нәрсәне әйтеп үтим, гәрчә зона хужалары тавыш-гаугаларны үзләре әзерләсә дә, алар каршылыкны үтерешләргә, суешка китереп житкөрмәскә тырышалар иде. Шулай, киеренке торсын хәл, милләтләр бер-берсенә янасыниар, бер милләт икенче милләт вәкилләрен күркытып-өркетеп, кирәк икән буйсындырып яшәсен, мөгәр эш коралга барып житмәсен! Югарыдан килгән тикшерүче вәкилләр хәтәр-хәтәр басып, зонаны иңләп йөргәндә, әле совет коткысының агуы аңнарыннан китмәгән кайбер исәрләр, алар каршысына чыгып, түбәнсенеп, жиргә кадәр баш иеп зарларын сөйләргә тотыналар. «Менә шикәят язган идем... Жавап юк. Югары Совет дөшми. Прокурор жавап бирми. Ярдем итегез!» — дип тонык тавыш белән ялваралар. И рәхәт шул чагында чекист-вәкилгә! Синең тулган ай күк елтыраган хром итегәң тирәсендә тоткынның башы! Кайчан исә буйсымас баш булгандыр ул, хөзерендә исә әнә ул түбәндә!.. Бүреген салгач пеләшнәннән пар күтөрелә, димәк, дулкынлана!.. Вәкил-чекист нидер мыгырдый, ул арада свита тыгызланып, аны камап ала һәм тоткын тирәсеннән алып китә.

Вәкилләр ике нәрсәне тикшерергә килә: сак-йозаклар төзек-сизгерме? Тозаклар ныклы-ышанычлымы?.. Аларны кызыксындырган икенче мәсьәлә: милли каршылыктар сүрелмәгәнме дә аларны һәрвакыт жилдә, хәрәкәттә тотып булырмы?.. Гауга канга барып житә икән, зона хужаларына яхшылык юк. Шушы арада гына Сарань тирәсендәгә бер лагерьда суеш булып, ике яктан да унике кешенең жанын кыйганнар иде.

Шушы хәбәр кыздырганмы западникларны? Алар кичке гаугадан соң йокламаганнар, таң атып ишекләр ачылгач, иң эзерлекле «отрядларын» кузгатып чеченнәр янына үтеп кергәннәр дә старостаны, аның тирәсендәгә өч чеченны суйганнар. Шау-шуга сикереп уянган Гасан да жәнжал арасына килеп кергән, әллә булышырга теләгән, әллә аерырга, тынычландырырга жыенган, белгән юк, чибәр авар егетен дә үтереп ташлаганнар. Ул арада «каралар»га да хәбәр барып ирешкән, гауга утының аягы мең, аларның коралланган «взводы» да үтереш майданына килеп житкән. Бандеровчылар: «Без үзөбезгә кирәк кешеләргә алдык, бүтәнчә кан коярга жыенмыйбыз», — дип кат-кат әйткәннәр. Мәетләргә диварларга чәчрәгән жылы канын күргән кавказлылар, азиатлар котырынган. Алар барак ишекләрен каерып атканнар, үз кешеләргә «газаватка», кәферләргә каршы сугышка чакырганнар! Явызлык эшлөгәндә, кан коелганда без еш кына Алла исеменә, пәйгамбәрләрдән калган гыйбарәләргә мөрәжәгать

итмибезмени?! Инде ике як та кызып-чыңлап бер-берсенә каршы баскан, хәнжәр сапларын учка сендереп, күз тондырып яман сүзләр чәчеп, бер кавым шаулашып торганнар. Безгә шул үчкә чакыру авазлары килеп ирешкән икән...

Учак урыны яралган, утын өелгән, хәзер бер шырпы-очкын гына кирәк! Шырпы «жиңелгән, тар-мар ителгән каралар» кулында. Алар ягынан биш мәет!

Бишенче бригаданың башлыгы Солтанов фамилияле казакъ иде. Әле этап булып Актаска килеп кәргәннән таңында, күрсәткечләр тактасында бригадирларның ят, сәер фамилияләренә исем китеп карап торган идем. Беренче — «Ревизорс», икенче, өченчеләр китә, бишенче — Солтанов, алтынчы Хохун... Солтановны татар дип уйлаган идем, казакъ икән. Төз, озын буйлы, укыган, дөнья күргән бу егет зонада абруйлы, олпат ир иде. Татарга охшаганы өчен дә, мөселманлыгы өчен дә мин аны читтән генә хөрмәт итеп, яратып йөри идем. Бу дәһшәтле таңда Солтанов булмаса, лагерь канга тузачак икән!

Солтанов каршы көчләр арасындагы нейтраль зонага чыккан да, әүвәл башлап, юк, бандеровчыларны түгел, үзенекеләрне — «каралар»ны тынычландырырга тотынган. Нинди сүзләргә нинди көчләр бирә алгандыр, ничек шул мизгелдәге иң кирәк дәлилләрне мисалга китергәндер, хак сүзенң дә кодрәте була икән, ярсыган, кызган, акылын жуйган чеченнарны да, «канга-кан!» дип дөррәү акырган кавказлыларны, дагстанлыларны биргәк тә тыя алган. Аның күркәм сабырлыгы, мәет мөһбәрләреннән генә ишетелә торган мәгърур тавышы, «каралар» алдындагы какшамас абруе бандеровчыларны айныткан, алар үкчәләре белән канлы жирне таптап-таптап торганнар да тыелганнар. Ә «караларга» Солтанов сүзе закон. Алар дымлы учларындагы хәнжәрләрне итек кунычларына тыкканнар, әкрән-әкрән тынычланганнар, тынганнар.

Без аңга килгәндә зонага солдатлар кереп тулды, алар барак белән ашханә арасында тар коридор ясап, безне ашарга кудылар. «Марш! Марш! Бригадирлар бер адым алда бара! Марш!» Вышкалардагы пулеметлар ыржаеп карап калды, вахта тирәсендәге солдатлар саны ишәя торды, тоткыннарны яман ашыктырып эш зоналарына тараттылар.

Язмыш — хужа, ул еш кына адәмнәрнең уй юнәлешен борып куя, монарчы бригадамда татулык баш булганда мин бу эшчәм — западник, тегесе — латыш, бусы — үзбәк дип исәпләп тә карамый идем. Күз алдымда бригадам кап урталайга ярылды! Әле бу канкөешның азагын берәү дә белми, фараз кылырга кыймыйбыз, тик монарчы сазлыкка, торф катламнарына кереп оялап, ипләп кенә көйрәп яткан утның хәтер хәлләргә китереп житкерәчөгәнә шикләнмиз. Кем кемне? Ни өчен? Сугыш-үтерешнең бик вак нәрсәдән кабынып китүе мине аерата куркыта. Кемнән чөен тукмак какмаган да, кем сарыгы кем басуына ужымга төшмәгән?! Өлкән абзыйлар элөгешеп китеп, берәвесенәң жылкәсенә, бөкересен кашып, себерке сабы кундырган икән! Аз тәпәләдәләрме инде безләрне?! Чечен карты иртән айнып, западниктан гафу үтенер дә бөтәр иде бит... Юк шул, капчык ертылган — аннан нидер ага, ядрә мылтык көпшәсенә кәргән, дарыны шыбыннар белән төеп тыгызлаганнар. Корбан таләп иткән, өлгәргән явизлыкны сүзләрдән коелган дивар корып кына туктатмак юк.

Сөрхәнтәйләргә иренеп кенә прессны кузгаттык. Чәүкә инженерыбыз Ройтман килә-китә шул тирәдә тулганып йөри, берни сорашмый, бернинди хәбәр житкерми. Эш бармый, аксый, өзелә, әле ленталар төгәрмәчләреннән ычкынып төшә, әле ут сүнә. Ниһаять, зонадан тагын бер шомлы хәбәр килеп житә. Биш жан корбан биргән «каралар» тынычланмаганнар, юаш кына, аксак, Харьков тирәсе тумасы украинлы нарядчыны аякосте кычкыртып суйганнар. Хәзер ике яктан да канлы корбаннар бар. Ике көчлө төркөмнән дә каны коелды. Нарядчик күптән түгел генә билгеләнгән юаш, жайлы кеше иде. Дөрөс, мин аны күрәп кенә беләм, бригадир булсам да юк-барга тылкышып, кычытмаган жирне кашып

әтәчләнеп йөрмөдем. Үзара ике сүздөн анлаша идек. Нигә «каралар» корбан итеп шул зәгыйфьне, аксакны сайладылар икән?! Нарядчик дигән исеме өченме? Әллә кул астында башка кеше калмаганмы?

Яна үтәреш хәбәре йомарланып-төгәрәп безнен боек, куркынган күнелләргә килеп шакыгач, кулдан эш бөтенләй төшөп китте. Без барыбыз да — урысмы ул, хохолмы, литвинмы — язмышыбызның хәзердән кырт үзгәрәсен чамаладык.

Һәр адәм баласы табигате буенча консерватор, нәни генә үзгәреш тә сагайта аны, олылары бөтенләй куркыта. Бүлмә почмагына ун-егерме ел элек утырткан шкафын күчерергә базмаган пошлак ир-аттан ни көтмәк кирәк? Яши ул, мүкләнә, калжаеп, күгәрәп бетә! Әле бу язмыш чагыштырмача үз кулыңда булганда шулай. Зона-төрмәләрдә, беркайчан чәнти бармак хәтле яхшылык та көтмәгән бәндә, үзгәрешләреннән яхшысы килеренә ышанамы?! Аның өчен бәрәкәтле бер үзгәреш тә була алмый! Менә гелән-гелән йомык күзгә белән сагалап утырган тимер капканы ачып жиберсеннәр иде ул... Лагерь башы коры, горгылдық тавышы белән Мәскәүдән килгән Указы укыса икән... «Сез азат. Тоташ амнистия! Өйләрегезгә таралыгыз!» — дисә икән. Бүтәнчә үзгәрешләргә без риза түгел, без сагаябыз, куркабыз да!

Завод ихатасында эленке-салынкы йөрүчеләр күбәйде. Күрәм, бүген урыс урыска, латыш латышка тартыла. Ике-өч кеше жыелып шыпырт кына нидер гәпләшкәндә дүртенче берәү якынлаша башласа, төркем тарала, ничарадан куырылып каласын. Күзләр — пычак бүген, керфекләр — ук, сүzlәр — ядрә. Заводта ук якага-яка килә башларбыз дип шигәеп көтәм. Планнын яртысы да үтәлмәде, кайтыр чак житте. Бүтән вакытта вахта капкасына язгы су булып ага идек, бүген тоткыннар, йокылы көзгә чебеннәр сыман, иренеп кенә, межелдәп кенә, теләр-теләмәс тартылалар. Надзирательләр дә кумый, конвой башы үкчәләрен үкчәгә бәрәп гасабиланса да, тавыш бирми. Кызлар колоннасын әле алып та чыкмаганнар, ахрысы, күренмиләр дә. Ниһаять, капкадан чыктык, безне өч тапкыр күздән үткөрәп санадылар. Ә солдатлар, солдатлар! Өч кат урап алдылар, ят этләр китергәннәр, алар ырылдап бер-берсен сәламлиләр, йөнтәс коерыкларын әләм итеп болгыйлар. Соры-көрән, кара-сары коерыклар!

Безне, каулап-ашыктырып, зона урнашкан калкулыкка алып менделәр дә капкадан шактый ерак арада туктаттылар. Сәер команда янгырады. «Утыр! Әгәр кем дә булса калкына яки урыныннан күчә икән, конвой кисәтүсез атал!» Команда яна да, иске дә. Утырыштык. Анлыйм, хәзергә мәлдә беребез дә иртәнгә, көндөзгә корбаннар хакында гына уйламый торгандыр, һәркемне бер сорау борчый: кая илтеп ташларлар безне? Әле кануннарның үзгәргәне юк, «Степлаг» үзенен жәһәннәм чокырлары Жизказган, Кингир, Балхашлар белән үз урынында, «тәртипсез лагерь!» дип безне тоташ шул якка сөрүләре ихтимал. Иблис иманнан шүрлөгән шикелле, без ул тарафлардан куркабыз. Бүгеннән Актас зонасында булганнар — тамгалы тоткыннар. Әле кичәгенәк кенә без хәлебезне каргап, үзара зарланыша, каргана торган идек. Бүген төрле телләрдә төнрөгә ялварабыз: көнебез шушы рәвешле калсын иде! Үзгәрмәсен! Ярты көн күкрәген тотып ютәлдәгән Ной Борисович белән рәттән яшәргә риза... Шимбәләрдә эшкә чыкмый торган диндар Букоемский, Безродныйлар хақына ял итү чиратын бозарга да була... Утырган жиреннән йоклап китә торган Урбанис та китмәсен, тырыш, файдалы ир! Балчык ыргытып башымны урталай яра язган Вася Терлецкий да үтә сөйкемле крестьян! Виктор Захарченко өчен салым түләп барырга да риза! Жаксыбаевның комсызлыгы, Романасынн осталыгы яшәсен! Инде башка юлы юк икән, Эскандер аяксызны да үземә алырмын, жиде-сигез карт сыйган жәһәннәм ялгашына ул курач кына сыяр әле! Тик тузгымасыннар гына! Майор өйтә: «Әгәр без Корейда жинеп чыгып, Америка империализмын көлкәгә калдырсак — барыбызга да жинеллек! Яна ко-

декс әзер, амнистия хақында хөкүмәт әғзалары арасында кайнар бәхәсләр бара!»

Ярдәмчем Николай Дарий миңа терәлеп диарлек утыра, дәшми. Ач, юка янаклы бу ифрат итагатыле егет миңа туганымнан да яқын бүген, аның жылысы миңа, минем жылы аңа күчә... Кем ул, нинди гаиләдә туган, укымышы ничек, чит илләрдә туган-тумачасы бармы, коммунистлар партиясенә каршы төркемнәргә катнашмаганмы — болары минем өчен буш сафсата! Әйдә, ата-анасы кулак булсын, бабасы буржуй, ярты кардәш-ыруы чит илләрдә сәүдә итсен, жизнә-кайнешләре совет властена каршы көрәшсәннәр — төкермим дә! Боларның берсе дә миңа кирәк түгел, беләсем дә килми. Мин бер нәрсәне ачык беләм: Дарий тырыш, намуслы, соңгы телем икмәген ачлар белән бүлешәчәк, урын өчен тарткалашмыйча, ризык бүлгәндә комсызланып уртага ыргылмас, һәркемгә ачык чырайлы, тәмле телле мировой егет! Бүтәне миңа хәжәт тә түгел! Жүләрләр, һәр адәм улына куркып-шикләнеп карый торган большевиклар уйлап тапкан ахмак анкеталарда гына кешенең кешелек сыйфатларын таптый торган сораулар куелган. Яшибез, анкеталардан тыш та срок бара, атна-айлар үтә. Узара талашлары, астыртын чагуларны, милли ызгышларны әнә шул, анкеталарга сенгән каткан сорау да китереп чыгармыймыни? Совет кешеләре бер-берсенә анкеталарын бозарга гадәтләнгән, и-и, чүп ул совет гражданны өчен: бер-ике аноним хат һәм сиңең анкетаң гомергә бозылды. Ә зонада сиңе беләләр икән, аның бозылачагы юк, зона куйган бәя срок да-вамында сиңе озатып йори, юлынны яктырта. Беләм, ул да минем кебегрәк фикер йөртә, минем төсле үк борчыла, без Казакъстан даласының ике-өч ашъяулык кадәр жирен биләдек тә, шушы дүрткел жирлектә бер-беребезне тоеп, бер-беребезгә таянып утырабыз. Мәскәүдән килеп житәргә тиешле үзгәрешләргә чаклы безне бер, бердәм итеп сакла, ходаем! Дарий белән без бер-беребезгә карашып алабыз, карашларыбыз ягымлы, жылы, дустанә. Иң рәхәтә: без сүзсез дә аңлашабыз! Бу аңлашу — дөньяда иң боек, иң ихлас вә хак аңлашу! Сүзсез аңлашканда алдаша алмыйсың, теленә чүк-чачаклар, сфәк-затлы чөчкәләр кушып, ялганны хакка манарга жаңа юк!

Утырабыз да утырабыз. Пошынабыз да пошынабыз. Төзелештән тоткыннарны кайтарып житкерделәр һәм бездән йөз метрлар чамасы ераклыкта жиргә утырттылар. Алардан арырак шахтерлар кайтып житте. Соңгы төркемнәренә машиналар аллы-артлы безнең тирәгә ташыды. Эңгер-менгердә ярминкәгә жыелгандай шактый олы төркем булып сүзсез генә язмыш чишелешен көтәбез. Ул гаскәриләр, солдатлар — кара болыт!

Менә каравыл йортынан, гадәттәгедән көтәрәк атлап, озынлы-кыскалы офицерлар төркеме чыкты. Мин нигәдер аларның йолдызлар чәчелгән погоннарына түгел, буйларына игътибар иттем. Көлеп жибәрә яздым... (Ходаем, үзән сакла!) Утырган жирдән биек-биек гәүдәләр дә, дәү-дәү корсак таккан көтөнәләр дә ап-ачык шәйләнә икән. Актас зонасының кизү офицерларынан берсе, шактый озын көгәз татып тоткыннар утырган майдан уртасынарак керде һәм чәрәдәвек, зәһәр тавыш белән һаваны ырып: «Тыңларга!» дип аваз салды. Исемлеккә карап тоткыннарны берәм-берәм чакырып чыгара башладылар. Чакырып чыгаралар, бер чигтәрәк асырым төркем итеп тезәләр. Алты-жиде кеше чыккач та офицерларны кемнәр «кызыксындырганы» аңлашылды: «кара-лар»ны жыялар! Бригадаларына, эш, урынына карап та чүпләмиләр, рәттән кавказлыларны, азиатларны, хәтәррәк урыс-улакны чакыралар.

Грузин-әрмәннәрен чакырдылар, үзбәк-казакъларны чүпләделәр, берән-сөрән төркемнәрдә аларга иярде, бүтөн колонналардан да «кара-лар»ны безнеңкеләр янына китереп куштылар. Шактый халыкны жыйдылар, әй! Кизү офицерлар, надзирательләр усалланып, тоткыннарның аякларына, ботларына баса-изә уртага ук кереп киттеләр һәм тамак

ярып: «Хәзер кем дә булса чыгарга, чакырылганнарга кушылырга тели икән, ма-арш!» Жир-анакай иштерлек итеп кенә гөжләгән тоткыннар күче бер мәлгә тынып калды. Сирәк-мирәк кенә, аннан да, моннан да калкынган, исемлектә кермәсә дә моннан китүне сайлаган «каралар» күрүнде. Надзирательләр ашыктырсалар да көтәләр, уртаны ерып йөрөп китөргә теләгәннәргә дөртлөндерәләр. Инде карт-корылар да аерылып чыккалады.

Чират миндә. Юк, исемемне атамадылар, яндагылар кабыргамга төртеп: «Ник утырасың? Сезнекеләрне жыялар ич!» — дип пышылдамады. Дарий Николай белән төрәлеп диярлек утырабыз, аның тән жылысы миндә, минем дер-дер калтырау аңа да сизеләдер. Нишләргә? Китәр-гәме? Калыргамы?

«Каралар»ны сөрәләр. Димәк, зона тулысынча бандеровчылар һәм литвиннар кулында кала. Бүгән, әле корбаннарның каны суынып та өлгөрмәгән кискен мәлдә... ике якның да ташлары кызган... пычаклар кыныларына качмаган... Татар! Мөселман! Житмәсә, бригадир! Бер генә сүз, киңәш сорар идең, безнең бригадада андый актив хәрәкәтләргә катнашкан, нидер башлап йөргән, нидер житәкләгән, киңәш-табыш итәр-дәй зат юк. Авыр эш ияләре — намуслы латышлар, сүзсез баһадир эстоннар... Карт-коры. Ичмасам Николай Дарий да тегеләр арбасына утырып, алар жырына кушылган егет түгел.

Вақыт уза бара, вақыт кыса, вақыт таләп итә, сорый! Надзирательләр соңгы төркемнәргә ерып-турап әйләнеп кайтты. Инде чыгу бетте дигәндә генә берәү калкына да, чалыш-чолыш атлап, битен күрсәтмәслек иеләп «каралар»ның каушаган төркеменә килеп ышыклана. Кемнәр китеп, кемнәрсен каласын төгәен аңлаган бандеровчылар кыюландылар, алар калкынган «каралар»ны мыскыллы карашлар, ирен читен бөрештереп сызгырып, ай-һайлап озатып калалар, бу тавышлар аларның горулануы, мактануы булып аңлашыла. Бу тавышлар киткәннәргә пәси төчкерүе дә түгел, китәләр дә котылалар тегеләр, калучыларга ни? Аларны ни көтәй?

Баш чатный, баш ярыла, ми кайный, шаша! Уйлар бөргәләнә, берсе туып өлгерми, икенчесе аны буып ыргыта. Ярый, чыктың, ди. «Каралар» дип тамгаланган, монарчы таркау-таралышкан диярлек төркемне бүгенге кич гадәттән тыш укмаштырган, ябыштырган төркемгә барып кушылдың, ди. Хәзер бергә, бер этап булып, Актас зонасынан куылган сугыш чукмарлары, бандеровчыларның кан дошманнары рәтендә яңа зонага, яңа төртипләр арасына барып сөрлектен, ди. Син барып кергәнче үк сиңең былчыракка төрелгән, иске тастымалдай исемең анда барып өлгөргән була инде! Читлек кошларының гамәлләре яшен тизлегедәй йөри! Капкадан керүгә сиңе яманатчы көтеп тора! Кара сакалың жилдә жилберди! Яканнан алып бер сәлкесәләр, «начальник!» дип бакырып вахтага чабарсыңмы? Инде аннан да дөбөрдәтеп алып китсәләр... Рәсәй хәтле Рәсәй күкрәгенә чәчелгән төрмәләрдә урын табалмассың! Төрмәләр күпкүбән, бер Красноярск каласында гына да уңжиде төрмә бар!

Зонада сиңең иректәге торышың, статьяң, төрмә срогың белән кызыксынган кеше юк, анда, әйткәнемчә, язмышыңны бүтән шартлар, бүтән сораулар билгели: кайсы лагерьларны уздың, кемнәргә беләсен, кемнәр сиңе белә, кемнәр белән ризык бүлештң?

Нәни генә, жиңел генә тагын бер юаныч-йомычкам бар: әле зонада бөлтергән картлар бар, таныш мөселманнар күбәү диярлек... Алар арасына сыенып яшәп булыр, шәт?

Чыксам?

Чыкмасам?

Шушы, баш китәрлек сорау-уйлар тозагында, нәзек тәпие кыл бу-анак жебенә уралган песнәк кебек чапаланганда, капка-авыз киң итеп ачылды һәм аннан бишөрләп тәзелгән, эшкә чыкмаган «каралар» колоннасы күрүнде. Бүгенгедәй хәтеремдә, алдагы бишлектә, уң кул якта озын,

чал, арык грузин килә иде. Үзеннән бигрәк куркынган чырае, билен кысып буган иске каешка тагылган кара көтилүгә күземә чалынды. Шула-ай, зонадан да «каралар»ны себергәннәр икән! Карт-корыны, гариб-горабаны да калдырмаганнар. Ни күрим, шушы арада гына сан-частыка салганнар иде, хәзер чирле үзбөк капиталы Ташмөхәммәтовны да торгызып чыгарганнар. Гагауз Савелий Крайторуны да калдырмаганнар. Аның немец императоры Вильгельмныкы төсле кушы мыеги һәм мәче күзләре күренеп китте. Савелийны ник алганнар инде? Беркем белән аралашмаган, июнь урысчасы булмаган бу кеше берзаман мине эзләп килеп керде дә саф татарча: «Төрөкчә беләсәнме?» — дип сорады. Гагауз белән без ярым-йорты бер ясалма телдә сөйләшә башладык, мин аны, ул мине аңлап бетермәсәк тә, күрешкәндә кул бирешеп сөенешә торган идек. Гагаузның «каралар»га якынлыгын надзирательләр каян белгән? Нигә мине, бригадирны, исемлеккә кертмәгәннәр дә шушы юаш бичараны каян чокып чыгарганнар?! Бу бер яктан юаныч, димәк, мине, татар баласын, төркемнәр янәшәсенә куеп карамаганнар.

Шулай да... Алай да... Болай да... Тегеләй дә... И төңрем, кайчагында татарның бер сүзе күнелдәге өөрмә-давылларны ачып сала!

«Караул устал!» Нияят, куерып өлгөргән энгер-менгерне кылыч утлар телгөләде, «каралар»ны чолгаган этләр, солдатлар ары-бире талпынды, аларны машинага төйи башладылар. Мин чыкмадым, аллага ташшырып, калдым.

Агымга төшкән вак йомычкалар кебек, кизү надзирательләр артыбыздан калмады, тагылып бардылар, кереп кенә беттек — ишекләр шартлап ябылды. Төрәзәләргә ябырылдык, шыкаларда өстәмә солдатлар, солдатларны пулеметлар саклый.

Көн дәвамында билгесезлектән каты биктә торган телләр бөйдөн ычкынды, сүз чәчәргә керештек. Бөтен кеше берьюлы сөйләгәнгә башта берни дә аңлап булмады. Кайберәүләрнен теле арыды, кемнәрдер чишенми-нитми генә топчаннарга менеп ятты, ә сүз туктамады. «Караларны» зонага кертмәделәр, аларның әйбер-караларын жыештырып, машиналарга ыргытканнар икән. Әле алда шау-шулар булыр, бик булыр! Тоткынга ана сабы сынган агач кашык белән төбә ямалып беткән, янъчелгән көтилүгә дә жөл. Беркем торып йөрми, курка-курка жирдә көңкәеп утырган гәүдәләрне кичке жил алган, жилкәләргә суык үткән. Берәздән, кодаклар хәбәрләргә зарыгып, жаннарны котырга башлады, кемнәрдер барак буйлап йөрергә тотынды. Ни булыр? Зонада западникларның хәтәрләре, көттә-көттә өзмәвер егетләр калды. Арада бүтөннәрне карышусыз житкәлгән, алар аңына юнәлеш биргән, идләре урманнарында кан исенә күнәккән кыдрач яшьләр бар. «Каралар»ны машинага төягәндә тозлы-борычлы сүзләр өйтеп озаткан әшәкеләр бар... Аяк тавышларын тыңлыйм, ишек ачылган саен дерт итеп китәм. Хәзер килеп керерләр дә кайралган пычак белән жанымны тартып алырлар төсле. Бригадниклар, бигрәк тә Николай Дарий мине сабыр булырга өндиләр, тынычландыралар. «Пан бригадир, төркемнәргә сезнен бер катнашыгыз да юк ич. Моңы барыбыз да белә! Сезгә тимәсләр, ник кагылсыннар?»

Йокладыммы, юкмы, белмим. Йокылы-уяулы ятакта төгәрөгән чакта төшләрнен каралары инә. Әле укыңга мәтеләп төшсәң, йә булмаса сине биек-биек кыядан түбәнгә ыргыталар.

Иртәгесен якшәмбе. Аннан-моннан капкалап бригаданы озаттым, Николай Дарий алып китте аларны. Гомуми барлау вакыты житте, мин дә чыктым.

Хәзер якшәмбе барлавында без бригада-бригада булып тезелмибез, санаучыларга жан башын санау гына кирәк. Тезелә башлауга мин бер нәрсәгә игътибар иттем, безнен сафлар өзөйгән, халык төбәнәкләнгән дип өйттимме?... Нидер үзгөргән сымак. Төбәнәкләнгән, өрлек-өрлек кавказлылар юк, шөп-шөп дагстанлылар күренми. Солтанов та юк. Кызганыч! Гомумән, Актас зонасы үзенең төрделеген жуйган иде. Санадылар. Дорес

чыкты. Тик без таралырга ашыкмыйбыз. Сергей Сергеевич, Ростислав Иванович, Гейнц Бемнар мине урап алды, котладылар. Әйтмәсәләр дә, ни өчен котлаулары аңлашыла иде. Фетнә чыккан зонадан этап белән китү ни әйтсәләр дә, ничек кенә акласалар да, ару түгел иде. Шулай әпә-чәпә сөйләшеп өз-мөз тынычлангандай басып тора идем, яныма ун-унике бандеровчы килеп басты. Исемнәрен белмим, мәгәр һәммәсә дә зонаның күренекле шәхесләре, арадан иң озын, уң аскы теше алгарак калкып, чын төсә бозылган егет, алгарак үтеш кулымны кысты. «Пан бригадир,— диде ул,— сез китмәгәнсез икән, димәк, гөнаһыгыз юк, сез бернидән дә курыкмагансыз. Рәхмәт. Инде моннан болай сезгә кыек сүз әйтеп, бер-бер адәм ялгыш кына рәнжетсә дә, безгә житкерегез. Без андыйларны нишләтергә белербез!» — диде.

Аллам шаһит, бандеровчының әйткән сүзләрен сүзгә сүз диярлек китердем, мондый сүзләр онытылмый икән. Ул чакта, ышанасызмы, күз яшьләремне тыярга теләсәм дә чыдамадым, куанычымнан жыладым.

Иң зур котлау ике көннән соң кызлар зонасынан Лена Иваненкодан килде: «Синен өчен куркып үлә яздым. Сау калуыңны теләп төн буена ходала ялвардым. Әбием өйрәткән, әллә кайчан онытылган догалар күнеләмә кайтты. Аллага мең кат баш орам! Син исән-сау, син китмәгәнсең. Мин нигәдер син минем хаккагына китмәгәнсең дип уйладым. Яшермим, болай уйлаганда мин үземне бик бөхетле итеп сиздем. Кайгыны бөхет алмаштыргандагына адәм баласы чын бөхетне татый. Шулаймы?»

Алла бар, Алла бер. Ленага тәңресә аңлаткандырмы, юкмы, дөресен әйтәм, язмышым кыл өстендә калтырап торганда, мин, куркып калдым, күбрәк үземнең чебен жаным турында уйладым бугай.

«Әгәр исән-сау булсаң, моның өчен үлкәләмә. Әгәр шул төндә үлгән булсам, татар әдәбияты байтак әсәрләрдән мәхрүм калыр иде!» — дип, теге вакыттагы куркуымны аklarга да тырышам.

Без Актас зонасында нибарысы биш татар идек. Иң гажәбе шул булды: татарларның берсен дә Актастан кумаганнар! Алар үзләре дә ирекле баштан «каралар»га кушылмаганнар булып чыкты. Миннән башка тагын бер татар бригадиры бар иде. Ярыслау кешесе Мигдат Дин-мөхөммәт улы Сөләхетдинов белән шул иртәдә күрештек, шатланып чокаклаштык.

16

*Все встречаю, все приемлю,
Рад и счастлив душою вынуть.
Я пришел на эту землю,
Чтоб скорей ее покинуть.*

Сергей ЕСЕНИН

Бу бүлек минем хикәямдә аерым бер урын алып тора, чөнки хәзер сүз сукмагына чыгачак кешенең монарчы исемнәре телгә алынган, теге яки бу дәрәжәдә минем тормыш юлыма юнәлеш биргән кешеләр белән аралашканы булмады шикелле...

Сарман ягасында, Югары Әхмәт авылы басуында, Бузат тавында ялгыз каен үсә. Тирә-якта аны олылап, хөрмәтләп «Ялгыз каен» дип атап йөртәләр. Каен да булсын, ялгыз да үссен, бу, әлбәттә, күннеләргә әллә нинди хисләр йөгертә!.. Урмандагы каеннарның саны-исәбе юк, ә телләрдә әнә шул «Ялгыз каен!..» Петр Скороходов зонадагы меңләгән кеше арасында берүзе яши белгән, бер башы яши алган Ялгыз каен иде. Ни өчен каенга тигнәвем алдарак ачыкланыр.

«Петр Скороходов», — дидем дә маңгаемны кысып уйга калдым. Урыс идеме Петр? Әткәсенең исеме ничек иде? Туган ылы? Туган ягы?

Хәтеремдә калмаган димим, бергә яшәгәндә дә белми идем. Мин еш кына берәүнен исемен атыйм да тышкы кыяфәтен язып үтәргә тырышам. Сәбәбе бер: адәм балаларының үткәне, кемлеге, ниләр кылганын белмәгәнгә, мин аларның тышкы кыяфәтләренә тотынам. Бу жәһәттән үземне оста дип санамыйм, нишлим, бик күпләрен төс-кыяфәтләре хәтеремә сенеп калган. Адәм хәтере ничә кешенен төс-кыяфәтен күнелдә саклый аладыр, мөгәр мин әле бик күпләргә исемдә тотам. Беләм, шул, онытылмас төрмә юлдашларым күпләп-күпләп хәтер пәрделәрендә сенеп калганга, мин хәзергә көндә, картлыгымда очраткан, яна танышкан адамиәргә хәтеремә куя алмыйм, чөнки запас беткән, бүтөннәргә, яналарга хәзер урын юк. Үткәндә очраклы танышкан, бер тапкыр да кара-каршы утырып сөйләшмәгәннәрен сурәтләре күнелемне биләп, артык йөк булып миңа ияреп бара, минем алардан котыласым, онытып хәтер дәфтәрләренә яна, ак сәхифәләр ачасым килә... Бу хатирәләремне язу, мөгаен, әнә шул максаттан чыгып үтәләдер дә, үткәннәргә үтеп китеп, онытып, мин шып-лап тулган хәтер бураларын өз-мөз бушатырга телимдер. Петр Скороходов... Аның хақындагы бүлекне язмаларымның теләсә кай төшенә кыстырырга була иде. Чөнки мин аның белән ничек танышуыбызны да, ничек-ничек аралаша башлавыбызны да, хушлашып ничек аерылышуыбызны да хәтерләим. Нигә шулкадәр игътибарсыз булган кеше турында язасым килеп, гасабиланып, үз-үземне ваемсызлыгым өчен нык-нык битәрләп йөрим? Петр—шушы соңгы өч ел дәвамында минем яннан китеп тә тормады, кичләрен, мин хатирәләр уралган төгәрмәчнә зыр-зыр әйләндергәндә күзмә керердәй булып карап торды. Аның кыяфәтен өз-мөз сурәтләп узасым килә. Гәрчә аның йөз сызыкларында, гәүдә-тән рәвешендә бер дә искитәрлек нәрсәләр юк...

Төбәнәк кенә. Арык! Төбәнәк икән—балачагында туя ашамаган, тәрбия күрмәгән дигән сүз. Арык икән, гамиле, ваемлы кеше. Әһә! Үземдә сизми калдым: мин, сезгә сөйләргә жыенып, Петр Скороходовны аңларга маташам түгелме?.. Валлаһи, монарчы бу яклары уйлауларым юк иде. Үз арыклыгын, курачлыгын сөймәгән, ахры, Петр—ул бик кин балаклы чалбар кия торган иде. Үтә чыгынкы янаклар, сипкел катыш саргылт таплар белән чуарланган тирән чокыр төбенә үк поскан кырыс күзләр. Күзләре зәңгә-зәңгә булса да, чокыр төбенә поскач, аларга сирәк керфекләрен күлгәсә төшкән. Жәенкерәк авызын ачмаска дип йомылган төссез иреннәр. Балачактан дөшмәскә өйрәткәннәргә егетне? Битендә сипкелләр юк, ә уртача кинлектәге мангасна алар мул сибелгәннәр. Кырыс кеше, кырыс! Мин аның көлгәнән, хәтта елмайганын да хәтерләим. Петرنың тулы кыяфәтеннән: күз сирпүләреннән, басар-басмас аяк атлавыннан бары тик кимлек, ятимлек, күргән нужалары, көнагатысезлек һәм моң чөчелеп тора. Әйтәм бит, бу минем фараз кылуларым! Шушы беренче карашка төссез егетне минем белән янәшә бастырып, күзәтеп аңлавыгызны, кабул итүгезне сорыйм, мөхтәрәм укучым. Ә-ә, иң мөһим бер нәрсәне әйтми торам икән, анысын да Петр үзе сөйләмәде, мин сорашмадым, озын колактан ишетеп кенә белдем. Петр Колымада алтын юган, кыйммәтле металл белән эш итсә дә, ачыктан чурлаган, жылда жылдәгән, суыкта куырылган. Доходяга булган, жилфердәгән фитильгә әйләнгән һәм бер көнне төвәккәлләп ул кулын рельска куйган, вагонетка төгәрмәче аның бармакларын сытып, үч төбен камырга әйләндереп изеп үткән. Ун кулын, бөршәеп укмашкан бармакларын ул күрсәтми дә диярлек, жинә эченә тыгып йөри.

Колыма жәһәннәмненнән төрлеләр төрлечә котылган. Үз ағзанын бозу, күнелә сыйдырмаган газаплы хезмәттән котылу өчен тоткыннар еш кына «мастырка» ясейлар. Берәүдәр бот итләренә укол ярдәмендә керосин кертәләр. Бот гөбә булып шешә, бик озакка кадәр төзәлми. «Мастырканың» иң авыры бу түгел, соң чиккә житкәннәр ара-тирә очлы кадак йоталар. Кадак, ашказанына үтеп, өзмәс кан төкертпән тора. Кул-аяклар

ны имгәтүне Колыма бичаралары чүпкә дә санамаганныр... Петр Скоро-
дхов шуларның берсе иде.

Ул, мин белгәндә, заводның икенче нәүбәттәгесендә бригадир иде. Иң ишле бригадаларның берсе, пресстан чи кирпичне кабул итеп алар ала, киптергәч, кирпичне Гофман мичләренә ташый, яндыра, мичләрдә өзмәс әйләнәп йөргән утны тиешле температурада тотта, янган, чыңгылдап торган эссе кирпичләрен мичтән чыгарып, ишегалдына шакмак-шакмак баганалар итеп өя. Кирпече чыгарылган, бушап калган мичләрдә эсселек дәрәжәсе 70—80 градуска житә. «Кызларның тараклары эри, чәчләре көя»,—дип ачынып сөйли безгә вольняшкалар. Бригадасында йөзлөгән кеше булса да, әйткәнемчә, ул берәү белән дә чылап торып аралашмый иде шикелле. Син аның кемне булса да туктатып сөйләшкәнән, эш буенча күрсәтмәләр биргәнән яки орышканын күрмәссән. Петрның сүзсезлеген белгән эшчеләре аның холкын тәкъдир итеп мейданга сүз чыгармыйлар. Петр ияк кага—эшчеләр аңлый, Петр мангаен жыера, эшчеләр сагая, Петр гарип кулын яшереп тә тормыйча арлы-бирле чаба икән—эшчеләргә бу да әллә ниләр сөйли!

Ике зонада да—өйдә дә, эштә дә Петрның абуе югары, вольняшкалар белән эшне кыю йөртә, бер-ике барыгасы бар, кулына мал керә, бригаданың нормасы һәрчак үтәлгән, карт-корыны да сыйдыра Петр, бүген берәүне иң авыр эшкә куя икән, иртөгә аңа жинел эш сайлый, ялагай-иярченнәре юк, милли яктан берәүне дә аермый, бригадасы тату. Бригадир булып эшчеләренә тигез карасаң, карт-корының тамагын кайгыртсаң, нинди юл белән булса да бригада файдасына читтән мал кертсәң—син чын хужа!

Кайчан Колымага килеп элөгүен дә, срогының күпме калуын да әйтми Петр, ул беркемнән дә хат алмый, посылка алучылар исемлегендә аның фамилиясен күргәнем булмады. Петр горур кеше иде, мин аның да кухня-ашханә тирәсендә ялманганын, посылка алган үз бригадасы кешеләренә күз ташлап түбәнсәнгәнән хәтерләмим. Беркем белән дә ризык бүлешмәде Петр.

Бер күрештек, танышу да, дулашу да шул булды. Икенче күрешкәндә мин аны гомерем буге белгәндәй сөйләшәп киттем. Аның сүзсез кырыслыгы, кырыс сүзсезлеге шулай иттеме? Ихтимал.

Беркөнне ул мине завод эчендә каядыр жил-жил ашыгып барган жиреннән туктатты да тик карап тора! Шактый текәлеп торды бу, сынавы идеме, үзенчә тикшерүеме, аптырадым. Китсәм дә уңайсыз, көтсәм дә читен. «Син кайчан ял итәсең?»—диде ул беравык торгач. Ят дип әйтерлек кешегә бу нигә кирәк? Аптыравым көчәйсә дә, мин алдагы ялымның көнен атадым. «Нәкъ шул көнне мин дә ял итәм. Иртәнге тамак туйдыргач, минем янга керә аласыңмы?» Чакыруы сәеррәк иде идесен, Петрның сәерлеген ишеткәлөгән булганга, алай, егылып ук китмәдем бугай. Петр башка баракта тора, ул тирәдә монарчы уралганым юк иде.

Кердем. Вагонкалар ешлыгын кичеп, бригадир ята торган почмакка атладым. Гадәттә бригадирлар иң якты, иң жылы почмакны үз итәләр, Петр исә карангырак жайга урнашкан. Мин иң әүвәл бригадир ятагынын сырын-сырга тигезләп бик пәхтә жыелган булуына игътибар иттем. Тумбочкасы өстендә, ваза дип әйтсәм, көрлә сфрейторга генерал дип дөшкән сыман булды, ясы төпле яшыкелт пыяла өстендә башак-яфракалары, жәйге матурлыкны саклаган коры үләннәр тора. Арадан кукураеп бер генә жикән-камыш күтөрелгән. Вазаның ятакка караган кырына нәни генә агач рамга өлкән хатын-кыз фотосы сөяп куелган. Ияген чак калдырып кара яулыгын бәйләгән, өшәнгән, дөнья йөгән бер башы тарткан урыс хатынын күрүгә, аның кем әнкәсе икәнлеген белү читен түгел иде. Әнкәгә охшаган ир бала бәхетле була, дип юрыйлар... дип уйладым да күтөрелеп, берәз тынычланып Петрга карадым. Дөшмәдем, ваза да, әнкәсенң кадерле рәсеме дә сүз жәна иң кулай нәрсәләр иде югыйсә.

Авыз ачарга торганда гына күзем ятакның баш очына терәлгән, шактый кыршылып балачак төсләрен жуйган гитараны күрөп тыелып калдым. Петр бригадасында да ял график буенча бара, бүген секция бөтенләй буш, идән әлерәк кенә юылган, тумбочка аслары әле кибеп тә бетмәгән, бүтөн ятаклар да күзгә кискәрлек пөхтә жыелган иде. Беркайда да алакшалак яткан меңдерләр юк, киём-салымнар да таркау ятмый, аларны да вагонка баганаларына элөп куйганнар. Петр үзә тикшереп, барлап, идәннен сөртеп чыкканмы дигән сәер уй килде. Икенче сәер уй — әллә болар барысы да «кунак» киләсе булгангамы, минем хаккамы, дигән уй күнеләмә килеп китте. Секциядәге бушлык һәм тынлык та берәз сәерсендерде, бригада ишле халыклы, ял итүчеләр дүрт-биш булырга тиеш, кемдер чирләп кала, ә монда берәү дә юк. Секцияләренә болай буш торганын күргән булмаганга, мин нидер эзләп, як-ягыма карандым.

Нидер сөйләшкәнбездер инде, гадәттә, ике тоткын очрашканда майор Столяров юрамаларының башлана иде сүз, бүген белмим, ул хакта сүз башлап та, куертып та маташмадык бугай. Андый чакта, ике арадагы танышлык нык булмаганда, бер чакта да зыян итми торган һава торышы турында сөйләшмәдек микән? Ни әйтсәң дә, иң гөнаһсыз тема...

Ул каяндыр урындык күтөрөп килде. Күрәм, Романас ясаган урындык! Безнеке! Каян монда килеп кәргән ул? Урындыкны сул жинә белән сөрттә, аумаслыкмы дип атындырып карады, утырырга тәкъдим ясады. Утырдым. Петр жигдиләнде, үрелеп гитарасын алды. Сабый баланы сөйгән кебек сыйпап куйды. Ничектер, үз күргәннәренә ышанмыйча бу тонык, мәгънәсез дөньяны аңларга ашкынгандай, ияген алгарак чыгарды һәм шул ярым караңгы почмактан секциягә моң, күз яше түгелде. Күз яшьләрен шыбырдаган боз бөртекләре алыштырды, алар урынына сентябрь азагында юмарт имәннән коелган чикләвекләрдәй эре-эре талгын авазлар янгырады... Күкрәп утырган бодай кырына бозлы болытлар ишелде. Гитараның өзек-өзек коелып, вагонкалар ешлыгы арасына кереп сәңә барган авазларын мин сагаеп вә куркып тыңладым. Петрның гай-рәтле аккордлары мине тар, караңгы тыкрыкка сөйрәп кереп китте. Башым күтөрөп карасам... Шыпылдык, курач Петр урынына каршында корыч тырнаклы, чүен томшыклы әкияти бөркет утыра. «Вагнер», — диде аның купшакланган иреннәре. Төссез күзләреннән чәчрәп чыккан очкынар секциягә яктыртты. Яна аккордлар, яна авазлар. Петр жыр башлады. Жырның сүзләрен дә, көен дә беренче тапкыр ишетәм. Шушы шыксыз диярлек адәмнән кай төшеннән шушы кадәр тирән моң чыга икән? Ә сүзләре, ә сүзләре...

Вытчался на озере алый свет зари.
На бору со звонами плачут глухари.
Плачет где-то иволга, скоряясь в дупло,
Только мне не плачется — на душе светло.

Бер жыр бетте, икенчесе башланды. Икенчесенә күтәренке, канатлы моңары сүнөп тә бетмәде, Петрның сынык тырнаклы бармаклары сикри кылларны иңләп-таптап чабышка чыктылар, сикерделәр, көч сынаштылар, жинделәр, үксеп жинелделәр. Секциядә мин бердөнбер тамашачы, Петр миннән еракка аерылып, күккә ашты, сәхнә түрәнә менде һәм бер минем өчен генә концерт күрсәтергә тотынды. «Есенин булыр бу. Ишеткәнең бармы?» — дип сорайды. Минем җавапны да көтөп тормады, үз жанын да, минем барлыгымны да Есенин кодрәтенә тапшырды.

Не жалею, не зову, не плачу,
Все пройдет как с белых яблонь дым.
Увяданья золотом охваченный,
Я не буду больше молодым.

Жыр-моң күнелнен иң нәзек, иң саф кылларына барың гына, кайгы-сагышлар төшөп житә алмаган тирәнлектә ирешә, күнелдән ычкынып

китә алмый, моң өстө-өстөнө өсөл. Бу кайнарланып жыелган хисләрне бары тик күз яше белән генә юйп була.

Есенинны ишеткән бар, студентлар арасында анын хақында төрлөдөн-төрлө гәпләр йөри, качып, пышын-пышын ғына сөйләсәләр дә, Есенин көчө большевиклар корган кара пәрдә аша үтөп чыга, яшьләрнен анын кузгатып, акыл шәмнәрен кабызып йөри. Карангы дип саналган Баграж авылында каян кулына төшергәндер, Гурий Тавлин берзаман юка ғына тышлы Есенин шигырьләренен мәжмугасын күрсәткән иде. Ул чакта мин Есенин шигырьләренен тыелгысыз көчөн, анын туган жиренә олы мәхәббәт белән сугарылган фәлсәфәсен тулысынча аңларлык дәрәжәдә түгел идем әле, мәнә хәзер мин анын хәсрәт дәрәжәсына кушылып агам, бусагаларда анын белән бергә кыйналам-бөрөләм, Петр Скороходов урысның бөөк жан иясе белән минем арага, тирбәлеп торса да, һаман ныгый барган ныклы күпер суга. Гурий күрсәткән жыентыкта Есенинның каны белән язып, шигырь куплетларының чит-читләрен каны белән каймалаган матәм бите дә бар иде. Шулар да искә төшөп мин тәмам шашынып, үзгөрөп калдым. Гурийның шундый яшьлек жәһәтлөгә бар иде, әллә ниләр казып чыгарып, бик еш кына мине гажәпкә калдыра торган иде...

Үземне Петрның бердәнбер тамашачысы дип нык ялгышканмын, тагын бер кеше бар икән монда, бар! Ул — Петрның әнкәсенен фотосы! Мәнә, моң ташкынын өзмичә генә ул йөзө белән тумбочкадагы сурәткә борылды, төсө вә тавышы алмашынды, моң ефәк жеп кебек нәзек кенә сузыла-талпына башлады.

Ты жива еще, моя старушка!
Жив и я. Привет тебе, привет!
Пусть струится над избушкой
Тот вечерний несказанный свет.

Юк, Петр жыламады, моңга һәм гитараның кодрәтенә буйсынып, мин үксеп-үксеп жыладым! Әни искә төштә, Баграж буйлары, Чүкә, Чуал елгалары! Аракы чишмәсе, Чүкә чишмәләре! Аклан чирәмнәре, Басу арты урманнары, Кырынды өстө... Моң үзенен мәнге какшамас көчлө, сихерлө канатларына утыртып, мине әллә кайларга алып китте. Мин ул мәлдә бөөк шагыйрь, урыс дөньясының мин кабул иткән бердәнбер пөйгамбәре Есенинга да, шушы сәгәтьләрдә аның югарылыгына күтәрелгән сытык чырайлы Петрга да табынырга әзер идем. Адәмнәрен тышкы кыяфәтенә карап, үз үлчәү кануннарына яраштырып кына хөкөм чыгару — хата! Зур хата! Тарихның мәшһүр физиономисты Ломброзо ялгыш фикер калдырган!..

Юк, юк... Тамашачылар икәү генә түгел, өчәү икән, өчәү! Өчәү!.. Тангы ак болыт кебек тын ғына шуып, ай күлгәсә сыман жинел генә атлап, секциягә тагын бер жан иясе кәргән икән... Кем дәшкән аны? Петрмы, әллә жаны тартканмы?.. Гордей исемле бу кешенен күземә чалынганы бар иде. Дөрес, әле ул чакта мин анын исемен белми идем, зонада бар халык аны «Кардинал» дип атап йөртә иде. Ни өчен шундый сәер кушамат тагылган ана дисәгез, минемчә, моның берничә сәбәбе булгандыр. Гордей иллә биш-алтмыш яшьләр тирәсендә булдымы икән, кыяфәтенә, йөреш-торышына карап, төгәл генә аның яшен билгеләү һич мөмкин түгел иде!.. Гордей — Петр бригадасында Гофман мичләренә ташкүмер таратучы булып эшли. Ике кеше машиналар ташып торган күмерне гади чыгыр ярдәмендә өскә менгәрә. Мич өсләрендә тимер капкачлы йөзләрчә тишекләр бар. Гордей шул тишекләреннән жаваплы хужасы. Ул мичтә дөрлөгән утларның хәрәкәтә жаена өстән күмер төшөргөн тора. Бу бик жаваплы эш! Элек кем булып эшлөгәндер Гордей, хәзерендә ул сизгер, сак колаклы, өлгер бер кеше. Ул мичтә гөжлөгән ут

тавышын тыңлап, бу тишккә күпме күмер кирәген төп-төгәл билгели! Ул бер минутка да утырып тора алмый, ут бер дәрәжәдә көчлө дә, тигез дә булырга тиеш. Утны артыкка жиберсәң, күмер шлагы эреп, кирпичләр бер-берсенә ябышып каталар. Бу—мичтән кирпич чыгаручылар өчен зур бәла! Бердән, шлак катнашып каткан кирпичләрне бракка чыгарып, бушаган карьерларга илтөп күмәләр. Күпме көч, вакыт сарыф ителә! Ләкин Скороходовта Гордей эшли башлаганнан бирле цехта ямьсезлек булганы юк икән!.. Өстә жил, андый-мондый гына жил түгел, төрле яктан һич тукталмыйча үтөп, сызгырып торган жил. Мич кәрнизләре ачык, тышта тып-тын булганда да мич чарлакларында жил уйный, жил күмер тузанын кузгата, күмер кисәкчәләре биешөп, бөтерелөп өөрмә ясап кына торалар. Гордей бүген каптеркадан өр-яна чалбар, френч алып кисә дә, мунчада юынып төнен чиста ыштан-күлмөк белән иркәләсә дә, ике-өч көннән аның киём-салымының карар жире калмый. Аның өс-башы да, юньләп кырылмаган, каты төкле ияк-янаклары да үзенә бер төрле күмер тузаны белән каплана, кап-кара котсыз баганага, бакча карачкысына әйләнә адәм баласы. Әнә шул кара багана булганы өчен Кардинал дип атаганнармы аны?..

Кардинал биес буйлы, төп-төз гәүдәле, текә муенлы кеше. Йөргәндә тезләрен чак-чак алга ыргытып, киң-киң атлап йөри. Бер чакта да ашыкмый, саф-саф эшкә барганда яки кайтканда ул иң артта була. Конвой күпме сүктә аны, күпме каргада, мылтык түтәләре аның жилкәсен ничаклы төйдә, этләр селәгәйлә, очлы тешләрен Кардиналның нык, тимердән коелган балтырына ничә тапкыр батырганнардыр, ләкин Кардинал сүзен бирмәдә, гадәтен үзгәртмәдә. Ул һәрчак колонна сафларының иң артында, берүзе диярлек барды. Аны куркытырга теләп, Жиз бүкән—конвой башы карабиннан атып куркытмакчы булды, пулеметтан ут сиптереп бакты, Кардиналның төз гәүдәсен иелдерә алмады, горур баскан муенын сындырырга кодрәттеннән килмәдә.

Жыр-моң сихереннән айнап, хатирәләр томаны таралгач, як-ягыма карасам... ишек тирәсендә шым гына, моң гына Гордей йөрөп тора. Туктамыш ул, йөргәндә дә шулкадәр тын, чалның кара гәүдәсә үтә күрүнмәле кебек... Ул аяклары идән такталарына басып түгел, һавага күтөрөп, Петр чыгарган моң дулкыннарына буйсындырып атлый кебек. Әнисенң сурәтенә борылгач, Петрның жыр-моңына сагыш, сагыну өстәлгән кебек иде. Гордей кереп йөри башлагач, аның кылларыннан ярсулы авазлар түгелә башлады. Есенин шигырьләреннән күчтә музыкант, монарчы ишеткәнәм булмаган, ләкин үтә тәэсирле лагерь жырларына күчтә.

Тоткыннар кулында мин байтак музыка кораллары күрдем. Бу турыда алда сүземне әйтермен әле. Әмма бүген, шушы ярым энгерле почмактан ургылып чыккан гитара, тоткынның аһ-зарлары, сары сагышлары, кара кайгылары һич яшермичә яңгырата торды. Петрның әнкәсе кем икән, исән булуын моннан сонгы очрашуларда да белми калдым. Петр үзе турында сөйләргә яратмый иде. Үзе турында сөйләргә телен ачкан тоткын әнкәсен искә алмый каламы сон?! Ә Гордейның язмышы чәбәләнешләрән берәүләр белә икән, миңа да житкерделәр.

Чиктә, Көнбатыш чиктә застава башлыгы була Гордей, майор. Сугыш башланганның беренче таңында ук немецларның һөжүмөн кабул итә, чигенми, бирелми!.. Алар, күбесе коммунистлар, комсомоллар, тылдан ярдәм килүенә шикләнмиләр дә, тәһнәрәндә жаннары, беләкләрәндә көч барында аяусыз сугышалар. Тик жан белән генә, күкрәк көчә ярдәмдә немецның аждаһадай ыжгырып килгән танкларына каршы торып буламын?!.. Заставадан нибары ике кеше исән кала. Берсе—солдат, икенчесе—Гордей. Үзенә асирлек ниләр күрсәтсән чамалый Гордей һәм өс-башын алмашып, солдат гимнастеркасы, чалбарын кия. Ләкин теге

солдат... Гордей аның яраларын кат-кат бөйлөп, авызына су салып торганда командирын ашыгып-ашыгып сата!.. «Майор ул, командир!» — диги пышылдый һәм шунда жаны чыга. И ходаем, шундый каргалган әжәлдән сакла!.. Хыянәт иткәндә жаның чыккан солдат! Син үзеңнен командирыңа ничаклы жәза, бәла-каза өеп китүеңне төмүг утларыңда янганда аңладыңмы икән?..

Гордей әсирлектә. Ходасына мең шөкер укый Гордей, әле ярый, жөйгә каникулларга диги укытучы хатынын, биш кызын ерак тылга озаткан була. Әгәр алар да монда булса... Кызлары яшь-яшен... Алай да, немец солдатларының яшь кызларны аяганы бармыни?.. Әсирлектә Гордей. Кирәк чакта, застава канга тузып ятканда ярдәм кулы сузучы булмаса да, Гордейның әсирлектә икәне бик тиз фаш була... Гаиләсенә барып ишетелә. Укытучы хатынын дөбердәтеп мәктәптән куалар. Олы кыз комсомол яшенә житә. Комсомолга керер өчен өткәсеннән баш тарта, әнисенә фамилиясен ала. Икенче кыз техникумга кәргән чакта өтисен хөкем итеп: «Ул минем әтием түгел, ул — хыянәтче!» — диги кычкыра. Әнисе дә, калган кызлар да аның бу адымын хуплап каршылылар. Кызлар үсә тора, совет чынбарлыгы аларны берәм-берәм йота тора. Хатыны, үсеп-исәйгән биш кызы да баш тарталар Гордейдан!.. Илгә кайтып: «Инде куаныр чак житә!» — диги мең мәшәкатләр аша өенә, гаиләсенә хатлар язса... «Бу адрес буенча сез телгә алган кешеләр яшәми!» — дигән жавап ала. Ә кул язучы хатынныкы! «Мөңгә тапшашмабыз!» — диги күпме кайнар антлар эчкән Оляныкы. Олы кызына язып карый Гордей, уртанчысына, кечесенә, иң сөекле төпчегенә алынып-ялварып хатлар юллап карый. Ахырда Олядан кискен жавап хаты килә. Һәм бу жавап трибунал игълан иткән егерме биш ел тоткынлык хөкем карарынан да усалрак, явызрак була. Гордейның барлык балалары, Ленин-Сталинга тугры калырга теләп, «хыянәтче» әтиләреннән ваз кичәләр...

Мин боларны сонрак белдем. Шәүлә кебек тавышсыз, сагышлы моң кебек тын гына йөргән Гордейны Гофман мичләре өстендә, күмер тузанын жил өерләгән чарлакта күз алдына китердем. Тирә-ягында уннарча кара авызлар... Аларның тимер капкачларын ача да Гордей, шыбырдатып күмер агыза башлый... Күмер белән үзенә кара кайгысын, сары сагышын агыза... Күмер бетми, аны житез егетләр ташып тора. Кайгы да китми, ул шунда, күктән-жирдән аның күнеленә туктаусыз явып тора сыман. Һәр кара тишеккән исеме бар... Бусы, иң нык дөрләгәнә Оля... Икенчесе олы кызы, зәңгәр төймәсе Лида... Өченчесе уймак иренле, бит очларына сөйкемле чокырлар кунган Настя... Алар әле мичтә ут дөрләмәгәндә кара күзләр булып астан аңа карап яталар. Нурлары сүнгән, караеп калган бөхәтсез күзләр!.. Ниһаять, Гордей сихерче сыман утны арлы-бирле күчереп йөртә, берзаман күмер тавыш бирә, шаулап-гөрләп яңа башлый. Яңа, яңа!.. Гордейга карап кабынган утлы күзләр аны көйдерәләр...

Гордейның бернинди үлчәүләргә сыймаслык хәсрәтен мин Актаста чакта ук төمامысы аңлап житкердем диги кыеп әйтә алмыйм. Тәңрем! Бу — тирәнлек, ләкин әле тирәнлеккәң төбенә төшеп житә алганым юк, миңа сонрак, үзем дә бала-чага үстөрөп, алар аша кайгы-хәсрәтнең яңа яңгырашларын татыганнан соң гына килде. Мин киткәндә яп-яшь калган, кайтканда нык ук таушалып, картаеп каршылаган әти-әниемнен мөңгә юылмас жырчыкларын күргәч кенә ата-ана һәм балалар мөнәсәбәтенәң йөрәк түрен яулап алган шатлык-хәсрәт икәнлеген аңлагач кына килде...

Гордей мине күрдә, мин — аны. Ни уйлады икән кара Кардинал минем хакта? Язмышы кара буяу булып чолгаган бу озын буйлы, горур муенлы урысның кара күмер тузаны сөңгән чиста кулларын ник бер тапкыр да кысмадым икән!.. Үкенечләр күп, үкенечләр аяусыз... Шуны да өстим: үкенечләр гомере аз калган адәм баласына килә, диләр.

Кыйгак, кыйгак каз кычкыра,
Әллә безнен каз микән?
Жырласам жылдыйсым килә —
Әллә гомерем аз микән?!

Яшьлегемдә шушы жырны Александра Михайловна Ямашева — гомеремнең бөек жырчысы жырлый торган иде. Ә Петр... Петр Скороходов егерме яшьләремдә мон тәягән арбасын дөбердәтеп, көмеш яллы тулпарын каулый-каулый минем дөньяма өермәдәй керде дә... бүгенгә кадәр чыгып китә алганы да юк...

Миша Пермьяков белән урысның «шук улы» Митя Шорохов Токмаковны юк итәргә хыянганда киңәшкә миңа килделәр. Нигә минем янга? Бу — беркем дә аңлатып бирә алмаслык сер. Бәлки алар бүтәннәргә дә өйтеп караганнардыр? Бу да — сер. Атна сәен диярлек үткөрә торган мон сеансларына шаһит итеп нигә мине чакырды икән Петр?! Бу да сер булып калды. Керәм Петр янына, сөгәтләр буена Есенин белән, лагерь жырлары белән сихерләнеп утырам, ләззәтләнәм. Күптән түгел генә заманыбызның зур шәхесе, бөтен күнелле Шәриф Хөсәенов белән очраштык. Ул һәрчак үзен һич көтелмәгән, яна яктан ачып күрсәтә торган тынгысыз жан, кактус урманнары арасынан балкып килеп чыкты да Есенин шигырьләрен ятган укый башлады. Ике-өч юлны ул укый, мин элөктереп алам да китәм. Ул укый, мин яланам. Берәздән Шәриф тыелды, аның бер зштә дә беренчелекне биргәне юк, Шәрифем яратып, онытылып Мандельштамны ятган укырга тотыңды. Есенинда бирешмәсәм дә, Мандельштамда чүктем. Бу ике бөек шагыйрьнен исемнәре һәрчак теләмә генә түгел, күнелемә эленеп торсалар да, мин Козлов-Куманскийның уртакул шөкерте булып чыктым. Мандельштамны белүем жәһәтенинән Шәрифнең исен китәрә алмадым. Сергей Есенинның тормышы бик фажиғалә төмамлана. Тормышын фажиғалә төмамлаган кешеләрнең соңы — табигатьнең иң олы, һичбервакыт ачылмас сере ул. Дүртенче класста укыганда Югары Багражда яшштөшем үз-үзенә кул салды... Ундүрт яшендә совет властена, коммунистик режимга каршы күтөрелә алган Мари ягы Чедроял авылы егетә Мөзәкир Хәкимов фажиғасе мине соң дәрәжәдә тетрәткән иде. Совет властена, большевик-коммунистлар режимына, хаксызлыкка, кимсетүләргә бүтәнчә протест таба алмаган татар баласының бөеклегенә багышланган әсәрәмә укучылар да, төнкыйтьчеләр дә тиешлә бөяне бирә алмадылар. Иң аянычлысы: сигез балалы Фәтри агайның үзеннән дә, балаларынан да, авылдаш-якташларынан да бер генә хат кисәгә дә килмәде. Татарны яклау юлларын эзләгән, татарны жәлләп сыкраган әдиһне татар үз итә алмады...

Хәзерге акыллы башлар: «Фөләнненче елларда Маркс-Энгельс-Ленин-Сталинның явыз төгълиматларына нигезләнеп корылган концлагерьларда фөлән-фөлән сандагы тоткыннар булган», — дип шалт-шолт чүт тәймәләрен салып, кнопкаларга басып чүтләп утыралар. Ләкин Ленин-Сталин корбаннарын санап-хисаплап чыгару мөмкинме сон? Санаучыларының иң асгы һәм кыюы Антонов-Овсеекко әлегә корбаннарынң санын 100 миллионга житкәрсә дә, актыккы сүзнә төгәл өйтә алмаган. Гаилә башлыклары, ата-аналар, әби-бабалар улларын-кызларын ГУЛАГ йоткан адәм балалары шулай ук тоткын булмадылармыни? Ишек шакылдауга күркын уянып, яман төшләр көчагында интеген, һәр кыштырдаган яфракка баш иеп гомер кичкән кемсәләр шул ук камалган хәлдә яшәделәр ич!.. Күпме алар, алар түккән кайнар күз яшьләрен, әрәмгә киткән көч-гомерләрене санарлык фән яки үлчәүләр бармы сон?! «Шахтер егет күмер чаба, кемнәр ала исәбен?» — дигән татар жырын авыз тутырып сөхнәләрдән жырладык. Ә бүтән бер жыр, халык арасында тавышсыз гына жырланган бер жыр мөгънәләрәк, акыллырак түгел-идемени? Юлбашчыбыз башлар чаба, кемдер ала исәбен!» — дигән жыр...

Тарихны һәр очракта да, жиңүчеләр яза. Тарихта жиңүче булып саналган дәвер дә туктамый, берөзлексез яза. Язган саен аның тотанаксыз фантазиясе әрсезләнә төшә, комсызлыгы арта, ул жинелгәннәрне һәр сүзе саен түбәнгәрәк төшерә. Жиңүчеләр жинелгәннәрнең хәтеренә хужа булалар да тарихны учларында йомарлап тоталар. Урыс тарихчыларының күпчелеге татарны таптап, ялган, күз буяучы тарихны иярләделәр. Тарих дигән фән—сатлык фән ул. Мин аның жиңүчеләр язган өлешен әйтәм. Әйе, татар тарих дәвамында үз эсен калдырган—аны тарихчылар бозганнар. Әйе, татарның яшәү юлында бөек эшләр дә, олпат кешеләр дә булган. Аларын оныттырганнар. Әйтәгезче, татар тарихының асыл ирләрә, зирәк ханнары, мәшһүр сәүдәгәрләрә булып та, шуларның ничәсе бүгенге адәмнәрнең аңына барып житкән? Олы Мөхәммәтне беләбезме без, бөек вә гайрәтле Кол Шәриф хәзрәтләрен яд итәбезме?..

Монарчы татар тарихы урыс тарихының кара күләгәсендә генә барды. Татарның үз үсешен, үз горәф-гадәтләрен, татарны татар итеп яшәткән изге кануннарын без санламадык, санлатмадылар. Татарны татарга тоташтырган жепләр—тарихи сәхифәләр урыс былчыраткан пычрак эчендә күмеләп калдылар. «Ханнар—жүләр» булды. Вәзирләр—төнтөк. Имамнар—исерек, диндарлар—тиле-миле. Сәүдәгәрләр комсыз иде. Ягез, урыс язган, хак дип безне ышандырган тарих сәхифәләрендә татарны ичмасам бер танкыр булса да акыллы санап мисалга китергәннәрме? Юк андый сәхифәләр. Шуңа күрә татар милләтен астыртын юк итә килгән, татарга татарны ерткыч, кансыз дип ышандырган большевиклар мәктәбе, милләтнең хәтерен томалап, аны уккыңга илтә торган тар сукмакка этеп төшергән.

Хәлбуки, татарның тарихи үз юлы, үз табышлары, дөүләтчелеге, дөүләтне төзи алган, саклап калган асыл ирләрә—акыл ияләрә, батыр яугирләрә, зирәк имамнары булган ич!.. Әгәр урыс сызган, урыс чикләгән сукмактан татар ягына чыгып, ана дөньяга тигез караган Тәңрәбез Кояшның нурларын мул юнәлтсәк, без бөтенләй башка тамаша күрербез. Урыс фән дия икән, без Каюм бабабызны Ломоносов янәшәсенә бастырып чагыштырырга тотынабыз. Мәржани хәзрәтләрен дә без урыс тудырган тарихи шартларда, урыс татарга калдырган тар майданчыкта аңларга тырышабыз. Бер генә минутка урыс тарихын онытып торыйк та татар язмышына ачык күнел, хак күз белән карап алыык. Юк ди Ломоносовлар! Һәм алар татар өчен булмаганнар да. Урыс татар тарихынан тыш та яши ич әле! Нигә без урыс тарихына авыр йөк булып ияреп барабыз? Урыс тарихы—үзе дә хәлсез тарих, яулап алучылар, кан коючылар, жан кыючылар тарихы гына ул! Татар тарихын бүтән халыклар тарихына янәшә куеп, ләкин бүтәннәр кануныннан аерып, үзбаш карарга кирәк. Тарих «татар бар жирдә хәтәр бар» дип татар халкының кискен, дуамалрак, көчле холкына гына ишарә итмәгән, ә бәлки аның эшсәярлеген, туган жирен яратуын, ил сакларга дигәндә гаярьлеген дә билгеләгән. Әгәр без татар тарихын аерым юлга төшереп, татар фәнни зарурлыктан чыгып ачарга тотынабыз икән—олпат ирләрәбезнең, ханнарыбызның, имамнарыбызның урыннары шунда ук үзгәрәчәк, алар асыл мәсләкләрә белән халкыбызның йөзен нурга күмәчәк. Урыс шарнистлары аршынына сыймаган гамәлләр зураеп, бөекләнеп калачак. Кызганыч, әле без татарларның татарлыгын бүген дә ача алмыйбыз. Хак, бүгенге бөек (нәкъ менә бөек, илаһым!) шәхесләребез без наданнарны хак юлга өндиләр, милләтнең эчен-тышын хасыйл иткән гамәлләрне өсте-

өстө ачарга талпыналар. Ләкин аннан-моннан заманча ямаштырган татарлар кайчан бу гамәлләрне үзенекә итеп санар да, бала-чагаларын шул юнәлештә тәрбияләп татар булуның һичбер кимлегә юклыгын сөндөрер?.. Минемчә, бу көнгә кадәр ике-өч буын татарлар жир йөзәннән үтеп китәр әле. Сон булса да, ун булсын!

Төрмә юлларында мин татарларны күп очратмадым, Актаста да өз иде алар. Хәтеремдә калганнарда, Морт районыннан бер өлкән генә татарны очраткан идем. Сынар күзле, төбәнәгрәк крестьян иде бу кеше. Якташлыкка нык тартыла торган, кыю гына, көчле генә адәм иде. Күзен кайда чыгарганнардыр, без андый тирәнлекткә төшөп житә алмадык, аерылыштык. Актаста Куйбышевтан бер яшь кенә, кара-чутыр татар килеп чыккан иде. Эзрәк «блатнойланган», урыслагына язган бу егет татар сүзләрен кыстырып-кыстырып куеп кына үз милләтен сиздерә торган иде.

Арча районы Чокырча авылы егете, шәфкать-мәрхәмәт иясе Әхмәтзья Гыйльметдинов белән Актаста кыска гына арада танышып, дуслашып өлгөрсәк тә, аны озак тотмадылар, Караганда тирәсендәгә бүтән зонага алып киттеләр. Алай да без тиз-тиз языша башладык, язмалар арасында Әхмәтзья кардәшменнән ике-өч хаты сакланарга да тиеш иде, эзлөгәндә хатларның берсен таптым. Адресы «Караганда, 6, п я 419/1 — «1»0» дип теркәлгән иде.

«...син Вольникага киткәч, минем янга Мансур килде. Икебезне дә тиздән Карагандага күчәрдәләр. Язган жалобасы файдага чыкты, ул төмам котылып, кайтып китте. Мин һаман да ятам... Үзем дә жалоба язган идем язудың. Без дә бит юктаң гына утырабыз. Хәзер җавап көтөп зар-интизар ятам. Жалоба язды, помилование белән бик күп кешеләр китә. Үз хәлен ничек? Мансурның әйтүе буенча, син дә өйдә булырга тиеш. Әгәр өйдә булсаң, әти-әниенә, туганнарына миннән күп сәлам диярсен. Хәзер без—татар егетләре монда бик күп. Мансурдан бүтән кайтып житүе турында хәбәр алдым. Соенеч! Бу хатны ала калсагыз, җавапсыз калдырмассыз. Үзем берәз авырып торам. Сагынып хат көтөп калучы дусларың «Әхмәтзья».

Тоткын—тузганаң-чалмабашның жил кузгаткан парашютлы бер ордыгы ул, ул һәрдаим көтелмәгән сәяхәттә, күнелгә нык кына кереп утырган якыннарын сурәтләп яши-яши тоныклана. Әхмәтзья белән танышлык та сүенеп-сүрелеп туктаган. Гәрчә ул үзенен сонгырак бер хатында мине «онытмаслык якын дусларың» итеп тануын яза... Кем белгән, һәммәсе Хода кулында, бәлки илтифатлы, кечә күнелдә, чын татар баласы Әхмәтзья да донъя куйгандыр инде? Исән икәнсен—сәләмемне кабул ит, донъя куйсан—авыр туфрагың жинел булсын!

Мин алдарак: «Актас зонасында биш татар идек»,—дип искәртөп үтсәм дә, асылда без алты жан идек. Гажәп, юри чакырып китергәннәр диярсен, татарның төп төбәгә Казаннан мин берүзем булып, бүтәннәр төрлө бакчаларда шытып, урыс-улак арасында яшәгән бичаралар иде.

Кемнән башларга дигәндә, сүземне әүвәлдән элек Абдулла Али-казига юнәлтимчә. Әтисе черкас, әнисе татар Абдулланов, ул Япониядә туган, шунда (ялгышмасам!) татарча жиде класс төмамлаган. Япониянен чын шпионы булган, ике тапкыр Рәсәй чиген үтеп нидер кылган, өченчәсендә урыс разведкасына кулга төшөп, озак сәхәткә ябылган иде. Черкасларча тукмак-бөкрә борынлы, озын, калын бәдәндә бу егет саф татарча, урыс сүзләрен кыстырмыйча сөйләшә, йөзә ачык, күзләреннән акыл, көч бөркелеп тора иде. Карагандага сонгы сәхәтәткә формулярын табарга омтылган икәнчә кеше ул иде. «Карарга теләгән»,—дип, чөнки Абдулланы да ярым-йорты гына белеп калдым, югарыда әйткәннәрәм дә әллә ялган, әллә чын, бу мәгълүматлар зонада чүпрәсез дә күпереп сәхәт кыла торган гадәти «параша»лар—юк-бар сүзләр генә иде. Иллә дүртенчәнен көзгәндә Чиләбе төрмәсендә Абдулланың сәрдәше,

якын дустаны Сергей Курскийны очраткач, (чын исеме Дима) сүз арасында кылын тарткалап карадым. Әмма иреннәре мәңгегә пичәтләнгән серле Дима да ачылып-чөчелеп китмәде. Сабуллашканда, кара күзлеген елтыратып, әмма арык көчле кулын бирде дә, болай диде: «Сезнең бабаларыгыз, борынгы болгарлар, сабуллашканда болай дигәннәр: «Дом твой мал. Земля Аллаха велика. Помни — может встретимся!» Шул алдагы очрашуларда Абдулла Али-казы турында чынны сөйләргә теләдеме Курский?.. Ишарәсен аңлап бетермәдем. Бик теләсәк тә, очраша алмаган булыр идек... Чөнки Диманың да, аның белән бик олы эшләр башкарып Рәсәйне генә түгел, дөньяны таң калдырган кешеләрнең язмышы аянычлы бетте дип беләм.

Абдулла мине яратты дип раслый алмыйм, чөнки аның өчен мин дә шикле, жилбәзәк бер малай-шалай идем әле. Аның беренче һәм нык сөңгән сыйфаты — житдилек иде. Ул үтә житди башлар белән генә очраша, японнар белән тутаннарча күрешә, сөйләшә башласалар монарчы сүзгә саран, һәр сүзне алтын-көмеш баясенә чыгарга торган Квантун армиясе офицерлары да авыз ачалар, гөр-гөр килә башлылар иде. «Ни сөйләшсез шул кадәр бирелеп?» — дип Абдулладан сорамадым, кызык сынырга курыктым. Уен түгел, минем каршында көчле бер империя хезмәтчесе... Ә мин кем ана?..

Карагандага сәяхәтемне «Идел» журналында бастырып чыгарган идем, анда Абдулланың бер төркем тоткыннар белән зонадан качарга жыенуын да теркөдем. Качарга жыенуын алдан ук белә идем... Ничек, каян белдем икән, чордашым Мәскәү студенты Анатолий Кузовкин сиздердеме — хәзер берничек тә раслый алмыйм. Абдулланың эшләренә дә, күнел хәзинәләре арасына да үтеп керә алмадым, мөгәр үкенмим. Үзен өз белүем дә миңа аны олыларга, иң якты хисләр белән яд итәргә комачауламый. Кайчагында, адәм баласын ныграк белгән саен, ана хөрмәтәң кими төшә. Ходай сакласын... Үзе: «Мин татар!» — дип горурланып сөйләгәч, бүген мин аны татарлар арасына кертеп исәплим. Бөтендөнья татар Конгрессына Япониядән кунак булып килгән татардан Абдулла Али-казы хакында озакалап сораштым. Абдулла югала торган зат түгел, өгәр исән икән, японияле кунак аны белергә тиеш иде. Кызганыч, аның Абдулланы күргәне дә, ишеткәне дә булмаган!

Мигдәт Динмөхәммәт улы Сәләхетдинов бүрәнкә авызлы, киң авыш маңгайлы Ярыслау татары. Маржага өйләнгән булса да, әле татарлыгы чыгып бетмәгән, күчелле генә кеше. Казан консерваториясендә без вакыт укып алган, жырлаган. Ләкин Актаста чагында озын-озак вакытлар бер һаваны сулап яшәсәк тә, жырлаганын ишеткәнем булмады. Күзлек кия. Актас поселогын салалар, бригадир. Зонада аны Дмитрий Николаевич дип йөртәләр. Татарлыгы шул, икенче бер кардәшебез Фәйзрахман атлы өлкән татарны вакыт-вакыт чакырып алып Корьән укыта, чәй белән сыйлый. Үзе дә төквә кыяфәткә кереп, картузының козырегин артка күчереп чүгәли, Фәйзрахман укыган саен, күзләрен йомып, «амин!» дип раслап тора. Мигдәт заманча яшәргә тырыша, күзлек тәртәләрен ак жеп белән тарттырып бөйләп куя да баскетбол уйный, футбол тубы артыннан тирләп-пешеп чаба.

Табынганы хатын-кыз дисәм... ашыгычрак булмасмы?.. Өйләнгәч хатыны белән ничек кети-кеди уйнауларын, нинди рәвешләргә кереп бетеп караваттан идәнгә, идәннән караватка тоташкан «утлы сәяхәтләрен» тәмләп, калын, сусыл иреннәрен ялый-ялый сөйли торган иде. Исемдә... «Балдыз бар иде минем. Балдыз — бал, балдыз — май диләр!.. Иртүк килә бу, хатын эштә, мин караватта радио тыңлап ятам... Керүе була, караватка минем янга ташлана!.. Яшь, сылу, татлы!.. Иң әүвәл мин аның тез асларын күрәп шашындым... Вәллаһи, әллә нинди сикерә бар балдыз тез асларының! Мин үреләм — ул чикылдый! Чикылдаса да качагымнан чыкмый. Карыйм... юбка астында бер нәрсә юк моның! Әһә, димен, бу болан баласының күнелен почмакландырырга вакыт житкән

икән!.. Төвәккәлләп куенга алдым моны... Жылар микән, рәнжер микән дип көтөп торам, ә ул... авызын гына жыра!.. «Синең шушы эшене мин әллә кайчаннан көтөп йорим инде»,— ди. Аңласаң аңла, аңламасаң ят та үл... Сөрер жаннар алар хатын-кызлар!..» Шуннан ары ни булганның сорарга да өлгермим, Мигдәт төмле сүзен дәвам итә. «Апалы-сенең минеке булдылар. Икесе белән дә яшәп ятам. Апасы сизгәндерме-юктырмы, сенеңсә әрсеңлектә аны уздырды. «Аер апаны, минем белән никахлаш, бергә яши!»— дип жанымга корт булып төшә. Безгә, мәселманның, ике хатын белән яшәү фарыз, дим. Ана да риза...» Мигдәт эшләгән зона хатын-кызлар торагы булган землянкаларга янәшә генә иде, берзаман, йортларның этажлары үсә башлап, коймалардан биегәйгәч, ир-атлар төмам котырып киттеләр. Хатын-кызлар да әкәмәт, өсләрендә аны-моны гына калдырып чишенеп ташлылар да көнгә чыгып, ирләрнең күзен алаландырып, йөрөкләренә ут кабызып газалыйлар иде. Ярыслау татары, ике хатынга өйләнгән шәп егет кызып-кызып, шашып-янып Львов кызы Ольга Омелян белән языша башлады. Мин «хат ташучы». Көн саен язышалар болар, язган хатлары яртышар кадаклы була, каян сүзен табалар да, каян язып өлгертәләр дигән!.. Икесе дә көнчә, атнага бер пыр тузып талашалар. Оляның ялгыш кына бүтән ирләргә күзә төшсә, Мигдәт буран уйната. Инде туры китереп эндәшсә, жир тетри, күкләр ишелеп төшә, Ай белән Кояш та чырайларын сыталар. Мигдәт белән еш-еш очрашабыз, хат ташшыру, хат аласылар бар, әмма ләкин уртақ нинди сүзләр булганын да, нинди фикерләр аша аралашып яшәвезгә дә истә калмады. Мөгаен, шул бер тирәдән— хатын-кыз гайбәтеннән ары китмәгәнбездер. Очрашсак, мин— тыңлаучы, Мигдәт исә хатын-кыз холкының профессоры, асыл зат хисләренә академик миңа авыз да ачтырмый торган иде. Ничек аерылганбыздыр, ни өчен Ольга Омелянның хатлары миндә калган... хәтерләмим. Мөгаен, ул миңа Львов кызының хатларын сакларга кушып этапка киткәндер дә, «адресыңны салырмын!»— дигәндер... Хатлар миндә калды, адрес килмәде, хатлар миңа иярәп, хәзер дә исән-сау сакланалар. Ара-тирә күз төшергәләсәм дә, хатларны укып чыкканым юк... Чөнки аларда Лена язганнардагы кебек бөек хис тө, матурлыкка омтылу да, сафлыкны сагыну да юк... Үзара талаш, көнләшү, ваклык тулып ята хатларда. Ике түгел, өч, дүрт хатын алса да, Ярыслау татары чын бөхетне татый алдымы икән!.. Оля сөргын тугырып иреккә чыкты, аны Караганда тирәсенә, Осакаровкага сөргенгә озаттылар. Ул анда барып, сыер сава башлаган. Мигдәт: «Көт, мин синең яныңа кайтам!»— дип вәгъдә арты вәгъдә сырласа да... озын телләр гайбәт елгасын Осакаровкадан Актаска борып жибәрделәр... Оля хакында кара хәбәрләр килеп иреште. Мигдәтнең, бүрәнкә авызлы, кыеш маңгайлы татар баласының тешен шыкырдатып, йодрыгын йомарлап, ярыны йөргәннәре хәтердә. Мигдәт асылда татар түгел иде инде, аннан татар калмаячак та...

Фәйзрахман абзый тумышы белән Горький өлкәсеннән булса да, мишәр кавемнән түгел иде. Дөнья йөзәнә рәшәткәдә тәрәзәләр аша гына карап жыгы чыккан бу татарның чыраена карарга куркыныч иде. Борын очы юк, колак бөтеркәләре өшеп төшкән. Ә бит очлары уяк янында пешеп ялтырап-куырылып тартылган. Суык белән эсә бичара татарның чыраен алмаш-тилмәш үзгәрткәннәр. Әз-мәз мәдрәсә күргән, зиһендә генә абзый сөйләшкәндә гарәп, фарсы сүzlәре кыстырып жибәрә, «гыйлем» булуы белән горурулана, мәселманча инсафлы яшәргә тырыша иде. Мигдәт янына Корән укырга килгәндә өсте-башы юылган булыр, ничек юнәтә алгандыр, ара-тирә аннан хушбуй исе дә килеп киткәли иде. Сөйләшер уртақ сүзләр күп булмагандыр инде, барлау вакытларында мәйданда бер-беребезне очратып, хәл-әхвәл сорашабыз да вәссәләм...

Тагын бер карт бар иде зонада— Умеров, бусы— Әстерхан татары, каланың татар бистәсендә яшәгән, Тукай урамында. Азия кешеләренә тарткан бу татарның ике кулы да калтырау иде, хат та яза алмый.

Хатларны мин язып тора идем, ул әйтеп тора. Туган жирен, Идел киңлекләрен, татарларны биң нык сагына иде Умеров!

Гажәп инде, билләһи! Йөзләгән украиннарның исем-фамилияләре хәтеремдә, урыс-улакның күпмәсен исемдә тотам, Умеровның исеме, Фәйзрахман агайның фамилиясен истә калдырмаганмын! Умеров белән бер ара бергә ашап та яшәдек. Бергә дип, ризыкны мин юнәтәм, ул эшкә йөрми, чыкса шул ихата эчендә кар көрәп, жәен тузан себереп, чәчкә түтәлләренә су сибешеп йөри. Инде безнен хәлләр аруланып, зонада үз ризыгын белән ашлар пешерергә жай чыккач, ул мине аш-су хәстәрләп каршы ала. Карт булса да өстә, вагонканын икенче катында иде Умеровның урыны. Мин дә аның янына менеп кунаклым. Күнелле генә, тар мәсьәләләргә кузгата-кузгата сөйләшәбез. Хатларны жыларлык итеп, күз яшен чыгарып кызганыч сүзләр белән тутырып язсам да, Умеровка посылка килгәнә булмады. Картка да ризык житми, шуның өчен ул гел миңа тартылды, байтак вакыт миңа сыенып яшәде. Хат букчаларына ниңә тапкыр адресын үз кулым белән язсам да, йорт номеры онытылган... Ач янаклы, күсә бу абзый әсирлектә булып күп нужалар күргән татар булса да, үткәннәре хакында авыз ачканын ишетмәдем.

«Бишенче татар», дип санадым да, күнеләм өшеп, жаным сулкылдап алды! Озак кына Актаста, бергә-бергә яшәсәк тә, бишенчебезне исемен дә, кем икәннән дә, каян булуын да белми калдым. Сәер кеше идеме ул? Мөгаен, юктыр. Килеш-килбәте дә, акылы-фигыле дә кешечә, гади булгандыр аның. «Бишенче» белән мине Фәйзрахман абзый таныштырды. Инде кавышып, байтак вакытлар бер-беребезне белгән хәлдә яшәп ятканда, ял көннәремнен берсәндә ул ялтырап ябышкан мангай йәшләренә үч төбә белән чәп иттереп сукты да: «Зонада тагын бер татар егете бар ич әле!» — дип куйды. Киттек. Егет шахтада эштә икән. Мин ниндидер эчкә шөбһә, чамасыз кызыксыну белән шахтада эшләүчеләргән кайтуын көтөп алдым. Әйттем ич, шахтаның әле төп стволын гына казып төшәләр, як-якларга забойлар сузарга керешеп киләләр, иң пычрак эш, жир асты сулары житез, аяусыз, адәмнәр көне буге дымда, сазда, тоташ сибәләгән уңыры астында. Су әрсез, тәнгә үтә, күлмәк-ыштанырны юешли, тоткынар юештә калтырап, суыкта дерелдәп, эссәдә парлы дымнан тынчып кайталар. Мин кергәндә бригада, янарак кына тамак туйдырып, эштән кайткан иде. Кием алмашалар, тишек ботинкаларның табаннарын кагалар, күпчелек топчаннарда ята-ята череп, муртаеп беткән матрасларга чалкан яткан да тәмәке пыскыта. Шау-шу, сангыраулардай кычкырып сөйләшәләр, бүлмәне өчә төтен тыгызлаган, юеш аяк киёмнәреннән, оекбашлардан бөркелеп чыккан исләр борынны ярды. Зонада мондый секция бардыр дип уйламый идем. Кеше саны нәкъ бездәгечә булса да монда тыгын, һава житми торган мәрхәмәтсез кысынкылык иде. Идән пычрак, анда да монда да су жыелып тора, почмаклар яшыкелт мүк белән капланган, секция почмаклары кутырлы чир эләктергән дип уйладым. Ике атладым да туктадым, күзлегем пыялалары куге, ябышкак пар белән капланды. Күзлегемне френч итәгенә сөрткән арада уннан да, сулдан да иннәре белән кагылып, таза-таза кешеләр үтеп китте. Мин: «Юри кагылараб!» — дип уйладым. Күзлегемне борын өстенә атландырып, шактый эзләгәч кенә Фәйзрахман абзыйны күреп алдым, абайладым. Якынарак бардым, Фәйзрахман абзый янында утырган ак чырайлы, төссез кешенен кыяфәтенә, йөз сызыкларына карап, татар икәнлеген анладым. Конгырт күзләре зур, зәңгәрсу пәрдә белән каймаланган, янагына сары яткан бу кешенен миңнан ике яшыкә генә өлкән икәннән белә идем инде. Мин ипләп кенә, егет иштерлек итеп кенә: «Исәнме, якташ» — дидем. «Кәрдәш!» — дип эндәшсә калган, чөнки мин егетнең кай яклардан бу тарафларга килеп төшүсүн белми идем. Сәләмемне алмады, җавап итеп миңа түгел, Фәйзрахман абзыйга карады. Аның: «Ник алып йөртәсен инде бу чит кешене?» — дигән соравын мин тиз анладым. Алай да, гәүдәсенә, тәнненә кагылмаска тырышып, топчан өстенә утырдым. Егет шәрәтән утыра,

өгын салган, яланаяк, чишкөн аякчулары бозау чөйнөгөн тастымалдай өзгөлөнөп, аяк тырнаклары бөгөрлөнөп каткан аяклары янында яталар. Фәйзрахман абзый — сөйлөшөргө ни ярата торган чал — бүгөн тып-тын, әле арт чүмечен кашып куя, инбашларын сикертеп уйната, сүзгә генә керешми, ул кыймагач минем авыз да ябык, хужа кеше, бишенче татар-нын күз керфекләре арган уклар булып секциянең байтактан юылмаган идоненә кадалган. Өз утырдыкмы, күпкә түздөкмө, хәтерләмим. Кемнәр-дер ятакларына авып, яман сызгырып гырлый ук башлагач, хужанын Фәйзрахман абзыйга карап-карап куюын, жилпуч хәтле учы белән кысыл-ган иреннәрен яшереп иснәп алуын күргәч, кузгалдык без. Егет сүз катмады, эндәшмәде, күзен дә күтөрмәде шикелле, топчанында шәрәкөй әрвах булып, без килүгә авырыксынып, яратмыйча карап калды...

Егетне солдаттан трибунал хөкем иткөн. Казармада аны-моны уйла-мыйча, бик бирелеп, онытылып автоматын чистарта икөн бу. Эше бетә, автоматын кул очына күтөрөп чисталыкны тикшерәм дигәндә... автомат көпшәсә диварга эленгән Сталин рәсеменә төбәлгән булып чыга. Бер күтөрә егет, ике тапкыр тикшереп карый, старшиналары быжгак, бөйлән-чек хохол була... һәм старшина шул кичтә үк: «Фәлән солдат юлбашчыбыз Сталинга ике тапкыр автоматын төбәде!» — дип язып бирә. Таңда егетне кулга алалар, өч көн дигәндә хәрби трибуналның чираттагы утырышы «Бөөк юлбашчыбызны үтерергә теләгәнә өчен» фәлән-фәләнәвие егерме биш елга утыртып та куя. Егерме биш елдан соң биш елга хокукларынан мәхрүм итәргә, тагын биш ел сөргенгә сөрергә карар чыгара... Жәмгысы яшә солдатны утыз биш елга кешелек хокукларынан мәхрүм итәләр...

Авызын ачып сүз әйтмәсә дә, агымлы күз карашы белән иркәләмәсә дә, мин солдатны үтә нык кызганып кайттым. Яраттым мин аны! Солдат чыны белән, бар булганы белән татар иде! Әйтәм бит, мондый күзләр бары тик юаш татарда гына була. Эшкә, хезмәткә яралган мондый көчле, эре-эре тамырлар йөгөргөн куллар гомере бусе жиргә билән бөккән, күзен күтөрөп кояшка карарга вакыт төткәзмәгән татарда гына була. Буыннары, арык куна жылкәсә, аннан-моннан кыркылган такыр башы — барысы да татарныкы иде. Мин аның янына кергәләп йөри башладым. Керәм, озаклап янында утырам, үзем хақында бер-ике сүз катам, өйдән посылка килгән сөнечле мәлләрдә ана өлеш чыгармыйча калмыйм. Беләм, егет беркайдан, бернинди ярдәм алмый иде. Ничә күз төшәрсәң дә, тумбочкасы ачык елдагы бура сыман буп-буш. Очы сынган карандаштан башка берни юк анда. Егет күчтәнәчләренә нишләтә торгандыр, мин әтиләр жибәргән-нән өлеш чыгарып, тумбочка өстенә куйганда күз очын да төшерми, күрми дә бугай ул мин китергәннәрне. Тыңлыймы-тыңламыймы, мин ана өзек-өзек хәбәрләр сөйлим, әти табигать килешләрен, илдәге хәлләрне саклык белән генә язгалап тора, күбесен егеткә дә житкерәм. Миңа үзөбезнең татар янында утыру рәхәт, татарча авыз тутырып сөйләү күнелле, ул жавап бирмәсә дә, мин аның һәр сүземне аңлаганын күрүп торам. Утыра егет, манма тиргө бата, сирәк йон йөгөргөн күкрәген салган күлмәге белән сөртә. Секция салкынында да тирли егет, мине тыңлый-тыңлый манма су була, яши-яши аның шул гадәтенә игътибар бирә башладым. Инде симез, былкын булса, мае эреп ага дияр иден! Төнәндә карга чукурлык кына ите калган бу бичараның хисләре, дулкынлануы, мине тыңлап хуплаулары әнә шул тир билләре аша тышка чыгадыр, дип уйладым. Бараклары төрле атнада төрлечә ягалар, утыны кысып, жәлләп кенә биргән көннәр була, андый чакта секция почмакларында жил уйнап тора. Анда да шабыр тиргө бата егет! Ни гажәп, бер тирли дә, бер суына. Тик анда да күлмәген, френчын кияргә ашыкмый. Түзем ул, ифрат түзем!..

Баштарак мин аны сөйләштерергә тырышып карадым, соңыннан бу уемнан кайттым. Тора-бара мин аны сүзсезлеге, сөйләшмәгәндәге өчен дә яраттым!.. Ул минем өчен чөчөдмәгән, сөрелмәгән бер кыр иде. Алай да ул минем кардәшем, кем беләндер үз теләндә сөйләшү теләге адәм улларын һәрчак сагалый... Дүрт татар арасында теләм нечкәлекләрен

бары тик ул гына белгәндер дип фараз кылам, чөнки ул колаклары белән генә түгел, бөтен гәүдәсе, йөзе-бите, күзе-кашлары, хәтта йонлач күкрәге, шыраеп торган кин кабыргалары белән дә тыңлый белә иде. Бер тапкыр мин аның жылаганына шаһит булдым, һәм аның сүзсез генә жылавының әллә никадәр ым-ишарәләр аңлатуын тойдым. Миннән ике яшкә генә олы бу егет бәлки исәндер дә әле. Аның татар әдәбиятын укуы да ихтимал. Чөнки егет татар угылы татар иде...

Без гасыр башыннан бирле чаң сугабыз: «Татар йоклый, татар йоклый!» Әз-мәз икеләнеп торабыз да: «Татар уяна! Уяна ич татар!» — дип сабыйларча юанабыз. Тарихи чынлыкны шөйләп бетермәгән күрә-караулар исә: «Татарыбыз уянды!» — дип чәбәкәй-чәбәкәй итәләр. Кяшкә!

Татарның төрлесен күрдек, байтак гыйбрәтләр ишеттек. Менә без, Акташ зонасында, биш төбәктән жыелган биш татар иде. Бишбез биш жирдә, биш төрле. Шуларның ничәсеннән жирдә татар токымы калды икән?! «Уяндык!» — дип алданмыйбызмы? Нигә шулкадәр еракка, татарларны көчләп очраштырган казакъ даласына барып йөрергә? Менә, шулай килешеник, һәркем үзе яшәгән шәһәр йорты каршысына чыгып бассын да фатирларны берәм-берәм күз алдыннан үткәрсен. Татардан карт-коры бармы? Алары бар, сакланган. Ара-тирә күзгә ягымлы кара келәпүшләр, сабий жаныдай ак яулыктар күренеп китә. Шанлы-шөкәтле, татарның тамыры, үзәге булган Казанда татар яшәмәгән почмак юктыр. Хәзер бер минутка гына гамьле тынлыкка уралып уйланып: шул йөзәрләгән йортларда, менәрләгән фатирларда әлегә татар исеме йөртүчеләрнең ничәсеннән татар угылы татар калыр?! «Уянды!» — дип йөз ел дәвамында тел тибрәтеп, ә аңны һаман йокыда тотып яшәү кемнәргәдер зарурдыр, мөгаен?! Без гади халык, гадел халык, тырыш халык. Тик бер нәрсә жанны телгәли — алданырга яратабыз! Ә алдау вә алдану юлы белән милли мәсәләләрне, татарның үсеш тарихын билгеләп булмый. Үсеш юлында берләшә алмаган милләт тагын кайсы юнәлештә бер-берсен таба алсын?

Ходала мең-мең шөкер, татарның төрлесен күрдек! Әхмәтзия Гыйльметдинов кебек татарлар «олы юлга маяк» түгелмени?! Дога укырга жыенып, күнеле белән күкләргә барып тоташкан Фәйзрахман абзыйның нур өстенә нур өстәлгән жимерек йөзен онытып буламы соң?

Шул көннәрдә күнелемә хужа булган акышларның берсе, беренчесе шул иде: әлегә безне ислам диненен гүзәл, тирән кануннары гына берләштерә, без, белепме-белмичә дәме, күзгә күренмәгән бик күп жепләр белән аңа ялганабыз. Бу жәһәттән тагын ни әйтим? Читкә сибелгән, туган төягенә еллар, гасырлар дәвамына аяк басмаган, изге Болгарның көзсәр чишмәләреннән шифалы сулар эчеп карамаган татарларның уянуын көтеп тору, татарның чираттагы ялгышы, алдануы гына булмасмы?..

Минем әни урман сукмакларының кояш өзмәс төшеп торган жылы урыннарына жыелган зәңгәр, сары, ак күбәләкләрнең, ефәк канатларын жылфер-жылфер кагып жир иснәп кинәүләрен күргәч: «Улым, әнә кара, күбәләкләр фәрештәләрен күз яше тамган урыннарда гына шулай жыелалар», — дия иде. Йөрм, күзәтәм, борчылам: әле татар жирендә фәрештәләр үкереп жылый торган орлар күп икән!

18

Откуда и лучше увидать русскую революцию, чем сквозь решетки, вмурованные ею?

Александр СОЛЖЕНИЦЫН

Илде икенче матавыклы авыр ел да үтеп китте. Хуш! «Салкын сугыш»ның иң хәтәре — яшертенә һаман бара, ике яктан да янадан-яңа корбаннар суыра тора. «Салкын сугыш»ның хәрәкәтен телләрдә генә чамалап була. Сатлык журналистлар, Рәсәй акчасына

тарала торган коммунистик кызыл гәзитләр илләрне илләргә каршы котырталар, гаеплиләр, гаепсезләр өстенә бериш хөкемнәрне өяләр. һәр ил янып-дөрлөп китәргә жыенган сугышка әзерләнә, үзен ак итеп калганнарның гамәлләрен карага манчып күрсәтә. Кан-яшь белән үтәли сугарылган Жир шары күчәрәннән ычкынырга, якин араларда өстенә ишләчәк өр-яна хәсрәт-кайгылардан котылырга теләп, чиксез галәм киндәгендә ашыгып-кабаланып оча. Илләр өметсезлектән гажиз, халыклар аптырауда. Илленчә елларның башы — дөнья язмышының иң чуалчык, иң буталчык чаклары.

Бер нәрсә ачык: безнең зонага иректән тоткыннар килеп кушылмый башлады. Берия жәлладлары Спасск төрмә-лазаретын селкәргә тотынганнар икән, Песин белән Шапиро бу хакта нәтижә ясап куялар инде: «Сәясәт үзгәрә». Тавышсыз калган майор Столяров: «Әйттем бит!» — дип, шушы нәтижәгә мөһерен басып куя.

Иллә өченчә елга курка-курка кереп барабыз. Берия жәлладларының кыска тынлыгы да безне шикләндерә. Жәзалау оешмалары бер чакта да тик утырмый, аларның эш ысуллары гына өз-мөз үзгәрә! Иллә өченчә елга без борчуларыбызны, хафаларыбызны төяп барып кердек. Гыйнвар уртасына барып та життек, ТАСС хәбәрә тез астына китереп бәрде! Гәүдәләребез турая дигәндә генә тагын сыгылып төштөк, тезләндөк. 1953 ел, 13 гыйнвар. «Корткыч врачлар А. Ждановны һәм А. С. Щербаковны үтерергә жыенганнар. Шул ук агулау ысулы белән хөкүмәт вә партия житәкчеләрен юк итәргә әзерләнәләр». Империалистик дүрәтләр ялчыларының исемнәре гәзитләрдә ярылып ята. Корткыч врачларның байтагысы яһүдләр. Күпчелеге Кремль шифаханәсендә эшләгәннәр. Корткычларны фаш иткән табибә Л. Ф. Тимошук Ленин ордены белән бүләкләнә!

Бу хәбәрнең хәтәр ике очы да безгә килеп тия иде: тагын большевистик террор башлана! Гаепләү ысуллары да «элеккеге, сыналган сандыктан» алына — «корткычлык», «империализм агентлары», «хөкүмәт-партия житәкчеләрен юк итү максаты». Икенчә куркынычы көнсәгәте белән үзен сиздерде. Бөтен илдә кайнар митинглар, улты жыелышлар башланды. Уртак нәфрәт, уртак янаулар, уртак таләпләр: «Империализм ялчыларына — үлем!» «Үлем!»

Социализм төзүчеләрнең иң алгы сафында баручы Актас тирәсе вольняшкалары да ашыгыч митингга жыйналалар. Моңарчы без сирәк-мирәк кенә исемен ишеткән, әлегәчә безнең күзгә чалынмаган завод директоры Белоусов мөнбәргә очып менгән, бөтен буе белән көнгә күренеп, залдагы тынчу, тыгыз һаваны большевистик куллар белән телә-телә, коммунистик төкерекләрен чөчеп врачларга үлем жәзасы таләп итә. Зал гөр килеп кул чаба! Белоусов мондый бердәм яклаудан очына, төмам ярсый, чыгышын тагын да явызрак өндәмә белән йомгаклай: «Безнең күз алдында фашист калдыклары, бандеровчы башкисәрләр, илебезнең эчкә дошманнары рәхәт чигеп яшәп яталар. Аларны көнә-сәгәте белән юк итәргә вакыт житте. Империалистларның һәр явызлыгына явызлык белән җавап бирик! Дөньяны тазартырга, һавабызны сафландырырга мөмкинлек бар!»

Әйткәнәмчә, сасы цехларда, газлы-сөрәмле завод почмакларында күренергә яратмаган көз Белоусов, шушы кайнар телмәре белән мәсләген тагын бер мәртәбә ачып салгач, безнең цехка килеп керде. Батырайган егет, өс-баш энәдән-жептән, күк костюм-чалбар, аякта елтыр шиблет, шомырт чәчөгедәй ак, тап кунмаган күлмәк, йон костюмына төрдәш галстугына алтын булавкка атландырган. Марксистик баш югарида, кылыч сыртлы, партиялө борын чөенкә, күзләренен һәр керфекенә, борын яфракларына, колак бөдеркәләренә безгә нәфрәт һәм мыскыллау әленгән. Үтәп бара, пычракка басмаска тырыша, аксак чикерткә сыман бер сикерә, ике, бара, бара!... Ап-ак күлләвеккә чәчрәтеп басып каршысына төштем тегенең. Ходам шаһит — тотлыктым. «Сез үлем жәзасы

сорап чыгып ясагансыз икән. Безгә дә әжәл теләгәнсез. Каннан туймадыгызмы әллә?!» — дип сорадым. ТАСС хәбәре зонада чираттагы провокация дип кабул ителде, шуңамы кыюланып киттем. Дәшмәдә Белоусов, күзенә агы белән жир-идәнне капшап, чалбар балакларын бармак очлары белән күтәрә-күтәрә тын гына үтеп китте.

Юк, бу гамәлләр яһүдлөргә каршы чираттагы һөжүмнең башлануы гына түгел иде, моны барыбыз да сизәбез, илнең төнендә ярык-яралар хасыйл булып, большевистик хакимиятнең ары-бире талпынуы да иде. Террорсыз яши алмаган Ленин-Сталин партиясе илне тагын бер мәртәбә өркетеп алды.

Ниһаять, Сталинның үләр көне дә житте! Илле дүртнән көзендә, Чиләбе төрмәсенә сасысы күзлөргә агылып торган параша-мичкә янындагы бердәнбер бушрак урынны улаган сукур тоткын бер бәет әйткән иде. Төп-төгәл хәтерләмим, алай да бәстнең өч-дүрт юлы истә!

На радость мира умер он,
Страна хоронит чародея.
...будет построен пантеон —
Земля не приняла злодея.

Сталин — албастының, «Үлемсез Кашей»ның корыч йөрәге тибүдән туктады. И жылады Рәсәй халкы, и үкседә! Бетмәгән икән әле, әй, Рәсәй ишәкләренә күз яше! «Ничек яшәрбез синнән башка?» — дип мәзлдәде Рәсәй сарыклары. «Юлыңнан тайпылмабыз!» — дип мөгрәдә Рәсәй сыерлары. «Кадерле әткәбез, онытмабыз!» — дип бердәм мыркылдады ил байлыгын имеп симергән, күзләре йомылган ил чучкалары. Ә бездә бәйрәм! Сөөнеч! Күптән көтелгән шатлык...

Шатланабыз шатлануын, барыбер сагаябыз. Ничә еллар ил башында торып, дөньяның барлык илләренә үзенә капшавычларын сузып өлгәргән большевистик Рәсәй алай тиз генә үзгәрер микән? Шулай диючеләр дә бар.

Шик-шөбһәләрне киметеп, өметләрне зурайтып зонага яңа хәбәрләр килеп керде. Моңарчы безнең файдага хәбәрне тоткыннар гына китерә торган иде, ниһаять, чират жәзачыларның үзләренә житте. «Чит ил гражданның булган тоткыннарга Кызыл хач жәмгыяте аша туганнарына хат язарга, адресларын белдерергә рөхсәт», — дигән игълан элделәр. Аннан-моннан каккалап нәни генә киbet ачылды, анда мантый ярмасы, көгәз-каләм, хат букчалары китереп тутырдылар...

Молдаван Сулла күп итеп ярма сатып алган, кухнядан ун литрлы кәстрүл алып торган һәм куе итеп бутка пешергән. Ашый бу, ашый, һаман туймый, кәстрүл төбен кырырга тотынгач ята да үлө. Тыны юк Сулланың, өнө юк, аягын сузган да күккә карап ята. Шунда фитильләрдән берөвесе калган буткага нәфесен сузып кәстрүлгә барып тотынса... Сулла чөчрәп калкына, ун литрлы кәстрүлне кочагына алып тагын сузылып ята. Хәле китеп кенә торган икән бичараның, ашарлык та көчә калмаган икән!..

Сулланың мәзәге дә ярап куйды, сөйлибез дә көләбез! Көлә белү дә онытылмаган һәм бер дә чит түгел икән безгә! Китте хат язышу! Кытайлар сорый, хатны мин язам. Корейлылар үтенә — мин һәрвакыт әзер! Эшләгән өчен өз-мөз хезмәт хақы бирәләр, хат язган өчен дә иптәшләр буш итми, күнелләр почмаклана төште!

Зонаның нәкъ уртасына багана утырттылар, очына өр-яңа радио табасы элделәр. Наум Песин шул тирәдән кайтмый диярлек. Дүртенче апрельдә тыны-өнө бетеп ул минем яңга чабып килеп житкән, телен әйләндереп сүзен өйтә алмый тора. «Врачлары азат иткәннәр!».

И ул көннәр, ул көннәр! Уртақ шатлык электөгә ваклыкларны оныттырды, бөтәшәп көкерәя язган фитильләрдә дә кеше булу сыйфатлары уяңды. Элек алак-шалак жирәндереп йөргән сәләмәләр дә өс-башларын

юыштырып, сакал-мыскларын кырып, теш тазартып йөри башладылар. Секцияләрдә үтүкләр күренде, бил касшларында чаж-чож плитва үткендиләр, эльтыр көзгеләр пәйда булды. Һәркем мунчага ешрак эләгергә тырыша, эзли, жаен таба. Хәзер безгә сау булырга, сау калырга кирәк! Яшәргә, яшәргә! Элек хатлар зонага озын-озын авыр юллар үтөп, хат букчалары «цензура тикшерде» дигән куе зәңгәр мөһерләр белән авыраеп килә иде, хәзер хатларның аягы жинеләйде, почтаны көнгә ике рәт китерәләр. Өселеп-өселеп илнең һәр тарафыннан хатлар килә, хатлар артынан ук мул-мул посылалар да иярә. Гайделәр, ата-аналар, хәләр жефетләр үз авызларынан өзөп иң әгълә ризыкларны зоналарга, тимер чыбык киртәләр артына юллыйлар. «Сезгә яшәргә кирәк, сау калырга! Ичмасам бәхетнен ярма бөртөгә хәтлесең булса да татыш калыгыз!»

Дүрт мен кешенен тоташ жанлануын күз алдына китерәсезме? Бу жанланыш секцияләргә сыймый, суык мөңгә китмәс барак диварларын ишеп-аударып тышка ыргыла, һәр таны янып-ялкынланып яралган Казакыстан күген аптырашта калдырып, күксел болытлар тирәсенә менеп житә. Баш очынан очкан һәр кош хәбәр булып күренә, ил ягынан искән жылләр бөркет канаты булып сине күккә күтәрә. Уртака кайгы дингезендә йөзеп тынсыз калган адәм балалары өмөт ярларына чыгып егылгач, төмам бүтөнгә әйләнделәр. Ил-көн өстенә тоташ килгән сөөнечтән дә олырак мөжизасы бармы икән Аллаһе төгаләнен?! Юктыр, юктыр, була да алмас!

Мин белгәннәрдән бары бер кеше бу беркатлы, гади куанычларны уртаклашмады ишкелле. Ул тел яшергән, кулга ияләшмәгән болан баласы — килең сыман күзгә чалынмаска да тырышты, сүзләрен алтын өлөшкәндәй саран ғына чөчөп-чыгарып, тел куе күлөгәдә кала бирде. Нигә аның жаны жылынмады икән? Сәбәп нәрсәдә?

Бу кеше — мин Караганда сөяхәтенә барып, аның төрмә формуляры, кылган гаепләү гамәлләре белән өстөн-өстөн генә булса да танышырга ашкынганым — Александр Васильевич Мерзленков иде. Бер баракта яшәмәдек, уртака эшкә йөрмәдек, шулай да без аның белән ифрат ачкынар идек. Дуслар дип әйтергә кыймыйм. Аның белән дус булу куркыныч та, олы бәхет та булып иде. Мерзленков — Власов армиясе офицеры, аның да гади гаскәри офицеры ғына түгел, ул дәрәжәле, бик югары бер урын алып тормадымы икән? Ул теоретик, тирән әзерлекле хәрби кеше, суыш кызып-кызып барган чакта, әле азагы шөйләнмәгән бер мәлдә, ике ел дәвамында Венада белем алган. Кем итеп әзерләгәннәр аны, нинди максатларны күздә тотканнар, моны Александр Васильевичның үзеннән башка берәү дә белмәгәндер. Төп-төз озын буй. Елмаерга да, нәфрәт белән жыелырга да әзер нык иреннәр. Була ич шундай асыл затлар, аларга ни кидерсәң дә килеш-кидбәтләре үзгәрми, кырык ямаулы алам-салам аша да тәннәренен ничәмә-ничә буын саклап килгән асылзатлылыгы югалмый. Колак тирәсен эзләп тапкан, өч-дүрт төк белән бизәлгән миңе дә килешеп тора үзенә. Гажөп, шушы кырысрак, үтә жидди урысның күзеннән бер чакта да елмая китми иде. Ул бөтен кешенә сөөнөп үз итәргә, ачкы жибәрергә әзер торгандай тоела иде миңа. Миңа карап кына шулай елмая идеме, белмим. Ул, инде шактый өлкән кеше, миңа үз итеп «мальчик!» дип эндәшә иде. Мин аны яратып, үз итеп «Александр Васильевич» дип атый идем. Мөрхәмәтле атадай булганы өчен шулай эндәштемме, әйтә алмыйм. Хәтеремдә, илле дүртнән беренче августында, бөтен зона «Саулыкны сакларга» дигән өндәү сөрөмәнә уралып көн күргәндә төмәкә тартуымы ташладым да, атна узуга, «Нигәдер бу арада көефем бик яхшырды әле!» — дип ычкындырдым. Ул сөөнөп, ачкы күзләренен нурын жәлләмичә бүләк итеп, өздөрөп карады да: «Төмәкене ташладың ич син, мальчик!» — дип куйды. Шул төмердән бирле бер чакта да төмәкөгә сузылмадым. Көзөн, Черек күлдә кайтып, ике айга ачкын одиночкага утырганда, булган ачкама биш-алты кап сипарет сатып алган идем, тартмадым, авызга ала алмадым. Александр

Васильевичның хуплау сүзләре, саулыкны сакларга дигән адарынуым шулкадәр көчле тәсир иткән ки, шул яман гадәтем янадан кайтмады...

Сугыштан соң Александр Васильевич Европа илләренән берсендә качуда була. Совет органнары аны эзләп алып илгә кайтаралар, трибунал атарга хөкем итә. Шунда аның язмышында нидер үзгәрә, язган шикаятьләренә җавап итеп эшпән янадан карыйлар, үлем җазасын егермә биш ел белән алыштыралар. Үлемгә хөкем итү хатирәсе булып, көмешләнгән куе чөчләре кала.

Очрашып-күрешеп яши башлауға ул татар тарихы, татарның көн-күреше, бүгенгесе белән нык һәм теләп кызыксына башлады. Моңарчы мине аның чиксез тирән һәм нык береккән хәтере сокландыра иде. «Татар атамасы каян килеп чыккан?»—дигән соравын ишеткәч, моңа кадәр аның һәр сүзен йотып барган мин, пешкән колак, «моның да белмөгәне булыр икән!»—дип сөендемме, куанып диарлек җавап бирергә тотындым. «Татарлар—Чыңгыз гаскәренен алдан баручы гаскәриләр арьергарды шулай аталган»,—дип күнелемә каяндыр кереп калган фикеремне чыгарып салдым. Ул, авызым ачылуға, тарихта минем бик сай йөзүемне аңлады.

Иа ходам! Мин университетта селкенеп йөргәндә—кырык биш, илленче елларда татар хақында ни белә идек соң без?! Беркайчан да Рәсәй империясенә аяк басмаган, татарның ничек-ничек изелгән, мыскылланганын Лондоннан торып черки боты хәлгә дә белә алмаган Маркс: «Рәсәйнең татарларны яулап алуы үтә уңай күренеш»,—дип нидер мыгырдаган. Шул без томаналарның яргылаш сангырау колакларына иштелгән... Ни кылмак кирәк, безгә шуны кайта-кайта татар күсәкләре үзләре чөйни иде, без урысларның Казан ханлыгын канга туздырып басып алу тарихын бәхетсез дип ышанып бетә язган идек. Тәңрем! Һәр урысның татардан өстенлеген таныган хәлдә, алардан олысынан, кечесеннән өркөп өйрәнелгән, мин Александр Васильевичның көфең сакларга тырышып, түбәнчелек белән йөз суымын түгеп, Маркс теленнән ычкынган, сонгы дөвөрдә большевикларга безне изәргә, төмам туфрак ясарга булышкан тинтәк бер фикер кисәген кабатлап маташам бит, әй... Имеш, без татарлар урыс йодрыгына керүсез белән бәхетсез... Мерзленков өзлексез елмая башлады, уң куз кабагы сикереп-сикереп алды. Бу хәрәкәтсез бер дә миңем файдага түгеллеген аңый идем.

—Син татар тарихын да, үз халкыңның кемлеген дә белмисең шикелле, мальчик,—диде Александр Васильевич. «Мальчик» сүзе бу юлы мине чарлау булып ишетелде.—Җавап табардан элек, без уртага берничә сорау утыртып куйыйк әле. Сөзнең бабаларыгыз Идел болгарлары. Көчле, шөүкәтле олы дөүләт булган. Башка бик күп халыклар үз юлларын эзләп, тарих төпкелендәге сазламыкларда адашып йөргәндә сөз дөньяда мәртәбәле урын тоткан дөүләт төзегәнсез. Болгар дөүләте таралып кая киткән? Кем тараткан аны? Казан ханлыгын кем нигезләгән? Анысын кем һәм ни өчен жимергән? Сөз бөек дөүләтле халык булгансыз. Сөзне шуннан башларга кирәк...

Иелгән жылкәмә кайнар тир бөрөп чыкты, томана башны тыя алмаган авызым ачылды да калды. Хәзерге аңым белән фараз кылам, Мерзленков, мөгаен генә, татарның бөек яклаучысы, намуслы һәм саф вөҗданлы кешенен, без барлыгын да белмөгән Худяковның китабын укыган булгандыр. Татар тарихын урысның үз авызынан ишетү, урысның милләтеннә, халкыңны югары дәрәжәгә күтәрүе минем өчен гажәеп бер ачыш иде.

—Сөзне биш йөз дә илле икедә басып алганнар, дөүләтегезне жимергәннәр. Әйе, урыс халкы дөньяда иң сугышчан халык! Ләкин шул чордагы урыс дөүләтенә үсеш дәрәжәсен күз алдына китереп карачы!.. Нинди яхшылык китерә алган ул Казан ханлыгына? Дөньяны бер тарафтан да яңарта алмаган халыкның сөзгә ни яхшылыгы тисен? Ялгышмасам, сөз ислам динен урыслар христианлашканчы йөз ел элгәре кабул иткәнсез шикелле?..

Мин торам ике чик арасына баскан черек багана сыман катып. Ләм дә юк, мим дә күренми. Александр Васильевич ныклы дәлилләр белән көчәйтелгән хәтер сандыкларын берәм-берәм ача башлады. «Синен Мережковский китапларын укыганың юктыр әле?» — дип тә сорады. Караштырганым бар иде барын, студент иптәшем, телләр белүче, латин текзамеры белән шигырь ижат итүче, скрипач, Калуга шәһәренән рухани баласы Александр Маркелович Кузнецов Мережковский иманы белән танышырга гел-гел өнди торган иде. Минем офыгым тар, күгем табәнәк чак, Мережковскийның шигырьләренә борынымны тигереп карасам да, әллә кая китә алмадым.

— Урысның кемлеген, тарихының чынын аңларга теләсәң, син аның тарихи романнары чылбырын укы. Өйрән. Ятла. Казанны алганнан соң да өле урыслар әллә кайда артта булган... Петр патша Европа илләренә сәяхәт кылып, балта сапларга да шуннан өйрәнгән! Караңгы булган урыс яклары, европача белем көрмәгән халыкка... Син, мальчик, Петр патшаның улы Алексейның көндәлекләрен укысаң икән!.. Патша улы Рәсәйдәге илчелектә яшәргә мәжбүр бер ханымның язмаларынан мисаллар ала...

Һәм Александр Васильевич яттан шактый озын бер текст укыды.

Мин, Мережковский әсәрләрен эзләп табып, әнә шул көндәлеккә юлыктым. Рөхсәт ит, мөхтәрәм укучим, аны белү сиңа да зыян итмәс! «Проклятая страна, проклятый народ (Сүз Рәсәй турында бара!) Водка, кровь и грязь. Трудно решить, что больше. Кажется, грязь. Хорошо сказал датский король: ежели московские послы снова будут ко мне, построю для них свиной хлев, ибо где они стоят, там полгода никто жить не может от смрада. По определению одного француза: «Московит — человек Платона, животное без перьев, у которого есть все, что свойственно человеку, кроме чистоты и разума».

Нинди аяусыз хөкем чыгарган шул дәвер урысларына Аригейм Фрелена! («Дневник царевича Алексея», Мережковский, 2 том, 392 нче бит). Мережковский: «В свободе злы, в рабстве — добры», — дип, үз халкының холкына кискен бәһа биргән.

Хәтеремдә, безне «өлкән агабыз»га сүзсез-карышусыз буйсынырга, һәр дивардан чекерәеп торган Ленинга, авыр карашы астында изгән Сталинга өнсез баш орырга өйрәткән елларда Мерзленковның туган халкы турында шундый кискен фикерне яклавы мине гаять сискәндереп жибәргән иде. Яратканга шулай усалланып хөкем итәме ул урыс халкын, дип уйладым. «Яратканга!» — дип нәтижә ясадым. Халкыңны яраткан булып, кыланып, маймылланып, һичбер гаепләү сүзә өйттермәскә маташып тарихны вә бүгенгене бозып, милләтенең йомыклыкта тотарга азаплану үзе үк олы жинаять түгелмени?.. Бүген шулай уйлый алам, Александр Васильевич биргән сабаклар һаман хак юлга этәрәләр! Хәзерендә Михаил Худяков, Лев Гумилев кебек бөек шәхесләрен тарихи дәлилләргә, чынлыкка нигезләп, татар милләтенә үсеш баскычларын билгеләвен күргәч, Александр Васильевич күз алдыма килә дә баса...

«Хәтер көне»н беренче тапкыр билгеләргә Ирек мәйданына жыйналдык та төкбир өйтә-өйтә Сөембикә катына барабыз, мәңгегә изге урынга. Урам тутырып саф-саф барабыз әй, татарның шулай Идел булып акканын беренче тапкыр күрәм!.. Миннән артта гына Роберт Миңнуллин бара икән... «Аяз абый ни уйлый икән, беләсе иде!» — дип куйды... Ни уйлауларым ошбу китапта сенең бара... урам читенә чыгып баскан, аю биеткәнне тамаша кылгандай әсәрәнгән урыс-улак ни уйлый дигән?! Алар да уй-хисләрен яшерми, татарның шулай беренче тапкыр тантана итүенә шәһит булучылар үзара нидер сөйләшәләр, сүзләре ишетелмәсә дә аңлашыла, арадан берәвесе, гади генә юантык маржа: «Бу татарга ни житми икән? Кыргыйлар иде бит, урыслар килеп кашык тотарга, бит юарга өйрәтте ич аларны!» — дип кычкыра. Ярсы, ярсы кычкыра, эченнән ташыган нәфрәтне яшереп тә тормый.

Мөхтәрәм укучым! Теге яки бу милләтне тоташтан гаспләргә, тарих тирәли чыбыркылап куып йөртөргә, бүтөннәрне түбәнәйтеп, татарны күккә чөяргә маташмыйм, аллам сакласын! Шулай да, күрше булырга урыс — жайсыз халык. Әгәр Европадагы вак-төяк дәүләтләр урыс белән янәшә яшәсәләр, туймас империя аларны әллә кайчан кабып йоткан булыр иде. Фабрикант Энгельсның жимен ашап, империяләреннән басып алу сәясәтен «уңай күренеш!» дип тарихта беркетеп куючы Маркс табылмас идемени?!

Урысның үз жирендә табигый байлыктар юк дәрәжәсендә. Күкрәп иген үстөрерлек басу-кырлары да аз булган аның. Тамактары ачса, Болгарга яу чапканнар, мәгдәннәрен таптырып, Уралны яулаганнар, һәр яуның икътисадиде максаты булган, шул максаттан чыгып урыслар жирләрне киңәйткәннәр. Сугышчыга дигәндә аннан да гайрәтле халык юк! Яугир итеп урыс үзе басып алган халакларның асыл егетләрен суырып алган. Урыс жире өчен дүрт йөз ел эчендә һалак булган татарлар хақында авыз тутырып берәр сүз өйткәнәбез бармы безнең?..

Бу уйларга да мине Александр Васильевич этәрдә.

«Сталин үлеме ниндидер күләмдә безнең, хакимиятнең сәяси дошманнарының күзен каптарлык дәрәжәдә үзгәртсә дә, бел, ил язмышы нәкъ шушы канлы юнәлештә калачак. Мәшһүр тарихчы Костомаров: «Какими средствами государство образуется, такими впоследствии живет!» — дип әйтеп калдырган. Большевикларның нинди мәкерле юллар белән Рәсәйне яулап алуларын әле тарих ачык күрсәтәр. Шундый итеп күрсәтәр ки, халыктар шаккатыр, дөнья тетрәнер!.. Октябрь — дөньяның иң хурлыклы, иң кара сәхифәсе ул. Нәрсә ул пролетариат диктатурасы? Тормыш кануннарын ерып-ертып алга үткән, өскә күтәрелгән берәүнен чикләнмәгән власте ул. Ил каршында да, Алла каршында да жавап бирмәячәк явыз шәхеснең өстенлеге. Диктатура явызлыгының чиге юк. Власть адәм балаларын танымаслык боза, барыннан да бигрәк властыка бозылган, бозыклыгы геналарында ук үрчегән явызлар килә. Күсе азынган корабларда шул хәшәрәтләрдән ничек-ничек котылганнарын ишеткәнәң булмадымы?..»

Һәм Мерзленков миңа гажәеп гыйбрәтле бер кыйссаны бөян итте. Океан-дингезләрдә йөзә кораб! Трюмнарда ризык, су запасы. Барган саен үрчи күселәр, төмам азына! Нич котылмак әмәл юк. Уйлый-уйлый бер юлын эзләп тапканнар бит, әй! Ун-унбиш күсене тотып тимер чоланга тутырганнар, сусыз, ризыксыз калдырганнар. Ике-өч көн дә үтмәгән, тимер чолан эченнән шом яңгырый башлаган! Ач күселәр бер-берсен ашарга тотынганнар. Көчленекә замана, берзаман чоланы ачсалар... көчсезрәк, жинелгән күселәреннән калдык-постык мәетләре арасында симергән, явызланган, аяусыз күсе-бүре утыра! Тешләре ыржайган, мыеклары тырпайган. Күсе-бүренә иреккә чыгаралар, трюмга төшерәләр. Бүтән күселәр ниндидер табигать кодрәте белән араларына күсе-бүре килеп керүен сизәләр дә берәм-берәм дингезгә ташланалар икән! Үз ишләрен тыгынып котырган, иссе, төсә, хәрәкәтләре алмашынган кардәшләреннән ниндигә чамалаган күселәргә бүтән юл калмаган икән инде. Күсе-бүреннән булуы, барлыгы корабны дер селкеткән. Кан-яш аша хакимият башына менеп утырган диктаторлар әнә шул күсе-бүреләр инде!

Урыс тарихының иң зур өлеше бер-берсеннән бугазын чәйнәгән патшалар хақындагы сөйләкләрдән тора. Петр Беренче арада аерым, мактаулы урын алган. Гади булган иш, кара эштән хурланмаган, зирәк Пушкинга кадәр аны шигырьләрендә мактаган. Мәдхияләр укыган Пушкин, күккә чөйгән, Петрга шагыйрь күзе белән караган.

Асылда Петр патша да, күсе-бүре булмаганмыни?! Явызларның явызы, кансызларның кансызы булган ул! «Создам новую породу людей!» — дип балтасын уңга-сулга селтәгән. Ленин да, кешенең табигый үсеш кануннарын ертып, яңа кеше — коммунист ясарга керешмәдемәни?!

Гитлер да шул ук максатны куеп, тарихны үзенчә ермачларга тотынды ич!.. Нәтижәләр һаман бер төсле булды.

Софияга ияреп, Петр режимына каршы чыккан стрелецларның башын балта белән турап кем йөри?.. Канга манчылган Петр үзе. Тарих, үз улын, йөрәк парәсен Иван Грозный гына кыйнап үтергән, дип төкрарларга ярата. Мәрхәмәтле Петр патшаның үз улын чарлап теге дөньяга озатуы хақында сүз кузгатмыйлар. Пушкин күккә чөйгән патша да газиз улы Алексейны кыйнап үтергән ләбаса! Жәллад кулыннан камчыңы тартып ала Петр, «Начар кыйныйсың!» — дип жәлладка шелтә белдерә һәм сөекле баласын уңлы-суллы яра!

Ленин төгълиматы һәм Петр патша галәмәтләре бер-берсенә ифрат якын торганнар. Петр заманында сасы, дымлы казаматларда никадәр халык һәлак булганын санаучылар юк. Диндарлар, элеккечә яшәргә теләүчеләр, Петр кылычыннан котылырга өметләнеп, төньяк өлкәләргә качканнар. Петр солдатлары дулкын-дулкын булып аларны эзәрлекләгәннәр, куа барганнар. Диндарлар йөзәрләп-менәрләп үз ихтиярлары белән утка кәргәннәр. Мережковский бу хакта да үз сүзен әйтеп калдырган: «В скиту Палеостровском, где со старцем Игнатием сожглись 2700 человек. А на Пугожском погосте сгорело 1920 душ».

Ленин дөрләткән октябрь фетнәсе Рәсәйдән 4 миллион акыл иясен, эшлеклеләрне куганын беләбез инде.

Диктатура — халык өметенә коллыгы, фажигасы ул. Диктатура — халаскар язмышының күсе-бүре кулына төшүе.

«Беркатлы жүләрлек кылып, без Рәсәйне Ленин-Сталин кулына бирдек... Сталин үлеме беребезгә дә тулы хокуклы яшәү китермәс. Большевиклар хакимиятен мәңгә кайтмаслык итеп бәрәп төшерергә дә, илебездә иркеле, тигез сайлаулар үткәреп, ныклы төртип урнашкан дөнья төзәргә кирәк. Власть ашыгыч бозып өлгөрмәсен өчен хакимият башларын дүрт-биш ел саен алыштырып, киткәннәр урынына — түргә заман тудырган, заманның үсеш кануннарын бозмастай ил агаларын куярга кирәк. Халык ихтияры белән сайланган зат хаталанса яки ялгыш юлга басса, аны төртипкә чакырырлык парламенты, думасы да булырга тиеш Рәсәйнең. Бүтәнчә килчәккә ышанычлы юл юк!» — дип кат-кат миәмә тукуган иде Александр Васильевич.

19

*Йа ходай, көн кичә ямьсез, ә бүген, аһ, нинди көн!
Кичә сынды һәм боекты, ә бүген күңлем бөтен.
Әй кояш нурлы — ачылган бакчаларның гөлләре:
Яктылык! Рәхәт! Бәхет! Сайрый ходай былбыллары!*

Габдулла ТУКАЙ.

Адәм баласы дөньяга яралган бәхетле мизгеленнән башлап никадәрле тавыш-авазларга уралып яши! Жаның, тәнең, бөтен сизгер күзәнәкләрең белән тоясың — син тавышлар дөньясына ыргылып килеп кердең. И-и, ходаның кодрәте! Дөнья яңа яралган жаннарга нинди генә мөлаем, сөйкемле тавышлар әзәрләп куймаган! Әле теле ачылмаган сабийның күзе һәр сызык, нокталарны төгәл аера алалмый, мөгәр тавышларны ишетә. Әниемнең мөлдәрәп торган ике кояш-күзләре!.. Юк, юк, син әле аларны аера алмыйсың... Әнкәңнең тиздән-тиздән жаныңа якын исенә дә өйрөнәргә әзер генә әле син... Аның: «Улым! Балам!» — дигән моңга чумган тавышы колагыңа очып-очып керә. Борынгы бабаларыбыз, безгә дөньяны сүзләр аша ачып калдырган кешеләр искиткеч зирәк акыллы булганнар! «Балам!» — дигән хикмәтле сүз тамырына «бала!», «статлы бал!» — дигән мәгънә сыймаганмыни?!

Шуннан киткән, киткән... Тавышлар сине күкләргә чөйгән, жир катламының төрлесеннән төрлесенә алып төшкән, дөньяның дүрт ягы караңгылыгын ачып ташлап, сине ерак вә якын офыкларда гиздәргән.

Язгы гөрләвекләр, шаулы ташулар, иген басуларына азык булып яуган тургайларның көмеш моннары, челтерәп аккан салкын чышмалар, ужым кыякларын тибрәтеп, рәхәтләндереп искән талгын жилиң шыпырт авазлары, эре-эре саллы яңгыр бөртекләренең тып-тып атлап, гаярләнеп юл тузанын баса-баса урам буйлап йөгөрүләре...

Күктән утлы озын бармаклары белән оймак вә жәһәннәм барлыгын искәртеп торучы дөһшәтләр яшен тармакларына иярәп яралган гөрселдәүләр! Әләй! Куркыныч! Куркыныч вә рәхәт. Әнә, яңгырдан соң, яланаяк чирәмне сөендереп атлап баручы яш кызларның чулпы тавышлары... Яңгырдан соң чистарып калган һавага эленгән кызлар көлүе. Ак бөкәллә, йолдыз кашка колынның әнисен чакырып кешнәп жибөрүе... Тугайган арыш башакларының бер-берсенә иелә-иелә мәхәббәттә аңлашулары... Кайгы-хәсрәтләрдән карайган төрәзә пиялаларының аһылдап-зәңгелдәп куюы!.. Без белгәндә, бәхет сыйган татар өйләре бар идемени ул? Сугышка чыгып барган ирләрнең яш аралаш кара жиргә ишелеп-ишелеп төшкән хәсрәтләр моннары!.. «Яңгыр килә, яңгыр!» — дип тынлыкта өеп утырган урман агач башларын искәртеп искән жил!.. Кичке энгерне йокыга ашыктырып һаваларны теләм-теләм тураган карлыгачлар өнә! Бүрә улавына жавап итеп яңгыраган эт һаулавы...

Төрледән-төрлө, монлыдан—монлы, хәсрәт чүмәләләре куйган, шатлык кибәннәре өйгән меннәрчә аваз, өннәр уртасында яшәмимени татар баласы!.. Татарның колагы үзгә, үзенә генә хас, ул әтәч тавышын «кикрикүк» дип ишетә, торналар да аңа «торыйк-торыйк!» дип сабуулашып узалар... И татарның сабан тургайлары!.. Сандугачлар! Сезгә «курские соловьи», «русские воробьи» дигән тамгалар салсалар да, сез татар күгендә, татарча моннарының мәңгелек хужалары була килдегез!

Әйе, әйе, алты елга якын төрледин-төрлө зоналарда төрледин-төрлө мыскыллау, кимсетү авазлары, тоташ сүгенүләр яңгыры астында шәбәр-сәм дө, колаklar тыгылмаган әле! Шөкер, исән калган! Жан тәннән аерылмаса да, тәннең жөфаларын тоеп иңрәгән, жөлладлар аек фикерләренә, хак сүзләренә яманлык улагында тураганда да жан бирешмәгән. Адәм сиземнәренең иң нәфис, иң югарылары һаман яшәгән, алга караган. Аңа көч биреп, сулыш саен диярлек мәсләгемне ныгытып килгән аерым адәм уулары булган кебек, минем эчкә хисләремнең бөтенлеген саклап янәшәмдә барган шигъри жаннар да булган. Әйе, әгәр күзем бары тик чүпкеләрдә казынган сүнгән күнелләренә генә күрсә, сак колаklarым мылтык, карабин тавышларында гына коенса, таңнан кичкәчә мине чолгаган Казагыстан һавасында «Жиз бүкөн» вә шуның ишеләрнең явыз тавышларыннан куркып калтырап торса, күзен күрмәс, колагың берни ишетмәскә әйләнәп, син юл ягаларында елларны һәм чакырмнарны санаган баганага әйләнәр иден! Шөкер, жаным хисләренә һәрбарчасын тояр дәрәжәдә исән калды. Әле шул чукракландырырга маташкан ерак сәхрәләрдән борылып кайткач та жәйге жылы яңгыр шавын ишетеп, урманнарны урталай ярып, сыкылы чаналарның ак карны сөеп жырлап үтүләрен тыңлап бер генә кинәнмәдем. Колаklarга ияргән хәсрәт һәрдаим мине тукуп тора, тавышлар аша иңгән кайгы тиз генә югалмый. Табиятның иң сөекле баласы — кеше дөнья йөзөндәге мең аваз белән хушлана ала икән, Ходала мең шөкер, аның жаны яши дигән сүз, яшәргә омытла һәм яшәячөк дигән ым!

Әйтмим, дөньяның төрлө команда тавышына баш игән мәлләр булды! Кул чабулардан тоташ алкышларга күчмәдекмени? Үзебез алкышладык һәм сәхнәләргә төбәлдек: «Күрөләрме?» Үзебез алкышладык һәм күз почмагы белән генә күршебезгә карап алдык: «Тиешле дәрәжәдә чәбәклиме учларын?» Нишлисәң, тагын бер кат искәртәм, дөнья еш кына аяусызлана, тавышларны да, колаklarны да имгәтә. Кадаклы, авыр

укчәлә итек табаннары Чехословакиягә басып кәргәндә, мадьярларнын ирек кояшын күктән тартып төшереп, жирдә изгәндә без ил башында утырган чуен маңгайларны алкышламадыкмы? Барын күрдек, бүген берәү, арабыздан аерылырга маташып, кара күлмәген тиз-тиз аклыга алыштырып: «Мин шундый идем ки!.. Мин шулай эшләдем, төгәччә яшәдем!» — дип, баскычнын өске араталарын яулап ала икән, ышанмагыз. Кеше үз иманын саклап яшәргә омтылган хәлдә: «Гомер юлым һәммөгезнең күз алдында ак тасма булып ярылып ята», — дип ышандырырга тырышса да, алай ук түгел, адәм улынын яшәү серләре, нечкәлекләре тармакларынын сиксән проценты беркемгә дә беләнмишә дәм караңгыда кала, адәм күзе түгел, яктылыкнын көчлесе — яшен утлары да үтәп керә алмый аңа. Берәүнен дә беркемгә тулаем ачылып беткәне юк. Тормыш яшереңлекне ярата. Адәм улы бөген барлыгы белән ачылып куйса — үзенә дә, тирә-ягындагыларга да шактый күнелсез булыр иде. Адәмнәреннән жанына хужа бер, ул — Ходай төгәл...

Үткәннәремнән пәрдәсен күтәрә төшеп, жанымнын хисләрен саклап калырга ярдәм иткән кешеләр хақында язарга ниятләгәндә, мин бик күпләрне күз алдымнан үткәрдәм дә, ниһаят, бүген, чираттагы тынгысыз эш таңымда шул гали затларга мөрәжәгать итәм! Сөенәм, сөенәм! Ходаем, моңымны-хисләремне ватылмаган хәлдә яшәтергә булышкан адәмнәргә шәфкатенә кызганма, оймахлы ит, бала-каза татымасыннар, бәрәкәтле гомер артыннан жинел үлем бир!

Карабаснын караңгы-суык көннәрендә мине гашыйк иткән Лайош Мештерхази! Мадьярларнын мәшһүр саксофончысы! Карабас сәхнәсендә бүтәннәр дә чыгыш ясамый калмагандыр, алар онытылган, кичерсеннәр мине! Бары тик сина табынып, синең моннарыңны мәкиббән китеп тыңлап, күнел түрендә бүтәннәргә урын калмадымы, белмим. Синең «Шаркылдап көлүче саксофонуңны» әле дә төгәл хәтерлим. Без дә, алдагы рәтләрдә утрау-утрау утырган Берия ялчылары да бергәләшеп көлгән идек бит! Тәрәзәләргә терәлеп торган сагайган зона караңгылыгы ачылып киткән кебек булган иде ул сикри кичтә! Йөзләре сурайган, әле хезмәт зоналарына баракакны көтеп-куркып торган жаннар чишелетаралып бер генә кичкә булса да без кешегә әйләндек лабаса! Мадьярларнын атаклы музыканты Лайош Мештерхази! Син безне, илленче ел колларын, саксофонуңны шашып-шашып уйнап, кайгылы моннарга төреп Карабас күчеш зонасыннан таш базларына, шахта төзелешләренә, кирпич заводларына, ДОКларга тараттың... Тараттың дип, үзен дә, тоткын саксофонуң белән бездән калмадың...

Без Актаста. Яз житә, яз! Сак, сизер, явыз Берия жәлладлары да яз килүен тыя, туктата алмыйлар. Апрель житә. Жилләр-жилләр, язгы жилләр дә кайда да бер, алар жылы өмет алып килә. Төсләр үзгәрә, тынчу баракларда тилмергән йөзләргә яктылык иңә, яктылык! Без Актаста, дүрт мең ата баласы. Урыс-улак арасында да яшь жилкенчәк жетәрлек, бандеровчыларнын, литвиннарнын күпчелеге яшьләр. Ир-егетләрнең егермедән утыз бишкәчә килгән язлары бүтәннәренә ошмаган, ул довердә кан кайный, жан талшына, дөрт котырына. Яшь күнел — язнын иң сөекле, иң зарыккан дуслы ул. Яз мәхәббәт бөреләренәң дөрләгән шашкын чагы. Мәхәббәт — кемнен кем икәнән беренче тапкыр үлчәүче көч ул. Язын уянымыйсың икән, көзгә кырауларда, кышкы аяусыз бураннарда күнелсәң бозлы килеш калачак: Актастың боек тоткыннарына да язын жибәреп, Ходай якты күзе белән карый! Янәшәбездә тоткын кызлар зонасы. Яшь, сәламәт, көчле, әле иректән өч-дүрт ел элек кенә мәхрүм ителгән тупырдап торган кызлар. Ак муенлы, мул күкрәкле, чәчләрен баш очларына сандугач оясы итеп өеп куйган Львов-Ровно туташлары. Озын-озын, зифа буйлы, нәзек билдә латыш, литва кызлары. Чәчрәп, ук булып күккә атылырга әзер урыс сылулары. Германиягә көчләнп озатылып билләре сынып, аркалары бөкрәеп, тешсез калган сугыш бичаралары. Көч-хәл белән илгә кайтып егылган, имгәтелгәннәр...

Ямьсезләр, шыксызлар, имиләре чүпрәккә, йөзләре сулган гөлләргә әйләнгән бөхетсезләр...

Яз аларга да ябырыла. Әле барак әйләнә язгы житез тамчылар сызган буразналар кибең бетмәгән. Серле дингез булып шәфәккә яна. Шулчак кызларны камаган зона ягыннан язгы жил көчле бер өн китерә. Чөнечкеле тимер чыбыкларның оч-очларына ял итәргә кунган тамчылар дерелди-калтырый, караган саен күнелгә кадалып, тырнаеп торган кара шөм вышка баганаларынан кар суы ага. Ят өн, ят тавышлар! Әле аның жыр икәнән дә аңламыйсың, алай да зәмһәрир салкыннарда куерган кан кинәт сыеклана, куркып-өркеп тарайган тамырлар дәррәү киңәя. Син, шушы меннәр арасында ком бөртегедәй исемсез күчеп йөргән зат, кинәт үзәнне бер кеше итеп тоя башлыйсың. Жырлар күмөк жырланганда да күнелләр-нен күмөк кунагы була алмый, һәр жан иясенен жырға үз мөнәсәбәте була. Тонган колагың ачыла, язгы үлән тамырларының кыштырдавын да, болытларның инеңә кагыла-кагыла аккан серле мыгырдануын да, койма-капка такталарының язны тоеп ыңгырашуларын да ишетә башлайсың. Кызлар жырлый! Кызлар! Табигатьнең иң гүзәл тажы, тере дөньяның иң бөек вә серле могжизасы хатын-кызлар түгелмени? Хатын-кызлар — Ана-лар! Тормыш жебе алар кулында. «Халыкларның сәләмәтлеге, киләчәге Ана карынында», — дигән бөек тарихчы Тацит! Өнә алар, ерак та түгел, аларның иңрәвен бәзгә сагайган язгы жил ирештерә! Тоткын күзә очкындай, аның ишетү сәләте төнге ябалакныкы белән бер. Кодрәтле жыр ияләре кызлар! Сезнен ирне сөеп, сөендереп, кайнар сулышыгыз белән тилертеп, кавышу кичләрәндә, бөхетле таннарда күккә чөеп, аннан ир ясап, дөньяны тагын бер бәби белән куандырып кына яшәр чакларыгыз бит! Уналтыда яралмаса, мәхәббәт егермедән соң килерме? Егерме биштә исә мәхәббәт бүтән төс ала, ярларын алыштырып салмаграк, тыелып ага, утыз-кырыкта исә аның бөтен сыйфатлары үзгәрә. Хак, мәхәббәт бер чакта да үлми, ул жан белән бергә генә чыга ала, тере калса да, аның адәм тормышында тоткан урыны алмашына. Хәер, төрле кеше төрлечә кичерә-дер, мәхәббәтне. Әмма шунысы хак: апрель-май айларында кызларга бүтән аң инә, тормышның бәясе ачыклана, алар вакыт елгасының агышын бөтен күзәнәкләре белән ачынып тоялар да. Хатын-кыз жаны гомернен заяга үткәнән ачыграк, әрнебрәк тоя. Бу, күккә сызылган соңгы нурлар аша үтеп безгә килеп житкән жырлар шул хакта түгелмени?!

Украин теле шигъриятле. Бөек Тукаебыз, телебезнең иң хаклы тылсымчысы, урысча яңгырамый диярлек. Урысның шигърият теле татарныкына ярашмаган кебек, урысның тел серләрен дә татарча яңгыратып булмый. «Выткалис на озере аный свет зари» дип татарча өйтеп бак! Татарның бик матур сүзләрен дә кайчак урыс теленә төгәл тәржемә итү мөмкин түгел.

Гажәп, хатын-кызлар зонасынан ыргылган жыр өермәләре бары тик апрель аенда гына килеп житә. Без дә урамга, ишегалдына сибеләбез, барак ишекләре шапылдаудан туктый, үзара кычкырып сөйләшүләр бетә. Жирдә-күктә, илаһи сихерле көч булып, хатын-кызларның күмөк жыры гына кала. Һәркем үзенекен уйлыйдыр, һәркем үзенчә сагынадыр, әмма безгә уртак көч бирүчеләр алар — хатын-кызлар...

Актаста язларын шушы күмөк жырлар ташкыны шашындыра иде, инде Волянка лагерена, таш базларына эшкә күчәргәч ир-атларның күмөк жырлары украин халкына хөрмәтемне бермә-бер арттырды. О-о, нинди бөек, кадерле минутларны кичердем мин таш базларында жәфа чиккән чакларда! Көне буге таш базы гүләп тора. Таш күкрәгенә выжлап керә-керә тимер тешле перфораторлар чыгарган таш тузаны тиз генә утырмый. Сиксән метрлы кыя ярлар белән уралган базга жилләр үтеп керә алмый. Таш тузаны касмакланып тамак төпләренә утыра, дөнья кызу, бер жирдә бер күлгә юк. Иртән тозлы балык кисәге ашан эшкә чыккан тоткыннар сусап интегаләр. Аста, ак таш ярыкларынан аналарның күз яше булып саркып чыккан сулар жыелып күл ясаган төпкә

ята-ята чөмөрөбөз... Янган ач тамакка — бакыр эремәсе катнашкан салкын су!.. Тамак кымыржый, ютөл төшө. Эш — сменасыз, «световой день», караңгыдан караңгыга таш ватасын, төйсөң... Потлы кувалдалар батман-батман ташларны ваклый, вагоннар авыш эстакада буйлап менә-төшөлөр. Инде генә кояш батканын зарыгып көтөсөң! ...Ниһаять, съём! Вахта капкасы янына эленгән рельс кисәге доңгырдап үзенә дөшө. Аннан да, моннан да, таш чүмөлөлөр тирәсендә кайнашкан шәрәтән тоткыннар авыр атлап хәлсезләнеп вахтага тартылар. Базда күзгө-башка шөйлөн-мөгөн надзирателләр үшөн атларны кугандай өйдөклиләр, ашыктыралар. «Филоны, фашисты! Марш! Марш!»

Яшрәкләр алданрак барып житә, колактан колакка хәбәр тарала: «Конвой килеп житмәгән!» Сөөнеч! Юлга төшкөнчә өз-мөз хәл алырга, ябык артынны терәп чак кына ял итөргә вакыт бар дигән сүз! Вахта каршысында үзбөз өйгөн биек-биек таш эскер!.. Баздан без төяп жибөргән вагонеткалар шушы тау башына менеп бушаналар. Ваграк ташлар шунда, аста гына шыбырдый. Ә ат башы, ат башы, аннан дөүрөк кантарлар эскерт кабыргасын шапырдатып ыргылалар да ераккарак төгөриләр. Һәркем өстө шомакак ташны күзә белән эзләп таба да шунда утыра. Таш жылы, таш кытыршы, ташларның һәммәсә безнең куллар аша үткөн. Шунда ук дирижер калкып чыга, «Син — беренче, син — икенче тавыш!» — дип тамгалап чыга һәм касмакланып таш тузаны каткан бугазын чистартып, кемдер жыр башлап жибөрө. Арган мускуллар азыла, муеннар озыная, йодрыклар азыла, беренче, икенче тавышлар, дирижерның чачакланган френч жиненә карап-карап жырны күтөрөп алалар, бер-берсенә тапшыралар. Артта калган гарип-горабалар ешрак атлый башлый, таш тузаны кереп томаланган күзләр ачыла, калжаеп каткан бармаклар төплөрөнә тузан утырган йомык күзлөрне әрчиләр, ачалар... Йа хода! Кодрәтөң кин, мөрхәмәтөң чиксез!.. Бая гына, бөкерәеп-көкерәеп батман-батман ташларны түшлөргә белән этеп вагонеткаларның уттай кызган тимерендә кулларын яндыра-яндыра кыймылдаган шөүлөләрме болар?.. Нинди бөек кодрәт авазы аларга көч кайтарды?.. Яшь, таза, гайрәтле авазлар кушылалар да, шактый мөйданны биләгән, өч тапкыр тимер чыбык белән уратылган, жәлладлар дала балалары казакълардан сорамый-нитми генә тартып алынган жәһөннәм оясы олыдыр, биектер, киндөр сөхнөгә өйлөнө. Таш эскерт кабыргаларына тау бөрөктлөргә менеп кунаклай, дөү-дөү ак ташлар арасындагы аламаларга төрөлгөн бичаралар жөй уртасы керәшөлөргә булып күрөнөлөр. Мин, орчык башы хәтлө генә бердөнбөр татар, украиннарның һәр мон сызыгын, жаннарының һәр тартылышын үз итеп, сөөнөп, горурланып, эчтөн генә мактанып тап-таза, чибөр, бөгөлмөс-бирелмөс бандеровчылар арасында утырам. Жыр — һәркемне тиктотмас дингез ул, жыр — Жир шарының иң күп өлөшөн биләгән дауыллы океан ул.

Украин моцнарын, телен, жырларын мин шулкадәр яраттым, юл төшөп алтмышынчы еллар башында Ялтага барып чыккач, украин халкының азатлык жырчысы бөек кобзарь Тарас Шевченконың өч томлыгын украин теледә сатып алдым. Ул томнар киштөмдөгә кадерле китаплар сафында саклана, ара-тирә мин ул гүзәл сөхифөлөргә актарам. Булган, бар, халык жанып жырларына сыйдыра алган бөек затлар бар. Милләт уллары алар, милли шагыйрьләр.

Бандеровчылар еш кына урманнарда, аулак землянкаларда гына жырланган сөяси жырларын да сузалар иде. Мин асрата «Был вид-важный гайавий» дигән жырны ярата идем. «Батыр йөрөклө урманчы» дигән жыр. Моннан соңгы елларда күпме украиннарны очратып, шушы жырны белүлөргә белән кызыксындым. Белүчә табылмады. Белгәннәр авызларын ачмадылар. Алар да кат-кат тукмалган халык шул! Урыс барган да баскан аларны, немец килгән дә кискан. Ике яктан да сугышчан милләтләр арасында йәшөгән украин халкын бөхетлө халык дип өйтә алмыйм...

Мин сүз арасында еш кына бандеровчыларны яхшы сүз белән телгә ала барам. Аларга каршы сугышкан, гамәлләреннән жәбер-жәфа күргән, авырлык татыган адәм балаларыннан әр сүзә ишетәсем килми. Беләм, барысын да хәтерлим. Тикшерү кәгазьләренә таянып, белгечләр хисаплап чыгарган: 1944 белән 1953 еллар арасында ОУН (Организация украинских националистов) кулыннан Украинаның көнбатыш өлкәләрендә егерме биш мең кеше һәлак була. Хәрби хезмәткәрләр, милиционерлар, чик сакчылары, ике мең ярым партия хезмәткәрләре, алты йөз авыл советы һәм колхоз рәисләре бандеровчылар кулы аша үтә. Партия, комсомол житәкчеләреннән утыз жиде иптәшне алар жәзалап үтерә. Депутатларны да аямыйлар оуновчылар... Болар һөммәсе хак. Әмма һич онытылмаслык хәлләр оуновчылардан соң башлана. Сталинның кансыз жәлладлары, гаеплене-гаепсезне исәпләп тормастан, бер ялгыш гамәл кылмаган ун меңнәрчә крестьяннарны, хутор хужаларын, ярлы-ябагайны, игенчеләрне, нәни генә кибет тоткан эшмәкәрләрне кырышмы-кыралар! Картларны, хатын-кызларны, күкрәк балаларын да аямыйлар. Ике мең укытучыны асалар, кисәләр! Илләдән артык руханины бугазлылар...

Яшертен каберләрен табып, ак сөякләрен кабат, хөрмәт белән күмгән чакларда коточарлык хәлләргә тап булалар. Ана скелеты эченнән карындагы сабийның яралгылары табыла.

Бу фактларны мин үзәк матбугаттан алдым. Атылмаган, асылмаган йөзләгән, меңләгән бандеровчылар минем күз алдыннан үтте. Бригадабызда Влашук фамилиялә бер малай бар иде. Егет тө түгел әле, үсмер малай! Мыск та чыкмаган юаш, кыюсыз бала. Кемдер кушкан, янаган, куркыткан, малай урманга бер чүлмәк сөт илткән. Биш ел срок биргәннәр бер чүлмәк сөт өчен. Сталин үлеменнән соң амнистиягә эләгеп, өенә кайтып китте...

Югары оешмаларга шикаятьләр язарга рөхсәт чыккач, мин уннарча тоткыннарның писере булып йә кичерү, йә срокларын кыскартуны үтенеп күпме кәгазьләр язмадым!.. Беләм, украинның украинга, литвинның үз якташына ачыласы килмәгән чаклары да булгандыр. Татар чит як баласы... Күпме зар-монна тыңладым мин! Шикаять яздырырга килүчеләр арасында авыл советы рәисләре, активистлар да, Рәсәй изүенең һаләкәтен аңлаган әзерлекле кешеләр дә бар иде.

Кем хаклы, кем хаксызга кан койганын тарих ачыклар дидем дә, телемне тешләдем. Нигә без хакны, гаделлекне бары тик кан коеп кына алырга өметләнөбез соң?! Хак яшәүнең бүтәнчә, иплә сөйләшүләр аша барырга тиешен нигә онытабыз?!

Мөхтәрәм укучым! Син минем тыелгысыз уйларымның юл читендәге маякларга баш бирмичә, пырдымсыз чаптардай ары-бире кереп китүенә күнеккәнселдер дә инде? Жыр-моң белән күнел ачыклыгымны ныгыткан кешеләр хакында сөйләргә дип авыз ачкан идем ләбаса!..

Петр Скороходов белән Федор Федорович Маландин хакында бәйнә-бәйнә сөйләп үттем инде. Мин белеп тә мине белмәгән бүтән монлылар да бар иде безнең арада. Испанлы Санчос Педрос яшьли Рәсәйгә китерелеп, советча тәрбия алган, урыс мәктәбендә укыган коммунист баласы иде. Безнең мәдәни якны ныгытучы, армас-талмас чабып йөрөп күтәргән урактай бөкәрейгән сөйкемле картыбыз Берсеневиц, «Чегән бароны» исемле опереттаны куярга ниятләп, төп рольгә Педросны билгеләгән иде. Харбиннан кайткан Константин Дображанский — профессионал жырчы, Санчос белән рәткә басып, операны eryl чыктылар тәки. Хатын-кыз рольләрендә егет-жилән жырлады. Тоткыннардан оешкан оркестр да музыканы ватмыйча гына eryl чыкты. Төнтөк Гинтерсны да флейтасы белән дәшергә туры килде.

Санчосны алтмышынчы ел азакларындамы Казанда очраттым. Бер төркем уенчылар белән концерт күрсәттеләр. Эзләп кунакханәгә бардым. Күрештек. Коммунист баласы, испанлы качак, ун елга якын дөнья күзәнә

калын рәшәткәләр аша караган Санчос минем килүемне аруга юрамадымы, ерак вә сынган күнеле лагерь хатирәләренә кайтуны яхшысынмадымы, сүз үрчемәде, ят казлар сыман өз-мөз кангылдашып тордык та аерылдык. Үпкәләмим, рәнжемим: хакым юк! Мин аның, ул минем кем икәнлекне белмәде. Шулай тиз, житди сүз утын кабызмыйча аерылу яхшыга булгандыр әле. Мин аны белми калсам да, яхшыны уйлый алам...

Илле дүртенче елны без Волынка зонасында каршыладык. Лагерь башлыгы, Актаста өзгә генә «кум» булып торган өтек, йоны коелган, үрдәк авызлы булса да, артыгын бакылдарга яратмаган лейтенант иде. Раштуа житә башлагач, бандеровчы бригадирлар — арада бигрәк тә кыю минем якын дустым Илья Марусяк булды — чыршы табуны таләп ителәр. Заманалар үзгәргәннән һәр минут саен сизенеп яшәгән чак, кола ялан, шөрә далалар уртасында утырган Волынкага ямь-яшел, яп-яшь бөдрә чыршы китерделәр. Греко-католик булган украиннар аны бизәделәр, декабрьнең соңгы атнасында Раштуаны — Гайсә пәйгәмбәрнең туган көнен билгеләдек. Табын мул иде, өстәл астыннан гына аракы чәркәләре дә йөрдә, теләгәннәр авыз ите. Мина, бердәнбер мөселманга, ин абруйлы урында — түрдә утырган татарга да мыек чылатырлык кына эләкте шикелле. Алары онытылган. Иллә мөгәр Гайсә пәйгәмбәрнең тууына, кылган изге гамәлләренә багышланган җырлар мине төмәм биһуш ителәр.

Волынкада мина житмеш-сиксән кешелек инвалидлар бригадасын тапшырдылар. Илле дүртнеч гыйнвары. Мин гаризалар, үтенечләр язган кешеләргә җаваплар килә башлады. Беренче башлап җавапны Бардак фамилияле карсак кына, нәзек сыйраклы нык тотлыгучы украин алды: егерме биш елын кискәннәр дә срогын алты елга калдырганнар тегенең! Жиргә башыра-башыра жылады бичара. Жиденче елын утыра иде. Ни хикмәттер, Бардакны сөргендә калдырмадылар, өенә жиберделәр. Һәм... озак та үтмәде Бардактан посылка килеп төште. Шәп-шәп, куш исле дунгыз мае тутырып жибергән бу! Көтелмәгән хәзинә уртак, гыйнварның уңайдисендә туган көнем, Кара дингез морягы, калын, нык гөздәле Василий Васильевич Губа миңа болай диде: «Бригадир, туган көнөнә курабье пешеримме?» Он юнәттек, маен таптык, шикәрсез дә калмадык. Губа секция халкын сыйларлык мул иттереп Кырым татарлары ашын — курабье пешерде. Печенье икән ул. Дунгыз салосы бар, печенье уңды, бөтен бригаданы сыйдыра алмасак та, байтак кешене «кунакка» дәштем.

Чәй эчеп тә җырлап-моңап күнелле генә утырып була икән!

Бригадамда берничә эстон бар иде. Арадан икесе күнел түрәмә үк үтеп кергәннәр иде, әгәр бүген, бәхетсезлеккә уралган бәхетле яшьлек елларымның мизгелләрен бергә тәйнәп, йомгак ясап, узган юлларыма төгәрәтәм икән, эстоннарны кадер-хөрмәт белән яд итмәсәм гөнаһ булыр! Алар икесе бергә яшиләр, янәшә эшлиләр, авызлары авызда, күзләре бер-берсен һич югалтмыйлар иде. Хәтерегездәме, латыш Теодор Августович белән Жанис Матисовичларны сагынып сойләп үткән идем! Эстоннар да алар кебек аерылмас пар иде...

Каськ Мееме Оскарович нык ук чатан иде, аксаса да житез, артта калып йөдәткәне юк, төгәрәп диярлек йөри торган базык, таза адәм иде. Табак битле, күз чокрыллары юк диярлек, кысасы ике җирдән бакыр чыбык белән уралган күзлегә җәлпәк борыны өстендә чак эләгеп тора. Каськның төп шөгыле шул: ул җәлт итә дә тубырланып, какишәп каткан баш бармагы белән күзлеген күтәрәп куя. Ташчы иде Мееме Оскарович, кирпечләрне ювелир остадай жеген-жеккә туры китереп тезеп бара иде, хәлдән таймас, уңган-булган оста иде. Ямьсезлеге комачауладымы, әллә җырыс холкы, юк-бар өчен дә көяләнәп, үзе янып, ялкынга бүтәннәренә дә тартып кертеп тинтерәтеп бетерүләре читләштердеме, без озак вакытлар гача бер-беребезгә каш астыннан карап йөрдек шикелле. «Каськ» — эстонча каен дигән сүз икән. Нигә шундый җәлпәк танаулы, кашсыз,

кырыс адәм токымына шундый шигъриятле фамилия такканнар икән, дип баш ватып та йөрдем бугай.

Әйткәнемчә, Волянкада миңа гарип-горабалар бригадасын тапшырдылар да, без тавык чүпләп бетерә алмаслык төрлө эшләрдә йөрдек. Жөмлөдән, безне вольняшкалар, сакчы офицерлар яши торган бистә йортларына ремонт ясарга жибәрделәр. Көз иде, салкын жилләр исә башлады, йортларда салкын. «Үткән кышта бу өйләрдә чыдар әмәл булмады!» — дип, беренче мәртәбә ачылып китеп, ничектер, миңа ялынып карагандай сөйләп торды лагерь башлыгының урынбасары, төбәнәк кенә лейтенант. Нигә алай ачылып китте әле бу явыз кәтәнә дисәм, яныбызда гына болдыр ышыгында аның сылу хатыны һәм биш-алты яшьлек, бөдрә житен чөчлө кызчыгы басып тора икән. Кызы, хатыны янәшәсендә кәтәнә лейтенант бөтенләй башка кеше икән!..

Сүз жаеннан әйтеп китим: ир-атларны бары тик хатын-кызлар янәшәсендә генә, алар белән аралашканда гына тулаем аңлап була!.. Хатын-кыз — ир-атның кемлеген яктыртып бирә ала торган лакмус көгәзе дә ул! Иллә дүртенче елда зонадагы ирләрә янына хатыннары килгәли башлады. Монарчы шактый яқыннан аралашып, сүз уртаклашып, сер бүлешеп яшәгән танышларым бөтенләй үзгә адәми уллар булып ачылып киттеләр. Ир-ат — ай булса, аларга яктылык юнәлтөп торучы көч — хатын-кызлар қояшы икән!..

Волянкада әүвәл авыл булгандырмы, белмим, мөгәр таш катламнары ачылгач, монда өерлән япон әсирләрен китергәннәр. Алар ике зонага да нигез салганнар: карьерны ачканнар һәм поселок төзөгәннәр. Япон салган өй гадәти йорт булса да, алар узган һәр жирдә безнең баш житмәслек сер калган. Япон осталары чыгарган мичләр безнең заманга төчкереп, төтен таратып утыручы кирпеч таучыкларына өйләнгәннәр иде. Утынны убыр урынына ашылар, төтенә өйгә чыга, жылы тормый. Безнең бригада түбә тишәкләрен ямый, ауган коймаларны төзәтә, ватык-потык төрәзә пыялаларын алыштыра. Төп бурыч — без япон осталарынан калган серлө мич казналарына кереп аларга жан өстөү иде. Кем алына? Кемнең кулы житә? Аксак, ямьсез, жәлпәк танау Каськ тотынды бу эшкә. Әүвәл башлап кәтәнә лейтенантның мичен төзәтөргә ябыштык. Юк, юк, лейтенант өчен генә түгел, аның сөйкемлө хатыны вә үтә дә сөйкемлө кызчыгы өчен тырышабыз!.. А-а, каткан киёмнәр кигән безләрдән чырыкылдан качмаган, шунда вакытлы зонабызның тимер чыбыклары арасынан күзләрен мөлдәрөтөп карап торган кызчыкның инде исемен дә беләбез. Тәня икән. Кызның исемә безгә жыр булып яңгырый... Бер көн киләбез, ике көн. Каськ сунарчы хәтәр эт кебек чатанлый-чатанлый серлө мич тирәсендә исәнә, бүтәннәр чормага менеп китә, баз түбәсен карый, анда ямый, монда төзәтә. Өченчө көн килсәк, шактый дәү аш өстәлө идән уртасына тартып чыгарылган, өстәлдә тозлы карбыз, чүлмәк белән сөт, калын-калын ипи телемнәрә тезеләп ята. Ризыкларга кагылмаска сүз куештык, лейтенант алдында да түгел, аның сылу хатыны һәм чөчәктәй кызы алдында йөз суыбызны түгәсебез килми. Икс-өч көн дигәндә Каськ табышмакка жавап тапты, нидер сызды, нидер исәпләдө һәм калжайган бармагы белән балчыкка буялган күзлеген мангаена күтөрөп, бер ноктага төртөп күрсәттө: «Шушынан сүтегез!» Ходаның хикмәтө, өч-дүрт кирпечнө алуға, кап-кара, майлы корым ага башлады һәм мич юллыгының яшерен почмагы ачылып та китте. Мичкә икс-өч ярка утын тыгып кабызып жибәрдек, моржа киң итеп бер сулыш алды һәм... юк ла, мич түгел, Каськ төчкердө. «Бәракалла! Исәнлеккә-саулыкка!» — дип, ана куәт бирдем.

Әйтергә онытканмын, өченчө иртәдә лейтенантның сылу хатыны түбәнчелек белән болай дидө: «Өстәлдәгө ризыкларны мин сезгә әзерләп куйдым. Зинһар, читенсенмичә генә ашагыз!» Ул иртәдә табында чиста тастымалга төрөлгән, кайнар бәрәңгесө түбәләмә булган шактый дәү табак та бар иде. Зинһарлап та сорагач, күптөн күрмөгән өй ашлары да

нур чәчеп утыргач, каршы килә диме тоткын! Урдык кына. Табак төбөндә, кайнар бәрәңгеләр астында кем күзеннәндер яшеренеп яткан тавык боты, әлбәттә... мина, бригадирга эләкте дип уйлыйсыз? Юк, без аны бригаданы шактый жаваплы бурычтан коткарган Каськка, эшчән, унган эстон халкының иң ямьсез баласына бирдек...

Каськ янында, Робинзонның Жомгасыдай, Койк дигән икенче эстон да бар иде. Дөшмәс, сүзсез-өнсез кеше, авызыннан челеме бер чакта да төшмәс, төмәкесе беткәндә коры үлән сабаклары төеп ялдыра торган адәм иде. Сорасаң, нидер мыгырдый, челеме авызының бер читеннән икенчесенә шуа, жавабы шул ғына!.. Бүтөннәргә шулай кырыс, өз сүзле булса да Койк кардәше, милләттәше Каськ янына килгәндә телләре телгә йокмый. Бу ике кеше бер пар булып, бер-берсен тутырып, бер-берсенә көч биреп яшәделәр шикелле.

Илле дүртенче елның гыйнвары. Без, тирләп-пешеп чөй эчә-эчә, Василий Губа пешергән курабье белән хушланып, бәйрәм итеп утырабыз. Кемдер гитара алып керде, гитара урыс кулында, жыр бандеровчыларда, күмәк-күмәк тә жырлыйбыз, аерата көр тавышлылар аерым жырлап та һушыбызны алалар. Шул чак уртага як-ягына ава-ава Каськ чыгып басты, кул ишарәсе белән гитарага һәм жырчыларга тынып торырга кушты. Һәм... көчле, әллә нинди моннар, жан авазлары катышкан тавыш белән Глинканың «Сомнение» романсын жырларга тотынды. Тавыш икән кешедә, моң икән, секциядәге шук ыгы-зыгылар тукталды, жаннарыбыз бугазга килде, тындык, онытылдык һәм Каськка ияреп каядыр очып киттек. Эстонча жырлады Каськ, романсның авторы Глинка булуын да, исеме «Шикләну» икәнен дә соңыннан ғына сорашып белдем.

Валлаһигаыйм, шушы жыры белән Каськ дөньяның астын-өскә китерде, без көтелмәгән һәдия алдык: ул безгә шатлык, өмет, чыныгу, бердәмлек китерде. Карыйм, дөньяда Каськтан да матур эстон бармы икән?! Сөз якты шәүләсе булып аннан бер карыш та читкә китмәгән, юмарт елмаюын учы белән кысып, гашыйк күзләрен ахирәтенен авызыннан алмаган Койкны күрсә идегез!.. Ул ғына түгел, бүтөннәр дә моңга, монның мул өлешенә хужа булып алган юлдашларым да бөхетле иде. Күз төпләренә таңда ғына ярала торган ак чык кунды, яшереп кенә борыннарны лышык-лышык тарттык...

Һи-и, дөньялар! Янәшәмдә байтак моң чышмәләре челтерәде. Болары әле минем янәшәмдә!.. Ә бүтән секцияләрдә, язмыш йомарлаган бүтән төркемнәрдә жырчылар, усчылар, мәзәк сөйләүчеләр юк идемә әллә?! Одессалы (ике кул бармакларын да Берия ялчылары тимер белән сугып изгәч кисеп ташлаганнар аның!) баһадир Мирошниченконың бер чакта да кабатламас шук мәзәкләрен тыңлап шаркылдап көлгән мизгелләрдә... Сәламәт, тап-таза булса да каяндыр кулга төшергән култык таяклары аркасында һәр зонада эштән азат ителгән хәйләкәр Луи... Бу яһүд егетенен дә тел тегермәне жилсез көннәрдә дә бик шәп әйләнә, мөшкәсеннән өзлексез мәзәк-шуклыклар, оятлы вә оятсыз анекдотлар кослып кына тора иде...

Зонаның төрмәләренен, этапларының шомы чолгап, муеннарга элмәк тагар чакларда моң әнә шулай безне аяп калды. Без, жыр-моң көймәсенә утырып бөхетсезлеккән чиксез зур дингезендә йөзсәк тә, баш очыбызда кояш уйнады, өмет байрагы туктаусыз жилфердәде... Исәмдә, әле дә исәмдә!.. Мин дүрт мең ир-атның берьюлы, һушсыз калып, төкәтен югалтып, жирдә төгәри-төгәри жылаганын да күрдәм! Гомумән, зонада ир-атлар сирәк жылый. Жыласалар да, аны күрсәтеп тормыйлар. Тагар: «Йа, хода!» — дип куя, урыс: «О боже!» — ди, мадырлар: «Иштенем!» — дип сыкрый. Шушы, соң дәрәжәдә ышанып, олылап аллаһе тәгаләгә башырганда күз яшьләре сытылып чыкмыйча калмый, әлбәттә. Һәркем ходасына үзе белгәнчә, иманы береккән телдә дөшә. Күз яшьләрен дә бер ходасы ғына беләчәк!.. Хода белән аралашканда түгелгән күз яшьләре адәм улларының иң газиз, иң кадерле яшьләре түгелмени?! Аларда

чынлык, ихласлык, сафлык, чөнки Аллаһе төгала белән ялган аша аралашып булмый...

Кия иде. Эңгер-меңгер. Без карангылык куерганны дүрт күз белән түземсезләнеп көтөбез. Стенасы акшарланган барак каршысындагы чирәмлектә дүрт мең бөрек ата баласы утыра. Илле дүртенче елның жай азалары. Безнең бөхеткә, жил юк, һава тын, жылы диярлек. Ай да күренми, ул да табигать түрән эңгер-меңгергә тапшырып, каядыр качкан. Әле ул соң гына, ярты төн тирәсендә генә уянып чыгачак. Нидер сизенгән кебек кычкырып сөйләшүчеләр дә юк, өз-мөз әңгәмә сугабыз икән, тавышлар басынкы, алар шушы рәхәт эңгерне кумаска сүз биргәндәй иреннәрдән кысылып, пышылдап кына чыгалар. Жир жылы, элек бик тар күренгән майданга бүген барыбыз да сыеп, жәлеп утырганбыз...

Бүген без, Актас зонасының коллары, «Ватерлоо күпере» дигән кино карыйбыз. Сталин вафатыннан соң безгә киноларны еш китерәләр. Немецларның трофей фильмнарын да күрсәтәләр безгә, һиндстанның йерлы-биюле, сагышлы фильмнары да килеп кунак була. «Сукбай» (Бродяга) фильмын карагач, Радж Капурның тылсымы белән рухланган мин, янәшәмдәге иптәшләрем сизмәслек итеп кенә сыктаган, жылаган идем. «Йа, ходаем! — дип иңрәде күнелем. — Әгәр без шушы урыс империясендә изелеп, пыскып ятмасак, татарның да шундый бөек киносәнгате була алыр иде бит!» Хәзер кемдер ышанып бетмәс, сүзләремнән раслыгын шиккә алып, әмма ләкин белегез: Ходам шаһит, «Сукбай» фильмын карагач, минем күнелемә ингән беренче уй нәкъ шулай булды! Мин үз тарихыбызның юклыгына сыкрандым, бар булганнары өстендә ябылып яткан кат-кат ялганнарны каргадым. Мин инде илле дүртенче елга Илчюкарның, Мерзленковларның шөкертә булып кERGән идем...

Сугыш еллары. Немецлар Лондонга бомба аталар. Һава һөжүме. Урамда ыгы-зыгы, мәжрүхләр кычкыра, исәннәр ары-бире чаба, ыгы-зыгы! Кыямәт!.. Шашкан халык ташкыны капитан Рой Кроминны һәм балет мәктәбе укучысы сылу Майра Лестерны подвалга кысыкклы. Алар кысыла-кысыла жир астына качалар да... дөнья аларны очраштыра. Егет белән кыз. Мәгърур ике кыя. Текә яр өстендә үскән ике каен. Бер күрүдә гашыйк булуларына да ышанасың. Рой ике-өч көннән алгы сызыкка, фронтка китәргә тиеш. Яшь йөрәкләр кавышып та өлгермичә аерылачаклар. Бер-берен табышкан жаннар ансат кына аерыла аламыни?.. Майра бу соңгы төлекке Рой янында булып үткәрә. Ә балет мәктәбенең хужасы — албасты бер карчык, ул кызларның читтә адашып йөрүләрен түгел, артык бер кыерчык икмәк ашауларын да кичерми!.. Утка, сугышка китүче егетне ялгыз калдырмый Майра, озата бара! Һәм Майраны балет мәктәбеннән куып чыгаралар... Ул иптәш кызы белән фатир табып, шунда яшәргә тырышып ята... Бер көнне гәзиттә фронтта шәһит киткәннәр исемлегендә ул Рой Кронин исемен күрә... Шул көнне ул Ройның әнисе — мөлкәтле һәм шөһрәтле ханым белән очрашырга тиеш. Очрашалар, әнисе мөлаем, игътибарлы ханым! Майраның күңелендә Ройның үлеме. Кыз сөйгәненең әнкәсе янында үзен бик сөр тота, нәтижәдә ана белән көлөш салкын гына аерылашалар...

Ятим Майра тора-бара яман юлга төшә... Ул фәхешә булып китә, төнен сатып тормыш көтәргә кала бичара кызга!.. Майра Ватерлоо күпере янындагы вокзалда клиентларын таба, фронттан кайтучы офицерларны сагалый, акчалы солдатларны аулый... Сугыш бетә! Тантаналар! Каршылаулар! Алкышлар!.. Һәм кичләренчә берсендә чираттагы «корбаны» ауларга, вокзал тирәсендә йөргәндә поезддан Рой Кронин кайтып төшә. Гашыйклар очрашалар...

Рой Майраны көләше дип игълан итә һәм әнкәсенен утарына, туганнары катына алып кайта. Ройның нәсел-нәсәбе вәкилләре Майраны әүлиядәй кыз санап, зур хөрмәт белән каршылыйлар. Бай утар, күзгә ягымлы йорт, искиткеч матур жыештырылган бүлмәләр, табыннар, урын-жирләр... Ватерлоо вокзалы тирәсендә фәхешә булып йөргән, әле

өчөнчө көн генә төнөн сатып тамак туйдырган Майрага бу күчөш, бу үзгөрөшләр үтөргөч тәэсир, итә. Ак бүлмәләр, ап-ак ятак, тәрәзә жилләрөндә жилфөрдөгөн ак пәрдәләр... Майраны йокы алмый! Иртөгә алар Рой белән кавышырга тиешләр. Кара язмышка уралган бичара кыз шушы аклык арасында матурлык алиһәсе булып яна тормыш башларга, утган-судан исән калган сөйгөнә куенына керергә тиеш... Кыз жаны моңа ризалаша алмый, ул ныклы карарга килә һәм төн уртасында утарны ташлап кача...

Бөтөн уен дәвамында колакта искиткеч моңлы «Саубуллашу вальсы» яңгырый. Ватерлоо күпере. «Саубуллашу вальсы» яңара, яңа аһәңнәргә баеп яңгырый. Күкрәккә шомлы моң тула. Ватерлоо күперен тутырып машиналар килеп керә. Хәрби машиналар! Алар ак күпләре белән Майраны коендырып, шалтыр-шолтыр күпер сыртын изәләр... Шушы якты ташкыңга каршы Майра бара... Һәм күпердә кайчандыр Рой бүлөк иткән талисман гына аунап кала...

Күпләр төмәкене ташлаган иде, иллә дүртенче ел дәвамында Актас зонасындагы дүрт мең ата баласының житмеш биш проценты тартудан туктады. «Безгә сәламәт кайтырга кирәк!» Шул иде ул чактагы безнең девизыбыз!.. Бүген, барак стөнасына текәлгән меңдөгән ирләр, төмәкә төпчөкләрен бер-берсенә кулыннан шым гына тартып алдылар, иреннәргә кунып чәтердөгән төпчөкләр дә күнелләренә баса алмады, берзаман без бөтенәбез дә, кем ничек-утырып, ятып, төгәри-төгәри жылый идек. О-о, бу инде апрель жилләренә кушылып, өч мең тоткын хатын-кызның иңрәве генә түгел. Волянка таш эскертенен һәр дәү ташына утырып, яр карлыгачлары — керәшәләр сыман тезелешкән ирләрнең күңне ярган өнә генә дә түгел, дүрт мең кешенен күмәк жылавы бу — жәһәннәм жилләренәң улавына тиң, аны бүтөн нәрсә белән чагыштырып та булмый.

Әле шушы елларда гына мин «Ватерлоо күпере» кинофильмның тагын бер кат барып карадым. Төпчөк улым Рәшатны да иярткөн идем. Ышанасызмы, фильм улыма әллә ни тәэсир итмәде. Залда да жылаган, соңыннан күзә кызарган адәмне очратмадым.

Нигә, кай урында жылаша башладык икән без?.. Сөйгән егет, тормыштагы таянычы, ышанычы сугышка чыгып киткән мизгелдә үкмә? Ройның үлем хәбәре Майрага барып ирешкән минутлардамы?.. Ройның әнкәсе белән көләш-кызның, фәхишәненнә очрашуына әрнепме?! Әллә Рой белән бичара Майраның Ватерлоо вокзалы янында очрашуын күрәп тетрәндөкмә?..

Безнең язмышларда да шушына охшаш хәлләр юк идеме әллә?.. Кемнәр ярларыннан аерылган да, кемнәрнен сөекләләре этләргә азык булмаган?.. Кемнәр исән чакта да «үлдә!» дигән кара көгәзләр килеп якыннарын сөнәчтән мәхрүм итмәгән?.. Кемнәр саф яшәргә омтылып та язмыш төгәрмәче аларны сытып-изеп үтмәгән?.. Берәүләр тын гына үкси, икенчеләр сак булырга кирәклеген онытып, тысла алмыйча бөргәләнә. Күз яшьләре яшенле яңгыр сулары булып ага. Йөрәкләр дөп-дөп килә. Тыелып булмый, чыдар әмәл юк, кино кадрлары, берсе өстенә берсе өеләп, безне күмәп китәләр. Без аста, без түбәндә, без жаныбызның бар жылысы белән күкләргә ялварабыз: сакла Рой белән Майраны... Бәхетле ит аларны, яраббих!.. Фильм бетеп акшарланган ак дивардагы шашкын моңлы жаннар югалгач та без озак кына шул урында, инде суынган жирдә утыра идек. Ай да түзмәгән әнә, безне ураган йомшак кара пәрдәнәң читен күтәрәп, кызгылт керфекләрен сирлеп, безне карарга чыгып килә.

Иртөгесен урактай бөгелгән Берсеневичны очраттым. Мин кичөгә тәэсирләрдән аерылмаган, дәшмичә генә үтәп китәргә теләгән идем, ул йомшак, зөгыйф куллары белән жинемнән тотып алды. «Майраны дөньяның мәшһүр артисткаларыннан берсе Вивьен Ли уйнады. Әгәр син аның нинди рольләрдә уйнаганын белсән... Фәрештә ул, алла! Илләренә гизеп, бөтөн дөньяны тезләнәргә мәжбүр иткән көчле алиһә...» Тагын

ниләр сөйләгәндер ул Вивьен Ли хақында, берсе истә калган. «Унесенные ветром» дигән фильмда күрсәң син аны!.. Онытма, Аяз, иреkkә чыга калсаң, туры килсә туры китереп, туры килмәсә эзләп табып кара шул фильмны. Онытма, бөөк актерлар һәркемгә өлеш чыгара алырлык юмарт йөрәк хужалары алар. Әгәр алар булмаса, мин шушы жәһәннәмдә унжиде ел яши алыр идеммени?» Ямьсез көннәрне алыштырган матур көннәр булмаса, адәм баласы киң дөньяның кысынкылыгына эләккәч яши алмас иде...

Өченче бүлек

*Маңгай күзе белән күрә алмасаң, күңел
күзең белән кара!*

Ишетелгәннәрдән

1

Мине — язганнарымнан эзләгез!

Антуан де СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ

Адәм улларына төн — көнне-көнгә ялгар өчен бирелгән. Көндөз шашып-шашынып эшлесең, баш куеп ял итәр хәлең юк!.. Әгәр адәм гомере шундый тынгысыз, ярым гаугалы бәла-казалар, авыр тырышлыктан гына торса, без чамасыз бәхетсез жаннар булып идек. Шөкер, көннәр арасында төн бар! Төн адәм жанын үзе белән үзен очраштыра, аның уйларын тигезли, чүп-чарлардан арындыра. Төн — Аллаһе тәғала тарафыннан адәмнәргә тапшырылган иң олы бүләк. Төн — адәми жаннар тирбәлеп ял итә торган бишек ул. Ин якты уйлар әнә шунда, төн караңгылыгында гына туа. Ошбу әсәрөмдөгә вакыйгаларга, кешеләргә әйләнеп кайта-кайта мин ничәмә ничә тынгысыз, әмма рәхәт төннәр үткәрдәм! Көннәрне көннәрдән аралап торган төннәр миңа уй бәхете китерде.

Кырык сигезенче дөһшәтле елның явыз эчтәлеген ачарга тырыштым. Кырык сигезенче елны Рәсәйнең жәза сәясәтендә нинди мөһим урын тотканын үзем аңлаганча билгеләп куйдым. Кырык сигезенче ел — Рәсәй империализмының дөньяны яулап алырга әзерлеге планнарынын тормышка аша башлау еллары иде. Моңа мисаллар күп, бүген берсен генә аерып язып үтәм. 1950 елның 25 июнендә Корея сугышы башланды. Сталин башлады ул сугышны. Шул сугышка әзерлек көннәрендә Рәсәйнең иценнән-иценә сәяси дошманнардан чистарту, аралау башланды. Рәсәй бу сугышка тикле шикле, куркыныч адәмнәрдән арынырга тиеш иде! Әйткәнәмчә, кулга алулар нәкъ кырык сигездә көчәйде дә!.. Корея сугышы хәрбиләр, тарихчылар телендә әле дә: «Секретная война секретным оружием!» — дип атала... Сталин үлеменнән соң озак та тормады, илле өченче елның 27 июнендә сугыш тукталды. Өч ел давам иткөн канлы, беренче карашка мәгънәсез бәрелеш ике миллион кеше жанын йотты. Төньяк Корея сугышчыларын, сугыш хәлләренә актив катнашкан 12 кытай дивизиясен Рәсәй асрады. Төньякларның тамагын ул туйдырды, өзмәс корал белән тәэмин итте. Америка да югалтуларсыз калмады, аларның 1300 самолетын бәрән төшерделәр. Әсир төшкән летчикларны шыпан-шыпан гына урысларга озата тордылар... Сәер сугыш! «Урысларның жәза ысуллары үзенчәлекле!» — дип язды соңыннан белгечләр. — Йокыдан һәм ризыктан мәхрүм итәләр дә вәссәлләм!» Таныш ысуллар, таныш әмәлләр!.. «Ми чистарту!» — дип исемләнә бу яшертен жәзалаулар. Урыслар да катнаша төньяк Корея ягыннан, ләкин алар эчкә

яшерелгәннәр, генералларның да исеме юк: номерлар белән генә аталып йөртеләләр!.. Бусы да безгә таныш, аңлашыла... Сталин үлеме сугышны төмам туктатырга тиеш иде кебек, ләкин һәр сугыш хәрәкәтләреннән соң Жир шарына казып яшерелгән миналар ачыла башлый. Без, миллиард суммалар түгеп, Төньяк Кореяда Ким Ир Сен дигән коточкыч озын гомерле мина калдырганбыз икән! Гомумән, совет гаскәрләре булып узган яки совет идеяләре илнең эчке вә тышкы сәясәттен билгеләгән дәүләтләрдә бик озака кадәр ул миналар сакланачак әле! Көнчыгыш Европа илләренең Югославия, Румынияләрдәге канлы гаугаларның башын совет идеологлары калдырмадымыни? «Социалистик» дип пичәтләнгән күпме илләр бүгенгәчә ленинизм дигән авыр йөктән арына алмыйлар, әле анда, әле монда Рәсәй калдырган миналар жанлана, алар илләргә бәла-каза, кан исә өстәп торалар. Кореядагы сугышның бүгенге көнгә кадәр тукталганы юк, чөнки ике арада моннан кырык ел төзелгән «перемирие» генә яшәп килә. Перемириегә американнар ягыннан генерал Кларк имзасын салган иде. Рәсәй ягыннан кем булгандыр, исемдә калмаган, әллә шул мөһим документка да генералның номерын гына беркеттеләр микән?! Икенче бөтендөнья сугышынан соң бу беренче сугыш иде. Кытай, Рәсәй, Америка кебек илләрне катнаштырган сугыш, әгәр Сталин дөньядан китмәсә, һичшиксез, өченче бөтендөнья тарткалышының аккорды, дөһшәтле увертюрасы булачак иде.

Корея сугышы тукталганын ил халкы белмичәрәк тә калгандыр, ә без белдек, сугышның сулышын без үз йөрәгебездә тоеп, куркып яшәдек.

Өйгә кызып-кызып хатлар язам, Урга Баграж авылында торып, минем белән бергә, һич ким дә, артык та түгел, төрмә газаларын кичерүче ата-ананы өз-мөз юатасым, тынычландырасым, өметләндерәсем килә. Язган хатларның аһәңе бүтән хәзер, бүтән!

«4 август, 1954 ел.

Караганда — Актас.

Кадрлар өти һәм сөекле эми!

Сүз куешкандай, бу көннәрдә мина беркем дә хат язмый. Инде ике ай өйдән дә, туганнардан да, иптәшләрдән дә хәбәр-хәтер юк. Жәй үзгә хас зәвыклы бизәкләр, исерткеч жылылыгы, тынгысыз эшчәнлиге белән кешеләргә тулаем йотты да, ерак казакь далаларындагы ялгыз сукбайны вакытлыча оныттырды, ахрысы. Беләм, әтиңең мәктәп, колхоз эшләре белән мавыгып язгарга вакыты да калмыйдыр. Ә малайлар үз пәубәтләрендә ял белән мәшгульдер. Балык сөзәләрдер, чикләвеккә, гөмбөгә чабалардыр. Тынгысыз авыл жәе! Никадер монсу гүзәллек бар анарда, шундый жәйләргә мин өзелеп сагындым... Ходай насыйп итсә, алдагы елның жәен мин өйдә уздырырмын. Соңгы вакытта чыккан күп кенә яңа законнар безнең хәлеңең ык үзгәртәләр, быел ел азагында мине көтегез! 26 яшьлек әрәмтамак булып яшәүнең актыккы көннәре, киләчәк мина да елмаерга азаплана! Намусымның сафлыгын тоеп, мин дә аның күзенә кыю карыйм. Үтеп, еракта кала барган яшьлек ялгышларының авырлыгын йөрәк тоя, кемнәрдер мине сүгәләрдер, дип тә уйлыйм. Инде ул ялгышлыкларны янадан кабатламам, мин аларны читләр ярдәменнән башка үзем хөкөм итә алдым, тормыш минем хаклы булуыны әле раслар. Хәзергә иң мөһиме — ирек. Ирек! Зарыгып-зарыгып көтәбез без аны! Әти! Сөекле эми! Рәйжемәгез миңа, һәркемнен дә тормышы шома гына, жайлы гына үтми бит. Мин сезгә юлдан язган малай булып түгел, чалара башлаган чәчле, житди, эчми-тартмый торган егет булып кайтырмын. Кышын кайту берәз кыенрак булыр булуын, әмма әлегә иң мөһиме: ирек! Хат язгызы, әмма иң дә булса жиберә күрмәгез: беренчедән, миңа берин дә киракми, икенчедән, минем кайчан лагерьдан чыгуым билгеле түгел. Яңа узақ белән сөргөм егерме өченче ноябрьдә бөтә. Алдарак та котылу мөмкинлегем юк түгел. Чыгу белән һич сонармыйча телеграм сугармын. Азатның быел кайда укытуын белсәм, юл уңаенда аңа да кагылып чыгар идем. Шудай ук

Алмасын Казан йорт адресын салыгыз. Якын араларда хат язып, кайту-кайтмау якларын өз-мөз ачыклармын. Кайвакытта азат ителгөн кешелөр-не монда, Казакъстанда эшкө калдыралар. Миңа өйгө кайтырга рөхсөт итөрлөр дий уйлыйм.

Азат, карт буйдак, өйлөмөдемө? Альберт укуын ничек төмамлады? Үзегезнең сәламәтлек ничек? Хат языгыз. Көтөм.

Улыгыз Аяз.

Кардәш-ыруларга, мине белгәннәргә сәлам. Азат чылап торып үп-кәли, ахрысы, бик күптәннән хат язмый!»

«5 август, 54. Әти! Көтелмәгән хәбәр: иртәгә мине Казанга озаталар. Ни өчен икәнлеген белмим. Йә азат итөрләр, йә бүтәнчә бер яңалык булыр. Кайтуыма Алмас күрешергә килсен! Мин туган илемнең төрмәсенә булса да шатланып кайтам! Бәлки анда мине бәхет көтәдер! Бәхетнең дә жинел аяклысы калгандыр ич әле дөньяда! Аяз.»

Чакырдылар, жыенырга бөөрдүлар. Ин курыкканым — этапка ялгыз чыгу иде! Аны да күрәсе бар икән. Этап — билгесезлек ул. Ә билгесезлек-тә тоткынны яхшылык сагалыймы? Көт! Әле ярый, озатучылар күп, интәшләрәм — бригадниклар. Һәр берәвесе мин барасы чакрымнарга мөндөр кабартып куя, юаталар. Сытык чыраем аларга да ошамый, кемдер: «И, чакырсыннар иде әле мине! Иреккә кайтасың ич син, Казаны-ңа!» — дий бии-бии тәкъярлай. Үз интәшләрәмнең телендә шушы кадәр яхшы, ышанып юату сүзләре калгандыр дий белми идем. Юаталар, ө минем аңымда аның саен берсеннән-берсе караңгы уйлар туа. Шушы өч-дүрт ел эчендә күргәннәр ми шарларына кара катламнар булып өелгән ки, яхшылыкка, гаделлеккә һич ышанып булмый! Ата-анамны юатып: «Алга, киләчөккә якты күз белән текәләм!» — дий күкрәгемне төйсәм дә, бүтөн уйларның авыр болытлары гына күңеләмдә кайный. Кичә йокларга яткач кына, уйларыма үзем хужа була алгач, этаптан куркуымның сәбә-бен ачыkladым. Юк, Черек күлдән курыкмыйм икән мин, азат итөрләр дий тө ышанам, мине ирек куркыта икән! Ирек!.. Чыгарсың — универси-тетка алмаслар. Котылырсың — сине гәзит-журналларга якын да китер-мәсләр. Кеше арасына барып керергә теләрсң — беркем сиңа якты чырай күрсәтмәс! Бүтөннәрнең барысын да диярлек монда Караганда тирәсе районнарында калдыралар яки этап белән Красноярскига озаталар. Ди-мөк, котылып чыкканнарда да якты көн юк. Бер тарафта да теләгенә ирешә алмасаң... — ө минем укыйсым, хәзердән үк хикәяләр язасым килә! Күңеләмдә «Ялгыз йортта сагыш» исемле дүрт пәрдалек пьеса бөрелән-гән!.. Оныгылмый, истә! Черек күлдә беренче мәртәбә «йөзәргә» өйрәт-кән алама бишмөтнең: «Кара якка чыгып ычкынасы калган!» — дигән үкенече һаман-һаман колак төбөмдә яңгырый. Инде ирекле баштан ямь-ле-монды Казанымны тагын ташлап чыгармынмы?.. Менә кай ягы кур-кыта икән минем жанымны! Кайтсам — чыгаралар! Анысында шигем юк икән. Мондагы остазларым мине алгарак карарга өйрәттеләр: «Моннан ары син гадәти бер көн белән яши алмыйсың, дөнья авызлыгын бер кигерткән икән, аны салмак юк!» — дий ышандырган. Әле минем авызлы-гымны кигән хәлдә түбәнсенеп, ата казга да сәлам биреп, мыркылдык чучкага да «жизни» дий эндөшөп йөрер көннәрәм алда икән!..

Волынкада япон мичләрән төзөтөп, офицер хатыннарының рәхмәтен ишетеп куанып йөргән чакта, теге ефөк чөчле кызчыкның әтисе, карсак усал лейтенант искерә төшкөн ак тунын биреп жибөргән иде. Күе керфек-ләрән лепелдөтөп сөйкемле хатыны читтән генә аны куөтлөп-хуллап торган иде. Якын дустым Илья Марусяк бригадасында оста гына жөйче бар икән. Тунны сүтеп, икебезгә дә тышлы, жып-жылы камзул тегеп биргән иде. Юлга алыргамы, юкмы?.. «Алырга!» — диде интәшлөрдән берөү. Номерларны сүтеп ташлаган булсак та каяндыр ак чүпрөк табып, шуна номерымны сугып камзул жилкөсөнә текте. «Юлын ерак, әллө кемнәрне очратасың бар әле!» — диде.

Барыр юлым сыман боргалана-боргалана ятам, төрөзө яныннан үткөн һәр аяк тавышы минем йөрөккә кагылып туктый. Сөгәткә карый алмыйм, мин аны теш порошогына батырган идем. Ике йөздөн артыграк акчам да шунда... Козлов-Куманскийдан, Ленадан, өйдөн килгән хатлар да шунда. Актаста соңгы, иң актыккы төнөмме?..

Ишек шыгырмады, керүченең адымнары да юаш иде, алай да сикереп торып утырдым. Мине алырга килгән надзиратель: «Әйдә!» — дип ым гына какты. Николай Дарий да йокламыйча ята икән, баракны чыкканчы да сүзсез генә ашыктырды, мин дүрт ягы да нык томаланган машинаның чак кына ачылган арттагы ишегенә кереп киттем.

Баш очымда тулган ай балкып торса да, эчтә тычкан уты хәтле дә яктылык юк иде, ишек томалап ябылган. Кузгалдык. Көндөзгә кояшта жылынып утырган куе караңгылык мине кабып кына йотты. Мин әкиятләрдәгә кит балыгы карынында! Аяклар тимер идәндә, аркама калын тимер терәлеп тора. Машина тонык кына гүли. Әллә тавыш та үтөп керә алмый инде? Кинәт сул кул якта кемдер көрсенгәндәй итте, сискәндәм, куркып киттем. Тыңлана башладым, кулым белән кармаланып карадым. Кеше! «Син кем?» — дип сорадым, дулкынланудан, билгесезлектән авыз эчем чүл комыдай шытырдап киккән икән, тавышым чыкмады, соравым анлашылмады ахрысы. Читлек мине генә түгел, тавышымны да кыса! Кинәт кемдер минем кулымнан эләктереп алды. «Син нык тот мине, чыгара башласалар — жибөрмә!» — дип пышылдады. Хатын-кыз кулы! Хатын-кыз кулының иң югары дәрәжәле көчкә ия икәнлеген моңарчы белә идемме, юкмы, хәтерләмим. «Жибөрмә!» — дигән утлы пышылдан соң аның кулы миңа ныграк ябышты, куллар бер-берсенә эреп беректеләр. Арык бармакларым кызың рәхәт дымланган, йомшак, татлы бармаклары белән кавышып, мин сгылыр дәрәжәгә життем. Ни бу? Төшмә, өнмә?! Ул мине сихер белән тотамы, мин анымы, белерлек түгел. «Кем син?» — дип ялварды иреннәрем. Кыз яшьле-ялварулы өн белән кат-кат төкәрәлде: «Син мине ычкындырма, ныграк тотын! Жибөрмә, зинһар!» — дип инәлде. Ә машина гүли, тизлеген арттыра, тоташкан куллар өстенә сул кулым да ятты, теземә куйган төенчек идәнгә шуды, нидер чатнаган, ватылган тавыш ишетелде. Тик мин бу тавышка игътибар итеп тә тормадым, бөтен барлыгым, жаным-төнөм кызың сәер ялваруына йотылган иде. Кыз тимер эскәмия буйлап миңа табарак шуышты, менә аның уттай иңбашлары миңа килеп кагылды, тезләре тиде. Нишләргә? Ни әйтергә? Ишеттермәскә тырышып сул кылдаган тавышы мине куркытса да, аны сабырлыкка чакырырлык сүzlәрем юк, бу серле сәяхәттән томаланган анымны эшләтә алмыйм, тиле тимсә булып утыра бирәм. Шактый бардык шикелле, кызың сәер, шомлы мөнәсәбәтәннән исәңгерәп, вакыт чамасын да онытып жибөргәнмен.

Ул арада машина тукталды, арт ишек йөзагы шалтырады, без утырган читлекнең серен алырга теләгәндәй ай нур-кылычы сузылды һәм конвой солдатның шәүләсе пәйда булды. «Төш!» — дип бөерды ул. Атап эндәшмәсә дә, аның кызың чакыруын аңладым. Янымдагы кыз иңбашыма капланып үкереп жыларга тотынды, яшь аралап: «Бармыйм! Төшмим! Егет, жибөрмә мине!» — дип кычкырды. Әжәл авазы белән кычкырды...

Иреккә чыгып, туган илемә кайтып, Казанда төпләнеп, өйләнеп, аралашырлык дуслар табып Идел күкрәгенә балыкка йөргән бәхетле мәлләрдә, көннәрдән бер көнне, Иделнең Олы күл дип аталган урынында Марсель Сәлимжанов, якташым Наил Дунаевлар белән онытылып көймәдән кармак салабыз. Сөөкле жәмәгәтләребез якындагы яшел атауда учак тергезеп, казан асын шулпага балык көтәләр. Шул бәхетле мизгелдә хатыннарыбыздан арырак утраудан жан ачысы белән кычкырган тавыш ишетелде: «Коткарыгыз, коткарыгыз!» Тавыш шулкадәр кискен иде ки, без сискәнеп колакларны торгыздык, ә хатыннары, тавыш чыккан утрауга тагын да якынак утырганга, бөтенләй куркынып, шапынып, Гвинея

кыргыйлары сыман кулларын бутап, арлы-бирле чабарга керештелер. Кул болгап безгө дөшөлөр, тавыш ягына борылып ярдем өзгөдө ителер. Аргы утраудагы кыз тавышы үткер пычак очы булып безнең ми шарларына кадала, кан юлларын туракый иде. Без дөү агач көймөдө, якорь баулары тартылган, жим капчыктары, кармактар аша Иделгө өллө ничө жирден ялганганбыз. Жим капчыгы бауларын чуалтып, кармак жеплөрен өзөп, якорьларны күтөргөндө аргы утраудан жылдөй көймө кузгалды һәм безнең якка явыз дулкыннарын озатып, сансыз-исәпсез утраулар арасына кереп тө югалды. Көймөдө таза-таза өч егет, бөкшөйгөн ак яулык утыра иде...

...Аяктарын тимер идөнгө терөгөн кыз да нөкь өнө шул ак яулык иясөдөй жан авазы белөн кычкырган иде бит!..

Ай нурына манчылган конвой солдаты дөшмөдө, вакытын әрәм итмөдө, ярты гөүдөсө белөн читлеккө үрөлдө дө кызны тартып-йолкып үз янына чыгарды. Эчтөгө һаваны кысып, тимер ишек тома ябылды. Гаҗәп, яктыга чыгуга, кыз кычкырудан туктады. Дөп-дөп баскан аяк тавышларын да сагайган тынлык йотты. Кемнәрдер көлөп куйды, мин ялгыз калдым. Ялгызлык хәзергә мөлдө серле вә чамасыз куркыныч та иде. Кызың кем булуын да, кая алып баруларын да белми калдым. Хәер, белсәм ни кыла алып идем?

Утырам, утырам. Уйларның мең төрлөсө үрмөлөп-шуышып килә дө урала, китмичө җәфалый. Үз хәлем хәл, үз язмышым язгы болганчык ташуга төшөп агып бара, житмәсә әлегә кыз... Иректө, хәрәкәттө чагында уйларны тирә-якка чәчеп калдыра аласың, ә хәзер уйларым да минем белөн тимер капчыкта. Утырам, утырам, туна башладым. Аяк туна, ботинкаларымны бер-беренә береп карыйм, тимер идөн шыңый. Куркам, кыз артынан мине дө сөйрәп чыгарып төпөлөп, имгәтеп ташламасыннар тагын. Кызың кулын конвой солдат минем кулымнан тартып алды бит. Күрдө бит ул... Конвой солдат тавышында бер дө игелек ишетмөдөм әле мин. Куркыныч бер эшкө төвәккәлләгөн адәмгә ошаттым үзен!.. Кыз да тиккө генә шул кадәр чыелдамагандыр, билгеле!

«Минуты ай, сәгатә ел!»— дөп җырлашалар Хәлил белөн Галиябану. Үтмәсә үтми икән вакыт! Йөзгө хәтлө санадым да саташтым, кире кайтып янә: «Бер, ике»,— дөп пышылдадым. Саный алмыйм, буталам, суык та зифенне болгата, дер-дер калтырыйм. Тышта ай нуры дингезе, күз алдыма китерәм, шул дингездө онытылган кыя булып, кара күлөгөлөр төшөрөп мин утырган машина торадыр. Ул да, минем көчсөзлегемә буйсынып, калтырарга тотынды кебек...

Өллө ни булды, кургашыннан койган күз кабакларым авырайды, керфекләр бер-берләренә ябыштылар, тыгыз ми тартмаларыма кара томан кереп тулды, йокымсырадым. Аяк тавышына уяндыммы, ишек шыгырдавы сискөндөрдөм, ишек ачылды, бу юлы яктылыкны абайларга да өлгөрмөдөм, кыз гөүдөсө сырты сынык эт кебек шуышып кына керде дө тезләремә капланды. Карыйм, күлмөк итөгә лычма су. Үзе өллө жылый, өллө каргана... Латыш кызы лөбәсә! Хатын-кызлар зонасыннан ияртеп чыкканнар ич бу баланы!.. Менә ул кулларын өскөрөк күтөрдө, мине качаклады һәм юеш-утлы яңакларын миңа китереп терәдө. Жылый, жылый, үкси, иңри һәм үз телендө нидер дөшө. Сүзләрен аңламасам да, латыш кызының дөньяны каргавын чамалыйм. Машина кузгалганын да сизми калганмын, барабыз, барабыз, машина селкенә, калтырый, ашыга... Кыз уң кулымны эзләп тапты һәм учыма нидер салды. Капшап карыйм, учымда чит-читләре ашалган алма. «Конвой бүлөгә,— диде кыз сулкылдап,— өчөүлөшөп мине изделәр дө хакын түлөделәр. Әнә шул алманы бирделәр».

Ялгыш кына кулым аңа тиеп китте, бичараның күлмөк астында бер нәрсәсә дө юк икән... Мин куркып-өшөнөп почмаккарак тартылдым. Ул тезләренә сыгылып төште, озак кына сүзсөз үксөдө. «Әле эш бетмөдө, бетмөдө!»— диде ул бу юлы урыс сүзләрен ватып. «Бетмөдө!» Лена

Иваненконың: «Чибәр булсаң, бер чакта да ялгыз кала алмыйсың!» — дигән әрнүле нәтижәсә исемә төште.

Сонра без озак бармадык, машина сөрлегеп туктады, шырык-шырык көлеп конвой кызны тагын чакырып чыгарды. Кыз бу юлы карышып тормады, түбәнгә житез генә сикерде, кемдер аны тотып, кочып алды. Ул кызга нидер өйтте, нидер ямьсез ишарәләде, мин конвойның: «Менә дигән мал! Первый сорт!» — дип хихылдавын ишетеп, хәлнең кай тирәдә йөргәнән аңладым. Кызлар зонасынан алып чыкканнар теге бичараны! Үзләре теләгәнчә мәсхәрә иткәннәр дә, үтешлиме, ничекме, «коллегаларына» бүлөк итеп калдырганнар!..

Исемен сорашырга өлгермәдем, төсен-битен ныклап күрә алмадым, әмма жан ачысы белән кычкырган тавышы йөрәгемә яра булып шактый вакытларгача яшәде әле... Озак-озак баш ватарга туры килмәде, машина каядыр барып житеп туктады. Машинадан төштем һәм язмыш чакрымнарын билгеләүче биек-биек ят капка алдында берүзем басып калдым. Зона мине кабул итәргә ашыкмадымы, шактый тордым шикелле. Чалбар кесәсенә тыгылып кулъяулыгымны алым дисәм... кесәмдә юешлек! Теге алма. Аны-моны уйламастан алманы алдым да жирәнәп, әрнәп бер читкә тондырдым. Ул арада вахта йортынан солдат килеп чыкты һәм минем якadan элдерде: «Ни ыргыттың син, падла! Ни яшерден!»

Телсез калдым, «алма» дип тә әйтә алмыйм, бүтәнчә җавап та юк, «Эзлә! Тап! Тапмасаң төнне карцерда үткәрәсен!» Нишләмәк кирәк, мукәләп, тункаеп каһәр суккан алма кисәген эзләргә тотындым. Үр-төләм, гарьләнем, бәргәләнем! Каян килеп кергән ул чалбар кесәсенә! Маташа торгач, таптым тәки. Учыма салып, тимер багана булып басып торган солдатка күрсәттем. Ул сузылган кул аркама күнitez башы белән китереп типте һәм алма ярчыгы каядыр билгесезлеккә очты. Илле дүртнең көзендә Казакъстан туфрагында өлгергән берәр алма бу ярчык күргәннәрне күрдемә икән? Күрмәгәндер. Конвойның ярсуы ипкә килмәде, мине адәм рәтле бер урынга илтмәделәр, шунда, вахта йортының бер почмагына бүленгән тар гына чоланга илтәп яптылар.

Төнне шунда үткәрдем. Ятар урын юк, тар чолан почмагына кагылган шадра такта ял итәр өчен көйләнмәгән иде. Авыр таң яралды. Олы яшьтөгә диярлек бер сержант кереп үз артынан барырга, әйберләрен алырга кушты. Бикле чоланга каяндыр хуш ис кереп төне бие мине бимазалаган иде, ишегалдына чыккач ис тагын да көчәйде. Ят, монарчы таныш булмаган татлы, исерткеч кие ис аңкый иде зонада. «Нинди лагерь?» — дип сорадым. Сержант борылып карамыйча гына: «Майкудук» — дип мыгырдады. Бараклар арасында кемнәрдер йөри, ниндидер жанлылык, хәрәкәт бара иде. Без ул якка бармадык, сержант унга борылды һәм ике метр чамасы биеклектөгә тимерчыбык киртәсә белән бүленгән ялгыз баракка юнәлде. Ике-өч минуттан мин баракның бер почмагындагы бөләкәй генә бүлмәчеккә барып кердем. Бикле ишек ачылды, йозак сәламләп бер чыңлады, ике, шулай чыңлап мине кысанлыкка кертеп жибәрде. Карцер дисәң — түгел, рәшәткәле тәрәзәсә шактый зур, тыштан томаланмаган. Түшәмә дә шактый биек. Түшәм уртасында чебен кунып чуарлаган лампочка эленеп тора. Электр бавы үрелгән камчы кебек — мейләгән чебен сарган иде ана!.. Ни өчен әүвәл башлап чебеннәргә караганмындыр, күзем түбәнгәрәк шуышты һәм мин үземә текәлгән ике пар күзнә, берәздән күз хужаларын аерып алдым. Күз хужаларының берсә, теге заманда Сидоровны пычак белән телгәләгән Юра иде... Икенчесен танымадым, күз чокырларына тулган каралыкны яшергәндәй ул аска карап, ятагында кырын ята иде. Башын борып та карамады... Юра исә сикереп торып, каршыма ук килеп басты. «Тартырга бармы? — диде ул көчле, яшь тавыш белән. «Юк», — дигәч, авыр-чөпчөкелә сүзләр белән сүгенергә тотынды. «Бу ни бу?.. Юньле кеше калмадымы әллә Казакъстанда? Кемне китерсәләр дә тәмәкеләре булмый!» Як-яктагы ике

такта ятактан тыш, уң кул якта кыскарарак кына өченче урын да бар икән, мин төенчегемне шунда куюп, көрсендем. Актас зонасыннан икәнәмне белгәч тә Юра үзе хакында чишелеп китмәде, аның каравы, кырын яткан тоткынның кашлары югары менде, ул күксәү, дымлы тавыш белән: «Анда һаман архарлармы?» — дип сорады. Төркемнәргә катнашкан, при-блатненный (блатнойларга ярага, аларга охшарга тырышканнарны шулай атылар иде) урыс-улакның бандеровчыларны шулай атап йөрткән-нәрен белә идем, егетнең соравын ишетмәгәнә салыштым. Ник кызык-сына, ник белергә тели? Жавап белән ашыгырга ярамый иде. Юра сүздән туктап калды, аның карашының төбөн аңлау читен түгел иде. «Әйе, бандеровчылар зонаны тот», — дидем мин. Сүз жебе кырын яткан чокыр күз кулына күчеп, Юраның тыңлап кына торырга әзерлегеннән мин бу бүлмәдә аның баш булуын ачыкладым. «Актас» дигәнне ишеткәннән соң кырын ятучы усал жанланды, сүзләре төртмә, сораулары янаулы булып чыга башлады. Телемә каян «Волынка таш базлары» дигән сүз килеп кергәндер, холай каргаган минут булдымы, теге бөндә ике терсәгенә таянып, торып ук утырды һәм мин аның одеял астыннан чыккан гарип аякларын күреп имәнәп иттем. Бу бит... бу бит... тегендә... бандеров-чылар күккә күтәрәп арты белән асфальтка дык иттергән... сонра: «На-чальник!» — дип чөрелдәп вахтага чапкан бөндә!.. Йа ходам! Нигә кайтыр юлыма мондый әшкәе кешеләрне чыгарып куйдың?! Минем «Закрытый төрмәгә озаталар шикелле», — диюемнән дә көче бетте, башта гарип аяк, ана иярәп, аны көчәйтеп Юра да алмаш-тилмәш сорау бирә башладылар. Каезлылар гына! Черек күлдөгә тикшерүчеләрдән бер дә ким түгел, агай!.. Алар монда — Майкудукта, шушы биклә секциядән чыга алмыйча елдан артык яталар икән инде. Хат алмыйлар, посылка килми, ашау кайда да бер, усалланганнар!.. Гарипнең исеме Юра телендә яңгырады, Федор икән ул... Тотынды сорашырга, Волынкада нишләгән дә мин, Актас зонасында кем белән ашаган. Әгәр херсонлы украин Иван Семенович Велягурскиның иң якын дуствы икәнәмне белсәләр, миңа көн беткән иде. Сөйләтәләр, сорашалар, ара-тирә авызы иске ката бавы белән тыгызлап бөйләнгән капчык-төенчегемә дә усал-усал карап алалар. Кап-чыкны чишеп баксам, диндар бригадингым биргән чәшкә ватылган, чынаяк кисәкләре шикәр шакмаклары белән аралашып буталган иде. Арулап, тегеләргә яртышар уч шикәр бирдем. Шөкер, карашлары өз-мөз жылынгандай булды. Чәй эчтек. Инде мин сораша башладым. «Нинди ис бу? Каян тарала?» — дип кызыксындым. Майкудукта озак вакытлар япон әсирләре булган икән. Алар килеп урнашуга ук зоналарын бизи, матур-лый башлый, имеш. Күп итеп агач утыртканнар японнар, агач араларына чәчәк түтәлләре ясап, төн миләүшәләре — матиолла чәчкәннәр. Көндөз керфекләрен йомып йокымсыраган бу чәчкәләр кичке энгер-менгердә уяналар да тирә-якны, бик еракларга кадәр хуш исләре белән күмәләр икән.

Ярты уч чүплә шикәрнең кодрәте озакка чыдыймыни? Гарип миңа күзе төшкән саен Волынка зонасын, бандеровчыларны исенә төшерә иде булса кирәк, әле генә урынына яткан кашлары тырпая, авыз-борын жимерелә, ул: «Син, татар, караларның бер кисәге, архарлар белән ничек итеп бер зонага сыеша алдың?» — дип кабатлый, жавап көтеп төрмәй, төпченә, сухрана!.. «Тартай теленнән табар» ди, мин саклыкны оныткан аңгыра бәрән, үземнән бригадир булуымны да ычкындырдым, ахрысы, Федор ныгытып ук бөйләнә башлады. Мин инде акыллы ба-шымны жүлгәргә салып, аны-моны әйткәләп, гел кирәкмәгәндә дә ел-майган булып утырам. Эчем яна! Эчем тулы ут! Яхшы чакта алып чыгып китсеннәр иде лә, котылыр идем бу баш бәләләреннән, дип холама ялварам. Икесе дә зоналарда кеше жанын кыйган явызлар, адәм каны аларга чүп тө түгел, ә дигәнче буып ыргытырлар... Юк, керми конвой, алып чыгып мине коткармый!.. Шикәрнең калганын да чыгарып бүлештем.

«Яхшылык жирдә ятмый»,—ди татар. Бу сүз һәр очракта да хак була алмый, беләм, мәгәр бу юлы ходаның рәхмәте төште. Берзаман ишек кагалар һәм ни дип кычкыралар диген: «Алексей, Алеша! Аяз! Син мондамы?» Колагымны торгызып ишеккә барсам... теге якта Виктор Захарченко!.. Актастагы ыгы-зыгылы жәй уртасында ул иреkkә чыгып китте дип санадык. Ничектер мәшәкатъ арасында ашык-пошык кына хушлаштык шикелле, мин Викторны әллә кайчан иректә дип йөрсәм, анын шушы Майкудук зонасын кичеп чыга алганы юк икән әле! «Виктор!»—дип кычкырып жибәрдем. Жылыйсыларым килеп китте!.. «Виктор, дус кеше!» Виктор кыска-кыска гына итеп үз хәле белән таныштырды. Анын кай тиргәгә сөргенгә барасы һаман ачыкланмаган икән, без утырган баракның икенче башында иреkkә чыкканнарны тоталар икән, сак астында булсалар да, зона эчендә иркен йөриләр икән. Виктор озак та тормады надзирательне ияртеп килде һәм миңа кулдан-кулга ике банка куертылган-шикәрле сөт, ярты кило чамасы шикәр һәм бер түгәрәк колбаса алып килде. Ишекке бикләргә ачкыч шылтыраткан надзирательнең юлына төшеп, Юра белән Федорга болай диде: «Эй, сез! Фраерлар! Кем белән утыруыгызны беләсезме? Бу мәшһүр Гилязов булыр! Әгәр бер генә кырын карасагыз да...» Виктор сүзен төмамламады, әмма анын күз карашы шулкадәр авыр, саллы иде ки, монарчы минем янда арыслан патша булып ырылдаган жаннар шундук шинең, бөршәеп калдылар. Алар Викторның кемлеген дә, анын сүзенең бәясен дә миннән яхшырак беләләр иде, ахрысы. Викторга мең-мең рәхмәтлемен, ул бүген мине коткаручы фәрештә булды. Юра белән гарип Федорны жәлләдем, күнелем яхшылыкка ыргылган, жаным нечкәргән мәл иде, ике банка куертылган сөтне икесенә бүлүк иттем. Караганда тирәсендә сөргендә калган Виктор Захарченко машина йөртә башлады, Казаннан әйләнеп кайткач, мине эзләп тапты. Миңа затлы, буй-буй күлмәк бүләк итте. Шул күлмәгемне киеп төшкән фотом әле дә исән...

Тәүлекнең тәүлеккә охшамаганын көндөз түгел, төнлә аерата ачык сизсәң. Көндөз йөрисең шуңда эт типкәсендә кагылып-сугылып! Төнгә каршы уйлар алмаша башлай, уйлар алмашу—синең бүтән бер жан иясенә өверелүең дигән сүз түгелмени?!

Уйларыңны бер йомгакка төйни алсан, бүгенгең кичәгегә охшамаганын, бөтенләй үзгәрәп үткәнән тоясың. Кичә кайда идем дә, бүген мин кайда? Кичә, жөһөннәм базыдай караңгылыкта, әсир кызың имөнөп кычкыруы, жан ачысы белән ялваруы... Кайсы якка борды узган төн минем иманымны? Ниләр өстәде дә ниләрен тартып алды? Йокысыз үткән төн, бәгыремне кисте, жанымны яргалады... Әле анын шомлы махмыры үтеп бетмәгән, кояш башыннан бирле күзләремә һөжүм итсә дә, йокы мине алып китә алмый, кап-каты жайсыз ятакка салып мине или, тинтерәтә. Яктылык шәүләсе агыла торган төрәздән генә түгел, мине йолдызлар яңгырынан саклап торган түшәмнән дә хәсрәтле уйлар коела...

Минутлар үтсән йөрөгем белән икәү саныбыз. Аксап-туксап булса да вакыт ага! Вакыт агышын лагерь идарәсендәге формаларым да санап ята. Ул дөресен саный, алгышмый, ул минем ни өчен туган илкәмә кайтып баруымны белә. Жәлләдлар төн кошлары, алар этапларга төнлә, төнгә каршы куарга яраталар. Ходаем, бүген үк озатсыннар иде мине!.. Бу явыз бүлмәдәшләремнән исән-имин котылыым ичмаса, дип ялварып ятам. Көндөз бүрәнәдәй сенең яткан гарип хәзер авыр гына ыңгыраша, иренен чөйни, чинап кычкырып та куя. Әллә курка, әллә куркытмакчы. Болар да ата балалары ич, дип бөргәләнә жаным. Боларны да газиз аналары күкрәк сөте белән тернәкләндөргән ич!..

Уйлар шул тирәдәгә төбеләреннән ычкынырга өлтермәделәр, мине чакырып чыгардылар. «С вещами!»—диде, тынлыкны куркытып коры, кырыс тавыш. Надзиратель таза, юантык, аяк табаннары авыр, көчле, ул дөп-дөп басып, минем йөрөгемне изеп атлый.

Тәмәке, тир исеннән сөрсегән, ак диварлары саргаеп каткан вахта йортына кердек. Шулчак нидәндер шигәеп, мин надзирательгә күтәрелеп карадым һәм... имәнеп киттем! Дөнья киң киңен, мәгәр аның юллары тар! Кем белән очрашам дигән!.. Теге чакта мине бер дә юкка карцерга илтеп тыккан бөндә!.. Ул мине танымады, әлбәттә, июньләп карап та тормады, кыска, юантык муенын кыйгайтып төенчегемә ым какты да: «Чиш!» — дип боерды. Бу сүз миңа бер дә ошамады, «Зонадан озатканда шмон ясадылар ич инде», — дип мыгырдадым. Тавышым зәгыйфь кенә чыкты, таныш явызларны адым саен очратуымнан мингерәүләп калган идем. «Чиш, чиш!» — диде ул кычкырмыйча гына. Елдайды да бугай эле. Чарам калмады, төенчек авызын чишеп, әйбер-караларымны бер поймакта торган төбәнәк агач өстәлгә бушаттым. Жирән бүтән әйберләргә әйләнеп тә карамады, кәгазьләренә — Сергей Сергеевичның хатларын, шигырьләрен, Ленаның бик кадерле соңгы язучыларын юантык, йон баскан бармаклары белән урап алды да: «Болары ярамый!» — диде. Тагын да ныграк каушадым. «Нигә ярамый? Мин илемә кайтып барам. Иреккә чыгаралар», — дип карышып маташтым. Жирән кәгазьләренә бөтереп тотты да каядыр чыгып китте, берәздән әйләнеп керде, аның тырмадай куллары буш иде, йөзәндә кәнәгатьлек уйный. Шмон-тентү шуның белән тәмамланды, мин бушатылган әйберләремне кире тутырдым һәм жирәннен сүзсез кушуына иярәп, тышка чыктым. Бая күрмәгәнмен, вахта нигезенә төрәлгән агач эскәмия бар икән. Салкын чык чалбар аша төнемә үтсә дә, аны-моны әйтмәдем, кушкан жиргә барып утырдым. Жирән исә вахтага кереп китте.

Жирән шайтан идергән, авырайган башымны күтәрәп карасам, нәкъ каршымда күкнең иң олы бизәге — тулган ай. Күк жир өстенә алтын пәрдә япкан. Казакстан төбегендә шушы кадер алтын бардыр дип уйламый идем мин! Чөнечкеле, очлы тешле озын, биек, катлы-катлы киртәләр дә алтынга манылгач йомшарганнар, юашланганнар. Аларны тотып карыйсы, иркәлисә килә. Багана башларына парлап кунган лампочкалар да сихри, әкияти кошлар сыман сизелер-сизелмәс кенә тирбәләләр. Ай нурлары белән ярышырга маташалармы, июньсезләр? Бер чакта үлән үсми торган, кат-кат сөрелгән, тырмаланган киртә араларындагы бушлык та бүген изрәп йокымсыраган төсле. Аргы тирәдәге, алтын түбәле чатырларга әйләнгән өнсез бараклар арасыннан тыгызланып куе жил ага. Бу инде күпме вакытлардан бирле көчсезлегемне раслап жәфалаган тыелгысыз дала жиле түгел! Кичке жайлы караңгылыкны көтеп алган талгын жил төн миләүшәләренен юмарт исен һәм тынычлык алып килә. Юк та кебек жил, бар да ул, янакларга килеп кагыла, йомшак канатлары белән сөя, иркәли. Айга туры карап тора башласан, күз чокырына назлы нурлар гына кереп тула. Син әкрән-әкрән күтәреләсен дә түбәнгә, Жирәнның күкрәгенә карыйсын. И-и, ни хикмәтләр генә юк анда! Биек-биек шомлы коймалар югарыдан караганда чөчкә түтәлләр булып күренәләр, ә бараклар — Идел-ана киндәгенә таралган дәү-дәү кораблар сыман. Сул як офыктан сыек кына күксел болыт әләмәсә йөзеп чыкты да ай нурыннан, чөчкә исләреннән вә тынлыктан куркып, тиз-тиз эреп югалды.

Язмыштан узымыш юк, дигән татар. Дөрес, аяусыз дөрес хөкем. Ә язмыш ул — упкын-чокырлар, текә борылышлар, ук житмәс биек кыялар, чөнечкеле чытырманлыклар, төбә-богаулар белән мул «бизәлгән» туктаусыз юл ул. Берәүләр бара, икенчеләр юл читенә төкмәкләп төшеп кала. Инде туры юлга төшәм генә дип канатланасың, чираттагы борылышта борының белән таш кыяга килеп төртеләсен. Тентү — икенче берәүнен былчырак, исле куллары белән сиңең төнең серләрендә казынуы, эзләнүе адәм жанын сыта торган иң хурлыклы гамәлләрнен берсе. Мин, яктылыкка карап йөз тоткан, иманына нурлардан таң куйган булачак бөек әдип... эле генә шул гамәлне үткәрәп чиксез гарьләнсәм дә, күнелемнен бар яхшылыгын тәйнәп, алтынга манып онытылырга теләп утырам да утырам. Жирәннен тешләрен аралап үтеп чыраема бөркәлгән сарымсак

исе, анын hiç тайчынмыйча кикереп куюу... Мине тентегәннәре бар, ләкин бүгәнгә тентү, иллә дүртнең жәй азагындагы тентү, Актас карцерына барып ялгана да жирән мина олмахан сөрелгән Иблиснәң үзә булып күрәнә.

Географияне хәтеремә төшерергә азапланам. Ичмасам шул сәфәр алды уйлары тынычлык китермәсә?... Бишенче-алтынчы сыйныфларда укыганда кара тактага эленгән харита янында ярыша-бөхәсләшә идек без. Күңеләбез-күзәбез белән кыйтгадан кыйтгага иркен сәяхәт итәбез. Рәсәйнәң алтын-нефть чыккан якларына еш-еш барып кайтабыз. Алтын табылган төбәкләр харитада яртысы — ак, яртысы кара алкалар белән билгеләнә, нефть чыккан төбәкләрдә кап-кара шыкалар сураеп утыра иде. Нефть, алтын чыккан серлә якларны яттан беләбез! Күзәбез Рәсәйнәң көньяк угына — Кушка каласына төшөп житә. «Эх, шул тирәләрдә йөрөп кайтсаң икән!» — дип тел шартлатабыз. Чит илләргә чыгу турында уйга китергәнәбез дә юк! Ерак-ерак хыялыбыз — Кушка!.. Казакстан, Караганда тирәләренә әйләһәп тә карамаганбыз шул! Әгәр шушы чыксыз далаларга сыйган зоналарны харитада төрткә-төрткә билгеләп чыксаң?! Алтын түгәрәкләреннән, нефтьлә кара шыкалардан ничәмә-ничә тапкыр артык булыр иде икән алар? Илленчә еллар башында илдә ун-унике миллион сәяси тоткын бар дип исәпли иде безнең халык. Майор Столярков бу санны унбиш миллионга житкәрсә дә, Наум Песин бер чакта да анын белән килешмәдә: «Алай ук булмас...» — дип, каршы төште.

Чәчкә түтәлләреннән тоташ агылган хуш исләр, әләрәк кенә фәреш-тәләр юып чыгарган түм-түгәрәк тулган айдан коелган юмарт нурлар уртасында мин, төбәнәк кенә татар малае, әллә ниткән зур хыяллар, үзем ышанган өметләр белән жылынып утырам. Сүзсөз бараклар арасынан, тимерчыбык киртәләргә тияр-тимәс кенә талгын жил ага! Жил мине үз итә, ярата бүгә, коча, сәфәк жепләр белән урый, янакларымнан сәя. Инде бу дөнъя камил кебек, монда бүтән берни дә кирәкмәс, берни дә сыймас кебек.

Шулчак сул ягымда, биек-биек коймалар арьягында, еракта жыр тавышы ишетеләп китте. Сикереп тордым да аяк очларыма басып тавыш килгән якка йотылдым. Күктән иңдемә тавыш, жирдәнме? Жырлаучы шактый еракта иде, ахрысы, тавышы дала киндәген иңләп килеп, коймаларга орынып китеп йомшара, сүнә, сүзләре аңлашылмый. Күк күк-рөгәндә сүзләр юк ләбәсә, ә тавышы сискәндерә! Күкнәң ни дип дашуенә сүзләр зарурмы әллә?! Кызның тавышы кин, матур, ул шушы жәрәхәтлә кинлекләргә тулысынча хужа булып, киртә-корталарны санга сукмыйча ага да ага иде. Ул сайлаган юл, жыры белән бергә сыйган сукмагы чокырлы-чакырлы урыннардан үтәмә әллә? Тавышы тирәнәеп бер көчәя, бер югала. Күңеләм бөтен көчәнә: «Туктама, тыелма, югалма!» — дип иңри. Ходаем, мине төңгә моннан мәхрүм итмә, бу жыр юлга чыгар алдынан миңа хәер-дога булсын, зинһар. Тынып тора да кызның тавышы, язгы ташу, арыш башакларының бергәләшәп сөйләшкәнә булып тагын яңгырый. Беләм, әгәр бу дөнъяга хуш исләр, ай нурлары кереп тулмаса, алар шушы төңгә жырның бизәгә булып мине чолгамасалар, бу жыр шушы кадар көчлә тәсир ясай да алмас иде. Шыкада йокым-сыраган солдатлар уянып ара-тирә ана сүз каталар, аларның күгәргән тавышы миңа ишетеләп бетми, ә түбәндә, коймалар артында барган кызның яңгыравыклы жаваплары ап-ачык килеп житә. Кыз солдатларның төртмә тәкьдимнәренә чатнатып, шукланып-көләп жавап бирә иде! Тагын миңа яқыная, яшә күк-рөгәндә тулган мончы түгәргә тотына. Ай яктысында, дөһшәтлә зона агысынан узганда күңелгә бүтәнчә жырлар килә аламыни? Нурлар, чәчкә исләре белән шыплап тутырылган һавага аны тагын да тыгызлап, багыш мончы кыз жыры да килеп кәргәч чыдый алмадым, хәзәргә мәлдә апа-ялгызлыгыма куанып беркемнән читенсен-миңә озак итеп үксеп-үксеп жыладым.

Өч тапкыр жыладым мин төрмә юл-сукмаларын узганда, чынлап торып, күз яшьләремне күнелнең иң тирән кое төбөннән эзләп-табып чыгарып жыладым. Беренчесендә әле Черек күлдә, камерада ялгыз чагым иде. Илленче елның Беренче мае. Камерама каяндыр чуар күбөлөк очып керде. Анда очып кунды, монда лепелдәтте канатларын, көне буге түшөмгә тия-тия нидер эзләде. Шуннан почмакка утырды да жан бирде... Икенче жылавымны беләсез, «Ватерлоо күперен» караганда, Актас тузанына ятып, дүрт мең ата баласы, үрсәленеп, бәргәленеп жылашкан идек. Өченчесе, менә бүген, айлы-нурлы төндә, япон әсирләре бүлөк итеп калдырган гөлләр, ганжәләр биләмәсендә, бер башым төнге тын жирне сугардым.

Ягымлы ай! Юмарт чәчкә түтәлләр! Серле-моңлы дәрәя—жыр! Шушы сихри бизәкләрне тудырган сихерле дала кызы! Бәхетле иденме син, бәхетсезме, әмма миңа кочак-кочак бәхет-сәгадәт, өмет тапшырып үткен. Кем булсаң да, күнелем язгы ләйсән янгырында коенды, гомерем буге мин сине иң югары-изге сүзләр белән яд итәм, табыннарда, акынарларым белән утырган чакларда шушы төннең мәңге онытылмас хатирәләрен сойлим. Илаһым, төнрем!.. Әгәр Жир шарында кыргый жирән-нәр генә үрчеп мыжгылдаса, кем өчен яшәр иден дә, кемнәрдән жылы наз алыр иден?! Язучы-әдип булып киткәнмен икән, төнге дала кызы, мин сина да бурычлымын! Әгәр мин сынмыйча, сыгылмыйча, рухым төмам ватылмыйча илемә кайтып житеп, күңел касәләремә еллар буге жыйналган ширбәтне халкыма эчертә алганмын икән—монда синең булышлыгыңның да зурлыгын таныйм. Олы юлга син мине озатып калдың...

Ар якта күнелне үзенчә кымыржытып машина гүләде, дәү капканы ачмадылар, вахта янындагы күлөгәгә кысылган тар гына тишек аша төенчегемне күкрәгемә кысып, алга—өметле билгесезлеккә атладым. «Кара козгын» дип аталган кара машина чөйнәмичә-нитмичә мине йотып алды. Эссе, тынчу һавага кереп кысылгач, башым әйләнеп китте, чак егылмадым. Һәр зонадан этапка куылган берән-сәрән тоткыннарны жыжыя «Кара козгын» байтак юл ураган иде, юлдашларым шактый кайнарланган, тирләгән һәм мәлжәрәгән иде. Егылмаска тырышып бер-берәбезнең дымлы инбашларына, терсәкләренә тотынышып диярлек барсаң та сөйләшмәдәк без, төннәр талчыкканда телләргә дә көч иңми. Без тимер юл станцаларының берсенә, бөләкәенә, эре-эре йодрыктай лампочкалар чак-чак яктырткан тузанлы-ташлы мөйданга килеп коелдык. Тоткыннарга тәгаенләнгән, юан-юан тимер рәшәткәләр белән томаланган төрәзәле боек вагон алдында эре-эре ике төркем кайный, алар бер-берсенә акына-ерга төлөпмә үзара тартыдалар, әрепләшәләр, акыралар, аңыйлар иде. Явызлык-усаллыклары чырайларына чыккан киң балакларны абайлауга, төнем куырылып китте. Ия Хода, тагын ниләр күрсәтәсен инде син миңа! Нишләргә? Кая барырга, бу, асларында бетмәс үт дөрләгән төркемнәр арасына барып керсәм... Ни күрсәтмәс бу зобанылар ялгыз татар баласына. Ул арада вагон ишегеннән конвой башы сикереп төште һәм ашыгып-кабаланып, исем-фамилияләренә жимерә-жимерә формулярлардан укый башлады. Киң балаклар тонык яктыда жилфердәде, киң инбашлары уйнап-уйнап тоткыннарны вагон баскычына дөште. Жыелганнарның күпчелеге урыслар иде. Менә төнге дала киңлегендә минем фамилия дә янгырады. Исемине, статьяны атап, мин алгарақ чыктым һәм конвой башы алдында туктап калдым. «Мине бурлар янына утыртмагыз!»—дип пышылдадым. Ярты секунд үтте, бер секунд... Ишетмәдеме әллә, дип сызылып киткән кара мыеклы сержантка карыйм. Ишеткән, дүрткел, авыр ияге бүлтәеп алга чыккан. Менә ул ашардай булып күзләрен акайтты да: «Масты!»—дип кычкырды. Бәхетсезлеккә күрә, миңа жайсыз бу сорауны аякында гына торган киң балаклар, очлы күзләр, таза-таза йодрыклар да ишетте. Китте тоташ гөрлөү, янаулар, теш шыгырдатулар...

*Тормыш юларында күнелгә мәңге сеп
кала торган мәхәббәт тә, арадаш-
лык та, дуслык та ифрат сирәк очрый.*

Антуан де СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ.

Япониядә гомер-гомергә бик киң таралган, чәчкәләрдән букет төзү ысуллары фәне бар. Шул ысул белән төзелгән букет икзбана дип атала. Никадәр матур, гажәеп төсләре белән балкысалар да, чәчкә белән чәчкә ярашмый. Түтәлләрдә, болыннарда, урман үзәннәрендә дә сыешып, дустанә яши алмыйлар алар. Мисалга энже чәчәк — ландышны гына алайык. Май ае урманнарының тажы ул энже чәчәк! Өзеп алып букет уртасына ландышны куеп кара: бүтән чәчкәләренә буа, баш идерә, буйсындыра, чирек сөгәтәтә берсен дә исән калдырмый. Болын чәчкәләре зәһәр казаякган да шүрүләр! Булавка башы хәтле бөжәкләренә кабып йота торган чәчкәләр бар дөнья йөзөндә! Дингез төпләренә ябышып үскән кайбер чәчкәләр кашык сабы буе балыкларны да йомлап куялар... Табигый шартларда чәчкә-гайкәләр үз урыннарына бик белеп таралганнар. Кемне кем янәшәсенә утыртып, күз явын алырлык букетлар тезү серен икзбана өйрәтә.

Ә кешеләр? Адәм улларының янәшә яши алу серләрен ничек билгеләргә? Зирәк табигатыең бу серен нигездә ача торган фәннәр бардыр, күптәр. Мин бары тик үзем кичергәннәрдән чыгып кына фикер йөртәм. Иректә чакта бер-берсен белән сыешып, аралашып яшәү, Лена Иваненко раслаганча, адәмнәренң үз кулларында диярлек. Күршенне сайлап таба алмасаң да, хатынынны бик күп якларын үлчәп, бүрегең белән кат-кат киңөшөп, ата-анаң белән мәслихәтләшөп, кәләшеннәң үзсәң һәрьяктан тиң, кулай икәнән белгәч кенә аласың.

Төрмә-зинданнырда язмыш адәм балаларын капма-каршы төркемнәргә беркетеп бетерә. Төрмә ризыгын авыз итүгә, бу бүленеш белән күзгә-күз очрашасың... Һәм шушы каттый бүленеш белән һәркемгә ризалашырга туры килә! Нишлисәң, бүтәнчә чараң юк...

Этап вагоны алдында кайнаган яшь-жилкенчөкнең кай төркемнәргә буйсынганын аңлау алай ук читен түгел иде! Менә миңа нишләргә? Ни кылырга? Озын-озак уйлап әзерләңә алмыйсың, вакыт бугазны буа! Үтерә! Конвой башы — фырт мыеклы көз сержант, төнне сискәндереп, булачак юлдашларымны котыртып: «Масть?» — дип акыргач, югалып калдым. «Масть?» — ди бит, ягъни син «Каракмы?» әллә «Сукамы?». Йә булмаса, каракларның вак-төякләренә — шушераларга тагылып йөрисеңме? Караклар арасында «кызыл калфаклар», «махночылар», тагын әллә нинди убыр-женнәр барын ишеткәләгән идем. Минем «төсем» нинди? Кайсы болын чәчкәләре арасында сулыш алырга ирек булачак?!

Тынгысыз жаннарны жир ямьнәре белән генә төкәндерә алмаган альпинистлар — «тау кәжәләренә» саран сүзлегендә «наслаждаться опасностями» дигән гыйбарә бар. Татарчасы «куркынычлардан тәм табу» буламы икән, белмим. Без, татарлар, үзән халкы, дала яугирләре, таудан тауга күчеп йөргән кардәшләремне күргәнем юк. Алай да моннан берничә ел элек Памир тау-тозагында биш альпинист кыз һәлак булды, шуларның берсе безнең кавемнән иде. Корбан булырга дигәндә татарларның Рәсәй өчен жаннары фида! Моңы кабул итүче, бәяләүче генә юк!..

Конвой башы, гадәттөгечә яман тавышлы көз сержант: «Масть!» — дип, күкрәккә сөңгә терәгәч, жаным көтелмәгән рәхәтлек тойды. Юк, сержант, андый иблис тамгасы салырга ашыкма! Кабалаңма, сержант, Берия ялчысы! Мин карак түгел, сука да имәсмен, вак-төяк шушералар төсле «кызыл калфак» та кимәдем. «Махноны» да аллам иткәнем юк.

Мин сәяси тоткын һәм үземә аерым шартлар, үзгә мөнәсәбәт таләп итәм. Шуны «бик белеп тор син, энем!»

И-и, гадилек! Татар баласының беркатлы исәрлеге! Яңгырдан качып, кар-буранга юлыгып жәфа чигермен дип кем уйлаган!

Конвой башы формулярымны әйләндереп карады, «аерым шартлар булырга тиеш»леген абайламагач, мангаен жыерып торды, шактый йончыган, күнне күргән «озату көгазе»н иснәп та карады бугай. Шуннан соң гына, вагон ишеге катында этапны кабул итеп торучы солдатка нидер пышылдады. Мин баскычка кош булып очып кундым, юкса этап мине ашап бетерә иде. Алар минем бурлар янына сыймаганымны, сыярга теләмөвемне бик тиз аңлап алдылар! Тыштагылар гына түгел, вагондагы ике камераны тыгызлап тутырып, кERGән бер тоткынны уннарча күз аша үткәреп торучылар да белгән, ахрысы, коридорда күренүем булды, идәнне дөбердәткән, кычкырган, янаган авазлар ташкыныннан колагым тонды.

Уңдагы ике читлек тулган иде, өченчедә бер башым утырам, аргы баштагы ике читлектә дә күзләре ут булып янган, кызарынган яшь-жилкенчәкне кертеп бикләделәр... Әллә бер башым барам инде? Менә бәхет! Шулай дип уйларга да өлгермәдем, вагонның ике башында да гарасат купты. Вагонга иблисләр өере, шайтаннар алае, убырлар туге тутырганнар диярсен! Конвой боерыгын колакка да элмиләр! «Әнә! Сука керде! Вагонда сукалар бара!»—дип гөрләде бикле читлекләр. Читлекләр бикле—авызлар ачык! Һәм, мине кара кайгы елгасына салып, ишегем ачылды... Йөзләрен яктыдан яшереп бөксәйгән, сүрән, чалбар төпләре ымырылган биш егет әлмәсә аллы-артлы килеп керде. Артларыннан шалт-шолт итеп челтәр-тимер ишек бикләнгәч тә алар ачылмадылар, түргә, күлөгәгә постылар да тыңлана башладылар.

Чират конвойга житте. Юк, алар түгел, бүген яман сүзләр, куркыныч авазлар белән конвойның тетмәсен тетәләр иде. Дүрт читлек бер авыздан: «Сукалар белән бергә бармыйбыз! Аларны төшермәсәгез, читлекләргә жимерәбездә һәммәсен бугазлайбыз!»—дигән сүзләргә яманнан-яман сүгенүләргә төрәләр иде юлдашларым.

Инде генә зона төркемнәренә кушылырга язмасын иде дип күпме вакытлар ялвардым. Инде генә белер-белмәс кеше белән ризык бүлешүдән сагайдым... Хәзер менә каракларның кан дошманы сукалар белән бер читлектә юлга чыгам! Йа, аллам! Нигә шушы хәлгә дуچار иткән мин бәхетсезне?! Әле юл башында шундый яңыйлар, юл азагында—без барып керәсе төрмәдә ниләр күрсәтмәсләр?! «Масть?»—дип көз сержантның акыруы чүп кенә икән, хәзер кырык тамактан шул сорау кубып чыкса, нишләргән, кая барырман?.. Ярый, аркасына номер сугылган камзулымны киярмен... Сәгатемне, акчамны бирермен...

Сукалар кара-каршы бүленеп утырдылар, каракларның тавышы ни-кадәр көчле, гайрәтле булса, боларның сүзләре пысылдап, сүнеп кенә чыга иде. Моңарчы таныш идеме алар, әллә яман «төсләре» мәжбүр иттеме, сукалар бертуганнардай гәпләштеләр. Сөйләшәләр, сөйләшәләр, миңа күтәрелеп тә карамыйлар диярлек. Шуннан файдаланып, өстәге киштәгә капчык-теенчегемне ыргыттым да үзем дә менеп яттым.

Маневр паровозы безне юлдан-юлга йөртеп, вагоннарны мангайга-мангай бәрелдереп шактый тинтерәттә. Сукалар төмәке кабызды, сак борыныма сәер ис, татлы да, әшәке дә ис бөтерелеп менде. Төмәке суырган сукаларның тавышлары үзгәргәндәй булды, алар тынычланып, кыюланып киттеләр. Бурларның янауларына кискен генә жаваплар бирергә керештеләр. Конвой башы кереп: «Спать, жуки-куки!»—дип бугаз киергәч кенә ике як та тынды. Сукаларның берсе янәшәмдәге буш сәкәгә сикереп менде һәм: «Ә син, мужик, кай тирәләргә барырга чыктың?»—дип сорады. Жавабымны әзерләгән идем: «Мине особый лагерьдагы чуалышлардан соң закрыткага куалар»,—дидем. Астан башлар сузылды, купедашларымны да шундыйрак төрмәгә куалар икән, минем аша алар

кай тарафларга элөгүбезне фараз итөргө тырыштылар, ахырдан: «Сине, мужик, Мордва якларына сендерөлөр булыр»,— диделөр. Аларнын төр-мөлөрне, төрмө-зоналарнын географиясен, үзенчөлектарен, ашау-эчү якларын төгөл белүлөре мине гажөпкө калдырды. «Кайгырма, мужик! Кояш кайда да бер—тик аны безгө күрсөтмилөр!»—дип юатты арадан берсе.

Ике-өч төн рәхәт йокы күргән юк, бүгөн дә эләкмәс шикелле. Столыпин вагонынын вак читлектәргә бүленгән булуына куанып ятам. Шунысы гына сәер: Рәсәйнең иң акыллы реформаторы мәшһүр Петр Столыпин исемен вагон-зинданга ни сәбәпкә тактылар икән? Вагон-зиндан киләчәкне чамалап, дәрәс уйлап табылган. Әгәр бу юлда безне, дөньянын чуар-чабар мәхлукларын Иван Семенович Киевтән Казакстанга утырып килгән вагонга төягән булсалар... холай сакласын!.. Бурларнын ишле төркеме, аларга охшарга, ярашырга тырышкан шушаралар сукаларны чәйнәкләп ыргытыр иде. «Сөяси мин, сөяси!»—дип аклануыма карап, мине дә аяп тормалар иде. Пычак кыныдан чыкса, аның күзе юк!

Велягурский дидем дә, йокы томаны сара башлаган зинәнем дерт итеп ачылып китте. Херсон егете, Киев гидромелиоратив институтында гыйлем эстәгәндә кулга алганнар аны. Димәк, студентларга һөжүм бөтен ил киндәгендә барган! Егеткә егерме биш ел срок биргәннәр. Ни өчен? Ул миннән яшрәк, төрмәсенә дә миннән элегрәк кереп «өлгергән» житез егет. Студентларга да чирек гасырны жөлләмәгәннәр, әй! Без ризык бүлешмәдек, чөнки безнең дуслык аннан да югары иде. Бу очракта да, айлар-еллар фикер алышып, акыл бирешеп, бер-беребезгә уй төрәге булып яшәсәк тә, безнең зоналар кануны буенча, мин аның үткәннәреннән берни белмим...

Кырымлы Эскандер Даирский хатларынын һәрберсендә аны искә ала, йә Президент, йә Премьер-министр дип атый. Велягурский Актас зонасында иң мәшһүр шәхес иде. Илечко, Козлов-Куманскийларны тар мохит кына урап торса, Велягурскийны тоташтан беләләр, яраталар да, хөрмәт тә итәләр иде. Төзүче оста иде Иван. Бу жәһәттән ул бар кешедән өстен урын биләде. Мин белгәндә анын кул астындагы төзелеш бригадалары Актас бистәсендә Мәдәният сарае, идарә йорты, универмаг һәм күпсанлы торак йортлар салып өлгерттеләр. Велягурский төзелеш сызымнарына бер генә карап ала, ана шул жите! Төзелеш сызымнарын ул үзенчә—жирле мөмкинлекләрдән чыгып үзгәртә, ашыкпошык сызылган проектларны карышусыз төзәтә, бистә төзелешләрндә Душкин дигән воляжика-прораб баш итеп куелса да, Душкин—эчкеч, исергәч, өстәл төя-төя хатынын тоташтан сүгә, каргый торган әле явыз, әле йомшак-жебегән адәм Иваннын йомышчы малае гына иде. Читтәгә төзелешләрдә—вокзал, ит комбинаты, Караганданың без төзегән 19, 21 нче мәхәлләләрендә бер-бер чатак чыкса, Велягурский аргыннан ике солдат һәм жиңел машина жибәрәләр. Ул—белгеч, аның сүзе закон. Ул искиткеч хәтерле математик та, таләпчән оештыручы да. Кызганыч, безгә уртақ эш иясә булырга туры килмәде, мәгәр белгәннәрнең әйтүенә караганда, Велягурский бөөк эшләр төгәенләнгән табигатке мөмжизасы—талант иясә иде.

Бүгөн, туксан өчнче елның гыйнварында, Сарман янәшәсендәгә Искә Әлмәт авылында хатирәләр тозагынан арына барган газиз башымны вата-вата үткәннәремнең шаһиты Иван дустьма әйләнеп кайтам. Моңарчы телгә алып, бетмәс хөрмәтемне казанган шәхесләргә мөнәсәбәтем ачык диярлек иде. Безне ни берләштергәннән, кемнәрдән ни алып, кемнәргә нидер бирә алуым да шик тудырмады. Инде Иван Велягурский белән дөвамлы, рухи ризыклы арадашлыкка килсәк, без икебез дә замандашлар гына түгел, тигезләр дә идек. Моңарчы исемиңә саналган иптәшләремнән мин нидер алып баедем, ниләрдер өйрәндем... Иван исә минем жан дустьм иде. Жан дусларыңнан нидер алуың яки үзен аларга нидер бирүң хакында уйламыйсың, алар һич әзерлексез синең

тормыш агымына килеп керәләр дә тормыш дулкыннарында бергә йөзә башлыйсың. Иван минем күңел бөтенлегем, зиһенемнең сакчысы, без төрледән-төрле, күрер күзгә әлләни чөчрәп торган вакыйгалар хакында сөйләшмәгән мәлләрдә дә бергә чакта бер-беребезгә терәк, язмыш күпер-ләребезнең баганалары идек. Ул очраса күз сөенә, рух чистара, күңел үсә торган иде. Җан дустың иртә-таңда очрап: «Хәлең ничек? Минекә түзәр-лек!»—дип кабаланып үтеп киткәндә дә сина аннан жылылык ага. Безнең үткәндәге хатирәләр гел-гел тәнгәл килмәгән очракта да бер-берсенә охшаган, уку, семинарлар, караган уртак фильмнар, театрлар. Иван: «Әх, иректә булып «Аккош күле» балетын карыйсы иде дә, төнен, соң гына, рухи бәеп-кинәненп өенә кайткач чия ликерын нәни генә бәллүр чәркәгә салып, шуны чөмереп утырасы иде!»—дип хыялланса, мин: «Әх, татар театрына барып, «Галиябану» спектаклен карап кайткач, мәтрүшкәле куе чәй эчә-эчә сөенәсе иде бер!»—дип кабатлый идем. Күрәсез, аерма бар да, юк та...

Безнең мөнәсәбәтләр һәр тарафтан тәнгәл килгәндер, мөгаен...

Иван белән без байтак хатлар алышканбыз. Мин аннан иртәрәк котылып чыгып, янадан университетка укурга кергәч, ул хатларын өзмәде, уку шатлыгын үзенекә итеп кабул итте, байтак вакытлар лагерьдан акча салып торды...

Мин аны булачак көләшем Нәкыя белән хатлар аша күрештердем. Нәкыяның дус кызы—өлгер, чибәр, якты йөзле, ак күңелле татар кызы Әминә белән таныштырдым. Ике арада хатлар да йөри башлаган шикел-ле иде...

Зонадан сызып-саргаеп хатлар язган Иван иректә чыкты да суга төшкән таш булды, чумды, югалды. Бусы да аның үткәннәре кебек үк тирәнгә яшерелгән сер булып калды. Эскандер Даирский аша мин аны озак кына эзләдем... Эскандер, күпне белергә ашкынган тере жан болай дип хәбәр итте: «Президент Велягурский Херсонга кайткан да... туган-үскән якларын ташлап кире Карагандага, үзе эшләгән төбәккә, 19 нчы мәхәлләгә кире килгән. Бу юлы—үз ихтыяры белән!»

Гажәп! Алай гынамы соң: сәер! Сәер генә дә түгел: шаккатарлык! Бер секунд та Карагандада тормастай зар-интизар булган яшь кеше, белеме, әзерлеге, тормыш вә эш тәҗрибәсе булган затлы адәм бер чыгып ычкына да тагын жәһәннәмгә кайта!.. Эш таба алмаганмы Херсонда? Минем университетка янадан кайтып керүемне ишеткәч: «Укы да укы!»—дип үгет биргән, «тырыш, укы!»—дип акчалар салган кеше, нигә Киевкә тартылмаган? Кемнән, нидән курыккан! Ачы тәҗрибә татыган сәяси тоткын мин элгрәк белдергән шик-шөбһәләрне миннән дә ныграк, тирә-ирәк аңлап сагайдымы? КГБның үткер күзеннән курыктымы?.. Ата-анасы белән низагга тарыдымы? Иванны кулга алгач әти-әниләренә, туганнарына ниләр күрсәтүен белми калдым шул мин, ул бер чакта да зарланмады. Иван минем сыман ачык авызлы, еш кына буш барабанга әйләнүче жилкуар түгел иде шул. Әйе, безнең шундый бер аермабыз булган, шул аерманы алдан күрә алмаганмын, шуның нәтижәсендә мин аны югалттым...

Әйе, Рәсәйдә тормыш, яшәү шартлары, иман бер чакта да тотрыклы була алмады, булмас та. Рәсәй—дөньяның иң дөһшәтле чуалчык почмагы. Бүген менә күңелнең шик-шөбһәләр саклана торган иң тирәндәге төпкелен каерып ачып ташлап: «Мә, күрегез, карагыз!»—дип сезне шаһитлыкка, фикер уртаклашырга чакырам, мөхтәрәм укучым. Кайдадыр, кемнәреннәр пычак кайрап ятуы ихтималмы? «Ихтималның арты кин»,—дигән, бәла-казаны нык татыган зирәк татар.

Сөйләде, Иванны этап белән куган заманда аларны «мал вагоннарында» йөрткәннәр әле. Киев зинданында чарланып, үткенләненп, фикердәшләрен күрүп, уйдашлары белән кавышып, минем кебек үк канатланып ерак этапка чыккан Иван Велягурский «телячий вагон»да барып ята икән. Иртәнгә һәм кичке санауны үткөрер өчен вагонга мыжлап

кысылган тоткыннарны башта вагонның бер яртысына өерләп кертәләр. Тавыш, гауга! Надзирательләрнең, конвойның нык котырган мәлләре, кырыгынчы еллар азагы. Бер якка куалар да икенче якка күчкәндә һәр тоткынның аркасына имән чүкеч белән бер-икене кундыралар. Иван сыйган этапта карт-коры да ишле була, немешлар, гарипләнгән мәжрүхләр дә житәрлек. Юл килеп хәлдән тайган, сусызлыктан, ачылыктан интеккән өлкәннәр жилдәй жилберәп күчә алмыйлар бер почмактан икенчесенә! Имән чүкеч төя боларның жилкә чокырларын, кабыргаларын саний, калак сөякләрендә «Гонак»ка бии!.. Жәллад бер кызып китсә, чик-чаманы белми. Ул аяусыз, мәрхәмәтсез вәхшигә, чүл бүресенә әйләнә. Моңы тамаша иткән Иван бер түзә, икенчесендә чыдый, өченчесендә чәчрәп ярыла. «Нигә алай?.. Чүкечсез саний да белмисезме әллә?!»—дип конвойга бөйләнә. Тегеләр дөшми, күчеп маташкан Иванның жилкәсенә кунып чүкеч тә тукуылдамый. Санау бетә, конвой башы Иванны чакырып ала һәм вагондагыларга эндәшә: «Менә бу кәрәкәнә жәзаларга кирәк. Сөзгә яхшылык таләп иткәнә өчен жәзалайбыз без аны. Әгәр сез: «Бүген сусыз калырга риза, кичен бәдрәфкә дә чыгармагыз, иллә-мәгәр егетне интектермәгез»,—дисәгез, без ана жил-яңгыр тидермибез. Йә, ничек, ул сезнең хакка тырышты. Ә сез ни әйтерсез? Нинди карарга киләсез?»

Көн озынына конвойга каһәр укып, зарланып, карганып барган этап, кинәт, текә борылып Иванны тетәргә тотына!.. һәм вагон бертавыштан карар кабул итә: «Әйдә, теле өчен жәзаны берүзе күрсен!»

Иванны вагон карцерына ябалар, беләкләрәнә корыч богау-беләзекләр кигертәләр, йозакларын биклиләр. Богауны шулкадәр кысып беркетәләр ки, карцерда басып кына барырлык жәе булган егетнең беләкләре шешә. Шешә, шешә, аның саен богаулар тәнне кисеп керәләр!.. Иван карцерда төн куна, тырнак асларына кан утыра, бармаклар гөбә-гөбә булып кабаралар...

Вагондагыларны да аямыйлар: иртә-кич имән чүкеч «Хасбулат удалой!» көенә бии-бии этаптагыларның «куналарын» чиләндәрә...

Этап төмамлана, Велягурский озак кына зиндан лазаретында довалана... Сихәтләнә язып зонага чыкса... «мал вагонында» ана жәза сорап кычыручыларның күбесе придурокка әйләнгәннәр. ППЧда, КВЧда алар утыра, каптеркада да «юлдашлар», «фан-фанычлар»... Егетнең әрнегән күнелә түзә алмый, кичләрнең берсендә, шыксызында, явымлысында, отбой алдыннан КВЧ-ППЧлардан савылып кайтырга чыккан фан-фанычларны жыеп ала да, тезлөндереп зона буйлап йөгерергә, чабарга мәжбүр итә. Тезләнәләр тегеләр, тезләнеп кыптыр-кыптыр сөйрәләр һәм минут саен: «Иван Семенович, кичер без ахмакларны!»—дип кычкыралар.

Кичерә Иван Семенович, гафу итә һәм: «Бу — мин кылган бердәнбер һәм соңгы авызлык булды»,—дип гәмелән төмамлай.

Иван белән зона һәм эш тирәсендәге хужалар нык санлашалар, аның сүзе байтак адәмнәрне бәладән коткарып, казальыларга жинелрәк яшәргә ярдәм итте, байтак кешене үлемнән алып калды...

Үземнән беләм, йоклар алдыннан бары тик яхшы кешеләр турында гына уйларга кирәк. Яман адәмнәрне уйга кертсәң — йодрык йомарлана, усалланасың. Төшенә дә жөн-пәриләр, жиде башлы диоләр керә...

Төшемдә жөн-пәриләр күрмәсәм дә, яхшы кеше хакында уйлап ятканда әвен بازیна төшсәм дә, иртәнчәк мине хәвәфле юлдашларымның шыпырт тавышы уятты. Алар — купедаш сукалар мыеклы конвой башын дөшөп алганнармы, үзе килеп катнашканмы, алдагы станцаларның берсендә йөгереп кенә аптекага барып... кодин сатып алуын үтенәләр иде. «Ютәл даруы кодин»,—дип аңлатты сукаларның берсе, ин копарсызы, аламасы һәм сасы авызлысы... Баксаң, шушы өтек сука, йоны йолкынган көзгә чебеш, житлекми туган сарык бәрәнә — татар икән! Әстерханнан!.. Татарча вата-жимерә сөйләшсә дә, кемлегемне ачыклагач, татарча мәтәштергән булды. Кыюланып сораптым, сасы төмәке дигәң

нем — наркотик икән, анаша кушып төтөтөлөр тегеләр. Әйтәм жирле баш авыртып уяндым, авызның төмө юк. Анаша да алып керткөннөр сукалар, акчалары да бар, конвой башына акча төрткөндө бишесе тик миңа текәлделәр, ул-бу хәжәте чыкса дип, мин дә унбиш-егерме төңкә акчамны кесәмә тыккан идем, алып бирдем. Сукаларның көф килде. Станцаларның берсендә бу көз сержант кырык-илле төңкөгә сукалар сораганны алып килде. Тегеләр... авызларын бөлшөйтөп суырдылар «күч-төнөч»не!.. Әллә конвой солдатлары арасында да тегеләрнең сукалар яки сатлык жан икәннән белеп, үз айдаларына тотучы хәшәрәтләр бар инде?..

Илле өчөнчө елда сукалар белән бурлар арасы күрүмөгөн күлөмдә кискенлөштө. Сталин вафатыннан соң игьлан ителгән амнистия шапкы жаннарға — бандит-каракалга, көчлөүчө-иблисләргә тоташ ирек китерде! Моңарчы аерым-аерым зоналарда асралган бурлар, сукалар бер көн эчөндә дала юлларына таралдылар. Волынка таш базыннан гына да алты йөз кеше Сталин варислары кулыннан азатлык алды. Ә бездән, Актасын дүрт мең тоткынныннан ике кеше генә иреkkө китте. Влашук турында әйткән идем инде, этапта бергә килгән мөскәүлө врач Яков Борисович Цудечкиска да бәхет елмайды. Безне бер мөсьәлә аерата нык кызыксындыра иде: амнистиягә элөккөннөрне туган төяклөрөнә, әйтик Мөскөгә кайтаралармы, юкмы? Кайтаралар икән, моннан зур-зур йомгак ясап була: димәк, илнөң жәзалау сәясәте өзмө-күпмө йомшый! Сталин вафатыннан соң илнөң кай якка тартылачагы безнөң хөзөр төп сүзөбез, жылына төшкөн хыялыбыз иде. Яһүдләр, төрмө-зоналарның барометрлары, Яков Борисовичка тезлө-нөп кенә ялынмадылар. «Алдагы футбол ярышына «Динамо» стадионына барасың... Жаен тап! Син бит зек! Каһәрлөнгөн язмыш вәкиле! Коментатор тирөсенә елыш һәм ул тынып торган арада «Борис! Сөлам!» — дип акыр! Шуннан чамаларбыз!» Футбол матчы күктөн ингөн фәрештәне көткөндөй каршыладылар, радиога колакларын ябыштырып, уен беткөнчө кыймшанмадылар. Цудечкисның «сөламе» ишетелмөдө. Бу шөбһәле тынлык үзө дә зур бәхәсләр тудырды. «Юк, — диләр берөүлөр, — жылан үзө үлсө дә агуы кала. Коммунистлар сәясәте бер чакта да үзгөрөчөк түгел. Алар власте штыкларга вә явызлыкка аркаланып кына яши ала!» Бу фикерне алга сөрүчеләр өзрөк булып, зирөк укучым, дулкынның өстөндө Александр Васильевич Мерзленков булуын, мөгаен генә, сизенгөндөр дө?! Күпчелек, ил язмышы бары тик Сталинның явызлыгына гына бөйлөнгөн, дип санаучы беркатлыраклар, төртөлөрөн туган якларына каерып куйдылар. Эш бик бөлөкөйдө калды: ат табасы да туп-турыдан тут пашул — иллөргө кайтып төшсө! Александр Васильевичның караңгылык юравына ышанасы да килө, ышанмыйм да, ышанып бетмим...

Сукаларны куып, карак-бурларны өөрлөп иреkkө чыгардылар да кан дошманнарның юлы кисеште. Китте сугыш, китте сүеш, башланды кырылыш. Казакыстан далаларында кара кан елга булып акты. Караганда тирөлөрөнө Мөскөү-Ленинградтан, Киев-Минскидан өстөмө милиция көчлөрөн китерделәр. Тик бу сүешны, кан исеннөн котырған яшь-жилкөнчөкне тыярлык түгел иде. Алар бер мөсьәлә чишөргө генә булыштылар: иреkkө чыгып исән калганнарны эзәрлеклөп-аулап яңадан төрмө-зиндан-нарга, зоналарга тутырдылар. Волынка таш базы — өз кешене сыйдыра ала торган жыйнак зона — өнө шул Сталин канунынның сөөклөлөрө бур-караklar, сукалар өчөн кирөк булды. Безне илле дүртнөң 6 мартында, «халыклар юлбашчысы, зирөклөрнөң-зирөгө даһи Сталин» үлгөнгө ел дигөндө таш базларыннан кирпеч патшалыгына — Актаска кире кайтардылар. Кызганыч, үтө зур, үкенечле кызганыч хөл! «Бөек юлбашчыбыз»ның өчөсен, жидөсен, кырыгын вә еллыгын билгелөгөндө ил буенча күпмө башлар киселдө икөн? Санаучы булмагандыр, өлгөрмөгөннөрдөр, әллә МВД, КГБларның тирөн архивларында бу чын хөллөр дө кыстырып куелганмы?..

Өлө бу хөллөрне берәз арттырып, берәз купайтып сөйлөгөн хәбәрләр төрмө-зона араларында тукталмаган, өлө коелган каннар жылы, ике

якның явыз вәкилләре бер-берсен ашардай булып котырыналар. Моның шулай икәне Актаста чакта ук қолагыма кагылып-кагылып киткән иде, хәзер үз күзләрем белән күрдем. Янәшәмдөгә сукалар шушы яман хәлләренң катнашучылары икән, иреkkә чыгып та алганнар, бәрелешләрдә катнашып, ничәдер адәм жанын кыйганнар, хәзер һәммәсен егерме бишәр ел срок биреп бандитизм өчен яна хөкөм чыгарып, кайдагыдыр эчке төрмәгә иң каты режимга куалар икән.

Коерык астына дилбегә кереп кысылса иң үшән, юаш ат та чыгым-чыллы, тибенә, артын сикертә, тәртөнә сындыра. Минем язмыш юлымны өйдәкләп алып кайтучы алаша коерыгы астына каян килеп керде бу кыл дилбегә?.. Тибенә, кешни, тәртөнә сындырып куймагае? Шикле төркемнөргә ялганып юлга чыгудан, яңа зоналарга барып керүдән куркып яшәвем хак иде. Хәзер нишләргә? Поезд кычкырып тавыш биреп, вагоннар, бер-берсенә таба мөгезләре белән төрткөләп, мине кая алып бара-лар?.. «Бу бәладән мине кем йолкып алыр?»

Ничә минут, ничә сәгатъ, күпме вакыт барганбыздыр, исемдә калмаган. Хәзер Казанда нинди хәлләр көтүен уйлап та караыйм. Казанга кайтып житәсе бар әле, кайтып! Анда кайткач күз күрер!.. Менә болардан, янәшәмдөгә канлы сукалардан, безне камаган кырык-илле үткер пычактан — бурлардан ничек котылырга?! Су бирәләр — эчмим, капчыктагы вак-төяк ризыкларга кагылмыйм, юк йомыш белән, бары тик төн язар өчен генә иртә-кичән бәдрәфкә йөгереп барып киләм дә өске киштәдә ятам. Сукалар төмам үзләштеләр, каяндыр карта китереп чыгардылар, кодеин суырып, аншалы төмәке тартып күзләре тона. Карта уйныйлар да карта уйныйлар! Жинелгән кешегә... тел әйләнми, нинди хәлләргә шаһит булмый адәм баласы?.. Чалбар төпләренң умырылган, тишекле булуының сәбәбен мин шуңда гына аңладым! Арадан берсе: «Минем хатын-кыз күргәнәм дә, татып караганым да юк», — дип аңлатып бирде...

Һәр юлның башы вә азагы була. Вагон-зиндаңда барсаң да, каргышлы юлның азагына ирешсәң икән. Чамалыйм, без зур гына станциягә барып життек, тирә-юньдә ишле хәрәкәт сизелә, радио-рупор вагоннарны каядыр күчерә, паровозларны ашықтыра... Хатын-кыз тавышы. Станцияләрдә кизүлек кылган хатын-кызларның һәммәсенә бер төсле тавыш бирелгән. Кырыс, калын, каты, ямьсез тавыш. Бу тавыш ияләрен комган-комган имиелә, калын ястык артлы, муенсыз, гөбе-гөбе балтырлы дип күз алдына китерәм һәм ирләрен кызганам. Мондый тавыш ияләрен ничек кочасың да, ничек итеп төмле сүзләренңе багышлыйсың...

Тынлык тиз суынды, безне шактый озак тоттылар шикелле. Күрше читлекләрдәгеләр хәзер сукаларга кычкырып та тормыйлар, кара жыландай ыслап турыдан-туры үлем вәгдә итәләр. Беләм, таягың кыска булып, кара жылан очратсаң, йөгер! Кач!.. Без читлектә... Шактый калтырап утыргач вагон ишеге ачылды, көр тавышлар яңгырады. Тоткыннарны берәм-берәм машинага өйдәделәр. Дүрт читлекне бушаттылар, чират безгә житте. Тукталганнан бирле бер сүз алышмаган юлдашларым ишек ачылуга яттылар һәм бер-берсенң беләкләрен чәлмәштереп беректеләр. Конвой солдатларының икөве, хәтәр тазалары аяк терәп аларны йолыккаласалар да, тамырлы түмәр булып укмашкан сукаларны каерып ала алмадылар. «Безне алар белән утыртмагыз», — диде танавын тузаны идәнгә терәгән сукаларның берсе. Мангайларына дым, тир таралган солдатлар аларны иң өшәке сүзләр белән коендырдылар. Ахыр чик, күнник башлары белән тегеләргә әле «чалбар», әле «ыштан» үлчәргә керештеләр. Дөп тә дөп яралар сукаларны! Теге яктагы бурлар янына чыгарсалар, ничеүсез, әжәл килсәң белгән сукалар түздәләр, үкчәләр арык кабыргалар арасына бәрән кергәндә «эһ!» итеп куялар да тыналар. Баягы тавыш: «Безне аерым воронокка утыртагыз гына чыгабыз!» — дип кабатлады. Тышкы яктан машиналарда килгән конвой башының: «Әй, сез! Туасызмы анда! Почетлы караул арды, кыймылдагыз!» — дигән таләпчән коры тавышы ишетелде.

Вагон-зінданнарда этап куган солдатларны өйрәтәсе юк, алар жәза фәненең профессорлары, берсе авыр йозакны ишектән тартып алды да, кай жирең кечи, төя генә! Сукалар калкынмады, йозакланган кулларын ычкындырмадылар. Караклардан аерым машинага элгү минем өчен дә кулай буласы иде. Мин йомарланып, бик бәләкәй кер бөләгенә өверелеп, юл төенчегемне буш корсагыма кысып терәп, тартышның азагын көтеп, вагон стенасына сендем. Әлегә төртеп күрсәтүче дә, йодрык биетүче дә табылмады, солдатлар мине аядылар. Менә алар лап-лоп атлап чыгып киттеләр, ә дигәнче кире әйләнәп тө керделәр.

Мөшһүр Родосс осталары мәңгелеккә Лаоконн төркеме скульптура-сын бүләк итеп калдырганнар. Төркемдә Лаоконн үзе, уллары һәм аларга жәза итеп Афина алиһә жибәргән жыланнар чөлмәшәп, уралышып беткәннәр. Кысан аралыкта тотынышып-уралып яткан сукалар да «Лаоконны» хәтерләтә иделәр. Кинәт арадан ямьсез гырылдау тавышы атылып чыкты, Әстерхан татары, миңа кан кардәш булырга тиешле дөнъянын игеләксез улы бума чиреннән бәргәләнә башлады. Бума икәнәп, шәйләдем, сугыш елларында бу афәтнен бик күп кешеләрне тинтерәткән хәтерли идем. Тукмәт Михайласы армиядән бума чирен алып кайтты... Ята хәзер уртада татар сукасы, ирен читләреннән куе, сары күбек тама, гырылды. Чалып ташланган малмыни?! Сукаларның икесе, хәлләрәкләре, аның бу кизүен белгәннәр ахрысы, берсе баш очыннан, икенчесе тез турыннан тотып, тегенә бәргәләнүен басарга тырышалар. Үгездәй котырынып, күркәдәй кабарынган солдатлар бу тамаша алдында тынып калдылар. Шуң тынлыкта тыш якта машиналарның гөрләп кузгалуы ишетелде. Шөкер! Тар басмада кара-каршы килеп сөзешергә әзерләнгән төкөләрне аералар, ахрысы...

3

Каторга — ни-нәрсә ул? Тоткыннарны мәңгелек жәбер-жәфаларга, тәмугка дучар иткән учак.

Виктор ГЮГО

Нәр төрмә, зона каторга ук түгел. Ләкин алар бертуганнар, игезәкләр. Төрмә коридорларының исе, тузанлы лампочкалардан кыяр-кыймас коелган яктылык нурчыклары, калын-калын тимер ишекләре, авыр-авыр йозак-бикләре, идән белән түшәм арасын тыгызлаган шомлы аяк тавышлары — бар төрмәләрдә дә бер төсле. Төрмә капкасын үтеп кердем, бар жирдә дә сине ашыктыралар, куалар, каулылар. Никадәр горур, көчле булсаң да, төрмә сина иркен сулыш алырга ирек бирми. Анда һәр нәрсә алдан чамалап исәпләнгән, син инде үзең үзең хужа түгел, синең ихтыярың капка тышында, иректә калган. Бер чакта да көлү тавышын ишетмәгән камералар, аларның салкын яки бик эсә тыгыз һавасын буар жыландай сине йотып кына ала. Биш минуттан син шушы кануннарның колына, шушы үги атаның үксез баласына әйләнәсең... Төрмә — тешене сындыра, колакны томалый, күзеңне күрмәс итә, буыннарынны жебетә.

Без, шулай итеп, Чиләбе төрмәсенә барып кердек. Ходаның рәхмәте, безне ишегалдында машинадан өерләп төшергәндә, тирә-ягыбыз буш һәм тын иде. Аяк астындагы төмәкә төпчәкләрен, вак-төяк кәгазь почкаларын жил өерләп йөртә. Әллә мине озата чыккан дала жилләре һаман арттан калмаганнар инде? Исләр генә бүтән. Машина мае исе дә килгән күк, самавыр челтәрәндә жем-жем елтыраган күмерләрдән чыккан явыз ис тө бар сыман. Ниһаять, безне аердылар, сукаларны тиз-тиз каядыр ашыктырдылар, мин икенче катка күтәрелдем һәм төрмә-хужа тынлыгы-

на колак салдым. Сталин вафатыннан соң әллә бер жан да читлектә калмаган инде?..

Озақ тотмадылар, шартлап ишек ачылды һәм тар гына, зәңгәр томан төшкән камерага барып кердем. Гажәп, камера тулы кеше булса да, беркем миңа борылып карамады, яныма йөгереп килеп житмәде. Монда халык үз ваемы белән генә яшәп ятамы әллә?

Юллар үткән, нужда камыты киеп шомарган тоткын әүвәл башлап кая карый? Ул, әлбәттә, артын терәр урын эзли! Тәүге каушау үтеп, пар утырып томаланган күзлек пыялаларымны арулап, як-ягыма карансам... ай-һай, монда мин сыяр берәр урын калганмы икән?.. Иллә дүртнен көзендә каян шушы кадәр халыкны жыйган төрмәчеләр? Урнашырга кирәк иде, мин үземне бик белдекле, кыю, дөнья күргән мәхбүс дип исәпләп, кемнең аягына баса-баса, кемне этеп-төртеп түргәрәк уздым. Исәбем, ике катлы сәке астына, идәнгә кереп сузылып яту иде. Әлерәк кенә күргән шомнарны аң аша үткөрәп, алардан котылырга, чак кына бушанырга кирәк иде. Анда башны тыгып үрелеп карыйм, как идәнгә сарылганның ачулы тавышлары колакны яра, арырак тартылам, бирегә кайтам, юк мин аралап керерлек урын-жай! Ике катлы сәкегә кунаклаганнар бергеп, юкарып калганнар. Идәндә дә тоташ ауный адәм балалары, ишек катына ипләп кенә чигендем дә параша тирәсендәге сасысына чыдамаслык тар гына ноктага кайтып життем. Бер адәми зат чак кына тартылып үз яныннан урын бирде. Сукур иде бу кемсә, бер күзе тар гына ярык калдырып бөтенләй аккан, икенче күзе өрәнгә тамыр-тубырыннан кырылган шар булып мангаена ук сикереп менгән иде. Бер аягы — кисәү агачы, кыгаеп-борылып икенче аягына карап үскән. Гариш аягына аяк киеме ярата алмаган бичара, калын, иске чүпрәк белән урый-урый ул аягы адәм аңдамаслык рәвешкә кергән. Балачакта ишеткән жыр искә төште:

Алтмыш буржуйны куркыткан
Бабай Сергей аягы...

Бүтәннәр дә кем ничек, кая мөмкин, шул якка танавын терәгән. Өстәге сәкедәгеләр күлмәк-майкаларын салып ыргытканнар, түшләрен чуарлаган кара кош сурәтләре, зәп-зәңгәр имиле кызлар йокламаганнар, алар тарлыктан, кысынкылыктан тарсынып очып китәрдәй кыймылдыйлар, хәрәкәтләнәләр.

Менә сина туған якларына кайту! Менә сина илгә бәхет китерәчәк иллә дүртенче ел! Канлы диктаторның вафатына ел ярым вакыт үтеп бара, ә Чиләбе төрмәсе бушамаган, ишекләр ачылмаган, дөнья һаман йозакта... Чиләбе төрмәсенен икенче катында, яшләрден торган шушы кырмыска оясын тамаша кыла-кыла сытык аныма ямьсез бер уй инде: «Шәт, сәфәрәмнең азагы хәерле булмас!» Мин Актасны, аның сөремле кирпеч заводын, иптәшләрне кочып калган зонабызны, янәшәдәге сагышлы жырлы патшалыгын, тагын әллә нәрсәләрне, әллә нәрсәләрне өзелеп сагындым, юксындым. Төрмә сукмаклары бушагандыр дип уйлый-сың гына, баксаң анда адәм уллары элеккедән дә күбрәк икән!

Йокыга китәрмен димә, йокылы күзләрен уа-уа әледән-әле кемдер пәс итәргә килә, күбекләпне кабарган парашадан тынчу ис бөркелә. Баш әйләнә, косасы килә. Мин сукурга иелә төшеп, пышылдап кына: «Кемнәр болар? Сукалармы, бурлармы?» — дип сорадым. Күзгә күренгән тоткынар арасында бер генә дә адәм рәтле кеше чалынмаган иде. «Нинди бурлар? — дип гажәпләнде сукур. — Комсомоллар! Социалистик ватан патриотлары!»

Сукур булуы өстенә бу адәм әз-мәз ычкынган, шөрәпләре бушаган бичара икән, дип уйладым. Сүздән туктасам да, сукурның теле кычыта икән: «Чирәм жирләргә дәбравул килгән комсомоллар болар. Хәзерендә боксерлар!» «Боксерлар» дигәнне ул кат-кат кабатлады һәм сау аягы

белән «кисәү агачын» төргән чүпрәкләрне ышкып алды. «Әйе, әйе! Килеп тулды болар, яхшы ата-ана балаларыдыр, шәт. Ата-ана күзеннән иркәгә чыккан бер бала — куркыныч, ун булсалар — бала, йөзләп жыелсалар — афәт! Әле монда яшәр урын юк, эш тәгаенләнмәгән. Бездә бит сүз — ут, кабынса — дөрли! Алай да эшелоны белән тракторлар вә бүтән төр машиналар килеп житкән. Тракторларны хужаларына — иреннәрәннән әнәк сәте киимәгән агач патриотларга тапшырганнар. Яннарына жил-бәзәк, илгәзәк кыз-кыркынны китереп тутырганнар. Кызлар бар жирдә авызга аракы сикереп менә, канны котырта, жанны уйната!.. Арада көңчелек туа, көңчелек усаллыкны уята. Ике арада ярыш, тарткалаш китә! Кем көчләрәк? Тракторларны сөзештерә башлылар болар. Күпме кыйммәтле машиналарны бәрелештереп харап итәләр. Узара «кул сугышлары» башлана. Кыскасы, бер сүз белән әйткәндә «боксерлар» төркеме ярала. Палаткаларда урын бушап кала, комсомолларны төрмәләргә тутыралар...»

Суқыр, миннән күбрәк белүе белән мактангандай, һөммәсен төзеп, иренмичә аңлатып утырды. «Сез дә чирәм жир иле батырымы?» — дип сорыйсым килдә дө тыелдым. Нигә янәшәдә жылысын бүлешеп утырган гарипне рәнжетергә?.. Чиләбе парашасын саклап утырганым өчен ана ачулы түгел ич мин! Үзгәрмәс тормышка, какшамас Сталин канунынарына, жәзачыларның явызлыгына ачулы.

Алай-болай төрткәләп төнне артта калдырдык, иртән ишек ачылып, камерага боринын керле ак яулык белән кысып тоткан бөдрәч өлкән лейтенант килеп кергәч, туп-туры аның каршысына бастым. Зарымны сөйләп, мине, сәяси тоткынны, бүтән, юньләрәк камерага күчәрүен үтендем. Бөдрәч аны-моны дөшмәгән иде, алай да, иртәнге чәйне аннан-моннан хап та хоп йоткалагач, камерага надзиратель килеп керде һәм безнең икебезне — суқырны вә мине ияртеп шул ук каттагы, әмма зуррак камерага илтеп япты.

Камера зуррак булса да шыгрым тулы иде. Күчеш төрмәсенен мен үкчәләр белән тапталып тәбәнәкләнгән бусагасын керүгә шикле күзләрнең бораулап каршы аласын белә идем. Хак та, чөнки юньле тоткынны бер чакта да ялгызын этапка кумыйлар. Ләкин Чиләбе төрмәсендәге кебек каршылау буладыр дип күз алдыма да китермәдем! Суқыр, үзәнә калса елдам гына икән, әй! «Кисәү агачын» сөйрәп, чатанлый-чатанлый кереп тә китте. Аның хәсрәт сөңгән эзләренә баса-баса мин дә теркелдөдем. Әзер тор, дидем үз-үзәмә, хәзер төпченүләр, шиккә манылган сораулар башланачак!

Кердек, як-ягыма күз йөгерттем һәм әз-мәз каранып торгач, аптырашта калдым. Мондагылар моңарчы мин аралашкан, тышкы кы-яфәтләренә күнәккән, ярты сүздән аңлый торганнарга һич охшамаганнар иде. Әйтәм бит, килеп кердек, боегып басып торабыз, ник берәвесе безгә әйләнеп карасын! Парлашып та, өчәр-өчәр дө, нәни йодрык булып ук-машып та ишекле-түрле йөри камерадагылар, күптәнге акын әшнәләрдөй гөрләшәләр, күкрәкне күкрәккә терәп бәхәсләшәп тә китәләр, без торабыз ят аранга тап булган адашкан сарыклар сыман. Торабыз, торабыз, ишек катыннан аерылырга базмыйбыз, арага керергә, катнашырга нигәдер йөрәк житми. Бер атладым, ике, күрер күзгә йомшаграк өлкәннәр катына барып житеп, колагымны торгызып тыңланьрга тотынган идем, тегеләр шым булдылар. Яман итеп карап алалар, яратмадылар! Кемнәр соң болар?! Нинди «төстәшләр»?!! Әллә минем сукалар өеренә тагылып килгәнне боларга житкәргәннәрме? Ни уйларга да белмим. «Шикле шикләнер, чикмәнән бөркәнер», — ди татар...

Мина бердәнбер иш булып баягы суқыр калды. Әллә борын очы белән кая барырга яраганын белә суқыр, әйләнәп карасам, сәке читенә барып елышкан теге, «кисәү агачын» тырпайтып алга чыгарган. Күрсәтәсе киләмә, жәлләтәмә?.. Ихтимал. Шактый үткәр күренә бу сәләмә! Янына барып бастым. Чит-читләренә эрен ябышкан юка иреннәрән чак-

чак кыймылдата сукур, ияген алга чөп нидер укына. Сүз булсынга гына: «Баптистмы әллә син?»—дип кызыксындым. «Юк»,—диде сукур елмайгандай итеп. «Дога укыйсың ич». «Сектант түгелмен. Аллам юк минем. Булгандыр бер... Ул мине ташлады. Хәзер мин үзем Алла! Алла булып Ил өстеннән хөкем йөртәм. Тикшерәм, төпченәм. Рухимны күтәрәм дә бәет чыгарам!» «Нинди бәет чыгарасың, ягъни-мәсәләң?» Мин әрсезләнеп ана тартылдым, кысыла торгач икебезнең арт сыярлык урын яулап алдык. Сукур, дүрт юлын мин алдарак теркәп киткән шигырен укыды. Шактый озын, усал төртмәле шигырен тигез тавыш белән озақ кына укыды. Күренә, шигырьне бер генә укымаган инде бу! Явыз Сталинны тетә бәет, аның буынсыз тарафдарларына да сүз уклары ата, партияне дә аяп тормый, большевикларны да чөметкәли. «Шушы үзем чыгарган бәет өчен сигез ел бирделәр миңа»,—диде ул актыктан. «Кайчаннан утырасың?»—дип сорадым. «Мартта кулга алдылар. Сталин жәлладның үлеменә ел тулганда чыгарган идем бәетемне! Ә суд моннан өч атна элек булды».

Башыма күсәк белән ордылармыни! Сукурны тынлагандай утырсам да, асылда мин камерадашларымның сүз жебен эләктереп алырга омыттыла идем, хәзер бәетче өйткән аяусыз саннар йотып алды. Ничек алай?! Диктатор, Ленинның канлы төгълиматына таянып ничә еллар илне, дөньяны болгаткан, адәм жаннарын төбегә төшереп дәһшәтле империя төзөгән Сталин вафат. Илдә кыяр-кыймас кына өмет дулкыннары төгәрешә, жылы жилләр Каф тау артынан чыгып ил үзәннәренә кайта, дулкыннар ил улларының, шул жөмлөдән тоткыннарын да сүнгән укачларына очкын төшерә... Сталин юк, калса өрәгә калгандыр, ил теленә аның явызлыгы хакында хак хәбәрләр керде. Һәм шул чакта, Сталин явызлыгын үзенчә баян иткән бичара сукурны безнең арага китереп чыгарганнар! Ни бу? Ялгышумы? Жирле хөкемдарларның чираттагы хатасымы? Әллә Рәсәй кинлекләрендә һәммә тарафның элеккечә калганын без—күзлеләр—күрми калганбызмы? Сукур күргән, күрәп кенә калмаган, фикерен дөньяга чыгарган, куркып-өркөп тормаган!..

Күңеләм белән Александр Васильевич Мерзленков аңлатмаларына өйләнеп кайттым. Уйладым, уйладым да, «юк, юк!»—дип икеләнгән күңеләм яреуын тыярга теләдем. «Сукур—очраклы хөкем ителгән кемсә. Мениң үзгәреш көтә, өметләнә, дөнья агышы Сталин өрөгән аста, тирәндә күмеп калдырып яктыга, жылылыкка борылып! Шиксез шулай булыр!»

Сукур, гасабиланганда гарип аягын урап бәйләгән чачакланган бауны тартып-тартып куя икән, тагын аска иелде, иелгән жиренән пыр-хылдатып танауын сеңгерде. «Элегрәк тә чакырып йөдәтәләр иде мине. Янау-куркытулардан узмады ул чакта. Хәзер менә ябып ук куйдылар. Заманалар катылана дигән сүз! Кемнәрдер Сталинга тугры калуларын расларга телиләр, ашыгалар! Вақытсыз яптылар мине, бик вақытсыз. Йә иртәрәк, йә соңрак кирәк иде. Моннан бер ел элек өйләндем, жөмагатызле булдым. Балабыз туды. Ходаның хикмәте, дүрт саны камил-төгәл! Бәби-нең төпиләрен күрсәң!.. Хатын зәгыйфь. Жилкәсенә оры ябыштырган иблис. Шул орыны урталайга теләп алга, күкрәгенә чыгарасы да бит... Юк, ходай насыйп итмәгән. Имән чикләвегә хәтле имиләрнең кай жиренә сөт төшсәң! Сөт төшмәгән ана сабыен ничек туйдырсын? Ничек яшәр дә ничекләр итеп бәбиен багар? Бергә чакта аны-моны юнәтә идем! Баянчы идем, туйларга дәшәп алалар иде. Ялгыз башы баланы ничек аякка бастырыр?!»

Ул ике кулы белән очлы тез башларын эләктереп үкси башлады. Үкси дип торам, көлә икән!.. Юк, үкси. Дөресрәге, аның жылымы, көләме икәнән аерып булмый иде. Бөтен гәүдәсе—аяк-куллары дер-дер килә бичараның, бугазыннан әллә ничә төрле авазлар чыга, көлүеннән жылавын нич аерып ала алмаслык кемсәне беренче тапкыр күрүем.

Виктор керткән күчтәнәчне ашамаган идем, тамагыма үтмәде. Шуннан зур гына кисәкне сындырып алып, чәйнәргә тотыным. Икенче

кисәкне сукурга тоттырдым. Ходавәндәм, тырнаклары житкән тегенә, саргаеп яргаланып беткән. Сукур берсе үтә киң, икенчесе йомылып беткән танау тиешкләре белән кулындагыны иснәп-иснәп карады да кабыгы-ние белән чәйнәргә үк кереште. Камерадагылар ризык исен бик тиз сизделәр, өч-дүрт адәм янымда тукталып авызыма текәлделәр. Ашаганны йотып торуларын балачактан яратмый идем,— тегеләргә дә бармак башыдай кисәкләрне өзеп бирдем. Колбасам бетеп тә куйды. Ризык бүлешү безне чүт кенә яқынайтты, тел яшерү бетте, танышу башланды. Үткән-күргәннәрәм белән өстән-өстән таныштырдым, алардан да анымоны белештем. Сүз сүзне ияртә, фикер фикергә ялгана, кемнән кем булуы онытыла, хәзер телләренә тыеп булмый!

Һәм күз күрмәгән, колак ишетмәгән, булу ихтималы адашып төшләргә дә кермәгән гыйбрәтләрне, иллә дүртенче Өмет елының августында, Чиләбе төрмәсенен икенче катындагы камерада ишеттем.

Бу сирәк очрый торган вакыйгалар ил киңлегендә берәр яры аңгыраш таптымы икән, белмим. Рәсәйнең бөтен почмакларына үткер күзләре үтәп керә алган чит ил хәбәрчеләре йоклап калмаганнардыр, гыйбрәтләр белән дөньяны шаулатканнардыр, шәт! Соңгы дөверләрдә үзәк гәзитләрдә басылган кыска-кыска гына мәгълүматлар күземә чалынды. Тырышсам-тырышмасам, мин ул дәһшәтле елларның елъязмачысы түгелмен, монарчы мин күргәннәрәмә, кичергәннәрәмә таянып яза килдем, танам — мин бу вакыйганы да аерып куеп өйрәнмәдем, моның өчен вакыт та, зур көч тә кирәк булыр иде. Мин бары тик уннарга, йөзләргә адәм улларының, үзләре катнашкан яки шаһит булганнарның миңа житкәргәннәрәнә генә таянам. Алар мин барында, минем күз алдынан Чиләбе төрмәсе аша узып киттеләр. Әгәр кайсыбер сызыкларында хата киткән икән, сөздән дә, миңа сөйләүчеләрдән дә түбәнчелек белән гафу сорыйм. Ул елларга, ул елларның эчен-тышын ача алырлык канлы вакыйгаларга кайтыр заманалар килер дип кем уйлаган?

Кингир, Жизказган, Балхаш тирәләрен, ул яклардагы каты-каты режимлы зоналарны телгә алып үткән идем. Йөзләргә авызлардан ишетүемә караганда, анда бездөгедән мең кат кыен икән! Сансыз-исәпсез бакыр базлары, ил күзеннән нык яшерелгән жәһәннәм тиешкләре — уран рудниклары, тагын әллә ниләр, әллә ни хикмәтләр! Шулар өстенә тынны куыра торган эссе һава, сәмум жылләр, ябулы тимер әржәләрдә ераклардан килә торган тынчыган су! Шул ходаның каргалган жайларында көжә майлары кат-кат сыгылып чыккан, яшьли йөзләре сулган сабыр, иплә егетләр — Иван Копач, Федор Попежук, Митя Полешуклар артта калган көннәрәнә, узган жәфалы юлларына борылып карарга шүрлиләр иде. Сирәк, бик сирәк телгә алалар иде Кингир-Балхаш якларын! «Дустына түгел дошманына күрсәтмәсен, ярабби!»

Хәзер сабырыбызны жыеп, күз алдына китереп карыйк, мөхтәрәм укучым! Сәясиләр зонасына хатын-кызлар зонасы терәлеп тора! Арадашлык Актастагы шикелле ерак түгел! Барагыңнан чыгып ике-өч атласаң, күз карашың белән чуалган-чабөләнгән тимер чыбык киртәләрен сикереп үтәсең дә... каршында тере жанлы, кайнар хатын-кыз басып тора. Режим, катылык, шәфкатьсезлек исә дә төс жуймаган хатын-кыз басып тора. Ирләрне бөккән, тез буынын сындырган катылыктар да хатын-кызга төмамасы хужа була алмый. Хатын-кызлар режимга бирешеп бетми, аларда яшәү көче ныграк, гайрәтләрәк... Ике арада ут зонасы, киртәгә якына атласаң, монарчы жансыздай сураеп утырган шыкадан иблис тавышны аңгырый: «Кая үрмәлисең, падло?!» Ә хис-мәхәббәт төягән хатларны тавыш кына тыя алмый, ике зона вәкилләре бер-берсен эзләп табалар, язышалар, парлашалар, һәр язышу, гадәттәгечә, вәгдәләшү белән төмамлана. Өметләнәләр, бер-берсен дәртләндерәләр... Ирләрдән соң иңгә-буйга жәелгән хужалык ишегалды — «Хөздвор». Хужалык корылмалары таралып утырган мәйдан шактый киң булгандыр дип уйлыйм. Унсигез мең тоткынны күпме солдат, офицерлар саклаганын күз

алдына китерү чиген түгел. Шахта-рудникларда эшем ияләре булып селкенеп йөргән вольняшкалар да шактый булгандыр. Кыскасы, бер ноктада хәтсез ишле халык төйнәлгән!

Сәяси зоналар ягасындагы бытовиклар шактый иркен яшәгәннәр, аларда тормыш хәрәкәте өзәлмәгән, берәүләр иреkkә чыккан, аларга алмашка бүтөннәрне китергәннәр. Базар, мазар вә төрмәләрнен кешесез чагы буламыни?!

Сәясиләр зонасы Актастан әллә ни аерылмагандыр дип беләм. Сталин вафатыннан соң сәясиләргә дә жан кәргән, кот куна башлаган. Илле дүртенче елга без өметләр төяп, кайгы-хәсрәт төенчәкләрен ташлап калдырырбыз дип кәргән идек. Бытовиклар белән хатын-кызлар арасында ут зонасы булмаган. Чөнечкеле кат-кат киртәләрне, киртә асларына еландый бөгөрләнеп яткан Бруно спиральләрен яшь жилкенчәк санга сукмаган, төнлә-төнлә, төн урталарында, сакчылар уяулыкларын югалтып йокымсыраганда кызлар зонасына кыю сәяхәтләр ясап торганнар, кавышканнар, сөешкәннәр. Сәясиләр моны белеп, кызыгып вә көнләшеп яшәп ятканнар. Дөрес, мәхәббәт хисләренә чикләр юк, араларны ялгап хатлар йөрөп торган. «Канлы тиран дөньядан китте! Без илле дүртенче елда иреkkә чыгасылар! Очрашырбыз! Кавышырбыз! Бергә-бергә яшәр-без!»—дип бер-берсен дөртсендергәннәр.

Берзаман, холаның һәр бирмеш көнендә, офыкта өмет һәм сөнеч таңнары яралганда, һич уйламаганда хатын-кызлар белән бытовиклар арасына утлы зона кертәп куйганнар. Ике арага кысылган өч метрлык тасма-кишөрлекке сөрөп чыкканнар, тырмалаганнар һәм: «Кем дә кем бу аралыкка аяк баса—аңа үлем!»—дип язып кадаклаганнар. Төнлә ашык-пошык кылганнар бу эшнә, көнәшләре куенында эрегән ике егет-жилән кызлар зонасында бүленеп калган. «Менә! Күрегез!»—дигәндәй тегеләрне төпәли-төпәли үз урыннарына куганнар. Алдагы көннәрдә дөрләп китчәк канлы учакка ташланган төгә чырлар шул егетләр булган. Иртән колонналарны эшкә әйдиләр, ашыктыралар, авыз ачарга да ирек бирмиләр. Унсигез мең авызны томаларлык көч юк, тоткыннар бары тик шул эшәкелек хакында гына сөйләшәләр. «Ни булды? Кем уйлап тапты? Дөнья яхшыра, кешелексез жәза кануннары йомшый дигәндә, кем мондый катылыкны кертте?»

Яшьләр яңа кагыйдәне авыр кичерә, юанычлары, куанычлары булган хатын-кызлардан аерылырга теләми. Кич житә, караңгы төшә, өч егет сүз берләшеп, әжәл сагалап карасп яткан сөрүле кишөрлеккә—ут зонасына шуышып керәләр. Кара вышкаларда сагайган кара йөрөкләр егетләренчә өчәсен тин яралыйлар. Таңга кадәр гашыйкларның икесе үлә. Бу инде уен түгел! Уен төмамланганын ике як та сизә. Китә гаута, китә тавыш! Хатын-кызлар жылашалар, бытовик тоткыннар бүргәгә әйләнә, вышкага таба ташлар оча. Вышкага таш ыргытып кына яңа кануны боза алмыйсың, икенче кичтә яшөрөкләрдән бер төркем чөнечкеле чыбыклар бәйләнгән казыкларны суырып чыгарып, ут зонасына бәрәп керә. Үчегергә тотынган солдатлар өстәмә боерык көтеп тө тормыйлар, ут ачалар һәм тагын ике тоткынны каты яралыйлар. Унсигез мең бугаздан дөһшәтле авазлар өереләп чыга...

Зоналарның урнашу тәртибен, мөгаен, бутыйм. Югыйсә кемнәрнең кайда яшәп ятуын, ашык-пошык өтмәлләнгән ут зонасын көзгәгә сызып та күрсәткәннәр иде, онытылган. Шулай, мөхтәрәм укучим, буласы булган—буявы унган. Ике төндә дә мәет! Бу якта бытовиклар кайный, аргы якта хатын-кызлар кызган табага басканнар!

Күз алдында булып узган хәлләр, коелган кан сәясиләрен дә уяткан. Алар үзләренчә бүгенгә көндә кемнәр булуын, ил-көн алдындагы бурычларын хәтергә төшергәннәр: көрәшчеләрме алар, юкмы! Әйе, тормыш андый гыйбрәтләрен белә, нәни генә очкынан зур пожарлар кабына, ябышкан таш көрнәзләрен кузгатырга нәни генә хәрәкәт тә житә. Өч зона бер уй, бер теләк, бер максат белән яши башлый, рухи берләшә.

Унсигез мең тоткын эш ташлый, надзирательләр санын ишәйтеп, зонага солдатлар кереп тула, бөтен почмакларга офицерлар килеп баса, вышкалардан ут чәчәргә әзер пулеметлар карап тора... Бу юлы алар көчсез инде, ни янасалар да, капкалар ачык торса да вахтага бер генә бригада да бармый. Көчсезләр көчәя, хәлсезләр хәлләнә, куркакларга гайрәт инә.

Каяндыр юан-юан, бакыр бугазлы, майлы күзле начальство өерә килеп житә, тәҗрибәле, байтакны кичергән полковниклар, майорлар — эт жыбырлары.

Ике арада кискен әңгәмә башлана. Гажәп! Сәер! Могжиза! Сәяси тоткыннар кан коелышына китереп житкәргән зона турында сөйләшәп төрмәйлар, алар монарчы колак ишетмәгән таләпләр куялар, сүзне биеткән, янача югарылыктан йөртәләр. Әзерләнәп торганнар, шиксез. Беренчә нәүбәттәге сүзләр шундый: «Особое совещание» калыпплаган хаксыз-хөкем карарларын карау ни өчен бик озакка сузыла?! Ел эчендә зонадан бер-ике процент кына иреккә чыгарылган. Азат ителгәннәр дә илләрәнә кайта алмыйлар, алар калган гомерләрен бер нигезсез сөргән-нөрдә үткөрәргә мәжбүр. Мондый законсызлык, гаделсезлек, Сталин-Берияләрдән калган кимсетелү кайчанга калдык дәвам итәр?! Югары телдә сөйләшәргә өйрәнмәгән, әзерләнәргә өлгәрмәгән юан-юан полковниклар, нөзегрәк майорлар, лагерь башлыклары жинелүләрен танымасалар да, телләрен теңшәп зонадан чыгып китәләр. Аларның тел теңшәүләре тоткыннарның дөртөн арттыра, көч-гайрәт өсти.

Унсигез мең тоткын алдагы көннөрдә дә эшкә чыкмый. Жәлладлар шунда ук «контрчаралар» күрәргә керешәләр. Илдә монарчы очрамаган хәлнә яшереп тотып булмый — Мәскәүгә төшвишләр телеграммалар оча. Тоткыннарга килгән хатларны бирмиләр, посылкаларны тапшырмыйлар. Зона шифаханәсендә даруларны калдырмыйлар. Икмәк нормасын киметәләр. «Кем эшләми — шул ашамый!»

Аралар кискенлешкән саен тоткыннарның берлеге ныгый, көчәя. Нәтижә шул: өч зонаны аерып торган киртә-корталарны жимереп аталар, төрә баганасы булып утырган вышкаларны төртеп аударалар... Китә күрешү, башлана кавышу, төрлө телләрдә ирек, азатлык жырлары яңгырый. Лагерь хужалары хәлнең акыру-бакырудан узганын аңлыйлар, «песиём, песиём!» дип, коерыкларын бот араларына кыстырып, жаһилланып зонага үтәп кермәкчә булалар, кая ул, тоткыннар беркемне зонага уздырмыйлар. «Мәскәүдән прокурорлар, МГБ министры килмичә, арага беркемне кертмибиз!»

Өч зонага бер «хөздвор». Азык-төлек бар. Он-ярма, тозлы балык — мичкә-мичкә, өчөгән-күпчөгән булса да кәбестә дә житәрлек. Житәкчелек итәр өчен штаб оеша, штаб башында — чал чөчәле полковник.

Сакчыллык, тәртип нормалары билгеләнә, тоткыннар: «Мәскәүдән комиссия килми торып, зонага беркемне дә кертмибиз!» — дип белдерәләр...

«Мәскәү яклар! Мәскәү коткарыр! Мәрхәмәтле патша йолып алыр!» И Рәсәйнең беркатлы сарыклары!.. Унсигез мең ата баласы, арада кемнәр генә юк, Мәскәү вәгдәләренә мең тапкыр алданган, большевикларның көкрә каенын төрөгән мәхлуклар Мәскәү килер дә, Мәскәү коткарыр дип өметләнгәннәр. Мә, алыгыз, сарыклар! Мә, кабул итегез Мәскәү абзагызының мәрхәмәтен! Бер түгел, мең кат авызыгыз пөшсә дә, Мәскәү жимергән авызыгыздан һаман-һаман кара кан төкерсәгез дә, мәркәзгә ышануыгыз югалмаган беркатлы исәрләр! Әнә, азатлык дүндәрәчәк бөндөләр сезгә ирек алып килә!

Ийнәренә дәү-дәү йолдызлар таккан, симез түшләре орден-медалләр белән мул бизәлгән свитасын ияртеп, коерыгына яраннарын тагып данлы-шанлы, мәрхәмәтле мәркәздән, көттә начальник, министр галиҗәнаплары Рюмин килеп төшә. Аңларга, әзерләнәргә вакытлары мул булган тоткыннар штабы Рюминга баш китәрлек таләпләрне житкәрә. Күрчә, әй! Гажәп хәл: кичәге коллар, азатлык чәшкесеннән ирекнең саркытын

гына татып караган сөясилөр сүзлөрне ничек куертканнар! Бунтларны бары тик дөһшәтле жәза кулланып кына бастырып була дип инанган, шушы иманнарын күмме еллар эшкә ашырып гадәтләнгән мәрхәмәтсез комиссия өгъзалары бер мөлгә аптырап-тынып калганнар. Кара болыт булып укмашкан унсигез мең тоткын бер булып ирек, амнистия, кичерү таләп итә башлаган, Рюмин хәтле Рюминның да тез буыннары шыр-лагандыр, шәт!

Жәзачыларның жавабы бер, әзер, сыналган, совет хакимияте елларында һәрчак жиңеш китергән жавап. Һәм илле дүртенче елның июлендә, Сталин вафатына елдан артык вакыт узгач, унсигез мең кешене сындырырга бүтөн чара уйлап таба алмагач, зонага танклар бәрәп керә.

Адәмнәр көчсез, яклаучысыз, өметсез ата балалары төрле якка шашып-шашынып ташланалар... Тик кая борылсаң да үлем, әжәл...

Башта танкларны куркыту әмәле дип кабул ителә. Инде бусы тоткыннарның актыккы алданулары була. Танклар тоткыннар өстенә улап-ыргылып ташлана, сөякләр шытырдый, кан чөчрәп чыга. Кан ышандыра, хаксызга коелган кан адәмнәрнең зиһенен вә күзен ача... Ленин варислары тоткыннарны изә, сыта, танк чылбырларына иярәп адәм башлары төгәри... Илаһым, ирәү авазлары, каһәрләүләр күккә аша! Алдагы сафлардагы ир-атларның кырылуын күрә: «Бәлки безне аярлар бу жәлладлар?»—дип хатын-кызлар танклар алдына чыгалар, чылбыр асларына ташланалар. Сталин лачыннарын туктатыр әмәл дә, көч тә калмый. Танклар алты йөз тоткынны төгәрмәч чылбырлары белән сытып, адәм тәннәреннән тау өяләр. Сафлар чигенә, тоткыннар каушый, йөгәрә-чаба, сөрлегеп егыла. Танклар артына посып килгән, кан исеннән котырынган солдатлар тимер кискәкләре белән егылганнарны, исән калганнарын яралар. Исән калганнар баракларга кереп тудалар. Шуны көткән надзирательләр ишекләрен шартлатып биклиләр. Канлы туй дөвәм итә.

Бик астындагы тоткыннарга ике-өч көн ашарга бирмиләр, сусыз тоталар, энә күзеннән үткәрәп, кемнән ни дәрәжәдә гаепле икәнен якинча ачыклагач, этап арты этапка куалар. Кая кадәр илтеп житкәрәчәкләр фетнәчеләрне, кайсы подвал-карцерларда башларына житәчәкләр—моны әлегә берәү дә белми.

Чиләбе төрмәсенә шыллап тутырылган камералары энә шул Киңгир тирәсе тоткыннары икән.

Алты йөздән артык корбан—бу инде сиңа заманга ярашмаган бөет чыгарган өчен төбегә төшкән суыкны бөтереп төрмәгә тыгу гына түгел! Совет чынлыгында бер корбан чүп, ун корбан чүп өеме, йөз корбан чүмәлә, йөзләргә корбаннар гына кемнәндер күзә төшәргә мөмкин. Сөргеннәрдә, төрмә-зинданнарда жәфа чиккән, ирекле булуын зарыккан, мәркәзгә, Мәскәү өһелләренә ышанган адәми затларга житди кискәтү бу! Машина ватылып, арбаның кырык чөйләре кырылып бетсә дә, советлар иске юллардан—Ленин-Сталин салган канлы сукмаклардан баралар дигән сүз! Большевиклар нинди ысуллар белән власть башына килсәләр, шуларга тутры калган хәлдә илне бөйдә тотачак дигән сүз! Урысның акыллысы, урысның милли характерын азаккача аңлый вә аңлата торган зыялысы, үткәннән һәм бүгенгесен, алай гына түгел—киләчәген дә төшенгән остазым, мөхтәрәм Александр Васильевич Мерзленков йөз тапкыр хаклы булып чыга түгелме?! Большевизм кануннары илдә өстенлек иткәндә, илләрне, халәкларны Сталин-Ленин тоғълиматы йота барганда, адәм балаларына яхшылык күренәчәк түгел. Кояшлы көндә янәшәңдә йөргән күләгә белән бер икән ул безнең өметләр. Бар да ул, күзгә шөйләнә, юк та ул—тотып таянып булмый ана!

Әгәр бүген Чиләбе төрмәсенә килеп төшеп, иртәгәсен чираттагы этапка кусалар, мин бу гыйбрәтле вакыйгалар белән шулай киң таныша алмас, өметсез нәтижеләргә килеп житмәс тә идем. Тәкъдирдә язган булгандыр, Чиләбе күчеш төрмәсендә мин өч атналап ягтым, төрмә

шифаханәсендә дәваландым. Эш болайрак булды. Июль аенда, гадәтгәчә, яшелчә запаслары беткән иде Актаста. Кәбестә, өлгермәгән, чөгөндөр килеп житмәгән, бәрәңгене китерергә дә жыенмыйлар, имеш. Ни тәсирләсәң дә ашка үзән хужа түгел, ни бирәләр — корсакны шуның белән алдыйсың! Икенче көн Чиләбедә ятам, борынга кәбестә ашы исе килеп бәрелде. Озак та үтмәде камерага дәү, киң төплә юан корсаклы кәстрүл төгәрәтеп аш өлөшүче килеп керде. Чын кәбестә ашы алып кәргән! Бүтәннәр мыштырдаган арада мин бер калай табакны әйләндереп салдым да икенчесен сорап алдым. Елтыраган күзем ошадымы, аш бүлүче икенче табакны күздән тутырып бирде. Икенче табак та йок булмады! Корсак кап булганчы кинәндәм. Төн урталары життеме икән, сикереп тордым, эчнә бора, чыдар әмәл юк! Параша өстенә барып утырдым һәм төнката «әбәрәкәй сандугачы» булдым. Иртәнчәк чәйгә борылып карыйсы да килми, эч һаман борып-борып авырта. Беттем, дип өзгәләнем, әгәр шушы хәлдә этапка кусалар... Бурлар янына керсәң — эт итәрләр. Сукаларга тап төшсәң — муеныңны борырлар... Кизү офицерга ябышкак үлән булып кундым, тигәнәктәй ябыштым: «Жәтрәк табига күрсәтегез, юкса үләм. Жаным бугазыма менеп житте!» «Чыраң күгәрәп каткан иде», — диделәр юлдашларым. Кизү дә моны абайлагандыр, озакламый мине чакырып чыгардылар, барам бөксәеп-бөгеләп эчнә кысып тотып. Төрмә табибы утыз биш-кырык яшьләрдөгә ягымлы гына яһүдә икән. Эшнә коры тотты, анализлар алдырды, әйбер-караларымны жыештырдым да, өс-башымны чишенеп ташлап, ак күлмәк-ыштан киеп, шифаханә караватына сузылып яттым. Ниндидер ак төймәләр йоттырдылар. Һава бүтән монда, салкынча. Палата да иркен диярлек. Санадым, туғыз кеше ятабыз. Һәммәбездә бер чир дияр идем, тәрәзәгә яны белән терелгән караваттагы адәм күтөреләп карамады, эндәшмәде, тәрәзәгә карап яткан да дөшми дә, сөйләшми дә. Көндөзгә ризыкны ашарга да тормады, ахыры бу кешенең кайгы-хәсрәте хәттин ашкан, тамактан да язган бичара. Кичкырын табигә тагын палатага килеп керде, сырхауларның эчән капшап, корсак шәрифләренә басып карады. Врач — яһүдәнең халаты эчендә күлмәгенәң нык ерылган ачык изүе сәдәфләнмәгән икән. Эчнә капшап өскә иелгәндә озынча нык имиләр тирбөләп күзнә кисте. Ике яңагын да каплабрак торган бөдрә, коңгырт чөчләрә тия язып битне иркәлиләр, хушбуй исәннән баш әйләнә, хыял дөньясына өстерәп күз йомыла. Ул исә авыру-тоткынның туймастай комсызланып ике ими арасындагы сихри ерыкка чумарга әзерлеген күрәп рәхәтләнеп көлемсери. Аның тол калып ирсез яшәгәннән беләләр, биш яшьлек кызы өбисе янында Мәскәүдә калганын да телгә алалар. Яңа кәргән тоткын кыска вакыт эчендә сөйкемле табигә хакында әллә ниләр беләп бетерә. Врач артыннан ишек ябылуга палата жанлана, күнелләре боеклар, тешләр дә ашыгып-кабаланып аның кулының йомшаклыгын, каралжым ими башларының чәчрәп торган ядрәгә ошаганлыгын бер-берсен бүлдерә-бүлдерә, фикерләрен төзәтә-төзәтә озаклап, авызлары тәмам кибеп корыганчы гәпләшәләр. Бөтенесен белә палата, фикер-бәя үзгәрми, ул бүтәнгә чирлеләрдән иртәгәгә күчә. Палата белмәгән бер генә сер бар! Нигә шулкадәр үз итә табигә тәрәзә яны мокрытын? Электән танышлармы? Иртә-кич кагылмыйча калмый, көндөз дә кереп чыккалый, дип, палатага элегрәк кәргән иптәшләрем сәерсенеп, берәз куркып, өз генә шикләнеп сөйләделәр.

Мин аны кичен, соң гына күрә алдым. Күрдәм дә үзем дә сизмәстән кычкырып жибәрдем: «Дима!» Сөөндөмме, гажөплөндөмме, белми калдым, ябынган юка одеялымны сөйрәп аның янына барып життем. «Дима, син дә монда икәнсең!» Сергей Курский иде бу кеше, Актаста Абдулла Али-казы белән ризык бүлешкән, сүзсөзлөгә, серлелегә белән мине һәр даим кызыксындырып килгән табышмак-кешеләрнең берсе, иң сәерә иде. Актаста хушлашканда: «Онытма, бәлки күрешербез!» — дигән адәм. Менә, очраштык та! «Киң, киң!» — дип никадәр зурласак та дөнья

тар ул, тар! Дима элеккедән биш өлеш ябыккан, изүеннән шыр сөякләре шыраеп күренеп калган, суырылган яңаклары арасында чөлди томшыгы булып борыны гына калкып тора. Кара күзлеген югалтканмы, әллә бүген йөзен яшерүне кирәк санамаганмы, мин аның эчкә үк чумган кылчы карашлы күзләрен күрәп бөтенләй каушап калдым. Булса да булыр икән бер каравы белән тере жаннарны жиргә сәңдерә торган күзләр!.. Дима минем киң жөйгән кочагыма керергә ашыкмады, арык, сап-салкын кулы белән миңа ябышып торды да арты белән борылып ятты. Якын кешең артын төбәп куя икән, аптырашта каласың, ана карата бер-бер хаталык кылдыммы әллә дип көяләнәсең. Уйлыйм, уйлыйм, танышлыкны ары сүтәм, бире чорныйм, бер генә дә ялгышымны таба алмыйм. Ул кичтә без адәм рәтлө сөйләшә алмадык, икенче, өченче көннәрдә дә Дима миңе үзенә якын китермәде. Хәер, палатадагы берәү белән дә сүзгә кермәде бу куркыныч карашлы кеше, балкып-елмаеп килен кәргән йһүдгә дә юньләп жавап бирмәде, нидер мыгырдады, йә булмаса очлы ияген тегеләй-болай кагып, үз хәлен аңлатты. Дима эч белән азапланучылар арасында ятса да, бездәй алмаш-тилмәш бәдрәфкә йөгәрмәде, аңа даруларның да бүтән төрлесе элгә иде. Моңы барыбыз да күрәп тордык, чөнки табибә Рахиль белән Дима арасы безнең соры тормышка әз-мәз ямь, серлелек өстәгән булганга, күбрәк алар хакында гыйбәт сата идек. Диманың карашы жылынмаганга, мин аның янына барып йөрмәдем диярлек. Өч көн үттеме икән, дүрт үкме, ул кулын аерым бер мәгънә белән изәп, миңе үз катына чакырды. Аякларын бер кырыйга тартып күчәрәп утырырга урын әзерләде. Утырдым. Дима чалкан ятты, озынча бармаклары арык кулларын баш астына ипләде һәм усал, төпсез кара күлдәй күзләрен түшәмгә төбәп, үзе сөйләшә башлады. Аңладым, аның тынгысыз жанын биләгән уйлары тышка чыгарга ашыкынып егетне тинтерәтәләр, ул хәзергә мәлдә кем беләндер аңлашырга, бушанырга тели иде, ахры.

«Донья йөзендә бара торган үзгәрешләр, чарпалышлар, халыклар язмышын әрле-бирле китерә торган дулкыннар, хәтта ки, аерым кешеләренчә язмышларын кинәт борып жиберә торган мизгелләр — берәвесе дә очраклы барлыкка килмишәр алар. Жир шарының гамәлләре белән Галәм идарә итә! Һәр үзгәрешнең башы — Галәм! Утызынчы еллар башында Калуга каласында Чижевский дигән галим яшәгән. Ишеткәннең бармы бу исемне? Юк шул менә, береgez дә белми аны. Донья Чижевскийны онытты. Ө ул социаль күтәрелешләрнең, әйтик, бунтларның, сугыш вә революцияләрнең алдан санап куелган, алдан билгеләнгән Галәм кушуы буенча, күк кануннарына буйсынып яшәвен исбат итте. Циалковскийның шәкерте иде Чижевский! Боек шәхес! Галәм өстенлек итә безнең тормышта!.. Чижевский, күк кануннарының үтөлешен хронологик таблицалар ярдәмендә исбатлап, китап та бастырып чыгарды. Мин гомерем буге шул кануннарға ышанып, бөтен барлыгым белән Чижевскийга табынып яшәдем. Һәм Жирдә бара торган хәлләрнең ныклы эзлеклелеген күзәтеп, байтак нәрсәләргә аңладым. Октябрь революциясенең урыс милләтен тар-мар китерәчәген күптән аңдыйм инде мин. Ни өчен илләр арасында Рәсәй беренче нәүбәттә Маркс, Энгельсларны пәйгамбәр итеп сайлады?.. Чөнки Галәм тәэсире белән егерменче гасырда урыс милләте һәлак булачак.. Ленин тәгълиматы бит ул тапкырлау жөдвәле сыман гади, аны ятлап аласы гына бар... Гомумән, ялган сүз халыклар аңына тизрәк барып сәңә. Хакыйкәтне аңлаудан бигрәк, аны кабул итү ифрат кыен нәрсә... Күк, Галәм белән арадашыкка кереп, Хакыйкәтне аңлау вә аңлату бик өз кешеләргә генә бүләк ителгән. Шуларның берсе мин идем... «Минем гомерем», дип сөйләү хокукы картларга гына бирелә. Кемнең ничә яштыгә картаюын кем санап чыгара ала? Лермонтов егерме жидедә вафат була. Карт була инде ул чакта боек шагыйрь. Ул үзенең тууын аклап, Жирдәге миссиясен үтәп бетергән. Картаю шул түгелмени?.. Минем исәпләүләрем буенча Жир шарын

төгәрәтәп учында йөрткән канлы тиран вафатыннан соң озак елларга тынычлык, бәхет килергә тиеш иде. Менә Кингир, Жизказган мажаралары, күз алдымда йөзләгән гаепсезләрнең үлеме мине көтөлмәгән гажәп уйларга китерде. Ленинизм — кабул итәсеме, юкмы — Рәсәй халыкларын укмаштырып, көчләп булса да ышандырып яшәде. Галәмнән килгән боерык белән төзелгән сыналу дәүләте, ниһаять, жимерелде... һәм мин Галәм боерыкларын аңламас дәрәжәгә килдем. Жир шарында һәммәсе буталды. Гади кешеләр, гади адәм уллары, бүгеннән соң ничек яшәр? Гадиләр күпчелек, ә менә аларга **терәк** булырлык нинди иман, нинди кануннар калды? Галәм ни өченгә сынау арты авыр сынау жибәрә?.. Әллә ул Жирдә яралган тереклекнең үзе көткән нәтижеләргә ирешә алмыйча бозылуларына нәфрәтән белдерәмә?.. Теләсәң, теләмәсәң дә, ленинизм иман иде бит. Аңа ихлас күнелдән ышанган, тормышларын багышлаган, гомерләрен Жәлләмәгән гадиләр өз идеме әллә! Безне жәзалаучылар арасында да күнелләре бер чакта да Сталин кануннары белән тулаем ризалашмаган яхшылар булмадымы? Бар алар, булырлар да. Рәсәй хәтле зур, дөньяның алтыдан берен биләгән чуар илдә иман алыштыру ансат булмас. Жиргә фәрештә киemenә төренгән иблисләр, адәм кыяфәтенә кәргән жен-пәриләр чыгар. Алар гади адәмнәргә генә түгел, фәрештәләргә дә азындырыр... Галәм ник кизнәе безләргә?! Нигә жәзаларның яңадан-яңасын уйлап табып, безнең юлга чыгарып куя. Безне азиатлар сакласа да, танкларда урыс егетләре утыра иде! Без кысык күзле азиатларга танкларны ышанып тапшырмыйбыз... Урысны урыс изә торган заман киләме әллә?.. Кайсы якка карап чукуныр рәсәйеләр?..»

Дима арышмы, әллә фикирен жыепмы, берәз тынып торды. Аннары шул ук зәгыйфь тавышы белән сүзен дәвам итте:

«Конфуцийны ишеткәнәң бар, чамалыйм... Ул барыннан да бигрәк әхлак кануннарының өстенлеген дәрәс дип саный. Ә ленинизм үз сәясәтән дөньяның барлык әхлакый кануннарыннан өстенгә чыгара. Алда безне теләкләрнең чиген белмәгән, ул чикне санламаган куркыныч буын көтмиме?.. Сталин вафатына без зур өметләр багладык. Хәзер беләм, күкләр буталды, Рәсәй язмышын билгеләгәндә Галәм дә саташып куймый микән?.. Рәсәй халкына нинди кануннар Терәк була алып?! «Черек агачтан асыл сурәтләр юнып булмый»,— дигән Конфуций. Ә Рәсәй черек агач түгелмени?..»

Диманы безнең палатада озак тотмадылар, этапка кудылар. Рахиль керде, күз яшьләрен яшереп тормады, Диманың колагына ниләрдер пышылдады.

Диманың кем булуы минем өчен әз-мәз ачыкланса да, Рахиль белән алар арасы мәңгелек сер булып калды. «Икесе бер мәктәптә укыганныр икән! Яшь чагында бер-берсен яратышып йөргәннәр, хәзерендә Чиләбе төрмәсә аша үтәп барганда врач аны этаптан алып калыр өчен генә шифаханәгә салган. Югыйсә бик куркыныч жирләргә куалар икән Кингир бунтовщикларын!»— дигән сүзләр дә йөрдә. Мәгәр боларның дәрәсләгән раслый торган дәлилләр минем кулымда булмады. Карантин срогымны төмамлагач, мине Казанга озаттылар. Черек күлдә ялгыз башым бер камерада утырып, яна тикшерүче белән күрешкәләп, Актас якларына мин ноябрьдә генә кайтып төштем. Узышлый тагын Чиләбе төрмәсенә тап булдым. Камералар бушаган диярлек иде, Кингир батырларын төньякка куып бетергәннәр. «Һәммәсен баржаларга төяп тутырганныр да Ванин бухтасына кертеп батырганныр»,— дигән куркынычлы хәбәрләр йөрдә.

Ник булмасын, булгандыр! Инде Галәм, табигать кануннарын бозып бетергән Рәсәй халкына ачулы икән, ниләр генә кыланмагандыр ул?.. Һәм ниләр кыланмас әле?..

Күргәннәр инде артта калды, алда күрәчәкләр булмас дип кем әйтә алып?!

*Максатка ирешер өчен кан, тир вә күз
яшьләре түгәргә кирәк.*

УИНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬ

Нөнәр иясе, эшлекле егет, сау-сәламәт замандашым, гомере буюкырга, белем алырга тартылган Киев шәһәре студенты, камил акыллы, дөньяның унын-сулын бик яшьли аера алган, чиксез хәтерле, йомшак табигатьле, ярдәмчел Иван Семенович Велягурский зонадан чыга да Кара дингез буена, әтиләре янына, мәшһүр Херсон каласына юнәлә! Караганда якларын, даланың зәһәр жилләрен, кырыс, һич елмаю белмәс табигатьне каргап кайтып киткәндер Иван! Жанында сүнмәс ут йөртә торган хисле, уйлы зат! Аның Херсон-Киевләрен, минем Казан-Баграж тиреләрен сагынмаган, телдә тибрәтмәгән көн булдымы икән?!

Ни гажәп, һич аңлашылмый: егет аякларынан корыч богауларны салып ыргыта, туган төбәге белән тиз-тиз сәламләшә дә, үз иреге белән Караганданың 19 мәхәлләсен төзәргә дип коллык кичергән түгәрәгенә әйләнеп кайта.

Ни булган? Нинди сәбәпләр юлыннан һич тайпылмас кебек күренгән егетне бер мизгелдә үзгәртеп куя? Жөн-пәриләр эшмә? Хоша фәрманмы? Ул үз илен, үз иле Иванны танымаслык хәлгә житкәннәрме?.. Үз ихтияры белән кырыс Карагандага кайтып төшкәч, нигә ул бер хат кисегә дә язмады? Аның каһәрле мөйданга кайтып төшүен тынгысызлыгын жүймаган мөхтәрәм Эскандер Даирский гына хәбәр итте. Төрмәгә кергәч адәм уллары үзгәрә, бусы аңлашыла. Иреккә чыккач та танымаслык үзгәрерлек нинди сәбәпләр сагалый безләре?!

Сизәсездер, мин аңламаган булып чак кына кыланам. Иван язмышын уйлап та жаным сыкраганын сиздерәсем килә. Ирек — беренче мәлдә сәяси тоткыннар өчен фажига да ул! Утлы таба ул, бастың исә пешерә, сикертә! Мин житәкләгән бригадада латышлар байтак иде, арадан тагын берәүне — адәмнөрнең чын зыялысын, укымышлы, затлы гаиләдә төрбияләнгән Виестартс Розитисне яратып, зурлап телгә аласым килә. Сүздә сак, төрмәчә ягымлы, үтә кешелекле, йомыш-юлың төшсә кире борып чыгармас Виестартс вак-төяк зарлардан өстен булды, бала-казаларның авырына баш бирмәде. Латышларның мәшһүр әдибе Павел Розитның улы иде Виестартс. Балтыйк буйларына юл төшеп «Юрникс» атлы санаторийга барып урнашуга белешмәләр бюросына чаптым, дустымның адресын алып, жәмәгатем Нәкыя белән Розитисларны эзли киттек. Риганың Засулаукас бистәсендә яшиләр икән дусларым, Шан-петер урамында. Эзләп таптык, күрештек, сөенешеп кавыштык... Виестартсның хатыны Тамара Эдуардовна да Сталинның ун еллык бүлгән «тутырып чыккан», кече күнелле, кунакчыл, юмарт ханым иде. Өйләрендә булдык, рәхәт жирсенгән жаннарны алай гына конандырып булмады, алар безне дингез култыгы өстенә атланган «Юрас перлос» ресторанына алып бардылар, үз ягыбыздан хужаларны «Рига» ресторанына дәштек. Балаларча сөенештек, кам-мәмер килгәнчә сыйландык. Бу көннөрне күрербез дип кем юраган?! Бергәләп фотоларга төштөк, соңра хатлар алыштык. Иван да, ирек зарыккан бүтөннәр дә шушы татлы мизгелләргә кичергәндер!.. Рәхәт чиккәнне почмак артынан кара шәүләләр сагалаганын онытырга ярамый кичәгә сәяси тоткыннарға, ярамый!.. Виестартсның 1965 елның 28 июлендә язган хатында ошбу хәбәрләр бар:

«Сессияне тәмамладым, котлагыз, хәзер мин бишенче күрс студенты! Практикага жөйгә Кавказга тәгаенләделәр. Бер айга! Грузияне, Әрмәни-станны, аннан соңра Кырымны күрәм икән дип йөрәм. О, бәхет!... «Яшь-

легем» тагын юлыма аркылы ятыр дип кем уйлаган? Үткөнне искә төшерергә жай чыгып кына тора. Әрмәнистанга, чик зонасы тарафларына керү өчен рәхсәт артынан күпме чабарга, күпме көч исраф итәргә туры килүен белсәгез!.. Язмыш елмая гына дип көтәсен.. тешен ыржайта!»

«Яшьлегем» дип сак кына кагылып үткөн Розитис, сакланьрга өйрәтелгән сизгер жан! Көннәрдән бер көнне аның белән дә арадашлык кырт өзелде. Елмаю артынан чираттагы теш ыржаюы килдеме? Их-тимал, бик тө ихтимал!

Хатлар язышырга нык вәгдәләшкән Гавриил Николаевич Покуль да язмады, Киевкә кайтты да шым булды егет. Виктор Захарченкодан, Дарий Николайдан, Эдуардс Бринклистан, Болеславс Мезистән хат-хәбәрләр көткән чаклар бар иде. Арча ягы егете, ягымлы, кешелекле якташым Әхмәтзия ниңә авызын ачмады?..

Мәскәүдә Китабым чыккач, Сергей Сергеевич Козлов-Куманский мине элlep тапты. Әгәр «Өч аршын жир» повестена ялганып, туган ягымда ыгы-зыгы башланмаса, фөкыйрегез куркынып-сагаеп калмаса, «туганым!» дип өзелеп йөргән, зонада чакта остазларымның берсе булган урыс егетенә язмас идемме мин?! «Яшьлекне, төрмә юлларын» хәтергә төшерсә килми, аларны онытасы, алардан калган авыр тойгылардан мөнгегә котыласы килә! Үткәндөгә юлдашлар белән хат языша башладымы, һөммөсен искә төшерергә, кабат шул тормыш хәлләренә уралып яши башларга мөжбүрсен. Язышу—куркыта да! Кулы озын аның совет властенң, нык аның жәза өчен генә яратылган бармаклары. Миллионлаганнар белән кети-кети уйнаган ул тырма-куллар тагын муенына сарылса?.. Алай дип уйламасаң да, төрмәләрдә озак утырып чыккан коллар, хокуксызлар ирексездән сагаялар. Әнә шул курку-өркүләр, сагаюлар хат язышулардан тыйды безне. Яши-яши, уйлый-уйлый мин әнә шундый каттый нәтижәгә килдем. Большевикмның кара түрөннән, коллык утырмасыннан кайта алганнарны урыннарда сагаеп, ятсынып, чит итеп каршыламадылар дисезме?.. Иректә калган мыштыбылар, халык язмышын яклап сынар сүз әйтергә кыймаган ялпы-ялагайлар мин кайтканда майлы буткалы урыннарга менеп утырганнар иде инде...

Тукта, мөхтәрәм укучым, минем белән бергә уйлан! «Миңа гел-гел аяк чалдылар!»—дип тыңышланып сыктарга жыенмыйм. Үземне олы бер шөхес итеп тө танытмыйм, агы да, карасы да үземнеке. Мин аларны онытырга да, ташлап калдырырга да базмыйм. Кирәкми дә. Әмма кайткан мәлләрдә генә түгел, хәзерен дә кемнәрнендер ук атып, түбәнәйтергә тырышып, шул мәлдә үзләрен күккә чөяргә маташкан салам сыйраклар барлыгын да искөртеп үтәм!... Әле шушы романнны язган чорда да шагыйрь булып саналучы салам сыйраклардан берәвесе урам сасытып: «Жинаятьче син!»—дип бакырган иде. И адәм уллары, адәм уллары! Күпме тискәре сыйфатларны иннәребезгә төяп кояш батышына төбәп үрмәлибез без! Иннәрдә фәрештәләргә урын калмаган, шуның өчен яктылыктан, кояш чыгышыннан шүрлибез! Адәм улларының гасырлардан гасырларга килгән үзгәрмәс вә мәңге китмәс асыл сыйфатын безнен эрага кадәр үк ап-ачык билгеләсәләр дә, без үзгәрмәдек. Мәшһүр мәсәлчә Федрның «Ике букча» исемле мәсәлен юлын-юлга тәржемә итеп үтәм.

Юпитер адәм улларына икешәр букча төгаенләгән:
Кылган гөнаһларын һәркемнен жилкәсенә асқан.
Бүтөннәрнен язык йөген алга—күз турына элгән.
Нәтижәдә, без үз гөнаһларыбызны күрмизгә гел.
Кешенекен саный калсак, без—явыз хөкемдарлар!

Адәм балалары кешедән гаеп табарга оста, без барыбыз да хөкем кылырга, кемне дә булса түбәнәйтергә яратабыз. Кемне булса түбәндә калдырып, үз буен калку итәргә тырышу—безнен төп гамәлләребезнен

төбө түгөлмө элде? О, бүтөннөрнөн гамәлләре безгә ятышмаса, юлыбызга көйсезрәк булса, чынмы-ялганмы ул, тикшереп-эзләнеп тормыйбыз, бу бичара өстөнә лакан арты лакан шакшы су коя башлыйбыз. Гомергә томшыклары ныгаймаган аксак тукраннар да, чатан саесканнар да телгә килә. Түбәндә, чүшлектә жим типкән йонсыз әтәчләр дә бөркет булып канат кага башлый. Уйлыйк, дәвер корбаннары булган сәяси тоткыннар-га, хатын, бала-чагаларыннан аерылып, эт жиккән якларда, ком-таш далаларында жык татыган кемсәләргә мәрхәмәтләрәк булайык.

Мин белгәннән бирле анда сугылып, монда авышып йөрөп һич эш кыра алмаган берәү, миңем адреска кара уклар ява башлаган мәлләрдә бүксәсен киереп, бүксә белән дә мине өркәтергә теләп, болай дигән иде: «О, мои мальчики рвутся к архивам КГБ!» Урысча әйтте, урысчаның катырак төшәсен үзләштергән! «Мальчики» дигәне миңа «штурмовики» булып ишетелде. Татарның «фиореры» булырга омтылган ярым надан бу бәндәнән бар теләкләренә юл ачылып китсә, аның ниләр кыландырачагын күз алдына китерү дә кыен. Архивлар ачылып, анысы киләчәк эше, буыннар алмашынсын, архивларга сәен калган канлы вакыйгаларны укырлык сабыр хәлгә килик. Әгәр без бүгеннән архивларны каерып ачып ташласак, һәлак булганнарның бала-чагаларын, оныкларын талаштырып бетермәбезме? Татар фиореры утыз жиденче, илленче елларга бөрөп кереп, татарларны тагын бер кат хөкем итәргә ашкынамы?..

Без барыбыз да жинаятчел гасыр жимешләре. Без бик күп мәрхәмәтле, шәфкатьле сүзләренә онытып бетердек, явызландык.

«Аллаһе тәгалә тарафыннан бирелгән мөмкинлек вә аның кабул итә торган илаһи бөеклеге — Тәүбә булыр», — диелгән Ислам йолаларында. Гөнаһлылар кат-кат Тәүбәгә килгәндер, тезләпнән Ходасыннан ярлыкау сорагандыр. Урыс дөньясынан бер мисал китермәсәм, татарларны, кан кардәшләремне ышандырып бетерә алырмынмы? Урысның мәшһүр әдибе, гомере буге дөнья әдәбе сагында нык торган Даниил Гранинның фикри язмалары бу:

«Биләгән урынынан үз ихтиярың белән китү — гаебенең таңу гамәле дә ул. Бездә бу сүзгә өнәмиләр диярлек, кулланмыйлар да. Гаеп таңу коммунистларга хас түгел. Үз гаебене кичерүне сорاپ үз-үзенә баш оругына житми, кичерүне бүтөннөрдән үтәнергә кирәк. Тик менә кемнәр алар «бүтөннәр?!» Күптән түгел Ленинградта, «Перестройка» дигән клуб утырышында бер ханым сүз сорады. Ялгышмасам, фамилиясе Жуковская иде аныч. Дулкыланудан тотлыга-тотлыга ул үз гомереннән бер мисал китерде. 1949 елда Жуковская шәһәрбездәгә бер югары уку йортында аспирантка була. Бервакыт аны укугучы ханымнарда берәү читкәрәк дөшөп ала да комсомолитларны фашистчәк утырышта профессор Бахка каршы чыгыш ясарга куша. «Ныгытып әзерләндүдән дә сәхнәгә чыгып бастым. Ил кайшы, сүзләр житәрлек, сөйлим — ул чәчәм!.. Шулкач күзем икенче рәттә башын кыгайтып утырган профессор Бахка төште. Йотылып, исе китеп тыңлый карт! Ике көннән профессор вафат булды. Шул көннөрдән бирле тынычлыгым югалды, жаным бөргәләп! Бүгенгә чыгыш-тәүбәгә мине «Советская Россия» гәзитендә басылган Нина Андрееваның мәкаләсе этәрде. Нина Андреева шул чактагы эш — гамәл ысулларын аклап кына калмый, ул шул заманнарда кабат кайтырга өмид! ...Ә мин, ул заманда без татыганнарны татып күрмәгез, абай булыгыз, дип яварам.

Шул рәвешләрәк сөйләде Жуковская. Аның тәүбәсе миңдә олы хөрмәт хисе уятты. Ул мөнбәрдән төшкәндә залда тын-тын һәм бөтен кешенең хөрмәт тулы күзе аңа төбәлгән иде. Аның хәлен дә, үз хәлебезне дә без бик авыр кичердек. Мин гомеремдә беренче тапкыр халык алдында ихлас тәүбәгә күлүне ишеттем! Без вәждән хөкемненнән һәм намус газаларыннан куркудан читләштек шул. «Иңжил»дә мондый хакыйкат бар: «Тәүбәгә килгән языкчылар тугры яшәүчеләрдән өстенрәк», — диелгән анда. Тугры яшәүчеләр дигәннәрне без беләбез! Теге заманнарда һич

пычранмаска тырышып, шыпырт кына посып утырдылар алар! Бер гамәл дә кылмадылар! Иван Трифионович Твардовский абзасы хақында хатирә-ләрен бастырды. Үкенечләр вә тәүбәгә килүләр бар анда. Гаебен сизү гомере буге кимергән аның жанын! Тәүбәгә килгәннән бирле ул инде намусын ялганга бер чакта да этәрмәгән! Хәтер хөкеме аша ул үзенә намуслы яшәүнең иң аяусыз, иң югары хөкеменә тапшырган.»

Даниил Гранин. «Нева» журналы, 1968 ел, 11 сан.

Гомумтатар милләтенә бердәм кабул итеп, һәммәбәз дә ышанырлык уллары күп түгел. Шунамы, әлегәчә мыштыбыйлар сүзе һаман алда йөри, гомерләре дәвамында милләт язмышы өчен кыл да кыймылдатмаган, безне изгән-сүккән мәлләрдә иреннәре ачылып сүз катмаган, хатыннары итәге астыннан танауларын да чыгармаган мыштыбыйлар, хөрәсәннәр хәзерге чор бәрәп төшереп бушаган пьедесталларга менеп басарга өзерләр!

Буыннарның буыннарга мөнәсәбәте хақында фикер йөрткән Михаил Глинка дигән язучының сүзенә дә колак салыйк әле, мөхтәрәм укучым!

«Юк, юк! Бүгенге яшьләр генә түгел иллә яшьне тутырганнар да дәһшәтле 30, 40, 50 елларда, допрос алганда ныклык житенкерәмәгән тоткыннарны хөкем итә алмыйбыз! Безнең буын андый сынауларга дучар ителмәде, жәлләдларга кулга төшкән тәкъдирдә безләрнең нинди булыр икәнән әйтә алмыйбыз. Синен, минем яки өченче берәүнең бер үк бармак буыннарын ишек ярыгына кыстырып өч тапкыр сындырганда-изгәндә чыдар идекме без, юкмы — моны белү читен, мөмкин дә түгел. Әгәр сезне шулай изсәләр, сытып изсәләр, теләсә нинди кәгазьләргә кул куймас идегезме? Бүтәннәргә яла якмыйча калыр идегезме? Уйлагыз: үз-үзегезгә нык ышанасызмы? Бүтәннәргә ышанасызмы?»

— «Нева» журналының алтмыш сигезенче елында, өченче санда басылган бу уйланулар.

Булган, чорның шундый мәхшәр көннәре булган, Черек күлдә йөздән артык адәм улларын атканнар. Бу процессны күз алдына китерү мөмкин түгел! Нинди уйлар иярәп төшкән алар белән канлы подвалларга? Соңгы минутларында күнелләрендә уйларның кайсысы туып үлгән? Һәр жан тәннән үзенчә аерыла, шуның өчен бу бичараларның актыккы уйларын бер Ходабыз үзе генә белә. Мәшһүр режиссер Всеволод Эмильевич Мейерхольдның үләр алдыннан иң мәшһүр палач, ленинизмга нигезләп канлы террор гамәлләрен тормышта үткөргән теоретик Вышинскийга юллаган хаты сакланган. «Тикшерүчәм Родос сул кулымны сындырды, унын — беркетмәләргә кул куяр өчен генә сау калдырды. Мин жәзалауларны һәм түбәндәкләргә күтәрә алмадым, ул сидегемне эчәргә мәжбүр итте, мине, өлкән кешене идәндә мукәләп йөртте. Мин күрсәткәннәргә ышанмагыз!»

Мәшһүр кешенең соңгы сүзләрен бүгенгәчә китереп житкергәннәр, саклаганнар. Ә Черек күл төрмәсеннән берәр заманда бер-бер хәбәр яшерен юллардан дөньяга үтеп чыга алдымы икән? Юктыр. Жәлләд-палачларны әллә кай жәһәннәмнән чакырып китермәгәннәр, хөкемдарларлар шул ук — большевиклар, коммунист-түрәләр. Рәис капитан, Югары совет депутаты, орденлы коммунист Михайлов. Күрер-күзгә үтә юаш, тыйнак, кешелекле (аны шулай дип тарихка татар әдилләре беркетеп үткән!) Галей Афзалетдин угылы Динмөхәммәтов! Әдәбиятны-сәнгатьне яратучы бәндә. Академия театрында «Зәңгәр шәл» спектакле барганда, Динмөхәммәтов Югары советның кичке утырышларын бүлеп, депутатларны ияртеп «Зәңгәр шәл»дәге качкыннар сәхнәсен карарга алып бара икән. Кәрим Тинчуринны хөкем иткән кәгазьләргә дә ул имза салганмы дип белештем, юк икән... Явызлыгы аңа ук барып житмәгән!

Бүгенге көннән үткәннәргә ашыгып кайтып, кемнәргәдер хөкем чыгарырга әзер фюрерлар уйланын: әле Жирдә яшәү төмамланмаган, адәм баласы ни тырышса да зәңгәр шарыбызны орбитасыннан чыгара алганы юк. Рәсәй — көчле вә явыз ил таркалмаган, сак вә уяу булыык, без

кичергән бала-казалар, төрлөнөп, өр-янадан бүтөн төсмерләр алып, көнгә чыкмасын! Әле Рәсәйдәге бер халык та бүгенгедән гыйбрәт алып киләчәккә терәк булырлык иманга килмәгән!

Бөөгөбез Фатих Әмирхан гасыр башында ук безне кисәтеп куймаганмыни?! «Кыланчыклык, шпионлык, сүз йөртү, яла ягу, юк гаепне бар итү, көнчелек, начар уйда булу, Корьәндә кискен рәвештә тыелган» кара сыйфатларны үз замандашларында күрөп, бу яман хәлләрдән арынырга чакырып өрән салмаганмыни?.. Гасыр үтөп бара, офыкларда «коммунизм кыры» түгел, «жен-пәриләр тусе» шәйләнә. Сергей Курский борчылган хәлләр күз алдында: күкләр бездән өмет өзмәдеме икән?! Кая барабыз?!

Мөхтәрәм укучым! Берүк син мине ялгыш аңлама: власовчыларны, бандеровчыларны, Балтыйк буе көрәшчеләрен жылы караш белән язып үтсәм дә, алар арасында Иблис мәлгунь фатыйхасы белән яралган, гонаһлы кан дәрәсында йөзәргә генә остарган монафыйклар, мөртәтләр, жасуслар барлыгын да истән чыгармыйк! Кешелек төркөмнәре, кайсы милләтләрне укмаштырып яшәсә дә, бер чакта да Тәңре теләгән сыйфатларга ия була алмый! Бер чакта да! Галәмнең ком бөртеге — Жир шарында Иблис барында адәмнәр бер чакта да Иманга килеп бетәчәк түгел.

Хатирәләремне ныклап актарырга, барларга тотынганчы 1989 елның августында мин Караганда-Актас төбөгән янә урап кайттым. Бу юлы инде үз ихтыярым белән, ашкынып-ярып бардым Жир шарының минем байтак гомеремне йотып алган ноктасына. Сәфәр чыкканчы ук үз күргән-нөрәмне, кичерешләремне, хәлдән килгәнчә язу турында уйлана башлаган идем. Актас бистәсенә, кирпеч заводларына, Волынка таш базына барып кайткач моңарчы күнелне әйдәп, кымыржытып торган уй-фикерләр йомгакланды. Атна дәвамында кабынган яна уйларның иң гажәбе, һич көтелмәгәнә шул булды: чөнечкеле тимер чыбыклар белән аркылы-торкылы телгәләнгән, коммунист-түрөләрнең иң хәерсез жәза урынына йөләнгән далалар үзгәргән, зоналар югалган, бу төбөк түрләренә Рәсәйнең бөтен якларыннан яна адәмнәр килеп тулган һәм шушы бәхетсез ата балалары бу жирләрдә кайчандыр канлы өермәләр узганын бөтенләй белмиләр дә икән! Лагерьлар бар иде монда, мин шул зоналарда хөкүксыз бер каторжан булып йөрдем дигәч, ышанмыйлар! Кеше гомере кыска, тарих кабалана, катлам өстенә катлам өя. Хәтер аңа караганда да кыскарак, ул әнә шул катламнарны ашыгып-ашыга оныта. Әгәр без белеп үткәннәр әз-мәз генә булса да кешеләр хәтерендә сакланса, бүген, егерменче гасыр азагында илләр-иллөргә яу чабып канлы бәрелешләр, милли тарткалашлар туып, ишәеп торыр идемени? Хәер, хакыйкәт бер, хакыйкәт үзгәрми, бер буын да, халаскларны жыйган бер төркөм дә тарихтан **гыйбрәт** алып яшәми. Тарих адәм улдары өчен мәзәк кенә! Тарих белән кызыксынырга, аның ачы сабакларына күз салырга өндәгән фән, әдәбият, сәнгать гап-гади мавыгулар вә юаныч кына.

Шулай уйлап, өкрөн генә Актас кирпеч заводыннан элгәре без яшәгән, зона таралып урнашкан калкулыкка менеп барам. Ике ара конвой озатканда бик ерак кебек тоела иде. Әкрөн атлап та кай арада менеп житкөнмен! Без яшәгән баракларның эзе дә юк, каккан казык та калмаган ичмасам! Ниндидер ят, башаклары үткән чөнечкеле төбәнәк үләннәр генә уйдык-уйдык шымыеп утыралар. Без калдырган эзләрнең авырлыгын күтөрөп өскә калкына алмаганнармы алар?! Икешәр катлы кирпеч өйләр дә кыеш-мыеш, аралыкта аксак эт күренде, кык авызын ачып өергә уйлады да тынды. Йорттан жиде-сигез яшәр житү чөчле малай килеп чыкты. «Олылар юкмыни?» — дип сорадым, малай җавап бирмәде. Йорт янәшәсендәге тимер гаражның ачык ишеген күрөп, шунда юнәдем. Тапланган банкадан сыра чүмереп утыручы өрмән белән урыс күтәрелеп миңа карадылар. Сөйләшеп киттек. Болар да үз йортларының кем сөякләре өстенә салынганын белмиләр икән. Алай да өрмән тар мангаңа эшкә

жигеп жырды да: «Ә, беләм!— диде.— Әле өченче көн генә чокырлар ягасында бульдозер балчык ишеп йөри иде... Ниндидер каберләрне күмәргә кушканнар!»

Димәк, зиндада вафат булганнарға да һаман тынғылык юк. Кемнән куркалар? Кемнәрдән яшереләр?!

Исемсез каберләр. Югалган шәхесләр. Онытылырга мәжбүр ителгән әрвахлар. Студент дуслым Анатолий Кузовкин! Кирпеч заводы үрендә миң чочрәп чыккан немец! Казакъстанның тынғысыз күге астында жан биргән Теодор Августович Цеплитис!.. Шахтадан качарга маташкан егет! Үзара сугышларда пычактан үткән авар Гасан! Чеченнәр, тау бөркетләре! Волынка таш базында вакытсыз дөньядан үткән юлдашларым!

Мин Волынка карьеры авызында, өстә торганда яшәү вә әжәл турында озак уйландым. Без һәм бездән сонгылар казыган таш кратерга су тулган, тирән, дәү күл ясалган. Күл өстендә эре-эре күксел акчарлактар. Йә, дәшегез инде! Минем кебек берәр саях килдеме күл ярларына! Дәшмиләр акчарлактар, әллә тавышлары менеп житмиме, әллә түбәндәге аксыл балчык ярларга тиеп сүнөме? Тын, шул кадәр тын, дулкын кисәргә яраткан акчарлактарны да тынлык кочканмы?..

Күпме, йөзләр-меннәрнең асыл гомерләрен йотып туймас балчык катламнары, ташлар! Тагын кырык ел үтәр, илле, йөз дә узар, кадерле бишегезне урталайга өзеп шартлатмасаң, тузан кискәкчөлөрөнә өверелдереп Галәмгә очыртып жибермәсәң, бу догасыз якларга килеп үлем алганнарның жаннары кайларда йөрер икән? Әллә эзсез югалган гәүдәләрен эзләп һаман шушы жәһәннәм чокыры өстендә очарлармы? Шушы кайгы арты кайгы сөңгән, мәңге йөзләре ачылмас шыксыз жирләрдән китә алмаслармы?

Белегез, мин бу аяусыз урыннарға сагынып түгел, жаннары тынычлык тапмаган, дога ишетмәгән юлдашларымның хатирәсен эзләп-иңрәп килдем. Алар юк, гүрләрән дә аска, кеше күзә төшеп житмәс тирәнлеккә батырып бетергәннәр. Алар юк, тын күлнән көзгедәй тигезлеген һәммә генә жырчык, дулкын белән дә ватарга теләмәгән күксел акчарлактар гына калган. Моңсу алар, сагышлы, борыннары аска салынган. Нинди телдә дөшөргә сөзгә, акчарлактар? Сөз бит дөнья улларының жаннарыннан яралган! Әрвахлар белән, адәм жаннары белән сөйләшү вә аңлашу гаять кыен! Чиксез авыр! Без — иман жимерелгән дөвәр балалары...

Хатирәләремнең соңгы бүлекләрен мин Сарман төбөгәндәге иң борынгы авылларының берсәндә — Иске Әлмәттә язып утырам. Бу авылда элегрәк тә булгалаганым бар иде. Бу юлы мин аңа авыр йөгемне — Хатирәләремне төяп кайттым. Шушы, олы юллардан шактый читтә яткан борынгы татар авылында моңлы күңелемә аваздаш хәлләр көтеп ятадыр дип кем уйлаган? Өзмәс алып барган көндәлегемнән бер-ике сәхифәне теркәп үтәм.

«12 гыйнвар. Ике көн рәттән кыш кояшының кыйгач-кыйгач нурларына кинәнен, басу-кырларда йөрөп килдем. Мәктәп, зират янынан уздым. Бүген Сарман — Иске Әлмәт юлына чыгып, «Әүлияләр зираты» янына ук барып житмәкче идем. Рәис, Фәрхенур, Таһирлардан жентекләп сорашсам да, серле зират хакында өзеп сөйли алмадылар. Бик борынгы гүр ияләре мәңгелек йокыга талган, жиребезнең изге, якты почмагы, Актас бульдозерлары таптап үтмәсә дә, онытылган.

Сарман — Иске Әлмәт арасына таш юл түшәгәндә дә каберләриңе санга сукмаганның — юл «Әүлияләр зираты» өстеннән дә узган. Соңгы елларда, Ходайның хикмәте, зират үзенен барлыгын, шушы жиргә әүлияләр күмелгәннен сиздерә башлаган. Утын төяп кайтучы машина тигез жирдә ауган. Арба өстенә утырып кайтучы хатын теп-тигез урында тәгәрәп киткән. Атлар тезләнгән, тәгәрмәч кигиләре нәкъ шушы төшкә житкәч таралганның. Тагын бик күп, һич көтелмәгән бәла-казалары «Әүлияләр зираты» өстендә кабатлана башлагач, адәмнәр искәргәннәр, бик

борынгыдан килгән сүзләре исләренә төшергәннәр. Зират өстендә таралып яткан ташларны жыештырып, койма ишәрәк корылма ясаганнар. Ташлар озак еллар теләсә кайда аунап ятканга язудары ышкылып, ашалып, юылып беткән икән. Адәмнәриен ваемсыз мангайларына уй төшкән: зиратны тимер койма белән урарга керешкәннәр. Бу изге эш әле тәмамланмаган, койманың чиреген генә койганнар икән...

28 гыйнвар, иртәнчәк. Авылда туып, гомернең иң сизгер көннәрен шуңда үткәреп, кышның кодрәтле рәссам, буйсынамас хикмәт иясе икәннән белмәгәнмен икән! Өченче көн, ягъни егерме алтысында жир өстенә ак томаннар явы төшөп туктаган иде. Нигә синең тәһияк котыпларың, боз дингезләриң ачуы булып калкыган торос-тауларың, Әлмәт басу-кырларыңда бүтөн һәммәсә дә бар иде. И, ул өченче көн, өченче көн! Өйдә чакта ук рухи жиңеллек, рәхәт тугарылу тоеп, машинкам белән тыгыз гына серләштем».

Өске урамнан ипләп кенә Түбән очка төшөп барам. Ишегалларында жан ияләре күренеп-күренеп кала, сак тавышлар килә, адәм шәүләләре төсмерләнә. Озаклап туктап тормыйм, мондый могжизалы матурлыкка бүтөннәриен катыштырасы килми, мондый көн арасында бары тик бөек шәхесләр, әкияти язмыш ияләре генә күнелгә сыядыр дип, табигатьнең серле ымнарына уралып, туры атларга тырышып барам. Матурлык бүтөн исертә, кайгыларны оңыттыра. «Глаз дает человеку более совершенное знание природы, чем ухо», — дигән Леонардо да Винчи. Татарның «Йөз кат ишеткәнгә караганда бер кат күрүң артыграк», — дигән сүзләремә бу?

Атлыйм, барам, уң кул яктагы мәктәпне үтәм. Уңда, авыш үрдә зират. Аннан ары юл озын үргә менеп китә. Шуңдый тын, жир астыннан тын гына ишәрә-ымнар акканы ишетелә. Тоташ кар, нәни таучыклар жем-жем килә. Төнге буран, төнге кар жәймәләре әтрафны үзгәрткән. Мин кырга, кыр миңа ятсынып карашып торабыз. Озын чокырга сыенган сырынтылар яңа, аучы түгелләренң дә йөрәген жилкетерлек ашыгыч куяң эзләре дә яңа, күпер култыккасына кунаклаган кар калачлар да яңа. Мин «Әүлияләр зираты»на таба менеп барам. Инде ничәчә кат мин бу серле сәяхәтемне башладым? Бервакыт атлагач та нигә тыелып тукталам соң мин? Күпер аша чыгуыма күкрәгемә сак кына ага башлаган кайнар сагыш тыгызланып тынымны бүләме? Бу бөек Атама, тигдәшсез Олы исем — «Әүлияләр зираты» тирә-ягыма, Серле каберләрие сабыр куенына алган үргә һәркөн мөнәсәбәтем үзгәрә баруын тоям. И дөнья! Татар дөньясы! Без бичара, иманнан мәхрүм калган татарларның жан алгысаган мәлләрендә баш ора торган урыннары бармыни? Иң изге жиребез Яңа бистәдәге татар зираты да бер чүплек башы ләбаса. Зират — милләтнең жан югарылыгы билгесе, милләт аның бәйләүче нокта да түгелмени? Мин кинәт шушы кырда, Күк белән Жир арасында кысылып бер башым калам, монарчы чолгаган ак дөнья югала, күз алдымда, әле шактый үрдә «Әүлияләр зираты» да, көмештән коелган кышкы, аулак юл гына кала. Әүлияләр сагына әлерәк кенә, көзен генә баскан баганалар олы-олы чалма чалганнар. Нигә чабып кына үтә алмыйм шушы юлдан? Зиратка якынлашкан саен адымнарым авырая да атлар-атламас кына барам. Сизенәм, минем Әүлияләргә эндәшер хәлем юк, тарихны буыннан-буынга ялгаучы сүзләр өзелгән, арадашлык жепләре чуалган. Әүлияләренң якты рухларына багышлап дога укыр идем — белмим. Менә кайда вә кайчан кирәк икән ул Аллаһе тәгалә жаныннан ирешкән Бөек сүзләр! Кызганыч, үтә кызганыч: Әүлияләр белән бергә мине Күккә күтәрә торган догаларны белмим диярлек... Нинди мескен хәлдәмен мин! Мин дөнья тынлыгына, нидер-көтеп ымсынган басу-кырларга күз яше аша текәлеп торам. Мин, бичара, телдән калсам да Әүлияләр өңсез түгел ләбаса, алар тере... Ни көтәм мин, бөек бер Могжизамы? Минне шушы төбәккә тартып кайтарган, ычкындырмаган Көч канымда саклана тор-

гандыр ич! Күнелгә ингән якты уйлар сүзләргә, хәрәкәткә, соклануга өверелеп нигә телгә килмиләр икән. Күз алдымнан бүгенге кыр кебек ап-ак сакаллы бабаларымның шәүләләре тезелешеп үтә. Йөз яшь аларга, ике йөз, Мең яшь! Сагайган күз алдымнан илемне-жиремне, изге догаларымны саклаган батыр атлылар—яугирләр чабып үтә? Мин белмәгән, белмәсәм дә тарихта булган, барлыгын сөндереп калдырган жайдаклар йокымсыраган татар илен ат тояклары белән уятырга теләп чабышалар. Кемнәрнең асыл сөякләре шушы исемсез үрдә ятып, һаман-һаман тынгы табалмый икән? Нинди жаннар түрләрендә тынгысызланып, жирдә бүген тырмачыларга алар онытып бетергән васыятьләрен искә төшерергә, чираттагы хата-ялгышларда аяп алырлык кайсы киңәшләрен әйтеп калдырырга омтыла икән? Әлегә жирдә татарлар да бар, татарча белүчеләр дә житәрлек, киләчәктә ни булыр—кем белә?!

Ни аяныч, без—бүгенге жирдәшләр, татар кавеме, үз кайгыларын гына кайгыртып яшәүчеләр, большевиклар колакларын балавызлаган сангырау-чукраклар, үткәннәрнең тансык ым-ишарәләрен ишетер хәлдә түгелбез. Ишеткән тәкъдирдә дә без үткәннәр авазын аңламыйбыз. Бозык дөнья житмеш ел барышында безне ишәк ясады, хәзерге чынбарлык ишәктән маймыл китереп чыгара ала икән!

Әүлияләр, кичереgez мине, зинһар, рәнжемөгез! Бүген дә баш очыгызга барып житә алмадым, күкрөгемне баскан сагыш-моннарны ишәйтеп, татарның фажигале вә каргышлы тарихын уйлап, ава-түнә, әкрән генә авыл урамнарына кайттым. Уң кул ягымда мәчет. Мәчетле татар авылы үзе үк акыллы-тәүфиклы булырга чакыра, хатирәләрне кузгата. Хужам—үтә тапкыр, жор вә күңелчәк Рәис Мөхлиев... «Нигә әтәчегез кычкырмый сезнең?»—дип сорагач, гади генә итеп: «Тавыклар күккәй салмый башлагач ояла, шуна тынды»,—дип әйтеп куйды. Авыл агаенын тапкырлыгына исең китәр, валлаһи!

Мөхтәрәм укучым! Газизем! Иншалла, уйларымның азагына якынлашам. Искә Әлмәттә мин кырык көн диярлек булдым. Кырык көн дәвамында кулымнан эш төшмәде. Шул дәвәр эчендә «Әүлияләр зираты» күз уңымда булды. Хатирәләр дәрәсәсына тыелып торырга ирек бирмәдем, ашыгырга кирәк иде мина, иңнәрәмдәгә фәрештәләрне кысрыклап чыгарып, албасты булып атланган авыр, газанлы хатирәләрдән котылырга вакыт житте!

Уйладым: коммунист-түрәләренң мәкеренә, явызлыгына исең китәрлек!

Уйладым: аерым бәндәләргә генә түгел, тулаем халыкларга, буынарга, милләтләргә явызлык кылып, язмышларын зир-зәбәр китереп, туган төякләреннән йолкып-кубарып алып, дала дүңгәләгенә өверелдереп, юлсыз якларда да төгәртеп йөртә ала ул!

Уйладым: явызлык вә усаллык ниятендә яралган коммунистик аң, аның канлы куллы юлбашчылары тарихны бозып, фикер-аң үсешен гасырларга артка чөйде.

Уйладым: әле бу каһәрләнгән ленинизм идеяләренң шомлы көче ерак-еракларга барып, илләрдән-илләргә чума сыман күчеп йөрер.

Уйладым: болай да куркытылган, изелгән татар халкы совет власте елларында төмам өркәккә әйләнгән.

Уйладым: жөзачы-ленинчылар буыны алмашып торса да, коллык хисе бер дә бетмәс, юылмас, югалмас кара буяу ул.

Уйладым: Кингир восстаниесе вакытында зонада гәзит чыгарып, шуның мөхәррире булган Сергей Курскийның кырык көн дәвамында жиңү хисе тоеп канатланганнан соң, иң өметсез, иң карангы уйларга төшүе юкка түгел!

Уйладым: Александр Васильевич Мерзленковның, чын урыс улының: «Урыс милләте төзегән империя таралган, жимерелгән мәлдә дә Рәсәйгә чып-чын **ирек** дулкыннары тиз генә килмәс!»—дигән фикере бүгенге мисалларда раслана.

Уйладым: Ежов, Ягода, Берия-Рюминнар төзегән жәза системасы адәмнәрнен анлыларын юк итәр өчен яралган.

Уйладым: жәзачылар бер нәрсәне исәпләп бетерә алмаганныр: аңты, уйлы дөнья балаларының бердәмлеген, бердәмлеккә омтылышын санга сукмаганныр, Төрмәләр Сталин чорының университетлары да иде! Уйладым: әгәр бүген украин, литва, латвия, эстон халыклары империя коллыгыннан котылып баралар икән — төрмә-сөргеннәр үткән баһадирларның бу юнәлештә роле искиткеч зур. Төрмәләрдән котылып чыга алганнырның зур өлеше бу дөньялыктан күчсә дә, төрмә-зинданнырда да яши алган азатлык хисе халык уяларында бетмәгән, жимерелмәгән дигән сүз! Әгәр бүген татар, якут, чечен халыклары тарих агышында үз милли дәрәжәләрен исбатлап, офыкларына империя элгән карангы, хәтерсезлек пәрделәрен каерып ташлап, азатлык даулылар икән — безнең, төрмә-зинданныр аша узганнырның, бу жәһәттә өлешләре юкмы әллә?!

Иреккә омтылу хисен меңнәр төрмә-зинданныр кысынкылыгында саклап калмадымы әллә? Казакъстан чул-далаларында, Колыма-Магадан тунлыларында да ятып калганныр Әүлияләр иде, Әүлияләр!...

Дога көтеп, гүрләрендә һич жылына алмыйча зарыгып ятучы татар әүлияләре!.. Кара елларда, каргалган юлларда миңа юлдаш булган, күнелләренә сыендырган тоткыннар кебек үк якын сез миңа!.. Урыслар, яһүдләр, японнар, немецлар, балкарлар — дөньяның бөтен якларыннан большевизм камаган бөхетсезләр! Мин сезгә, һәрбарчагызга искиткеч рәхмәтлемен: минем рухым бөтенлеген сез саклап калдыгыз, жанымының Аллаһе тәгалә биргән бөтенлеген ваттырмадыгыз.

Уйладым: сезнең белән — исәннәр вә күчкәннәр белән уртак фикергә илтә торган мәңгелек хакыйкать бар икән, ул — вәждан һәм намус сакчысы изге китабыбыз Коръәнә кәрим. Ярты ел шул изге китаптан жанымның тартышларына җавап эзләп утырдым мин, бик күп, ак фикерләр, юлымны яктыртырлык бөек эндәшләренә шуннан таптым. Жөмләдән берсен бүген төркөп китәм.

Бисмилләһир-рахмәнир-рахим!

Күчкәннәр вә калганныр рухына, йөгез, бер дога!

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ لِلّٰهِ مِثْلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً
كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ

«Ибраһим» сүрәсе, 29 аятъ.

«Әләм тәрә кәйфә зарабаллаһу мәсәлә кәлимәтә тайибәтән кәшәжә-рәтин тайибәтин әслуһа сабит вә фәргүһа фис-сәмаи».

Татарчасы болай:

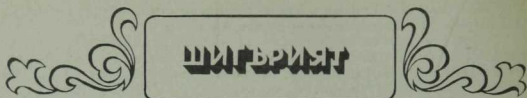
«Гыйбрәтләрен мисалга китергәндә Аллаһе тәгаләнен кодрәтле яхшы сүз әйтүен искәрмәдеңмени? Яхшы сүз — таза агач кеби ул, тамыры нык, тирәнгә киткән, ә ботаклары күккә ашкан!»

Нинди бөек сүзләр!

Зирәк укучым, сизгәсендер — сизми калмаганыңдыр: хәтеремә ингән иптәшләрем, юлдашларым, фикердәшләрем, көрәштәшләрем хакын-да мин, Алла кушканча, яхшы, дустанә сүзләр генә әйтергә теләдем. Кабул кыл, Тәңрем!

Переделкино — Казан — Иске Әлмәт (Сарман).

1991—1993 еллар.

ЯЗУЧЫ АРХИВЫННАН

Г а з и з К а ш а п о в

Жилләр улы

(Поэмадан өзек)

*Сездә — сезнең Иман,
Миндә — минем Иман.*

Коръән. «Кяферләр» сүрәсе, 6 аят.

*В последний момент жизнь чаще
всего милует тех, кого чаще всего
казнит.*

Библиядән.

Ничәнче төн
Жилләр туге Жирдә,
Усаллана, улый, сызгыра.
Агачларның шәрәләнеп калган
Ботакларын бөгә, сындыра.

Яфракларны талап йөгәрә ул,
Түбәләргә менеп сикерә.
Бер унтагай кебек,
Кешеләргә
Байтак бәла-каза китерә.

Аркылыга кисеп урамнарны,
Урманнарны урый, юлларны...
Күз йоммыйча озын төннәр буе
Уйлап ятам «теге» елларны.

Мин ул чакта тумаганмын әле,
Килчәккә күрер кеше мин!
Ләкин беләм,
Усал жилләр килеп,
Каерып ачкан Шагыйрь ишеген.

Бөтерелеп өй эченә кергән,
Бүлмәләргә узган, айкаган,

Гарьлегеннән ни кылырга белми,
Болытларга качкан Ай, канәт.

Китапларның һәрбер битен санап,
Дәфтәрләргә барлап торганда.
Таш диварга посып,
Мөрхәмәтсез,
«Кара козгын» көткән урамда.

Күрше-күлән калтыранып кына
Пәрдә ярыгынан караган.
Әнә шулай
Язмыш дигән нәрсә
Адәм балаларын тараган.

Тараган ул
Корыч тарак белән,
Кайнар кургаш белән тараган.
Ә жилләр соң,
Жилләр вәхшиләрнең
«Эш»ләренә ничек караган?

Иске урам
һәм борынгы бакча
Уртасында торган Таш бабай¹,
Бөһтанчылар шушы якка таба
Зәһәр агу сибеп ташлаган...

Дәшмәдән син,
Бер сүз әйтмәдән син,
Яклау кая,
Кая инде ул?
Идеяны утка тотып салгач,
Дөрләп яна,
Яна инде ул.

«Юлбашчы»га
Дөнья житми һаман,
Син, Кешелек, имеш, туктап тор.
Революциянең жилең каплап,
Жиргә килде тагын диктатор...

Жирне тагын
Болыт каплап алды,
Аһ оралар тагын халыклар.
Син, Таш бабай,
Юлны беләсەң бит,
Киләчәккә таба алып бар?!

Алып бар син
«Кузгал, уян...» белән,
Яна көрәшләргә алып бар?!
...Рәхимсезләр,
Канды вәхшиләрне
Кабул итә алмый халыклар.

¹ Карл Маркс һәйкәле күздә тотыла (Ред.)

«Бәйнәлмиләл» жырлап чыккан идек,
Син күрсәткән олы юлларга.
...Бөһтан жинде,
Кан түгүләр жинде,
Һәм Ил калды сыкрап еларга.

Урамнарда...
Шымчы хөкем сөрә,
Бушап калды шаулы урамнар.
«Кара козгын» теге якка китте,
Бәлки безне бүген урарлар?..

Егерме ел элек курку белми,
Сарайларга таба ташланган
Халык бүген,
Мещанлыкка чумып,
«Кесәсенә чуер таш салган».

Ярый әле, ярый үтте, диеп,
Мин гаепсез, диеп, көн кебек.
Карап ята пәрдә ярыгынан,
Күршеләргә бүген кем керер?

Вәхши белә,
Вәхши көлә-көлә
Мысгына урый боларны.
Ялчылары
Төннәр ышыгында
Туфаннарның кулын богаулый.

Урамнарда
Жилләр туге бүген,
Усаллана алар, сызгыра.
Агачларның шәрәләнәп калган
Ботакларын бөгә, сындыра.

Жилләр белми,
Абайламый һич тә,
Уйларында аның шул туге.
Ә уллары...
Богауланган Туфан,
Китеп бара...
Ай-һай, төн куе.

Таш диварга посып,
Мөрхәмәтсез,
«Кара козгын» көтә урамда.
Әй, жил агай,
Башсыз башың белән
Аяк арасында уралма...

Әнә Туфан,
Туфан улың китә...
Кая китә, кая бара ул?
Жилләр белән кеше арасында —
Аңлашылмый торган ара шул...

*Октябрь, 1989
Чаллы шәһәре.*

Әдхәт Синугыл

Кара дингез

(Кырым дәфтәренән)

Кара дингез астан гына карап ята,
Кара сарган йөзен күрсәм, кайгым арта...
Кара дингез, сөргән жирдәй ята жәйрәп,
Ярларына дулкын ата, орып гайрәт.

Шәфәкь баеп, Кояш батса, Ае кала,—
Белмим нигә, Кара дингез, йөзен кара?..
Кояшларын жәйдә синең тән каралта,
Бар да синнән зәнки¹ кебек булып кайта.

Кара дингез, мәхәббәтең барын тарта,
Халкың кебек, игелегең көн-төн арта.
«Кара» дию хаклымы сиңа карата?
Синең йөзне килмешәкләр бит каралта!

Балаларын, Кара дингез, сиңа кайта.—
Суларыңа чумып чыксаң, пакьлек кайта...
Уйларга да Кара дингез бик еш бата,
Үз халкының кайгыларын ярга ата.

Октябрь, 1985.
Евпатория.

Бакчасарай кызлары

Бакчасарай, синең кызлар элек
Гүзәл булган—йөзек кашы кебек...
Шатлык кына аткан фонтаннарын—
Хәтерләткән йөзен ал таңнарның.

Бүген моңсу көз кебек йөзләрен,
Күзләрендә нур сүнгән кызларның.

Әдхәт СИНУГЫЛ (1935)—шагыйрь, татар, кырым-татар телләрендә донъя күргән шагыйрь һәм тәрҗемә җаваплы авторы. Ташкентта яши.

¹ Зәнки—негр.

Дингез култыгының кый камышы —
Кызларыңның синең моң тавышы...

Акчарлаклар... дингез дулкыннары —
Кызларыңның йөрәк сулкылдавы...
Жәңнәткә тиң ул тау болыннарың
Хәтерләтә кызлар толымнарын.

Ярый әле сакланган һаман да
Тарихта бер хатирәң алай да:
Риваятьләр үлми яши багда —
Кызлар белән баглы «Хансарай»да.

Риваятьләр онытылган... беткән,
Багларыңда баскынчы туй иткән.
Кызларыңның нәфрәтеннән күптән
Күз яшь чишмәләре корып кипкән...

Бакчасарай, багларыңда бүген
Яшь түгә тик Чишмән көнен, төнен!

*Октябрь, 1992.
Бакчасарай.*

Өрекләр чәчәк атканда

(Жыр)

Өрекләр чәчәк атканда,
Жир кия туй күлмәген,
Күрсәң — күреп туеп булмый
Хуш исле яз көннәрен.

Өрекләр чәчәк атканда,
Язлар яшәртә безне,
Алсу чәчәкләрнең төсе
Алсуга мана йөзне.

Өрекләр чәчәк атканда,
Язлар кызганмый назын,
Исереп язлар назыннан,
Былбыллар суза сазын.

Өрекләр чәчәк атканда,
Кояш та жиргә гашыйк;
Дөрт хисе кайный каннарда,
Мәхәббәт — ярдан ашып...

Өрекләр чәчәк атканда,
Яз кия туй күлмәген,
Күзләрем мөңгә саклар, дим,
Яз төсен — туй көннәрен!

*1990.
Ташкент.*

Нугай урдасы

*Казан, Әстерхан ханлыкларының
юкка чыгуына төп сәбәпче булган
Нугай морзасы — сатлык Исмагыйльгә...*

Дала иркен, дала бик киң булган:
Яу чапканнар, күнел ачканнар...
Бер-беренен малын талаганнар,
Талап туйгач, казан асқаннар.

Талаганнар... Таланганнар аннан, —
Бу — барымта, булган канун ла:
Иген игеп көн күрү ят булган
Нугай урдалары канына.

Урда өчен шөһәрме, авылмы —
Табыш кына булсын барсына...
Яу чаптырып, сәфәр уңмый калса,
Дала ярып Урда ярсына.

Жиз дагалы атлар тоягыннан
Тетрәп торган дала жаны да.
Кан һәм тузан дәрәя булып аккан
Нугай далалары ягында.

Давыл булып Урда узган жирдә
Калмаган бер исән әйбер дә,
Урда яккан утлы өермәләр
Дошманнарны керткән кабергә...

Үзе түгел, эзе дә юк инде,
Ул Урдадан берни калмаган...
Жирдә аның жисеме юк югын,
Исемен еш телгә алалар.

Булмагандай — Вакыт үзе юган
Дала тузаннарын, барын да...
Тик исеме телдән төшми яши,
Тарих булып — кеше аңында.

Урдасы да, шан да жилгә очкан,
Шөһәр, сарайлар да калмаган...
Кылган гына калган ул Урдадан, —
Гүя Нугай үзе булмаган!

*Март, 1987.
Хасаюрт.*

Життек!

Тиреләрен тунап урманнарның,
Тетмәләрен теттек муллаларның.

Арал кадәр Аралны юк иттек,
Миллионнарның күз яшьләрен түттек.

«Рәхимлекләр тормадык һич көтеп»,
Зевс кебек, барын утта өттек.

(Юк дидек без «теге дөнья», ялган,—
Фани дөнья оймакларын көттек).

Үзебездән үзебез инде вәйран:
Бер-береңнән көткән чакта ярдәм,

Бер-беребезне тизрәк ярдан эттек,
Кайдан килде безгә мондый этлек?!

Ике-икән дүрт булуы — мәгълүм...
Юк, дүрт булмый, була биш, дип сүктөк.

Көпә-көндез — өч агач тирәли
Йөри торгач, адашып та беттек.

Зуррак сый юк аракыдан да, дип,
Ава-түнә яшәр көнгә життек...

Барабыз, дип «даһи сызган юлдан»,
Иблис узган азгын юлдан киттек!

Гыйнвар, 1991.

Нурия Измайлова

АГЫЛА ДА БОЛЫТ, ЭЙ, АГЫЛА...

РЕКВИЕМ

Баштагы бер мизгелдө Фөния апаны танымыйрак тордым. Артык ябыкканы гөүдөсеннән сизелмәсә дә, төскә суырылган иде ул. Озынча-кысыграк күзләре киңәеп, борыны нечкәрәп калган, элеккеге вак кына матур кара сипкелләре эреләнеп, бөтен битенә жәелгән. Шунысы гажәп, соңгы еллар белән чагыштырганда, ул күзгә күренерлек яшәрәп киткән! Тик бу яшь тоелу олы кешегә хас булмаган жинеллек һәм тынгысызлык, Фөния апа үзе әйтмешли, «нервы» исәбенә генә иде бугай. Бөтен кыяфәтендә әллә нинди табигый булмаган житезлекме, кабануны, каушаумы сизелеп тора. Үзе елмая-елмая тиз-тиз сөйли. Ул элек тә елмаючан иде, монысы кызларча, хәтта балаларча артык гамьсез, артык эчкерсез елмаю булып күренде.

— Ә-ә, кайтып життегезме! — дип кулын сузды ул миңа, көткән кешесен каршылагандай. Күрәсен, әнкәй безнең бүген кайтасыны әйткән булган. — Бик әйбәт. Сөгәтә бишләргә инәң белән безгә керәсез. Ир-ат чакырмадым, киявең бабасы белән калып торыр.

— Кияү кайтмады, юкка кайгырма, — диогә, сорашып та алып китте:

— Бәй, нишләп? Былтыр да кайтмады бит. Отпускасы түгелмени?

Кызык инде бу Чокыр башлары! Берәрсенә кызы кияве белән кайту-кайтмауга карап әллә күпме сораулар, әллә күпме фаразлар, әллә күпме гайбәтләр... Имеш, «алар күптән бергә тормыйлар ди, бергә торсалар да, торуларының рәте юк ди, жүнне торган кеше бер кайтып күренмимени»; имеш, «кияүләре боларны санга да сукмый ди, хәтя, көне-төне эш эшләргә кайтасы да килмәс инде, боларның эше бетми бит»; имеш, «кызлары бианасы белән тынышмыйдыр, кияү үз инәләренә кайтып киткәндер, былтыр да шулай иткән ди бит»...

Фөния апа да, билгеле инде, берничә секунд эчендә төрле уй уйлап өлгерде. Мин аның уйларын бүлергә ашыктым:

— Бер унбиш көннән кайта, әле эше бар.

Ләкин Фөния апа мине тыңламады бугай, гадәттәгечә, хәл-әхвәл дә сорашырга тотынмады, ничектер таркау иде ул бүген. Бик эшем ияседәй, олы галушын аннан-моннан гына эләктереп, тырт-тырт атлап чыгып та китте. Чебиләр ашатып йөргән әнкәйгә юл унаенда гына эндәште:

— Соңга калмагыз, көтеп торырга әллә кемнәр жук.

Әнкәй ә дә, жә дә димәде. Димәк, бара дигән сүз. Ашка бармаска булса гына сүз озайталар бездә. Эндәшмәү — ризалык билгесе. «Барам, барам!» — дип тору — тыйнаксызлык билгесе.

Тик бу юлы бүтәнчәрәк булып чыкты. Фөния апаның кара жирлектә вак бизәк төшкән крепдешин күлмәге күздән югалуга, әнкәй авыр сулап куйды:

— Белмим, керергә микән бу Фәнияләргә?..

— Бәй, нигә үзенә әйтмәдең, нишләп кешене ышандырдың? — дидем мин, һәрвакыттагыча авыл дипломатиясен онытып һәм шуның белән әнкәйнең ачуын китереп.

— Алай гына түгел шул, — диде әнкәй. Бу күп мәгънәле гыйбарә һәм бу кырыс тавыш «Син ни беләсең!» дигәнне аплата иде.

Үземнең нәрсенедер белмәгәнәмне чамалаган идем инде мин. Ә Фәния апаның күптән түгел операциядән кайтканын белә идем.

— Фәния апа әйбәт кенә күренә, — дидем, әнкәйнең телен чишәргә теләп.

— Әйбәтөн үзе беләдер инде. Әллә нишләде бит ул хәзер, яшерә... Апиратсасын кайсы бальниста ясаганны да әйтми. Жугисә бөтен авыл сүли инде аны.

— Кайсы бальниста соң?

— Бәй, рак бальнисында инде. «Башта рак дип ачканнарие, уч төбе хәтле жире карайган гына булып чыкты, шуны гына кисеп ташладылар», — дигән була. Кемне ышандыралар!

— Чынлап та шулайдыр, бәлки. Нигә ышанмыйсыз соң сез аңа? дидем мин, ризасызлык белдереп. — Әллә нишләдегез әле сез! — дип тә өстәдем.

Сонгы елларда Чокыр башында күрше-күлән арасында бер-берсеннән шикләнү, бер-берсеннән гаеп эзләү, бер-берсенә артык яшереп тә тормыйча начарлык теләү галәмәтләрен сизә башлаган идем. Күрәсен, картаярлар Чокыр башлары... Ах, кем әйткән соң карта-картая кеше яхшыга үзгәрә дип!

Әнкәй минем дорфалыгымның сәбәбен аңладымы-юкмы, рәнжебрәк әйтеп кенә куйды:

— Ярар, жәй буена торасың бит әле, күрерсең.

Фәния апаларга керү-көрмәү мәсьәләсә тәки хәл ителми калды. Ләкин бала-чаганы, мал-туарны карап, төшке эшләренә бетергәч, әнкәй:

— Ярар, әйдә, көтү кайткалаганчы кереп чыгып инде булмаса, — дип, Фәния апаның шикелле карага аклы-зәңгәрле чөчкә төшкән креп-дешиң күлмәген кия башлады. Безнең яргы авылда бу күлмәк! Ин кимендә егерме ел элек тегелгән инде ул, берсенекеннән берсенекә начар тегелгән, әмма ләкин материалы шәп, юк та хәзер андыйлар бу илдә.

Минем кигән киёмемә әнкәй бер генә күз сирпедә, канәгать калганын аңладым. Авылга кайткач, безне матур киендереп йөртәсе килә аның, тик «Анысын кимә, монысын ки», — дип өйрәтми, андый хокугының инде юк икәннән бик әйбәт белә, аның этикасы үзе белән... Ә без — эгоистлар! Шулай берәр жиргә жыенганда, «Әнкәй, монаусын киимме, монаусыным?» — дип кинәш сорасак, күпме күнелә булып иде бит меккеннең, нигә шулай итмибездер инде...

Озын сүзнен кыскасы, киттек без. Фәния апа, гадәттәгечә, авылга кайткан берерсен ашка аладыр да шуның янына мине да чакырадыр, дип уйлаган идем. Тик әнкәйнең кулында яңа тастымалга төрөп тоткан төргәк күрөп гажәпләнен калдым. Шөһәрдә инде кунакка барганда бүлөк белән бару гадәте, ә авылда бит бүлөк урынына — капма-каршы ашка чакырыш.

— Нәрсә алдың син! — диюсмә, әнкәй кирле-мырлы гына җавап бирде, баягы дорфалыгымны онытмаган, үпкәчел хәзер әнкәй. — Үзең күрерсең дидем бит. Нигә алай да нигә болай дип күп сүләнөп утырма түлке анда, тыңнап кына тор, син яшь әле.

Монысын инде әйтмәсә дә беләм — тел ачылгач та, колакка киртлөп куялар: зурлар сүзенә катнашма! Әллә кайларда әллә кемнәр арасында яшә, әллә ничә яшьләргә жит — авыл киртлөп куйган шушы акыл мәңге чыгачак түгел.

Ә минем төпченергә, һәрнәрсәне дөп-дөрәс логикага буйсындырырга яратканымны әнкәй, күрәсен, исендә тотта иде. Электән үк яратмый иде

ул «Нигә? Нишләп?» дип чокынуымны. Хәер, кем ярата аны! Ни әйтсәләр, шуна ышан да — вәссәләм! Ышанмасаң, тышка чыгарма, өстәмә сораулар биреп кешене кыен хәлдә калдырма, бик акыллы булсаң, акылыңны гамәлдә файдалан — моңысын да, телдән әйтелмәсә дә, күнелгә киртләнгән инде...

Һәм мин кысылмадым да, катнашмадым да, гажәпләнү-фәлән дә белдермәдем. Еласалар, еладым, көлсәләр, көлдем, амин тотсалар, амин тоттым. Әйтергә кирәк, рюмкалар янында бисмиллалар-аминнар, елау янында көлүләр, гауга көткөндә тыныч кына ашап-эчүләр — барысы бергә иде бу сәер мәжлестә.

Шунысы ярый, аның сәерлегә башта ук билгеле булды. Урта бүлмәдәге озын өстәлне тутырып 55—65 яшьләрдәге апалар утырышып беткәч, Фәния апа сервантынан үрелеп бер шешә аракыны алып ачты да алдындагы ике чәркөнәң берсенә тулар-тулмас итеп салып күтөрдә һәм торып басты. Фәния апа, гадәтенчә, көлемсерәбрәк тост сыман нәрсә әйтте:

— Дуслар! Нәрсәгә жыелганны беләсездер дә инде, тагын кабатлаем: яшерең-батырын түгел. Яшерең торыр заманалар үткән. Әллә бар гомер, әллә юк, күнел кушканны эшләп калырга булдым әле мин.

Минем янда утырган әнкәй «кхм, кхм» итеп куйды. Жайсызрак хәл килеп чыкса, шулай тамагы кычыта башлый аның.

Фәния апа дәвам итте:

— Илья Яковлевичның елын үткәргәгә чакырдым мин сезне...— Шундук әнкәй кулындагы төенчек исемә төште, үлем яки туу белән бәйләнгән мәжлестә буш кул килмиләр бездә. Ә Фәния апа аз гына туктап торды да акрынарак тавыш белән өстәп куйды, баштагы батырлыгы кимегән иде инде. — Аның елы иртәгә югыйсә. Иртәгә Кулинә үткәрә.

Кулинә апа — былтыр шушы вакытта вафат булган Илжә абзыйның хатыны. Ул да монда, ул да нигә килгәнән алдан белгәнгә охшаган. Тамырлары бүртеп, буыннары чыгып торган зур кулларын алдына куйган да тыныч кына утыра. Барысы да тыныч иде. Мин дә ах итмәдем, әлбәттә. Югыйсә, ах итмәслек түгел иде! Илья Яковлевичның еллыгын Фәния апа үткәрә, имеш! Исән хатыны бар килеш, биш баласы бар килеш... Фәния апа бу авылныкы да түгел бит ул. Яшь чагында шушында укытучы булып килгән дә пенсиягә чыкканчы эшләгән һәм гомерлеккә калган. Сугыш заманында үсеп житкән кыз булулык беләндер, ирсез, бала-чагасыз картайган. Хәер, олыгайгач, хатын асырып, хатыннары үлөп, «бушаган» ирләр ана сүз кушкалаганнар, ул ризалашмаган. «Бал кортлары чөчкә чакта кирәк ул», — дигән имеш... Инде килеп — Илжә абзый...

Фәния апа матур гына чыраен сытып, эчеп куйды һәм рюмкасының төбен күрсәтте — сез дә миннән үрнәк алырга тиеш дигән сүз. Шуннан ике рюмканы тутырып, чират буенча эчәрә башлады. Һәрберсә Илжә абзыйны искә алды, аның турында бер яхшы сүз әйтте. «Урыны оймакта булсын, амин», — диде, бисмилла әйтеп эчеп куйды...

Мин, әлбәттә, бик кызыксынып Кулинә апага чират житкәнне көттем. Нишләр икән! Ә ул берни дә эшләмәде, Үзенә тигән чәркәнә көкрә бармаклары белән нык итеп тотты да гадәттәгә сүзләренә әйтте:

— Жара, рәхмәт. Илжәнең алдында булсын. Безгә рәнжеп жатмасын. — Һәм су эчкәндәй генә эчте дә куйды. Ул эчәргә яратучан хатын инде, шулай да бер гаугасыз гына үткәрәп жибәрмәс дип уйлаган идем...

Ә Фәния апаның сүзә бетмәгән иде, билгеле. Менә форсат та чыкты. Икене эчеп алгач, аскы иренен теле белән ялаштырып, Кулинә апа кызык сөйләргә жыенды. Аның ике бите кызарган, авызы ерылган, ана күнелле иде. Табында сүзсезрәк чакны тотып алды:

— Карале, исендәме, Фәния, теге жангыр боткасы?

Мин колагымны тырпайттым, Фәния апа ашаган жиреннән генә сорап куйды:

— Нинди?

— Нигә, Илжәгә су сипкәнәнне оныттыңмыни?

Фәния апа башын күтәрдә дә күзләрен челт-челт йомып Кулинә апага борылды. Каушаса, ачуланса, шулай күзен челт-челт итә торган гадәтә бар аның, безне укытканда, дәрестә малайлар бик жанына тисә, шушылай карый торган иде. Бу караштан соң инде ни дә булса була — йә икелә чөпи, йә пыр туздырып куып чыгара, йә елап үзә чыгып китә. Хәзер нишләр?.. Ә онытуын ул онытмаган иде, йөзеннән үк күрдәм. Аның хәтерә әйбәт икәнән мин дә онытмаган идем. Ни әйтсәң дә, математика укыткан бит әле ул, 40 ел! Аннан, мин кайдадыр укыдым: гәүдәсенә карата артык зур аяклы кеше хәтерлә була икән. Ә Фәния апа зур аяклы.

Кулинә апа әйткән яңгыр боткасын минем дә ишеткәнәм бар — авылның да хәтерә шәп шул, кырык елдан соң да бер исенә төшәреп сөйләп куя! Мин болайрак ишеттем: әнкәйләр яшь вакытта бик коры бер елны инеш буенда яңгыр боткасы пешереп яңгыр теләгәннәр. Шуннан урамга менеп, коедан су сибешкәннәр. Кем урамнан үтә — бер чиләк салкын су! Үпкәләү дә, ачулану да юк. Ак костюмнар киеп, Илья Яковлевич әллә каян кайтып килә икән. Ул бик житди, кырыс кеше, яңгыр боткасы пешереп, су сибешеп йөрүчеләрдән түгел, яшкә дә болардан олырак, дәрәжәсә белән СССРда ук булмаса да, районда иң олылар исәбенә керә торгандыр... Ни өчен? Мәктәптә хәрби дәрәсләр укыта, сугышта алган медальләрен бер дә калдырмыйча шалтыратып тагып йөри, маһәбәт гәүдәлә, үткер, усал карашлы, калың кара кашлы. Шул житкән, күрәсәң, дәрәжәлә булыр өчен. Фәния апа авылга яңа гына килгән икән, кемнән кем икәнән белми. Артынан йөгереп барган да Илья Яковлевичның өстенә бер бидрә боз кебек суны актарып та салган! Фәния апаның бу эшен күрәп, су сибешүчеләр чүккәннәр дә калганнар — көлсәң, көл, еласаң, ела... Ә Фәния апа чүгәргә дә өлгөрмәгән, Илжә абзый аны сынар сыйрагынан гына эләкте-реп алган да кое янына өстәрәп китергән. Һәм:

— Ах искелек калдыклары! Күрсәтәм хәзер мин сезгә жаңгыр боткасын, — дип, кое бурасына күтәрәп тә салган. Коега ташларга булган инде исәбе. Тик Фәния апаның тиз генә үлсә килмәгән, ул бөтен көчән жыеп башын күтәргән дә ике куллап Илжә абзыйга ябышкан. Су сибешүчеләр, аннарын жыеп, коткарырга килеп житкәндә, ул чытырдатып Илжә абзыйны кочаклаган булган инде. Аларны шулай кочаклашкан килеш этеп-төртеп кое янынан читкәрәк алып киткәннәр. Илжә абзый Фәния апаның кулларын муенынан ычкындырган да, медальләрен барлаштырып, әйткән, имеш:

— Ну чытырман! Ишшу кочаклый бит әле...

Бу вакыйганың кат-кат сөйләрлек әллә ни мәгънәсә юк инде, тик тормышта шуна охшап хәлләр килеп чыкса, «Ишшу кочаклый бит әле!» — дип куйгалыйлар. Ә Фәния апа бу турыда искә алганны яратмый иде, анысы да исемдә. Әле — күз карашыннан күрдәм — Кулинә апа урынсыз сүз башлады. Шулай да бу кадәр көчлө реакция булыр дип уйламаган идем. Фәния апа ике кулы белән битен каплады да кычырып еларга кереште.

— Исемдә, исемдә, мин бит исәр түгел... Бар да исемдә. Шулай булмаса, нигә сарыга каттым да, нигә эчемдә уч төбә хәтлә кара жыелган минем?! Кырык ел жыйдым мин аны, менә хәзер чыгарам...

Кулинә апа — беркатлы жан — куркып, каушап, акланырга да то-тынды:

— И-и, гаепләмә инде, Фәниякәем, күнеленә авыр алырсың димәгә-нием, нәмәкәй инде шуның, хан заманындагы... Илжәнен исәрлеген генә сүлим дигәнием...

Ул арада минем әнкәй дә хәлне үзгәртәргә кирәклеген чамалады һәм нечкә тавыш белән сузып кына жырлап жибәрде. Бу — һәрвакыт табында жырлана торган әллә керәшен, әллә чуаш көе. Дәрәс, мондый мәжлестә жыр булырга тиеш түгел. Чыгарма ясалды инде:

Ипләп кенә башкалар да кушылды. Фәния апа да, Кулинә апа да. Әз генә жырладылар да туктадылар. Бала-чага шикелле, Фәния апа тынычланган да иде инде.

— Гафу итегез, туганнар.— диде ул.— Исәнлек юк, нервылар юк. Әйдә, ашагыз әле жылы көнә.

Хатыннар аның хәлен жинеләйтер сүзләр эзләделәр, юаттылар, терелгәнсен, аллага шөкер, диделәр.

— Аллага шөкер, терелдем! Шуның шатлыгынан да чакырдым сезне. Исән-сау котылсам, шушы мәжлесне жыеп, эчемдәген чыгарып, күнелемне бушатырмын дип нәзер әйттем. Валлаһи!

Инде миннән башкаларда да кызыксыну галәмәтләре сизелә башлады. Миңа калса, шул секундта ук: «Сөйлә, Фәния апа, сөйлә, интек-мә!»—дип кычкырасым килде. Тик анымдагы әнкәйдән шүрләдем. Ә әнкәй минем теләгемне сизеп торган диарсен, жайлап кына әйтеп куйды:

— Фәния! Ач син эчене! Монда чит кеше юк. Кырык ел бергә гомер иткән кешеләр. Озакламый бер-бер артлы Бикбатыр чокрына барып ятасы кешеләр...

«Бикбатыр чокры» — ул зират. Элек зират янында Бикбатыр абзыйларның өе бар иде. Хәзер өе дә, үзе дә юк, исеме генә бар.

— Юк, Бикбатыр чокрына бармыйбыз әле!—диде Фәния апа, тагын кыюланып һәм гадәтенчә көлемсерәп.— Яшәйбез әле, алла бирсә! Эчемне генә бушатам да...— һәм бер секунд та пауза ясамыйча, батырлыгы беткөләгәнчә көр тавыш белән әйтеп тә салды:— Ачулансаң, ачулан, Кулинә, ассан, ас, киссәң, кис, йөрдем мин синең Илжән белән! Гомер буге яраттым, һаман да яратам, бүген аның янына китсәм дә, үкенмәм... һаман яшәйсе килә әле, чукунымши!—диде дә тагын елап жибәрде...

Халык тын алудан туктаган иде. Ни гамьсез, жинел табигатые Кулинә апа да бервакыт телсез калды. Шуннан, тынлыкны бозып, бот чабып, кычкырып әйтеп куйды:

— Ай-йй, малайлар! Ки-ит, булмас Илжәдән... Булса, без дә ишеткән булырыек!

— Аны бер генә кеше белде. Рәхмәт, Нәфисә, синең кебек дус дөньяда бүтән юк,—дип, Фәния апа әнкәйгә борылды, тик күзенә карамалды.

Әнкәй дә аптырашта иде.

— Бәй...—дип кенә куйды.

— Йөрдем, дуслар, нишдим! Үкенмәм дә ичмасам. Семьягызны бозмадыммы, Кулинә? Бозмадым. Бала тапмаганыма гына үкенәм. Шараңда калдырып кайттым бит! Акыл кая шунда! Илья Яковлевич кебек кешедән бала тапмаймыни акылы бар хатын! Андый адәм дөньяда юк!

Фәния апаның инде арттыра торган гадәте бар. Тавык суйса, тавыгы казанга сыймый, көмешке чыгарса, эчкән бер кешенен эчләренә генә түгел, чәчләренә дә уг каба, хәтта кибеттән алган аракысы да кешенекә ише генә булмый, шәбрәк була... Менә Илжә абзыйны да шулайрак мактый бугай. Минем уемиң сизгәндәй, Кулинә апа тагын бот чабып куйды:

— Ай-йй, малайлар! Кичә үлсәм, бүген белмәсим! Нәмәкәс бар сон шул сангырау Илжәнен?!

— Синең өчен шулай бит ул!—диде Фәния апа чын-чынлап ачуланып, Илжә абзыйны яклап.—Шундый ир белән гомер итеп, шуның кадерен белмәдән. Ходай да яңлышыр икән... Ходайның хатасын бәндә ничек төзәтсен! Их, төзәтәсе калган ла ул!

Кулинә апа ул кадәр тирәнәнә кереп тормады, бер кисәк тавык ите алып кимерергә тотынды.

Чәй эчкәндә андый-мондый сүз чыкмады, әйтерсен, берни дә булмаган иде. Тик таралышканда гына Фәния апа бөтен кешегә ишеттереп, Кулинә апага эндәште:

— Ачуланма инде, Кулинәкәем, гафу ит тегесе өчен дә, бүгөнгесе өчен дә... Баш та эшләмәй инде... Нервылар да юк...

Юашның юаш инде, Кулинә апа ямьсез бармаклары белән яулыгын рәтләштереп, чын күнелдән әйтте:

— Ачуланмыйм, нигә ачуланыйм! Алама итеп сүләмәдең бит, мактадың Илжәне. Рәхәтләнеп жата торгандыр әле, мактаганны жаратадырые ул.

— Урыны оймахта булсын! — диештеләр хатыннар. Шулай итеп, таралыштык.

Миндә сораулар, әлбәттә, муеннан иде. Озак чыдамадым, юлда ук башладым:

— Ул серне ничек саклый алдыгыз, әнкәй, ничә еллар бусе? Авылда өч көн дә яшереп торып булмый бит андый нәрсәне.

— Нинди сер? — диде әнкәй, бер дә исе китмичә.

— Ничек инде нинди! Йөрдем ди бит...

— Йөргән! Йөрмини... Илжәнең башына килергә кирәк әле... Фәния үзе генә исәрләнеп йөрдә бит «яратам» да «яратам» дип.

— Кемгә әйтәдерие соң ул аны?

— Миңа булмый, Илжәгә түгел инде... Миңа киләдерие да жылыйдырые. «Яратсаң, үзенә әйт, йөр ичмаса, әллә балаң булыр иптәшкә», — дигәнем бар ие югыйсә. «Булдыра алмыйм», — диде.

— Бәй, баламны Шаранда калдырдым ди бит. Аборт-фәләндрер инде...

— Нинди?! Пенсиягә чыгар алдыннан бик чирләп интеккәч, апирагса белән нәрсәсендер тишеп кайтардылар. Шул жөрү дә, шул абурт...

Әнкәй белән моның-ишәне бер дә сөйләшкән юк иде. Икебез дә уңайсызланып сүзсез калдык. Үзәбезнең турга житкәч кенә әнкәй әйтеп куйды:

— Ну, яратуын яратты инде ул Илжәне. Шул дип шашынмаса, әллә берәрсен табып тормый та корган булырые. Шашынды инде, шашынды, акылына зыян килмәсә дип тә куркадырыем...

— Син бу турыда берәүгә дә әйтмәдеңме?

— Бәй, нишләп әйтим. Илжәгә әйтсәм калган жугисә. Әллә бу кадәр үкенечле булмасые. Кая соң акыл жәш чакта... — Әнкәйнең тавышында күз яшьләре сизеп, дәмшәс булдым. Кеше кайгысына елап жибөрү берни түгел аңа. Мин яратмыйм әнкәйнең елаганын. «Әйтәм, Фәния апа гел матур киенеп йөри, гомер бусе гашыйк икән бит!» — дип уйлап кына куйдым.

Өйгә кайтып, алай-болай иткәч, дәрәслек корты тагын төпченеп алырга мәжбүр итте:

— Алайса, алдашты булдымыни инде бу Фәния апа?

Әнкәй бәләкәй чактагы кебек: «Төбенә төшмәсәң, ярамыймыни!» — дип әрләп ташлый алмый иде инде, тик талканы барыбер коры булды:

— Нигә алдашсын! Үзе дә ышанган инде ул хәзер, кырык ел бер уйны уйлап кара.

— И-и, алай ук булырга акылсыз хатын түгел бит инде ул... — дигән булдым, үземнең тукуп.

— Ярар, картаеп карагыз әле. Акылыгыз нишләр дә үзегез нишләрсез. — Шулай да әнкәй озак ачуланып тормый, безардан йомшаграк тавыш белән өстәп куйды: — Озак яшәмәс инде Фәния. Ашкына, бичара...

Ә икенче көнне янгыр боткасы пешерделәр. Дәрәсен генә әйткәндә, авылда үсеп, янгыр боткасын беренче күрүем иде. Без үскәндә ул нәрсә беткән иде инде. Менә хәзер яңарган икән. Быел жәй бик коры, саргаймаган үлән, кипмәгән су калмады. Әллә нәрсәләрие яңартырсын!

Сонгы еллар белән чагыштырганда, авылда яшыләр, балалар арткан икән, балта ук шул күзгә чалынды. Ике авырлы хатын да бар иде хәтта. Халык эштә, озаклап бәйрәм итеп, су сибешеп торырга берсенен дә вакыты юк. Берсе килде, берсе китте. Чыр-чу килгән бала-чага ашыкмады да, арымады да, куып та жиберә алмадылар. Мин аларга карап, үз уемны уйладым. Димәк, авыл бетми икән әле. Чокыр башы кормый әле. Әле-е! Барысы да булыр: байлар да, алпавытлар да, әкияткә керерлек баһадирлар да, жырға керерлек чибәрләр дә. Бала-чага булгач, өмет бар! Тик күнелне кичөгә сагыш талый иде... Бу яшыләр таза да, көчле дә, матур да, акыллы да—минем кичөгә апаларымнан бар яклап та өстендер алар. Картайган, чирләгән авылны алар, әлбәттә, янартырлар, тазартырлар. Әмма ләкин... Ах, әмма ләкин! Бу авыл инде минем авылым булмас! Безнең барыбызны да математикадан укыткан, институтка кертгән һәр беребез өчен чын күнелдән сөнгән саф күнелле, аек акыллы, горур табигатьле Фәния апаны, инде килеп аек акылына да, саф күнеленә дә, горур табигатенә дә хыянәт итеп сөр мәжлес үткөргән, картайган һәм сөрелгән чирле, ялгыз Фәния апаны боларның кайсысы гына алыштырыр икән?.. Аксыл костюм киеп, медаль тагып, гел кызыл сүзләр генә сөйләп йөри торган маһабәт гәүдәле, кырт холькы, куе кара кашлы Илжә абзыйны кем алыштырыр?.. Ә минем әнкәйне? Яшьлектәге ахирәтен кырык ел дус күргән, кырык ел аның серен саклаган, бүген килеп аның ялганын да йөзәнә бөрөп айтмичә, эченә йотып куйган минем әнкәйне кем алыштырыр?.. Ә Кулиня апаны? Ә кичөгә табындагы бүтән апаларны? Барысын да тыныч кына үткөрөп, ышану-ышанмауларын да, хушлау-хушламауларын да йөзләренә чыгармыйча, рәхмәт әйтеп кайтып киткән ул апаларны алыштырырга мөмкинмени! Юк. Юк. Инеш буен күпме гөрләтсәләр дә, бүтәнчә гөрләү инде бу. Бу яшыләрнен, бу балаларның берсе дә: «Ә-ә, кайтып життәмме?»—дип мине дә матур ашка чакырырга килмәс. Минне танымаган бу авылда беркем дә матур итеп: «Ай-йй малайлар!»—дип әйтә белмәс. Беркем дә әллә керәшен, әллә чуаш көенә сузып-сузып «Агыла да болыт әй агыла» дип жырламас. Беркем дә кызына Кулиня дип, малаена Илжә дип исем кушмас. Әнә бит болар: Артур да Регина, Тимур да Алина... Хәер... Кем белә... Кем белә! Дөнья куляса! Бернәрсәне дә кире кайтмас димә!

Шундый хисләр биләде мине күбесенен исемнәрен дә белмәгән яшь-жилкенчөк арасында. Монда да мин кичөгә шикелле карап һәм тыңлап кына тордым, артык катнашын алып китә алмадым. Чөнки болар да минем чордашларым түгел иде. Яшыләр белән бер булып чырылдап, теркелдәп йөрүне дә күрми хуп бит безнең халык: «Ат азгыны тайга яярә»,—ди... Ә минем яшәтешләр—авылда юк! Безнең буын «в полном составе» авылдан чыгып качты... Койрыкны сыртка салып! Инде менә мин ялгыз. Без һәрберебез шулай ялгыз булачакбыз—туган жирдә дә, торган жирдә дә...

Капма-каршы уйлар дулкынында инеш тыкрыгынан күтөрелеп, Чокыр багына борылган идем, кулын маңгасна куеп, капка төбөндә көтү кайтканнымы-нәрсәдер карап торган Фәния апаны күрдем. Ул көлем-серәбрәк миңа каршы чыкты. Өстөндә шифон күлмәк иде.

— Ну, яңгыр боткасы шәп булдымы? Карагыз аны, бүген кыярларга су сипмәдем, төннә юсын яңгырыгыз!

Аның тавышы көр иде. Йөзә сары сипкелләрдән бушаныбрак калгандай булган һәм сарысы кайтып, агарыбрак киткән кебек. Сөйләшүләре, күз карашлары һәм хәрәкәтләре салмакланып, тынычлап калган шикелле. Капка төпләрендәге утыргычка күрсәтеп:

— Әйдә, көтү кайтканчы әзрәк сүләшеп утыраек,—диде.

Мин шатланып барып утырдым. Бервакытта да беркем белән дә шулай теләп утырганым юк иде бугай. Без әллә нәрсә сөйләшмәдек. Фәния ана яңгыр боткасында кемнәр булганын сорашты, мин кулымнан килгәнчә аңлаткач, һәрберсен танып, кемнең баласы икәнен атады. Тагын

нәрсә? Бүгөн көтүгә кем чыкканын, көтүнең кайсы якка киткәнен, каян кайтасын сөйләштек. Үткәреп кенә бер өч-дүрт яңгыр яуса, бәрәңгеләр, икмәкләр күтәрелеп китәчәген, ө жиләккә инде соң икәнен сөйләштек. Нәрсә сөйләшүдәмени эш! Кем белән сөйләшүдә! Ә бу — минем Фәния апам иде, туганым кебек якин, туганым кебек жәл Фәния апа... Мин белгәннән бирле Чокыр башын ямьләп шушы утыргычка чыгып утыра торган, көлемсерәүле, матур күлмәкле Фәния апа...

Шулай утырганда, кинәт күзем Фәния апаның аягына төште. Һәм әллә каян гына башыма уй килде: безнең әнкәй бик бәләкәй аяклы бит, димәк, аның хәтере юк, димәк... Шулай булгач, бәлки, Фәния апаның сүзе чындыр?.. Шундук бу мәгънәсез, мәнсез уйны куарга ашыктым. Әй, кем генә белсен соң бу тормышта кайда ялган, кайда чын икәнен! Шулкадәр жылы, шулкадәр тын кич иде Чокыр башында, үзем дә уйларга теләмәгән шушы вакчыл, бәйләнчек уйларымны таратырлык та жил юк иде.

ОЧРАШУ

ХИКӘЯ

Ниһаять, күптәнге хыялым тормышка ашты: яғни «яна торган» путевка белән Кара дингез буендагы атаклы санаторийга барып төштем. Гомеремдә беренче тапкыр!

Диссертация яклау мәшәкәтләре белән нык йончыган чагым иде, путевка ярап куйды. Дингездә коенырга, шифалы сулар эчеп, туйганчы ял итәргә исәбем.

Санаторий дингездән эчкәрәк, шактый биек тау итәгендәге ак колонналар белән бизәлгән мәһабәт бер бинага урнашкан икән. Бүлмәнең дә менә дигәнә туры килде—өскә катта, бер генә кешелек. Телевизоры, суыткычы, хәтта электр жипләткече дә бар. Балконга чыгып карасаң, бөтен Ялта күз алдында жәйрәп ята. Шәһәрнең баскыч-баскыч бакчалы урамнары, тыкрыклары, теплоходлар тулы порты, халык мәш килеп торган яр буйлары, күз күреме житмәс ераклыктарга жәелеп, салмак кына чайкалган күтелжем дингез киңлегенә—һәммәсе дә «өйдә вақытыңны әрәм итмә, тизрәк безнең янга чык, рәхәткә чум» дип чакыра сыман.

Шулай эшләдем дә. Тиз генә әйберләремне урнаштырып, өс-башымны алмаштырдым да, кояшлы табигать кочагына ашыктым.

Дингез буе халык белән тулы. Күбесе шорттан, мини юбкадан, жинсез майкадан. Кояштан каралып беткән яшь-жилкенчәк кибет-киосклар тирәсендә кайнаша, дингез фонында рәсемгә төшә.

Мин озак юанмадым, пляжга төштем. Монда халык тагын да күбрәк булып чыкты. Бөтен тирә-юнь, кырмыска оясыдай, мәш килә, сузылып яту түгел, энә төртөрлек тә буш урын юк... Шулай да бәхетем бар икән. Аяк астында тыгызланып яткан ярым ялангач кешеләр өстенә басмас өчен саклык белән атлап эчкә керә торгач, иң аргы башта бер егетнең киенеп маташканын күрдем һәм, ул торып китү белән, бушаган тар гына урынга кереп төпләндем дә.

Бер ягымда ике кыз китап укып утыра. Икенче ягымда өрөп тутыра торган резинка көпчәк өстендә йөзенә газета каплаган йонлач агай беләкләрен як-якка салып чалкан яткан. Аяк очымда гына бала-чага су эчкәндә чыр-чу килә, тозлы дингез жиле алып килгән өчкелтем ис борынны кытыклай.

Соңгы вакытта берәз сүлпәйләنسәм дә, мин үзем—су спорты белән шөгыльләнгән, йөзү ярышларында катнашкан кеше. Шунадыр, дингезгә чуму белән рәхәт жинеллек сиздем, назлы дулкыннар кочагында озак чайкалдым.

Ярга таба йөзгәндә минем янымнан гына түгәрәк битле, башына зәңгәр резин башлык кигән бер хатын-кыз узып китте. Сизелер-сизелмәс кенә елмаеп, мине үртәгәндәй тоелды. Түзмәдем, тукта, борынына чиртим әле, дип, шаян ханымны тиз генә куып жипеп, шактый гына артта калдырдым.

...Бөркү вагонда ике тәүлек буена селкенеп килү ардырган, күрәсен, пляжга чыгып, йонлач күкрәкле агай белән янәшә ятуга, изрәп йокыга да киткәнмен. Хәтта ки, үземне Казанда итеп, төш күрә башлаганмын. Гыйльми совет утырышында минем диссертацияне тикшерү бара, имеш. Оппонентлар барысы да хезмәтемне унай бәяләп сөйләләр. Инде булды, бернинди каршылыксыз шома гына үтәм бугай дип торганда, үзбезнең

факультет деканы Шакир Шакирович трибунага чыгып, килешсез чәрелдек тавыш белән:

— Берегез дә күрмисезмени, бу диссертациянең зур дефекты бар лабаса. Автор борынгы мәчетләрнең архитектура үзгәртүләрен өйрәнү белән мавыга бит! — дип туздырырга тотынды. — Аннары, галим булырга өйрәнүчә үзгәртү берәз солиднырак тотарга тиештер бит...

Залда дәррәү көлөп жибәрделәр. Артык ваклануын Шакир Шакирович үзгәртү сизендә бугай, сөйләү сәләтен югалткандай, авыз эченнән нидер мыгырды-мыгырды, трибунадан төшөп китте. Янымда утырган хезмәттәшәм кулбашыма кагылып: «Менә, эләктемә... Аның яраткан аспиранткасына гыйшык тотмасаң, үзгәртү болай бәйләнмәс иде», — диде, дусларча төрттереп.

Шунда мин йокыдан уянып китеп: «Аллага шөкер, болар өндә түгел, хәзер инде төштә генә кабатлана икән», — дип, жинел сулап куйдым, әмма кузгалырга иренеп, йокылы-уялы хәлдә йөзтүбән ята бирдем. Тик, гөнаһ шомлыгы, теге нечкә тавыш һаман колак төбөндә черелди бит. «Радиодан сөйләләрме, әллә өнөмдә төш күрәммә», дип аптырап калдым.

Торып утырып, өйгә-тирәмә карана башласам, сул ягымда йөзгә газета каплап ятучы йонлач күкрәклә агай өлгә төшөмдә күргән кеше — безнең факультет доценты Шакир Шакирович булып чыкты. Дөресен әйтим, бу көтелмәгән очрашуга ике күзгә дүрт булды. Минә күргәң, ул да бик гәҗәпләнде һәм, никтер каушап, сүз әйтә алмыйча бермәл ык-мык килеп торды.

Шакир агайның теге ягында бая су коенганда минә узып киткән ханым ята иде. Каралжым пиялалы күзлеген салып карау белән ул да минә таныды һәм күптөңгә белеш кешесә белән очрашкандай:

— И-и, күрми дә торабыз, күрешсездә оста йөзүчә ята икән ич, — дип, минә баштанаяк күздән кичергәндәй итте.

Инде каушаудан арына төшкән Шакир агай да, ана ничектер мәгънәлә карап алганнан соң:

— Фаил туган, таныш бул, бу минем хәләл жефетем Мәрзия ханым була, — диде һәм хатынына минем кем икәнне дә аңлатты.

— Якташлар, хезмәттәшләр дә булгач, әйдәгез яхшылап, якыннанрак танышык. — Мәрзия ханым кул биреп күрештә һәм Шакир агай тәкъдим иткәнчә үк олыламыйча, үзгәртү дусларча Мәрзия дип кенә дөшәргә кушты.

Шакир агайның хатыны үзгәртү күпкә яшәрәк, кеше белән жинел аралашучан һәм берәз чытлыкланучанга охшаган иде. Минем Казаннан, Шакир Шакирович белән бер институттан икәнлегемне белгәч, ул отыры ачылып китте, аз гына да төкәлләп өлгәнчә тормастан, нишләвемне, нинди планнар белән яшәвемне сораптыра башлады.

Болай төпчәнүгә ничегрәк җавап бирергә белмичә торганда, Шакир агай ярдәмгә килде, жылы сүзләр белән, мине перспективалы яшә галим, дип мактады. Аның миңа карата кинәт йомшаруы берәз сәер тоелса да, күнелемә хуш килде. Югыйсә мондый урында, үпкәчел бала-чага кебек, авыз турсайтып сөйләшмичә йөрү икебез өчен дә унайсыз булып иде.

Алар да бирегә кичә генә килгәннәр икән, шуның өстенә — барыбыз да бер санаторийда, хәтта бүлмәләребез дә янәшә икән. Без шушы очрашудан соң буш вакытларны бергә үткәрә торган булып киттек.

Мәрзия ханым һич тынгылык бирми, оештырылган экскурсияләрдән тыш үзгәртү өлгә ниләр уйлап чыгара, бер атна эчендә Бакчасарайга, Севастопольгә бардык, Чехов музейна, Галимжан Ибраһимов яшәгән урамда булдык. Көндөзгә эсселек басылгач, «Ялта» дигән кечерәк кенә теплоходка утырып, кичләрен дингездә йөрөп кайтабыз. Мәрзия ханым теплоходта нәрсәдер сораптырган булып, сөйләшә-сөйләшә капитан ярдәмчәсе белән якыннан танышырга, рубка эченә кереп, штурвал белән идәрәткә итәп карарга да өлгерде.

Мәрзия ханым мондый чакларда Шакир Шакировичны ияртергә теләми, «Башлаган эшеннә тәмамлайсың бар»,— дип, бүлмәдә калдырырга тырыша. Аның сер итеп кенә әйтүенә караганда, тиздән безнең институт ректоры пенсиягә чыгарга жыена икән, Шакир Шакирович шуның урынына калу максаты белән конкурслы сайлану алдыннан гыйльми советта чыгыш ясарга әзерләнгән, имеш! Өендәгән күршәдән ишеткән кеше кебек, бу хәбәр мине ифрат гажәлләндерде.

Ярар, була бирсен, анысы безнең ише вак балыкка кагыла торган түгел. Бу очракта мин тик гажәлләндем: эштә карангы чырайлы, вакчыл, артык таләпчән күренгән Шакир Шакирович, күрчә, гаиләсендә искиткеч ягымлы, кайгыртучан ир икән бит! Уенчак чибәр хатынының уңаена сыйнап, ни теләсә, шуны үтәп тора. Киткән жиреннән кичкә ашка кайтып өлгөрмәсә, аның өлешен бүлмәсенә алып менә. Шуның өстенә, суыткычта Мәрзия ханымның яраткан сые — шампань шәрабе һәм тундырма да өзелми.

Безнең балконнар юка стена белән генә бүленгән, нәрсә сөйләгәнәбез, һәр хәрәкәтебез диярлек ишетеләп тора. Мәрзия ханым көнозын йөрәп, арып-талып кайткач, алар кичкә талгын һавада озак-озак чөкердәшәп утырырга яраталар.

Һич тә көтмәгәндә бүген кич Шакир Шакирович мине үзгә дәшәп алды. Вакыт инде шактый соң булуга карамастан, Мәрзия ханым әле һаман юк иде. Күрәм, Шакир абыйның көфе шәптән түгел, чалара башлаган куе кашлары салынкы, юка иреннәре кысылган. Минне чакырган өчен уңайсызланган сыман:

— Вакытсыз борчыдыммы?.. Әйдә, рәхим ит, менә монда утыр әле,— дип чыбыктан үрелгән креслога урын күрсәтте. Аннары бүлмәгә кереп, ваза тулы әфлисун, ике фужер белән бер шешә шампань шәрабе алып чыкты.— Вак-төяк мәшәкать белән бер иренләп сөйләшәп утырган да юк...

Шакир Шакирович сөйләнә-сөйләнә шешәне ачып, фужерларга шәраб салып маташканда, бүлмә эченнән аяк тавышлары ишетелде һәм, төмәкә исе аңкытып, балконга Мәрзия ханым килеп чыкты. Ул бик алжыган кыяфәтле, йөгереп кайткан кебек еш-еш сулый иде. Минне күргәч, сизелер-сизелмәс кенә елмайгандай итеп:

— И-и, бездә кунак бар икән, хәерле кич... Уф, бик сусап кайттым, телем аңкауга ябышкан, кая авыз чылатыйм әле,— дип, Шакир Шакирович фужерын бер йотуга яртылаш бушатып куйды да, бик мөһим хәбәр алып кайткан кебек, жанланып сөйләргә тотынды:— Белми торабыз, монда бик шәп бассейн бар икән бит. Кичә кич радиодан, йөзүчеләргә узгышы булачак, дип хәбәр иткәннәр иде. Сөз ялкауларга әйтеп тормадым, иртәнгә аштан соң, спорт костюмымны сумкага салдым да, урамда очраган кешеләрдән сорапшыра-сорапшыра шунда элдерттем... Барып карасам, яшен үткән, дип, башта кабул итәргә теләмәгәннәр иде. Ярый әле, жюри рәисе рәхимле кеше булып чыкты, бик үтәнгәч, катнашырга рөхсәт итте. Исемлек төзүче егеткә мине утыз яшьтә дип язарга кушты. Стартка да башта хатын-кызларны чакырдылар. Күренеп тора: күбесе сыек мускуллы кыз-кырын. Сигнал булып, суга сикерүгә, һәммәсә дә жан-фәрман алга ташланды. Мин алай итмәскә, башта тыелыбрак барырга тырыштым... Тик берәздән, дистанциягә яртысыннан күбрәк үткәч кенә, бар көчемә ыргылдым һәм, тиздән барысын да узып, финишка беренче булып килеп життем. Жюри рәисе менә бу медальне ташшырганда: «Шулай буласың баштук чамалаган идем, ышанычымны акладың, молодец!»— дип мактап та алды үземне.

Мәрзия ханым горурулык белән күкрәгендәге медален сыйнап та алды, әмма аның гайрәтләнүе ничектер ясалма килеп чыкты. Шулай да, жиңү белән котлап, аның исәнлегенә тост төкәдим иттем. Шакир агай исә сүзгә катнашмыйча, уйга чумган кашларын жыерып утыра бирде. Табында минем өчен аңлашылмаган киеренкелек туды, әңгәмә жанланып кит-

мәде. Шуңа күрә озак утырмадым, сый-хөрмәт өчен хужаларга рәхмәт әйтеп, тыныч йокы теләп, үз бүлмәмә чыгып киттем.

Көндөз кызган бүлмәдә өлө һаман бөркү иде. Мин сырма матрас, мендәр алып, балконга күчендем һәм салкынча саф һавада тиздән төмлә йокыга тала башладым... Әмма берәздән йокым качты. Күрше балконда ирле-хатынлы күршеләрем үзләре генә ишетелерлек итеп пышылдап сөйләшәләр иде. Менә Шакир агай кинәт кызып китеп, һәр сүзенә басым ясый-ясый:

— Ул ярышлар көндөз беткәндәр бит, шуннан бирле кайда йөрдөн син?— диде.

— И-и, әйтергә онытканмын ич...— диде Мәрзия ханым.— Узышлар беткәннән соң, жиңчеләренә «Ялта» дигән теплоходка утыртып, дингезгә сәфәргә алып чыктылар, шунда берәз сыйладылар да. Барсы да баргач, бер миңа гына аерылып калу килешми бит инде.

— Ихтимал, шулайдыр...— Шакир Шакирович ризасыз гына тамак кырып куйды.— Мәрзия, кайчандыр син мондый түгел иден, әллә кайларда болай озак йөрөп, эчемлек һәм төмәкә исе аңкытып кайтмый иден...

Бу төпченү алып-талып кайткан Мәрзия ханымны ялыктыра башлады бугай, ул баласы көйсезләнүгә игътибар итмәүчән ваемсыз ана сыман:

— Кирәкмәс, Шакир абый, ул хакта сүз куертмыйк. Кайчандыр сез үзегез дә мондый түгел идегез,— диде.— Иртәгә юлга жыенасы бар бит. Үткәннәрдә казынып бер-беребезне борчыганчы, яхшылап йоклау әйбәтрәк булыр.

Шакир Шакирович аның белән килеште бугай, ул хакта бүтән сүз кузгатмады. Тиздән алар бүлмәгә керделәр булса кирәк, күрше балконда тынлык урнашты. Бу сәер әңгәмәне ничек аңларга да белмичә уйланып ята торгач, берәздән мин дә йокыга киткәнмен.

Тик шунысы сәер: иртәгесен ашханәдә очрашканда минем күршеләрем кичә һичнинди үпкәләшү булмагандай, икесе дә ачык йөзле, берберсенә ягымлы иде. Шулай да миңа Шакир агайның каш арасындагы жыерчыгы сизелерлек тирәнәя төшкән кебек күренде. Ашавы да шәптән түгел, ничектер теләр-теләмәс кенә чөмчөнөп утыра. Мәрзия ханым исә, киресенчә, бүген аеруча күтәренке күнелле, хәрәкәтчән. Ул бүген кыска жиндә ак майка, жете кызыл мини юбка кигән, күкрәгендә ярышта жинеп алган «Йөзүчә» медале жемелди. Каядыр ашыга бугай, чәен тиз генә эсеп бетергәч, беләгендәгә сәгатенә карап алды да:

— Ах, соңга калам... Юлга жыена башлаганчы, миңа чөчемне төзәттереп кайтырга кирәк, парикмахерга ашыгам, гафу итегез,— дип чыгып ките.

...Әйе, шулай, безнең срок бетте. Шифалы Кара дингез, дөнья жәннәте Кырым белән сабууллашыр вакыт житте. Бүген кичкырын алар юлга чыгалар. Мин алардан бер көнгә соң килдем, иртәгә китәчәкмен, бүгенге көнем буш.

Иртәнге аштан соң газета караштыргаладым, берәз черем итеп алдым, аннары су буена төшеп, дингездә соңгы тапкыр коенырга, пляжда кызынырга булдым.

Бүген курортчыларның байтагы таралыша, ахрысы, яр буге яртылаш буш диярлек иде. Мин эчкәре үтмиңә, вак теплоходлар килеп туктый торган такта причалга якын гына чишенеп, кызынырга яттым.

Әмма, кызганычка каршы, бик тә тынгысыз урын сайлаганмын булып чыкты, якындагы радиодан бөтен яр буен аңгыратып, колак тондыргыч жыр тапшыра башладылар. Ул да түгел, тагы да катырак тавышлы рок-музыка кычкырта-кычкырта, причалга «Ялта» теплоходы килеп туктады. Халкы төшеп беткәч, койрык яктагы ян каютадан ак майкалы, мини юбкалы хатын-кыз белән төп кебек базык бәдәнле дингезчә килеп чыкты.

Бу хатын-кызны мин шундук таныдым һәм иртән чөч төзәтергә дип киткән Мәрзия ханымның дингездән кайтуын күрөп бик гажәпләндем. Ул

күтәренке күнелле күренә, жинел адымнар белән яр буена төшкәч тә, теплоход палубасында озатып калучы дингезчегә кул болгады һәм, аны ерактан «пәп» иткөндәй, бармак очларын иреннәренә тидереп алды.

Мәрзия ханым пляжга кәргәч тә, теге дингезчегә сәлам юллап, берничә тапкыр кул изәде. Әнә шулай каерылып карый-карий килә торгач, ул ялгыш минем аягыма орынды һәм уңайсызланып, рус телендә:

— Ах, я нечаянно, извините...— диде. Ә мине таныгач, каушаулы елмаеп, яншә килеп утырды. — И-и-и, күрми дә торам, сез икәнсез... Парикмахердан кайтып килешем... Чират зур булгач түзмәдем, ташлап киттем. Кайтышлый менә монда кереп су коенырга уйлавым ие.

Ул, чынлап та чират торып алжыган кебек зарланып алды, үзе сүз арасында әледән-әле теге теплоход ягына карана иде. Ак майкасының күкрәк турында бармак киндлеге тасма сыман сары сузылып төшкән. Моны ул үзе дә күрде.

— Монда килгәндә мороженое алып ашаган идем, тишек авыз, шуны тамызганмын, — дип сөйләнә-сөйләнә кульяулыгы белән тапны сөртәргә кереште.

Сөртеп-сөртеп тә тап бетмәгәч, ул күкрәгендәге медален салып, минем сумкага куйды, аннары якында гына душтан аккан суда майкасын чайкап, кояшта киптерәргә элде.

Ул вакытта инде көндәзгә ашқа да күп калмаган иде. Мин әйберләремне жыеп, кайтырга кузгалдым. Мәрзия ханым майкасы кипкәнне көтә калды.

Шул ук көнне мин аларны Симферопольга поездга илтә торган троллейбуска утыртып юлга озаттым. Ә иртәгесен, нәкъ шул вакытта, Ялта белән хушлашып, үзем дә сәфәр чыктым.

Ай буге күрми торган Казан сагынылган иде, поезддан төшеп, туган туфракка аяк басу белән, шатлыгымнан елмаеп куйдым. Янгыннан соң әле һаман төзәтелмәгән вокзал да, тончыктыргыч тузан һәм бензин исе тулы урамнар да, тулай торактагы тар бүлмәм дә — барысы да күнелгә якин, мине исән-сау кайту белән тәбрикләп каршылый кебек.

Кайтып төшкәннең иртәгесен юл сумкамын бушатып утырганда спорт костюмым арасыннан идәнгә шак итеп нәрсәдер килеп төште. Иелеп алып карасам, Мәрзия ханымның дингез буенда майкасын чайкар алдыннан миндә калдырган медале икән. Шул чакны үзенә кайтарып бирмәгән өчен ничектер уңайсыз булып китте. Чонки аның ярышта узуы билгесе — үзенә күрә истәлекле әйбәре бит. Эзләп борчылмасын тагын дип, хәзер үк үзенә хәбәр итеп тынычландырырга булдым.

Шул ният белән вахтер янына төшеп, белешмәләр бюросыннан телефоннарын сорадым да, үзләренә шалтыраттым. Трубканы берәз карынкы тавышлы хатын-кыз алды, минем соравыма каршы:

— Әйе, Шакирлар квартирасы... Әйе, хатыны... Сөзгә ни кирәк, ник алай төпченәсез? — диде.

— Тавышыгыз үзгәргән кебек тоелды, шуннан гына төпченәем, — дип гафу үтендем. — Исәнмесез, Мәрзия ханым, кәефегез ничек? Ялтаны, Кара дингезне сагынмыйсызмы?

— Сөз ялгыш шалтыраткансыз, минем беркайчан да Ялтада булганым юк, — диде хужабикә коры гына.

— Чү, Мәрзия ханым, шаяртмагыз әле... Ничек инде булганыгыз юк?! Бу мин — Фаил. Ялтада сезнең белән яд иткән кеше. Оныттыгызмы-ни, Шакир Шакирович белән сез күрше бүлмәдә тордыгыз ич.

Хужабикә тыны кысылгандай авыр сулап куйды. Бер мөл сүзсез торганнан соң, кинәт калтырый башлаган тавыш белән:

— Мәрзия беләнме, бер бүлмәдәме?.. Тагын керешкәннәр икән... — дип, үзалдына пышылдаганы ишетелде.

Ул тагын нидер әйтө башлаган иде, әмма миң аны бүтән тыңлый алмадым. Балаларча беркатлылык аркасында нинди күнелсез хәлгә эләгүемне абайлап, телефон трубкасын тиз генә элөп куйдым.

Дөрөсен әйтим, бу хәл минем өчен башка сыйдыра алмаслык вакыйга булды. Кая барып бәрелергә белмичә, берничә көн аңгы-миңгә йөрдөм. Кеше-карага таралмасын дип, ул хакта һичкемгә ләм-мим сүз әйтмәскә карар кылдым.

Мәгәр ул тикле сагаюның әллә ни кирәге дә чыкмады. Шакир Шакировичның үз хәлэл жефете мин шалтыраткан көнне үк деканатка барып, зур жәнжал кузгаткан. Шуның аркасында Шакир Шакирович ректорлыкка сайлану конкурсында катнашудан ваз кичәргә мәжбүр булды, бөтен институтта колактан-колакка төрлө гайбәт таралды.

Андый уйдырма хәбәрләргә игътибар итә торган гадәтем булмаса да, колакка чалынган бу имеш-мимешләрдән мин Мәрзия ханымның кайчандыр безнең институтта укуганлыгын, аннары диссертация яклап, фән кандидаты дәрәжәсе алганлыгын белдем. Аның гыйльми житәкчесе Шакир Шакирович булган, хәтта диссертациясен дә шул язып биргән, дип сөйләделәр.

Мине барыннан да бигрәк һаман Мәрзия ханым гажәпләндерә. Ул кызыл авызының хәйләгә осталыгын, әрсезлеген Ялтада чакны ук сизенгән идем бит. Шакир Шакировичның шуны аңларга теләмәвенә генә аптырый идем. Ә үзем аның йөзүчеләр узышында катнашу, медаль алу турындагы әкиятенә ышанып, нинди зур низаг чыгардым, адәм көлкесенә кала яздым.

Хәзер инде, еллар үткәч, ул вакыйганы искә төшерүе дә уңайсыз. «Уңган» ханымның кыйммәтле медаль дигәнә исә Ялтада гына түгел, безнең шәһәр кибетләрендә дә һәркемгә сатыла торган арзанлы значок булып чыкты...

ИСӘННӘРНЕҢ КАДЕРЕН БЕЛ!

ДИФГАТ СИРАЙНЫҢ ТУУЫНА 60 ЕЛ

Тарих кабатлана. Татар халкы борын-борыннан үзенен асыл затларынын кадерен белмәде. Якты доньядан киткәч кенә, ул аларны яд итәргә өйрәнде. «Татар акылы — тоштан соң», — дигән гыйбрәтле гыйбарә дә әнә шуңнан киләдер бер уйласаң.

«Без аны каия белик соң, мескен үлән аңлатмагач», — дигән Тукайда. Халык моны бик тиз үз итеп алды. Ни өчен, дигәндә, татар милләте үзенен кадерен үзе белмәгән, исән чакта ук үз улларын үзе корбан чалырга, кадерсезләргә әзер торган бөек милләتلәрсен беренчеләреннәндер ул, могаен.

Шагыйрь Шәүкәт Галиев моннан бер утыз еллар элек:

Исәннәрсен кадерен бел,
Үләннәрсен каберен бел!

— дип оран салган иде. Үзенен мәсхәрәле хәленнән үзе туйган татар халкы бу юлларны бик тиз үзләштерде, авторын телгә дә алмый башлады. Чөнки бу әйтем анын рухи халәтенә туры килә иде.

Бу уйланулар шагыйрь Дифгат Сирайның тууына алтмыш ел тулу уңаеннан яздыла.

Быелның июнь аенда Дифгат Сирайны туган ягында бик тә зурладылар. Туган авылы Камайның бер урамына анын исеме бирелде, яшәгән йортына мемориаль такта куелды. Ел саен мәктәпнең иң яхшы укучысы анын исемендәге бүләк алачак. Әлбәттә, болар — әдәби жәмәгатьчелек өчен бик тә соенечле хәл. Болар — шагыйрьне тану чагылышы. Әдәби сүзен тантавасы. Әмма бит шагыйрьнең — нечкә күнелле затның — исән чагында да кадер-хөрмәт күрүе канатланасы киләдер. Дорес, Дифгат агай баш биреп яшәмәде. Иң моһиме — ижатта ирекле булды. Көндәлек матбугатта жигелеп эшләде. Хезмәт сойгән кешенен дуслары да күп була. Авылында, район үзәге Менделеевскида узган бөйрәмнәр бу хакта ачык күрсәтте.

Ә шулай да Шәүкәт Галиевнең гыйбрәтле сүзләрен тагын кабатлайсы килә:

Исәннәрсен кадерен бел,
Үләннәрсен каберен бел!

Модәррис ӘГЪЛӘМОВ

Кемне нәрсә кызыктыра

Киләмен дә, татлы хискә бирелеп,
Каршылыймын Идел таңнарын.
«Дулкын кебек,
Текә ярга кагылып,
Уяталсаң иде талларын.

Аның кебек, һәрчак ярсый-ярсый,
Барсаң иде алга, турыга.
Алган үрен
Калсын иде артта,
Һәйкәл булып үткән юлыңда...» —
Шулай димен.
Әйдә, бар йөрәкләр
Шул омтылыш белән тулсыннар.
...Белмим, кемне нәрсә кызыктыра,
Мин юләрне — һаман дулкыннар.

Өмет

Әллә кайларга очарга
Талпына безнең өмет.
Ул да алга ашкынучы
Канатлы заман кебек.

Өмет безне жилкендерә,
Юлларга әйди һәрчак.
Өмет үзе бер жыр бит ул —
Иртәгә жырланачак.

Кыяларга үзем менәм

«Бәхет кайда?..» — дип сорамыйм,
Адресы юк чөнки,
Кеше
Үзе эзли, таш-тау кичеп,
Үзенә тигән өлешне.

Хәтәр көннәр кәтсә — кәтәр,
Жәймә, тормыш, юлга келәм.
Нурлар чаткыланган жиргә —
Кыяларга үзем менәм.

Күрим әле, дим, түбәсен
Мин үземнән күзем белән...
Егылсам да,
Жиргә карап
Егылырмын мин йөзтүбән.

Тимерче

Очкын чәчри, очкын сибелә
Чүкеч астыннан.
Егет өрдергечкә иелә,
Ялкын аз сыман.

Аның гайрәтенә түзми
Эри корыч та...
Гомер бусе ялкын эзлим
Мин дә тормышта.

Без кочасы кояш бар

Чык син, әйдә, болыннарга,
Болыннарда күлләр бар.
Без иснисе чәчәкләр бар,
Без өзәсе гөлләр бар.
Кил син, әйдә, урманнарга,
Урманнарда балан бар.
Без жыясы жиләкләр бар,
Без ауныйсы алан бар.
Төш син, әйдә, чишмәләргә,
Чишмәләрдә моннар бар.
Без эчәсе саф сулар бар,
Без жырлыйсы жырлар бар.
Мен син, әйдә, чал тауларга,
Чал тауларда чал таш бар.
Без ерасы болытлар бар,
Без кочасы кояш бар.

Төнге яңгыр

Төнлә явып үткән икән,
Беркемгә дә белдермәгән.
Каеннарның күлмәкләре
Кибәргә дә өлгермәгән...
Төнге яңгыр кебек, шулай
Холкы сабыр ирләрнең дә:
Төнлә генә сый алар,
Шаһит бары мендәр генә.

Ш а һ и н у р

Ә х м ә т с а ф а

«ХӘТЕР ЯКТЫСЫ»

ДӘФТӘРЕННӘН

Кызыл яфраклар

15-октябрь — Хәтер көне

Октябрьдә
нигә кызыл яфраклы, дисен,
агачларны?! —
Белмәсән, бел:
аларда бит —
көрәшчеләр каны!

Һәр көз саен искә ала Табигать
Үзенең батырларын —
Кешеләрнең
зур хөрәфтән языла торган
Асыл-матурларын!

Шәжәрә вә дәрәжә

*Татарстан җәмһүриятең Ак-
сакаллар шурасы рәисе Рәфигулла
Нәсибулла углы Хәмидуллинга*

Шәжәрәсен белгән кеше
Була ул дәрәжәле!
Сез бит шундый олуг шәхес:
Хөр күнелләр әләме
Булып калыктыгыз һәрчак
Башлар иелгәндә дә,
Билләр бөгелгәндә дә,
Телләр өзелгәндә дә...
«Тарихыңны онытма!» — дип,
Гамьсез күнелләргә дә
Жан өрдегез, уяттыгыз
Халыкны йокысыннан.

Шаһинур ӘХМӘТСАФА (1948) — шагыйрь һәм публицист, журналистлар-
ның Х. Ямашев исемендәге республика премиясе лауреаты. Казанда яши.

(Шәжәрәсен барламагач,
Дәрәжәсен аңламагач,
Күпләрнең сырты сынган...)
Уяттыгыз, кузгаттыгыз —
Рәхмәт Сөзгә ихластан!
Сөзнең күнел —
бөзнең күнел:
Мөнгелеккә тоташкан!
Барлыбыз шәжәрәне —
Халкыбыз дәрәжәле!!

Авылым Тукае

*Заманында Казанда — бөртүгән
Көримевлар типографиясендә эш-
ләп, Габдулла Тукай белән якыннан
аралашкан авылдашым Борһан ага
Сәлаховка багышлыым.*

Күз алдында тора сын-сүрәте:
Йөрдә һәрчак киез итектән,
Кышкы суык, жөйге чөллөдә дә
Ташламады — төмам үз иткөн!

Тальянкае — һәрчак кулларында,
Картлыкка ул сәлам бирмәде.
Өйтә иде яшен сораганга:
— Уңжидедә, — диеп, — йөрәгем!

Мут елмаеп, Чапайныкы кебек,
Мыек чылгыйларын бөтереп,
Такмак өйтер иде ул, туктатып,
«Кыек» эшен искә төшереп.

Кирәк чакта «төрттерә» дә белде,
Кирәк чакта белде назлы да!
...Үткен-шаян такмаклары белән
Бөгыренә синең кадый да,

Тагын сузып жибәрә ул шунда
Тальянкае — күрек чыдасын!
Уйнап туймый: «Горур гүзәлләрен
Яулык читеп тешләп еласын!..»

Елата да, жырлата да белде,
Күнеле тулы иде изгелек.
Ә моннары авыл күкләренә
Мирас булып калды түгелеп.

...Борһан агай каснары шаулый,
Ярсып шаулый еллар аркылы...
Ир язмышы, ил язмышы гүя
Йөрәкләргә күчә саркылып!..

Ачылмаган дөнья

Матурлыкның әллә соң Син һәйкәлеме,
Назлы гөлме Бәхет бакчасында үскән?!
Бу дөнъяның бар аклыгы, бар сафлыгы
Әйтерсең лә Синен күнеленә күчкән!

Гүя Синә күрер өчен килә язлар —
Мәжнүннәрне гашыйк итәр Ләйләме Син?!
Синен өчен ата кебек алсу таңнар —
Туган жирнең көтеп алган бәйрәме Син!

Минем өчен ачылмаган бер дөнья Син —
Һәр көн саен зур ачышлар ясый барам:
Ачам Синдә ТУГРЫЛЫК материгын,
Гажәп чиксез СӨЮ океанын табам!

Гел елмаеп озат мине...

Басып торам юллар чатында —
Тагын мине юллар чакыра...
Өзгәләнә, беләм, үзәгәң,
Мөлдәрәмә тулы күзләрең...

Жанжиләгем, зинһар, борчылма,
Сабыр була белче, түз, чыда!..
Гел елмаеп озат син мине —
Иң зур Бәхет шул бит
Юлчыга!..

Алты хәреф

Ничәнче кат инде хәтеремдә
Син калдырган язу яңара:
«Киттем...»
Алты хәреф, алты ядрәсыман,
Йөрәгемә килеп кадала:
«Киттем...»

Ярты биттә ярты бәхетемне
Алып киткән алты хәреф бар:
«Киттем...»
Барлык агу, ядрәләрдән көчле
Алты билге — хәтәр хәвеф бар:
«Киттем...»

Алты хәреф... Күп тә түгел үзе,
Ә эчәндә күпме мәгънә, сер:
«Киттем...»
Алты хәреф ачынып сыйып сыман
Тугры куллар бозгач
вәгъдәсен:
«Киттем...»

Көтәм әле...

(Кыз жыры)

Йөрәгемнең аланында,
Гел сиңа диеп кенә,
Зәңгәр чәчәкләр үстердем,
Иркәләп, сөеп кенә.

Өздермичә башкаларга
Сина диеп сакладым,
Ә син... Карамадың хәтта,
Киттең, читкә атладың.

Тигәнәк чәчәге тартты,
Алмадың күзләренне.

Энәләрен күрмәдеңме,
Алдавын сизмәдеңме?!

Белмәдеңме сиңең өчен
Зәңгәр чәчкә үскәнен.
«Бары аны ғына көтәм!» —
Диеп антлар эчкәнен...

...Жәйләр үтеп бара инде,
Күп калмады көзгә дә...
Ышанам: чыгарсың әле
Үз чәчәгең эзләргә!

Тормыш — серле...

Тормыш — серле. Ярый әле серле:
Шатлык-кайгыларын алдан ук
Әйтми безгә... Шуңа кеше яши,—
Хыялланып яши... Алданып...

Сиңа...

Һәр сулышым, көнем —
Кояштандыр,
Бар байлыгым — Наз һәм Якты Жыр!..
Янәшәмнән әгәр барыр булсаң —
Дөньяларың Сиңең яктырыр!

Вакытсыз яңгыр

Чиләкләп коя яңгыр,
Ә кырда — урак өсте!..
«Кирәк чакта булмадың!» — дип,
Йодрык яңый Игенче.

«Жиргә түгел, йөрәккә
Тама ич һәрбер тамчың,
Игенкәйдән бигрәк мине
Әрнетә тамчың —
камчың!»

Мөмкин булса — каплар иде
Күкрәге белән кырың:
Дошман утына тиң күрә
Ул — вакытсыз яңгырың!

УРФА ЮЛЛАРЫ БОРМА...

Жырлар. Халык күнеленен жәүһәрлөрө! Алай гынамы сон? Жыр ул — кешенен ин эчкерсез сердәшө, ин ышанычлы таянычы, аның жан табибы. Кеше авыр вакытларда, жанына хәсрәт-сагышлары сыймый башлагач, жырлап күнелен бушата. Жыр аша сандугачлар, тирәкләр, гөлләр, чишмә-инешләр белән серләшә, аларга үзенен хәсрәтен сөйли, кайгыларын уртаклаша. Жыр белән яшь йөрәк үзенен сөйгәнәнә әйтәлмәгән хисләрөн ирештерә, аның белән аңлаша. Кеше жырлап күнел ача, ял итә. Жырда халыкның уй-хисләрө, якты омтылышлары, күнел жорлыгы, бетмәс-төкәнмәс рухы, яшәү көчө чагыла. Шунадыр да, жирдә бер генә дә жырсыз халык юк. Әмма һәр халыкның үз жыры, үз моны, үз аһәнә. Чөнки һәр халыкның үз тарихы, үз яшәешө, үз мохиты бар.

Төрки халыкларының культура һәм сәнгать хафтасына (фестиваленә) баргач, безгә кыска гына вакыт эчендә булса да төрек халкы мәдәнияте белән танышырга туры килде. Очрашулар, уртак чыгышлар, күп санлы әңгәмәләр, халык белән жанлы аралашулар вакытында мин ирексездән бу халыкның жырларына, аларның төзелешенә, эчтәлегенә, янгырашына, төрекләрнен жырларны ничек хисләнеп кабул итүенә игътибар иттем һәм сокландым. Танылган жырчы Ибраһим Татлысуз шул жырларны башкарганда, аның шөрыккә хас бормаларын ишеткәндә, дөнья үзе елыйдыр кебек тоела, балачактан жанга сәнгән азан авазлары уяна. «Кара урман»дагы тирән сагыш яңара.

Атаклы фольклорчы галимнәр Әбүзәр Акбиек, Сабри Куркчеоглы, Габделкадыйр Карахан белән булган әңгәмәләр, алар бүлөк иткән китаплар бу жырларны тагын тирәнрәк аңларга ярдәм итте.

Мин бер нәрсәгә гәжәпләндем — кардәш халыкларының жырларында да зур уртаклык, якынлык бар икән! Төрөк халык жырларының үз халкыбыз жырлары белән әнә шул тирән аваздашлыгы мине аларның кабат-кабат укырга ымсындырды, алар белән үз халкыбызны да таныштыру омтылышын уятты. Һәм мин, күп кыенлыкларга карамыйча, шул жырларны тәржемә итәргә алындым. Моңа кадәр жирдөгә олуг халыкларының берсө булган кардәш төрөк халкы мәдәнияте белән бик сай таныш булуыбыз, ә халык жырларының моңача бездә бөтенләй басылмавы миңа әтәргеч булды.

Кыенлыклар димәктән, фестивальне уздыручы Шанлы Урфа шәһәрө Төркиянен көньяк-көнчыгышында, аның гарәп жирләрө белән чигендә урнашкан. Иранга да ерак калмый. Мондагы төрекләр бик борынгы заманнардан ук гарәпләр белән аралашып яшәгәннәр. Ибраһим, Әюп, Муса, Нух, Шөгәиб пәйгамбәрләрнен тормышы шушы борынгы шәһәр белән бәйлө. Шанлы Урфаны төрекләр «пәйгамбәрләр шәһәрө» дип юкка гына атамыйлар. Монда төрекләрнен мәдәниятенә гарәпләрнен сизелерлек йогынтысы булуы гәжәп түгел. Фарсыларның да тәсирө бар. Бу, билгелө, Шанлы Урфа төрекләрнен теленә дә кагыла.

Төрөкләр менә инде икенчө мәртәбә шушындый зур сәнгать бәйрәмө үткәрөп, кардәш төрки халыклары бер-берсенә якынайту, аларның туганлыгын ныгыту өчен зур эш эшилдө. Бәлки бу жырларның татар телендә басылуы да шушы изгө максатка кечкенә генә бер өлөш булыр...

Гарифжан МОХӘММӘТШИН

ТӨРЕК ХАЛЫК ЖЫРЛАРЫННАН

* * *

* * *

Күңелем таллар кеби,
Кайгым зур — таулар кеби,
Жаным жаралы булса да
Йөримен саулар кеби.

Алмадай ал булырмын,
Сөлбидэй тал булырмын,
Соры күзле сөйгөнөмнөн
Атына нал¹ булырмын.

* * *

* * *

Бу таулар күмер генә,
Бер көн син, гомер генәм,
Язмыш дигән кара кошның
Тырнагы тимер генә.

Алтын йөзек каралмас,
Жиргә төшәр, таралмас,
Синең кебек асыл ярлар
Бүтөн тумас, яралмас.

* * *

* * *

Бөркет карашы горур,
Оясын тауга корыр,
Ай бар — бер көн кадәр генә,
Көн бар — йөз айга торыр.

Ятларга кала, дими
Яр сөйдем, тиле кеби,
Бар гүзәлләр арасында
Юктыр Урфалы кеби.

* * *

* * *

Быдбыл күкләрдә очар,
Сайрар да, жиргә төшәр,
Еладың ни, көлсәң ни —
Язмыш үз эшен эшләр.

Мендем житез атларга,
Чаптым синең яklarга,
Жәлләд муеным киссә дә...
Бирмәм сине ятларга.

* * *

* * *

Дөнья кабат уяңды,
Тау яшелгә буяңды,
Йөрөгемә углар капты,
Шул утта бар да яңды.

Кошларның да тине бар,
Тинләп сөйдем сине, яр,
Шуна ярым бик сөйкемле —
Битләрендә мине бар.

* * *

* * *

Барасы юлым шулдыр,
Күрәсе золым шулдыр,
Йә кайтырмын, йә кайталмам,
Әжәлсез үлем шулдыр.

Иртән дә киләм сина,
Кичен дә киләм сина,
Аллаһ биргән жаным бар —
Аны да бирәм сина.

* * *

* * *

Урфа юллары барма,
Атларың кире борма,
Күзләрендә нурлар уйный,
Теле бад, сүзе — хөрмә.

Бакчаларда ибилшах² —
Үзе яшел, төше ак,
Ике күңел бердәм булса,
Аералмас падишах.

¹ Нал — дага.

² И билшах — яшелчә төре.

* * *

Бакчада яшел үлән,
Яфрагы бүлән-бүлән,
Безнең Урфабыз мактаулы
Гүзәл кызлары белән.

* * *

Бу юллар — озын юллар,
Яр кочып узган юллар,
Нечкә билем көтә-көтә
Моңлы жыр сузган юллар.

* * *

Әткәй, мин дә Урфалы,
Күнеләм назга сусады,
Жаным чыкса да ваз кичмәм:
Сулышы да шифалы.

* * *

Ай калыкты урманнан,
Ярым бара урамнан,
Матурлыкны гөлдән алган,
Зифалыкны — чинардан.

* * *

Болыт чыгар шул яктан —
Янгыр кояр болыттан,
Кара күзең, кыйгач кашын
Мине сиңа кол иткән.

* * *

Мин бер мәжнүн баладыр,
Жаным утта янадыр.
Жәннәт хурларын күрсәм дә
Күнеләм сиңдә каладыр.

* * *

Тауларда жилләр гизәр,
Чәчләренә гөл тезәр.
Бу тауда йөрмәсен ятлар,
Безнең серләренә сизәр.

* * *

Гөл жыйдым өзеп-өзеп,
Бәйләдем тезеп-тезеп,
Минем ярым да гөлгә тиң,
Ничекләр алым өзеп.

* * *

Ефәк күлмәк, бүз жилән,
Сәдәфләре энжедән,
Башкаем салып тезенә
Жан бирсәм дә рәнжемәм.

* * *

Гашыйк жаны «аһ» булыр,
Әйтмәсәм гөнаһ булыр,
Сиңа булган сөюемне
Белсә бер аллаһ белер.

* * *

Күктә йолдыз илледер,
Иллесе дә жилледер,
Бер жан бер жанны сөйсә,
Йөзләреннән беленер.

* * *

Көмеш йөзекнең кашы,
Әйләнде олан башы,
Кил яныма, дип чакырсаң,
Булырмын яшен ташы.

* * *

Ярым салам жибөргән
Таңда искән жилләрдән.
Ярым бөжыр, мин лачын —
Кочагымнан жибөрмәм.

* * *

Инеш кичтем — ташы юк,
Йөзек таптым — кашы юк,
Баш очымда сайрый былбыл,
Аның да юлдашы юк.

* * *

Юлчы килгән — өч атлы,
Өч аты да бер атлы,
Мин ярымны суырып үбәм,
Иреннәре бик татлы.

* * *

Язын гөл чәчәкләнер,
Агачлар яфракланыр,
Жил сүзе килер дә китәр,
Яр сүзе жанда калыр.

* * *

Жиргә энгер сарылды,
Төрөздә ут кабынды,
Аһ, минем күмер күзем,
Кемгә сөйлим зарымны.

* * *

Ахшам житте, карангы,
Кайчан житәр таң алды,
Югалттым сөйгән ярымны,
Иркен дөңям тар калды.

* * *

Алманың алына бак,
Иелгән талыма бак,
Гөл йөзлем, нурлы күзем,
Мәжнүндәй хәлемә бак.

* * *

Бакчаларга кермәдем,
Таулар биек, менмәдем,
Исләрәмә төшкән саен
Кочып үксим мендәрән.

* * *

Туган жирем таулыдыр,
Башым сагыш тулыдыр,
Табиб, ярам эзләмә —
Яр сөюгә багылыдыр.

* * *

Ут кабыздым мангалга,
Кошлар кунган талларга,
Син анда, мин биредә —
Кем түзәр бу хәлләргә.

* * *

Аерылдым эзләреннән,
Ягымлы сүзләреннән,
Аерыласымны белмәдем,
Үпмәдем күзләреннән.

* * *

Бакчам бар биргәндә¹ кил,
Сөеп «яр» дигәндә кил,
Сау чакларымда килмәдең,
Инде жан биргәндә кил.

¹ Бар биргәндә — жимешләнгән-
дә.

² Ни аз — үтенеч, гөзер.

* * *

Кашларың каралыдыр,
Күзләрен — кара күмер,
Кагылма минем жанымә —
Тоташтан яралыдыр.

* * *

Кабат килде жиргә яз,
Былбыл кунса — гөлгә наз,
Кердем сөю бакчасына —
Еламаган көнем аз.

* * *

Бакчамда сары алма,
Өзеп ашамый калма,
Раббыма ниазым² бар —
Жаным ал, ярым алма.

* * *

Серем тауга сөйләдем,
Ник башканы сөймәдем,
Аерылышу барын белдем,
Миңа килер, димәдем.

* * *

Ай биек манарадан,
Үләрмен бу ярадан,
Ярым белән кавыштыр, дип
Ялварам миң алладан.

* * *

Бөркет канаты талды,
Баласы тауда калды,
Сөюемне өйтмәдем,
Күнеләм богауда калды.

* * *

Жанда нинди ярадыр,
Эчем парә-парәдер,
Табиб күрдә, елады,
Юк, дин моңа дәва бер...

* * *

Бу ай туды камәрсез,
Юләр күнеләм әрсез,
Төштем тирән аһ-зарларга,
Сез төшмөгез — янарсыз.

* * *

Кызның аты һәүвадыр,
Сулышлары дөвадыр,
Мин сөйдем, жилләр алды —
Ходай биргән жөзадыр.

* * *

Суга төште гөлебөз,
Күрмөдемө берөгөз,
Бер илаһи сөү көтөп
Үтте яшь гомеребөз.

* * *

Дулкын эзли ярларын,
Яр-яр, диеп янамын,
Ярсыз үткән гомеремне
Гомөргә дө санамыйм.

* * *

Китәм индө, карама,
Аөрылуга юрама,
Бир чөчөннөң бер бөртөген —
Шифа булыр ярама.

* * *

Гыйшык шөрабын эчтем,
Мөңгөлек утка төштем,
Сөү колы булуым, аһ! —
Падишаһлыктан өстен.

* * *

Бер кыз бөздән су эчтө,
Яулыгы жиргә төштө,
Иелдем, алыйм, дилем,
Тураймас булды билем.

* * *

Ай мәчөт түбөсөндө,
Иолдызлар тирөсөндө,
Раббым, минө көтүчө ит
Яшь кызлар эргөсөндө.

* * *

Төннөрнөң карасын күр,
Иөрөгөм ярасын күр,
Миннән сиңа файда юк,
Башканың чарасын күр.

* * *

Ай туар — аязланыр,
Көн туар — баязланыр,
Килөн булачак кызлар
Оялыр да, назланыр.

* * *

Бакчаларда алмам бар,
Яннарында яраннар,
Яңа ярлар белөп торсын —
Искесеннән сөлам бар.

* * *

Мин кечкөнә кош идөм,
Гөллөргә кунмыш идөм,
Минө ни сөң өркеттө? —
Мин сиңа булмыш идөм.

* * *

Бу жырынң аты нидөр,
Сузып жырдасам, килөр,
Ярым йөз чөөрдө миннән,
Белмим, морады нидөр.

* * *

Бу күзләр — серлө күзләр,
Ай туган төндөй күзләр,
Мин күзөтәм шушы ярны,
Ө ул башканы күзләр.

* * *

Күз карашларын серлө,
Өйтчө, чөчөн кем үрдө?
Көм үрсөн, ярым үрдө,
Төн карангы — көм күрдө!

* * *

Бүгөн базар көнөдөр,
Хатлар язар көнөмдөр,
Таратыгыз сагышларым:
Ярам азар көнөмдөр.

* * *

Сөйгән ярың үз булсын,
Бүө зифа, төз булсын,
Туксан тугыз ярам жанда,
Өстө бернө — йөз булсын.

Китми болыт нич кенә,
Ниләр ябыйм өстенә?
Янгыр корбаны булыйм,
Ятып ярым өстенә.

Йолдыз күктә янасы...
Куенымда баласы,—
Жиде ел сөям инде—
Яңа сизде анасы.

Бакчы, жаным, былбылга,
Оча да куна гөлгә,
Сине күргәннән бирле
Ни булды минем телгә?

Кашың — нәкъ болыт, бөгърем,
Карасам, жуям сабырым.
Ике имиң арасында,
Булса иде, дим, каберем.

Бактым гүзәл ярларга
Гөлләр яфрак ярганда.
Кяфер иманга килде
Мин сина ялварганда.

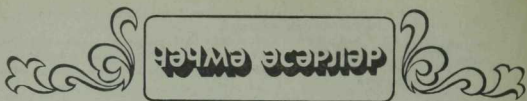
Сөрмәле күзләр кара,
Сала йөрәккә яра,
Сөрмәсез күзләр күрдем —
Сөрмәле күздән кара.

Сыек сөттән каймак юк,
Гүзәл ярдан туймак юк,
Тик бер генә үбеп китим —
Юлчыларда гөнаһ юк.

Чәчләремдә агым бар,
Күңелемдә аһым бар,
Күз күрдә, күңел сөйдә —
Минем ни гөнаһым бар?!

Төрөкчадан
Гарифжан МӨХӘММӘТШИН
тәржемәләре.

ВЕНГР ХИКӘЯЛӘРЕ

Уртача буйлы, көрәнсу чәчле егетнең йөзена мөлаемлык мул, бу түгәрәк йөздә игелек балкышы тулы. Укулар башлануның беренче көнендә үк игътибар итте мин ана. Аның безаз монсу, әмма үтә уйчан зәнгәрсү күзләре:

— Кешеләр, танышыйк, дус булыйк,— дип чакырып тора.

Һәм миңа, кемлеген белмәстән үк, хөрмәтемне яулаган әлеге егет белән танышырга җай чыкты. Сентябрьнең җәһәт кояшы баеганда, Мәскәүнең Вешняки станциясеннән Ширәмәт утарына таба — Комсомол мәктәбенә бергә кайтабыз. Иштван исемле икән ул, мәктәпнең венгр группасында укый. Мин дә кайдан килүемне әйттем.

— Безнең уртақ сүзләребез байтақ бит,— диде Иштван. Һәм янәшәдәге Кусков парк-урманына күрсәтеп, саф татарча — Урман,— дип сөенеп әйтте.

...Шулай, венгр һәм татар халыкларының уртақ сүзләре дә, уртақ сыйфатлары да шактый ишле. Моңы миңа башлап Иштван аңлатты. Шуң уртақлык Иштванда күзгә бөреләп тора иде — эшчәнлек, эчкерсезлек, игелек, изгелек... Һәм мин, журнал редакциясе венгр хикәяләрен тәржемә итәргә кушкач, ике халыкның уртақ сыйфатлары булуын һәм хәзер үзара дуслыкның ныгый баруын искәреп, бу тәкъдимгә шуңдук ризалаштым. Ләкин, венгр хикәяләренең гади дән түгеллеген белсәм дә, үтә четерекле шөгьль икәнлеген уйлап житкәргәнмен икән... Шулай да хәдемнән килгәнчә тырыштым. Бигайбә.

Әжи Енә Тершански, Клара Бихари, Иштван Сабо хикәяләре «Венгерские рассказы» дигән китаптан (Мәскәү, «Молодая гвардия» нәшрияты, 1975 ел), Дюла Чак хикәясе аның «Глемба» исемле повесть һәм хикәяләр китабыннан (Мәскәү, «Радуга» нәшрияты, 1983 ел) тәржемә ителде.

Мәгъсүм ХУЖИН

Әжи Енә Тершански

ӘРНҮЛЕ ЯРА

Әжи Енә Тершански (1888—1969) — венгр прозасының күренекле вәкилләреннән берсе, Кошут бүләге иясе (1949). Яшьлегендә рәссам булырга тели, әмма тормыш шартлары юрист-практикант булып эшләргә мәжбүр итә. Беренче бөтендонья сугышы башлангач, үзе теләп армиягә китә. Сугышта күргән хәлләриңе ул күп әсәрләрендә чагылдыра. Ә сугышка каршы темага язылган «Сау бул, сөеклем» повесте (1916) ана мәшһүрлек китерә. Ә. Тершански уңнарча роман, повесть, шулай ук хикәя, әкият китаплары һәм балалар өчен пьесалар ижат итә. Егерменче һәм утызынчы елларда язылган романиңар һәм повестьлар шиклы аның ижатында иң зур хезмәт жимеше булып бәяләнә. Язучының әсәрләренә чыңбарлыкны дорес итеп, нечкә юмор белән, гади стильдә чагылдыру хас. Ә. Тершански әсәрләре немец,

француз, инглиз, фламан, серб, рус, словак телләренә тәржемә ителде, шулай ук эсперанто телендә басыла.

«Әриүлө яра» исемле хикәясендә Ё. Тершански сугыш темасына кабат туктала. Бу әсәрендә ул Икенче бөтендөнья сугышы фажигаларын тасвир итә. Шулай, сугыш афәте барлык жан ияләренә дә яман тондырды шул.

Рожи белән мин менә болай таныштым.

Көнъяк тимер юлының товар станциясе жимерекләре арасынан су алып кайтып килә идем. Ике зур чиләк кулларымны суырып чыгармакчы булалар. Суны мин көн саен ташыйм, шуңа күрә кулларымның көче бетте, бигрәк тә уң кулым бөтенләй диярлек оеды. Сәнерләре тартылгач, бу кулым бик туңа. Әмма ике чиләк су бәһаләп бетергесез хәзинә шул.

Әйе, су эчмичә һәм ризык пешереп ашамыйча торып булмый. Юынырга һәм сирәк кенә булса да кер уарга да кирәк. Безнең тирәдә су үткәргеч инде күптән эшләми. Электрның һәм газның барлыгын без инде әллә кайчан оныттык.

Буданы камап бетереп киләләр. Ләкин без, чолганышта калып жәфа чигүчеләр, бу хакта төгәен белмибез, без гоман гына кылабыз.

Руслар безнең йорттан өч урам аша гына — Шаш тавы итәгендә торалар. Аларның самолетлары күктә көн саен үкереп әйләнәләр, әйтерсәң дә әйрәнү полигонындагы кебек зыянсыз самолетлар инде. Немец һәм венгр яклары инде күптән оборона тотмый. Нап тавы жимерекләре өменә әйләнде. Әнә хәзер дә каршы яктагы станциянең бер склады шатыр-шотыр яна.

Мин кешеләр таптап бетергән һәм снарядлар сөрөп ташлаган пычрак кар өстеннән, рельслар арасынан аякларымны көчкә сөйрәп, сөргенә-сөргенә атлыйм.

Каршыма кече сержант, олаучы Пал Бако килә.

Баконь һәм тагын биш солдатны табыш йортына керткәннәр иде. Ә станциядә алтмыш ат интегә, мескенкәйләрне складка ябып калдырганнар. Бичаракайларны нинди язмыш көтә икән?..

Складка бомба төшеп шартласа, бу хәл атлар өчен мәрхәмәтләрәк тә булыр иде әле, яраланып исән калганнарына исә кылыч белән бер селтәнү яки революционер бер пулясы тизрәк үлем китерер иде. Бүтән барлык очракларда атларны күз алдына китермәслек газаплар көтә. Аларга сусау һәм ачылык яки склад эчендә тереләй яну үлеме яный.

Инде берничә атна буена мескен атларны бик начар ашаттылар, ә соңгы көннәрдә аларга бер бөртек солы да, бер йотым су да бирмиләр.

Һәм менә рельслар арасында мин Бако белән очраштым. Минем якташ һәм һөнәре буенча итче ул. Станциягә атларның берсен суярга баруын беләм мин анын. Кызганганга күрә суя. Аннары итнең әйбәтрәк кисәкләрен һәм бавырны аулак урынга яшереп куячак.

Безнең хәзергә кыен хәлдә Пал Баконь дәрәжәсе бик тә үсеп китте. Бу авыр көннәрдә бер кисәк ит адәм баласына яшәү дигән сүз ләбаса ул. Элек, ризык талымлаган булып кыланып, үлсәм — үләм, әмма бер калжа да ат ите капмамын, диночеләр хәзер ат итен комсызданып сыптыралар.

— Сәлам, Пали! Хәерле иртә!

— Хәерле иртә, лейтенант әфөнде!

Якташымның миңа лейтенант дип эндәшүе кәефемиңе күтәрсәгә теләве инде. Ул минем запастагы офицер булуымны белә. Ләкин мондый исем минем ачуымны гына китерә. Хәрби хезмәткә алынуудан котылып калуыма мийн шатмын. Әмма хәзер — нилашистлар (венгр фашистлары — *ред.*), әй сәен кереп, документлар тикшереп, кешеләрне талап, үтереп, качкыннарны тотып йөргән заманда хәрби званиемне искә төшерергә ашкынып тормыйм.

Беркатлы якташымны, миңа, лейтенант әфәнде, дип эндәшмәсен өчен, әрләп ташларга ғына жыенган идем, шул чакта күзләремә гажәеп нәрсә күренеп, әйтсә сүзләрем капылт йотылып калды.

Бакодан берничә адым артта, вагоннар арасында, иртәнге томанны ярып, кинәт ат шәүләсә күренде. Кара-соры төстәге, сәлектәй төз гәүдәлә кашка бия ул. Аның кашкасы ак-пакь йолдыз булып балкый! Биянең алгы аякларының бәкәлдән югары төшләрә дә ак. Матур ат. Ләкин ул үтә хәлсезләнгән, шуңа күрә көч-хәлгә алпан-тиллән атлый. Аның өлешенә үлемнән күп һәм гүзәл төрләрәннән берсе — чатлама суыктан тунып үлү туры килгән дә, менә-менә рельсларга егылудан курка кебек ул.

— Пали, борылып карагыз өле! Сезнең арттан ук сугым аты килә. Әгәр сез аны суйсагыз, үзенә яхшырак буласын беләдер, мескенкәй.

— Әһә,— дип борылып карады Бако.— Рожи ул. Кая барасың, жүләр баш,— дип атка эндәште аннары.— Сиңа монда да складтагыдан артыгы төтәмәячәк бит.

Рожи — матур яшь бия — безнең каршыбызда басып тора. Ул өзек-өзек кенә пошкыра, безнең кулларны исни, борын тишегеннән чыккан пар иртәнге томанлы һавада бик тиз таралып бетә. Конгырт-кара күзләре безгә өметләнеп тә, кызгандырып та карый — ярдәм итегезче!

Итче Баконның чырае караңгы, ул кашларын жыерып миңа карый.

— Шушы хайваннарның авыр язмышы өчен генә дә Аллаһе Тәгалә безнең хәсис сугыш башлыкларына жәзасын бирергә тиеш ләбаса!

Ә Рожи — кара-соры яшь бия, ябыгудан коры сөяккә калган арык ат — башын жиргә хәтле иде дә, аннары муеның, көч-хәлгә турайтып, миңа сузды. Атның су соравыдыр инде бу — минем ике ягымда кар өстендә мөлдәрәмә тулы чиләкләр бар бит. Күңелдә рәхимсез шөбһә-көрәш купты: үлеп баручы атның соңгы газаплы минутларын берәз жидәләйтү хақына мин үземне һәм хатынымны бөһасез судан мәхрүм итәргә тиешме соң әллә...

— Бер чиләк суны эчертәм биягә! — дип катгый карарга килдем мин.

— Акылыгызын жуймагыз! Сезнең әле ашарга өзәрлисегез бар,— дип учын минем күкрәгемә куйды Бако.— Белгән юк бит әле, бәлки, иртәгә суга барып та йөрерлек булмас, өйдән чыга да алмассыз. Коеның суы бетүе дә бар.

— Аның миңа ялварып каравына түзәр чамам юк! — дип Рожига күрсәттем мин.

Бичара ат, үзен үлемнән коткарачак суга житәргә тырышып, башын актык көченә сузган.

— Ашыкмагыз өле, болай итик өле,— диде Бако.— Минем учларыма су салыгыз. Өегезгә кайтып житкәнче чайпалдырып түгеләчәк кадәресен генә салыгыз да Рожига шуны эчерттик.

Һәм атка барыбер түгеләчәк берничә йотым су эчердек...

Мин, Рожи станция складының ялкынлы төмугында башка атлар белән бергә үлгәндер, дип уйладым. Бакодан аны суюы-суймавы турында, матур бия Рожиның итен кыздырып ашавыбыз-ашамавыбыз турында беркайчан да сорашмадым.

Бер ат та калмагач, Баконны һәм аның солдатларын сугышының алгы сызыгына жибәрделәр.

Рус солдатлары килер алдыннан, берәзгә тынлык урнашкан, саф һава суларга дип һәм тирә-юньдә ниләр булуын белер өчен, өйдән чыктым.

Тормышта онытылмый торган, бөтен төгәлләге белән — бер үк фильмны кабат карагандагыча — күз алдына килә торган хәлләр була. Менә бу истәлек тә шундый.

Кичке эңгер-меңгердә стена тишегеннән чыктым да тирә-юньне ашыкмыйча ғына күзәтәм. Кояшның сынып-кисешеп беткән нурларында барлык нәрсә әшәке булып, куркыныч булып күренә. Пычрак кар да, бомба кыйпылчыклары тишкәлгән стеналар да, аска салынып төшкән

соры күк тө, йорт харабаләре дә ялкынланып дөрли... Искиткеч матур һәм дә жирәндергеч күренеш.

Коточкыч бу көнне әшәке-матур эигер-менгер очлады.

Һәм кинәт кенә ишегалдының аргы башында Рожины — кашкалы, кара-соры яшь бияне күрәп алдым. Ул кар өстендәге салам учмасын исни иде, янәшәдә чәчеләп яткан бәрәңге кабыкларына аның селәгәе тама. Газап чигеп үлгән атлар арасынан ул бер ялгызы исән калган, табыш йорты тирәсендә генә котыла аласын жаны-тәне белән сизгән, күрәсен.

Туктагызчы, нәрсә соң бу — Рожиның муенынан кар өстенә кан ерганактай булып ага, аның арт саны өстендә дә яра убылып тора. Шул ярасында кан төерләнеп каткан. Чатнама суыкта шундый хәлдә бәрәңге кабыклары ашап тора мескенкәй. Үлем дигәнәң бичаракайны барыбер эзләп тапкан, аның каны шушында агып бетеп, ул шушында жан бирәчәк икән...

Белмим инде, шушы коточкыч күренеш тетрәндердеме әллә безгә килгән авыр кайгы-хәсрәт, тәннең ябыгуы һәм күнелнең арыгаюы, тормышка нәфрәт көчне какишаттымы — мин, күнне күргән-кичергән нык кеше, кинәт сулкылдап елый башладым.

Елыйм, тыела алмыйча елыйм. Ә башта бер уй һаман туктаусыз кайнаша:

«О-о, тормыш һәм анда яшәүче кеше дигәнәң нинди рәхимсез-аяусыз, мескен-кызганыч һәм ләгънәтле-каһәрле соң!»

Бервакыт, жәйге эссе көндә, тирләп-пешеп, Ирек күпереннән чыгып бара идем.

Миннән алда, күпернең иң биек төшендә, йөклә арбага жигелгән ат туктап калган.

Берничә игелекле кеше, һәм мин дә, арбаны арттан этә башладык. Безнең булышлык тиеп, арба күпер бөкресенәң биек төшен узгач, күчер, арба теге якка жәһәтләнеп тәгәрәмәсен өчен, дилбегәнә тартып атны тыйды, булышкан өчен безгә рәхмәт әйтте. Шул чакта атка күзем төште.

Минем Рожи бит бу! Ичининди шик-шөбһә булуы мөмкин түгел! Дөньяда тагын мондый кара-соры, кашкалы, төненең ике төшендә нәкъ шундый ук яра эзлә атның булуы мөмкин түгел ич!

О-о, бу мәрхәмәтлелек дигәнәң! Димәк, син исән калгансың, Рожи! Без яман дәһшәтләрне кичеп исән калдык! Шулай да тормыш матур! Күнелләрне боекландырмыйк һәм каргыш-ләгънәтләрне оныттыкчы!

К л а р а Б и х а р и

ЧЫН ДУС

К л а р а Б и х а р и (1917 елда туган) — прозаик, шагыйрә, драматург, Атилла Йожеф исемидәге бүләк иясә (1958). Беренче шигырьләре жыентыгын егерме яшендә чагында чыгара. Аның хикәяләре һәм әкиятләре жыентыкларын укучылар жылы каршылый. Клара Бихариниң «Сусау» (1957), «Иртәгә» (1960), «Әдәплә хаты» һәм «Йолдызлар көтүчесе» (1960) романы һәм башка чочмә әсәрләре яратып укуыла. Ул пьесалары белән дә таныла. «Ике әни», «Гарасат», «Чырайсыз алты солдат» пьесалары күп кенә чит телләргә тәржемә ителә, Германия, Швейцария һәм Италия театрларында уйнала.

Журнал укучыларына тәкъдим ителә торган «Чын дус» хикәясе — теле бай, хәтта берәз катлаулырак, анда кешелеклелек һәм ишлек белән комсызлык һәм шәфкатьсезлек капма-каршы күеп сурәтләнә.

Жофи Дегрә әтисен ярата, шул ук вакытта ана ачуы да килә. Әнисе исән чакта ук ачуы килә иде аның әтисенә. Ә әнисен инде көч ташлаган иде, авыру иде ул, шулай да көннәр буена кухняда кайнашыр иде үзе. Әтисе өйгә кайтырга сонлаганда, әнисенен борчылуы сәбәбен башта аңламады Жофи. Нигә инде әнисе кичен бер катлы йортларының ишек төбендә хафалануын яшермичә озаклап басып тора? Нигә инде, кичке тыныкта таныш адымнар тавышы якынайгач, әнисенен сулган ак йөзен көзән жырып газапый башлый?

Аңдый кичләрдә әтисе өйдә бер максатсыз арлы-бирле йөри, эскәтерне сыпырып уза, төлинкәләрне урыннарыннан күчерә. Әнисе ана кыюсыз гына, әмма үпкәләвен сиздереп карый. Тирән сулый-сулый, кулларын калтыратып, өстәлгә ризыклар тезә.

Жофи, кечкенә балаларны өстәл янына утыртканда, сөйләшмәүнен бөтен авырлыгы әти-әнисен ничек яман җәфалавын сизә. Ләкин аның — өлкән кызың — гайлә таркалауы турында уйларга вакыты юк. Әтисе белән бергә туку фабрикасында эшли ул, цехлары гына башка. Эш бетүгә өйгә ашыгырга кирәк — жыештырасы, юасы-үтүклесе бар, балаларның өйгә бирелгән эшләрен тикшермичә ярамый, әнисе кичке ашны әзерләргә аның булышуын көтә.

Бервакыт Жофи әнисенен күзләрендәге курку-хафаның нидән икәнлеген белде.

Кич иде инде. Жофи Карчины, Пиштаны һәм сизгез яшьлек Марианы йокларга яткырды, үзе дә юрган астына кереп чумды, әмма һич кенә дә йоклап китә алмады. Һәм менә өй ишеге ачылды, кухняда йөрәнә башладылар. Аяк тавышлары каты да, йомшак та булып кыштырдады. Жофи күрмәсә дә белеп тора: әтисе сумкасын куйды, пальтосын салды, юынгыч янына барды, аннары өстәл янына килде, икмәк савытын һәм кружканы, чәчәкчеләрне һәм пычакларны урыннарыннан күчереп куйды. Әнисе аш бүлде. Ул, урындык артына тотынып, ашыкмыйча гына ашаучы иренә куркып та, үпкәләп тә карый иде. Кабынып-дулап китмәс өчен, әнисе урындык аркасын чыгырдатып тотты. Шушы хәлләр бөтен төгәллекләре белән Жофиның күз алдына ал-аермачык килеп басканда, кухняда әнисе сүз башлады. Аның калтыравык тавышы ишек ачыгынаннан анык ишетелә иде.

— Син тагын шул... Бунчик янында булдыңмы... Аның яныннан гына син шушылай соң кайтасың...

Жофи кемдер сиздермичә суккандагыча сискәнеп китте. Әнисе әтисенен кайда булуын сорамады бит, үзе бу хәлгә чынлап торып ышанганлыгын һәм моны үзгәртеп булмагачын раслап әйтте. Жофи әтисенен ялганламавын белә — әтисе бер сүз дә эндәшмәде һәм шуның белән үзен тоттырды. Жофи, балаларча үжәтләнеп, бер нәрсә генә теләде — әнисе берүк башка бер сүз дә әйтә күрмәсен иде... Әмма безраздан аның калтыравык тавышы кабат ишетелде.

— Юкка яшерәсең, син минем белгәнне күрә торасың бит. Мина синең аның янына йөрүенә әйттеләр. Син, чыннан да, аның янында булдыңмы?

— Әйе, — дип кызарынып лыгырдады әтисе. Ул шаян сүз белән уздырып жибәрергә яки хак-дәрәсән ялганлап яшерергә башына бернинди фикер килмәвеннән интегә иде. Безраздан: — Күнеленә үтә якин алма инде, — диде ул. Аның тавышында офтану да, оялу да һәм үкенү дә сизелә иде. — Ни-нәрсәсе бар соң инде моның... Мин гайлә өлешеннән бер филләр да тотмыйм ич, сиңа булган хисләрем дә үзгәрмәде минем...

— Алайса бүтән болай йөрмә! — дип еламсырап бүлдерде аны әнисе. — Сүз бир, бүтән кабатламам, диген!

— Бүтән кабатламаска сүз бирәм! — дип ашыгып җавап кайтарды әтисе.

Аның тавышында хатыны сүзенә ризалык та, хатынының хәсрәтен уртаклашу да, үз гаебе жинеләүе дә сизелә иде. Ләкин Жофины әтисенен

нәкъ менә шушы ашыгуы аның сүзендә тормаичагына ышандырды. Моңарчы ул зур төз гәүдәле, чал чәчле кешенең үз әтисе булуы белән горурулана иде. Тыныч холкы, киң күнеллегә әтисен башкалардан өстен итә иде. Соңгы атналарда ул берничә тапкыр кичен вақытында кайтмаса да, Жофи әтисенең ниндидер гаебе бардыр дип уйламый иде. Ә хәзер ул әтисенең күндәмлегә гайләдә генә түгеллеген аңлады. Аның шәфкатыл һәм йомшак күчелле булуы башка төштә көчсезлеккә, хурлыклы буйсынуга һәм гажизлеккә әйләнә икән.

Бу төнне Жофи йоклый алмады. Күрше бүлмәдә әнисе шыңшый, әтисе аны унайсызланып кына юатмакчы була. Ә монда Жофи мендәргә капланып елый — аны гомерендә беренче тапкыр күнеле суыну кайгысы изә. Тол хатын Бунчик аның күз алдында куркыныч һәм бәйләнчек сын булып басып тора. Аларның фабриканың чишенү бүлмәсендә берничә тапкыр очрашканы булды, тол хатынга иптәшләре исемә белән эндәшүен Жофи еш ишетте. Һәм Жофи аңардан курка, аның ташып торган көчәннән курка. Хатынның жылкәләре һәм куллары көчле, күкрәге һәм ботлары куәт бөркеп тора. Юка толымы баш чүмеченә кечкенә йомгак итеп бөтереп бәйләнгән. Кара, әмма ялтыравыксыз чәчләре баш түбәсеннән артка тарттырып тарагандай тоела. Йөзә кара тутлы, корымга төтәлгәндәй. Агарынган зур авызы тирәсендә һәм колак асларында тиресе тагын да карарак. Ә кечкенә күзләренә салкын карашы сине сагалап тора кебек!

Жофи бу хатынның йөзән күз алдында күргән сәен аның кайгысына үзәккә үтә торган оялу килеп кушыла — шушы мәкерле, жирәнгеч, кабиһ көч аның әтисен үзенә караткан ич!

Иртәгесен, гәрчә кичәгә кичкә хәлләр турында сүз кузгалмаса да, аларның тормышы үзгәрдә. Дегрә эштән соң кечкенә балалар белән мәш килде, аларга бик күп кызыклар сөйләде, хатынына һәм олы кызына әйтергә теләгән сүзләрен дә арага кыстырып жибәрде. Ә ун көнләп вакыт узгач, ул кичен тагын тоткарланды, төн уртасында гына кайтты.

Мондый сонлаулар кабатланып торды. Дегрә сүзгә саранлана барды. Гайләдән читләшүе өчен, үзән үзә жазалый кебек иде ул. Жофи бу үзгәрешкә жаны әрнеп нәфрәтләнде. Әтисе аска карап, иелебрәк йөри башлады. Әтисе үзенең көчсезлеген һәм бу көчсезлеген жинә алмавын белүен сиздә Жофи.

Ана әтисе белән кайбер нәрсәләр турында киңәшәргә кирәк була. Алар икесе бөтен гайлә тормышын алып баралар, соңгы баласын тапканнан соң сәламәтлегә какшаган ана һәм өч яшь бала аларның икесенең жылкәсендә утыра. Мондый киңәшү вақытларында кыз читкәрәк борылып утыра, тез башларын сыпыра, карашы кулларының калтыранып хәрәкәтләнүенә текәлә. Әтисе дә кызына туры карамаска тырыша, башын иеп утыра, Жофидан сораштыра, әгәр кыз нәрсә дә булса тәкъдим итсә, шуна килешеп мыгырдана. Алар киеренкелекне бетерү, иң киме йомшарту өчен тагын нәрсә дә булса әйтергә кирәклеген беләләр. Ләкин беркайчан да шундый сүзләргә таба алмыйлар, шуна күрә, үзләрен ашыгыч эшләр көткәндәй, әңгәмәне тизрәк туктатырга ашыгалар.

Өч айдан Жофиның әнисе йөрәгә ярылып үлдә. Аны жирләгәндә, аяныч итеп елау-сыктау булмады. Дегрә, кара костюмын киеп, башын иеп, карага төрелгән йөк барышы көенә үзән әдәплә тотып атлады. Жофи аның артынан барды. Катафалкның ялтыравык пыялаларына ул тонып калган күзләре белән карый иде. Бунчикның өштөкч йөзә һәм пыяла аша күрүгән чәчәкләр тол хатынның сыйпап шомарткандай чәчләренә уралганнар да ул, никахлашу өчен кушы киенгән кебек булып, Жофиның күз алдына килде. Балалар гадәти булмаган тантанадан башта телсез калдылар. Алар сәер йөккә һәм башларына каурыйлар һәм кыл чуқлар куелган атларга карап бакканнар. Атлар мәрхүмәнең туганнары ах-ух

сулаган көйгә башларын туктаусыз чайкыйлар. Аннары балаларның күнселләре күтөрелеп китте. Алар югалтулары зурлыгын төшенмиләр иде әле. Инде күптән өлкән апалары Жофи аларга әниләрен алыштыра иде шул. Аларны Жофи юындырды-киендерде, дәресләрен тикшерде, кайчакта мактый, ә кайчакта әрли дә иде.

Жофиның әнисен жирләгәннән соңгы атна тынлык көтеп киеренке узды. Шомлы тынлык иде ул. Дегрә кичләрен фабрикадан башын уңга янтайтып, жилкәләрен салыпдырып кайта. Әмма Жофи аны кайгы түгел, ә гаебен тануы сыгылдыруын сизә. Әтисе бер нәрсәдән жәфа чигә — карарын әнисенә каттый итеп әйткән булса да, ул моның киресен эшлә-ячегенә һәм шуның өчен үзен битәрләячегенә ышана. Һәм чыннан да, өченчә атнада ук инде ул өенә төн уртасы житкәндә генә кайтты. Дегрә ишектән хәзер дә аны хатыны көткән кыяфәт белән атлап керде. Ә аннары инде аның тол хатын янында кунып калулары, эшкә шуннан гына барулары да булды.

Бервакыт Дегрә — Жофи сөт кайнавын көтеп плитә янында тора иде — кызының кулын үзенә зур учына алды.

— Жофика, миңа үземә генә авыр икәнән син күрәп торасын, — дип уңайсызланып кына башлады ул. — Кемнәндер минем турыда кайгыртуы кирәк... — диде дә тукталып калды.

Жофи кайнар мискине этеп куйды, бармаклары пешүен дә сизмәде.

— Ничек кирәк дип саныйсыз, шулай эшләгез, әти, — дип карлыккан тавышы белән жавап бирде кызы һәм, күзләренә яшь килүен тыя алмыйча, читкә борылды. — Сөзнә өйләнмәскә үгетләүнен мәгънәсе юк...

Дегрә, озак кына эндәшмичә торганнан соң:

— Балаларга да әйбәтрәк булыр... — диде.

Ләкин тавышының калтырануы ук, әгәр өйгә үги ана алып кайтса, моның балаларга әйбәтрәк булмаячагын үзә дә белүен сиздереп тора иде. Һәм Жофи әтисен бу куркының һәм ят хатынга ниндидер пычрак дөрт-теләк жәлеп итүенә үзәндә тагын интектергеч, газаплы, йөрәккә тыя торган оялу тойды. Ул башка бер сүз дә әйтә алмады. Дегрә, өстеннән йөк төшкәндәй, жиңел итеп сулады да үз бүлмәсенә ашыгып кереп китте.

Ике атнадан алар өйләнештеләр, һәм тол хатын Бунчик, әйбәтләр төрелгән әйберләрен алып, яңа ире янына күчеп килде. Иң элек ул фатирны һәм Дегрәнең утыз биш ел буена туплаган жиһаз-байлыгын игътибар белән жентекләп карап йөрде. Карап-тикшереп чыгуын бетергәч, үги ана йортка баш булып алды кебек тоелды Жофига.

Әтисенәң үтенечен тыңлап, кыз кичкә бәйрәмчә табын әзерләде. Табын янына утыргач, Жофиның, әнисе урынында бүтән хатынны күрүе, куллары калтыранды, һәм үксеп елаудан көч-хәлгә тыелып калды.

Яңа хужа хатын шул мәлдә үк кызны дошманы итеп сизде. Жофи-ның, аска карап, тәлинкәдәге итне теләр-теләмәс кенә өйләндергәләвен, кызның түгәрәк, тулы, кара тутлырак йөзәндә мускулларның елап жибәрүдән тыш дерелдөвен салкын карашы белән озаклап күзәтте ул.

— Нигә чыраңны сытасың? — дип әйтеп куйды үги ана.

Аның тавышы карлыкканрак кебек, әмма аяусыз көчле иде. Бу тавышта Жофига: «Син үз әтиңне газапыйсың! Минне моннан китәргә барыбер мәжбүр итә алмыйсың!» — дип төшендерергә сәбәп табылуына сөенүе дә сизелә иде.

Әниләрен жирләгән чактагыдан кисәтмичә дә тынычрак утыручы балалар Жофига сыендылар.

Дегрә калтыранып куйды һәм тотлыгып, әмма ашыгып:

— Әйе шул... тынычлыкны бозарга кирәкмәс... Алай... ярамый... — диде.

Шушы көннән әтисе белән балалары арасында күрәнмәс дивар калыкты һәм ул һаман биегәя барды. Балалар белән уйнарга-шаярырга

телөгөндө да, ата элгәре як-ягына каранды. Хатыны ишегалдына чыгып киткөндө генә ул балаларының башларыннан сөйдө. Жофига әтисе сирәк эндәште, сөйләшсә да, берничә сүз генә әйтте, тавышы үзенеке булмый, икейөзлөлөнүе сизелә иде. Һәр сүзә яңа хатын тарафыннан ничек бәйләнәсен белә ул.

Ләкин өйдән мөхәббәт кенә түгел, ә акча да сыза башлады. Үги ана килгәннән соң, ашау тақырая барды. Дегрә хезмәт хакын кызына түгел, ә хатынына бирде. Үги ана исә, сәбәбен әйтеп тә тормастан, үз хезмәт хакын һәм ире акчасының кыса алган хәтлесен сакка салып куя барды — әйтерсең лә, икенче тапкыр тол калырга ныклап һәм үжәтләнеп әзерләнә иде. Тиздән Жофи балаларның үз хезмәт хакына гына яшәүләрен аңлады. Әмма балаларга киём-салым алырга кирәк булганда гына үги ана белән акча турында сүз башлады. Бөтен тәпәс белән калтыранса да, мондый очракта ул акчаны гайрәтләнеп таләп итте. Моңа каршы үги ана ачы тавышы белән мыгырдана иде — әйтерсең лә, ул әйткән сүзләр аның бугазын әллә кайчаннан бирле көйдереп тора иде.

— Аларны ниңә графлар кебек киендергә ди?! — дип кычкыра иде үги ана. — Былтыргы киёмнәрен киеп йөрсәләр дә берни булмас! Киёмнәрен озайтып була, ботинкалары да ярамаслык түгел. Назламасыннар әле!

Шундый тавыштан соң икенче көнне әтисе, як-ягына каранып, Жофига яшереп кенә кирәк кадәр акча бирә иде. Моңы ашыгып, кызынын кулын каты кысып эшләве аның акчаны маяга калдырган яки читтә эшләп тапкан булуын һәм акча бирүе сер итеп сакланьрга тиешлеген аңлата иде.

Яшь хатынның сүзләрендә һәм карашында ачыктан-ачык нәфрәт сизелүенә, өч баланы куркытып торуына карамастан, Дегрә һәрвакыт каушап кала һәм хатынын түбәнсенеп көйләргә тырыша иде. Андый чакта яшь хатыны ашап утырган жиреннән жөһәтләнеп тора да карлыккан тавышы белән:

— Әйдәле! — дип әмер бирә иде.

Һәм әтисе, яшь хатыны боерыгына сүзсез буйсынып, аның артыннан ашыга иде — әле генә үзенә бирелгән хәерне кире алуларыннан курыккан кешедәй күренә иде мондый чакта ул.

Шушы кыска әмер — шушы «Әйдәле!» Жофига камчы белән китереп суккандай була. Бу сүздә әтисен миһербансыз, үзе турында гына уйлаучы, салкын канлы хатынга бәйләп тотучы хурлыклы көч ташып тора.

Төnlә йоклый алмыйча ятканда, Жофи үги ананың тыелгысыз, әмма күнеленнән ятлаган талгын зарлануын ишетә. Жофиниң исемен ул сүз аралаш диярлек кабатлый. Ә әтисе йомшак, мескен тавышы белән ялвара. Аннары икесе дә сөйләшүдән туктыйлар, көрсенеп тирән итеп сулауга күчәләр. Жофи, калтыранып елый-елый, мөндәрәнә каплана...

Берничә көннән Жофи цехның яңа слесаре Ференц Гал белән танышты. Монарчы ана гашыйк булучы юк иде, аннары аның күнел ачулар турында уйлаганы да булмады. Эшеннән өенә ашыкты — өйдә шөгыле хисапсыз, кайтышлы азык-төлеген алырга кирәк. Ә сонгы вакытта, балалар үги ана белән үзләре генә калмасыннар, дип өенә йөгәрде. Шулай да Жофи бергә эшләүче уңжиде-унсигез яшьлек кызларның ярәшү балдакларын күрә иде. Аларның кайберләре инде кияүдә, ә башкалары — шат күнелле, бөхетле кәләшләр. Үзенә инде егерме бер яшь тулуы һәм йөрәген кечкенә генә болыт томаларга жынуы турында уйлана ул. Әмма сөңдәсә һәм энеләре турында кайгыртырга тиешлегә яшертән генә уянып килүче мөхәббәт ашкынуын тыеп тора.

Станокны төзетергә цех начальнигы жибергән егерме биш яшьлек кин жылкәе егет елмаеп карагач, Жофиниң йөрөгә кысылып куйды. Ул калтыранган куллары белән туку станогы жепләрен бәйли һәм, чүгәләп эшләүче егеткә күз ташлаган саен, аның якты елмаюын күрә. «Бигрәк

акрын эшли!» — дип уйлады Жофи, әмма шунда ук егетнең кул хәрәкәтләре төгәл һәм нык икәнлегенә игътибар итте. Зур куллары май таплы жәймә өстенә таратылган кораллар турысында бер мөлгә тукталып кала да пычакны яки келәшчәнә ала. Аларны, кирәге беткәч, нәкъ элекке урыннарына куя. Эшләгәндә, ул мангаен жыера, калын иреннәре сәер турсая, ләкин Жофига карагач, аның йөзе тагын яктыра, битендәге сызыклар бетә, елмайгач, ап-ак тешләре ялтырап күренә. Бу елмаю кызны каушатып жибәрә, шул ук елмаю кызда татлы да, берәз сагайтучы да яна хис уята.

Фери, кулларын сүс белән сөртә-сөртә:

— Сөз кичләрен йөрергә чыгасызмы? — дип сорады.

— Минем вакытым юк, — дип пышылдады Жофи. Аннары, сагайтучы хискә караганда татлы хиснең көчлерәк булуын беренче тапкыр тоеп, кызарды һәм оялып кына: — Кайчак кичке аштан соң, караңгыланым бетмәгән булса, чыккалыйм. Ике энем һәм сөңлем белән, — дип өстәде.

— Бигрәк шәп! — дип тыныч кына елмаиды егет. — Мин бишенче булырмын.

Һәм Жофи балаларны атнага ике тапкыр йөрергә алып чыга башлады. Балалар житекләшеп алдан баралар, Жофи белән Фери алар артыннан иярәләр. Ярты сәгать кенә алар агачлар арасындагы эскәмиягә утырып торалар, ә иреккә чыккан балалар уен майданында рәхәтләнеп куышалар.

Икесе дә аз сөйләшәләр, чөнки танышу үзе үк барысын да хәл иткән кебек тоела иде аларга. Жофи үзенә хискә хәзер тизрәк бирелүен сизә. Хәзер аның балаларга дөгва белдерергә көче житмәс булды. Соңгы вакытта тавыш күтәрәп әйтелгән һәр сүз аның күзләрен яшыккә чумдыра. Фери белән очрашкач кына ул тагын тынычлана һәм рухи көче ана кире кайта.

Шушында, зур юкә ышыгында, алар беренче тапкыр үбештеләр. Әнә, талгын жил ботакларны тирбәндерә, аларның күләгәләре ай яктысында тын гына чайкала. Жофига ул үзе дә әнә шулар белән бергә башы әйләнеп тирбәлә-чайкала кебек. Аңа, тормышның кырыс һәм авыр вазифаларыннан котылып, Фери белән бергәләп, йолдызларга, аларның чиста һәм искитмәле яктысына таба очып китте кебек була. Шулай да бу чиста яктылыкның чыганагы каядыр биек күктә түгел, ә йөрәгенен кайсыдыр төшендә иде.

Фери бер кичне көтмәгәндә:

— Минем әнием яшәгән кечкенә генә йортым бар, — дип тыныч кына әйтеп куйды. — Шуңа бер бүлмә кушып эшләдем. Өч ел эшләдем шуны, беркая да бармадым, барлык акчамны шуңа тоттым.

— Нигә? — дип Жофи да тыныч кына сорады.

— Нигәмә? Йорт кечкенә чолан кебек кенә иде. — Егетнең күзләре тыныч елмай иде. — Эзәрленергә кирәк бит инде...

Ул нәрсәгә эзәрленергә кирәклеген әйтеп бетермәде, әмма Жофи моны болай да аңлады — һәрнәрсәнең нигезен нык сала икән егет.

Йортын эшләп бетергәч, Фери өлешләп түләп, өй жиһазлары алды.

— Син савыт-сабага, урын-жир әйберләренә күпме акча жыйдын? — дип сорады егет бервакыт.

Кыз югалып калды, аска карап:

— Мин... мин... бар акчамны өйгә, балаларга тоттым... — дип мыгырданды. — Мин акча-әйбер жыю турында уйламадым да...

Фери, аны кызганып, башын чайкады, Жофи әйткәннәреннән нигезле сәбәп икәнлеген аңлый иде кебек ул, шулай да кызганулы баш чайкауда бу хәлне хуплап бетермәү сизелде.

Егет кызның кулларын каты итеп кысты һәм аның күзләренә карап:

— Син мине көтмәдәнмени? — дип сорады. — Ә мин сине көттем! Сине генә көттем!..

Ул моңарчы өйлөнмөвө сәбәбен беренче тапкыр Жофига айтте. Егет үзүрә сүзсөз дә аңлашырлык, бердөнбер, чын дус хәләл килүен көткөн икән... Жофи бернәрсәне аңлады — Фери акча турында нәрсәгәдер исәп тотудан, комсызланудан сорамады бит. Егет икесенен очрашуына, кыз да үзендәгә кебек үк ышаныч һәм көч-дәрт белән, үзә кебек үк жентеклән, үзә кебек үк хәстәрлө әзерләнгәндер, дип уйлаган иде.

Фери, озақ кына сүзсөз торганнан соң:

— Без кайчан өйлөнөшәбез? — дип сорады.

Жофи жинел болытлар арасыннан күз кысучы айга карады. Йолдызларның күзләрә чаткылардай сибелә, алар, күзләрән бер ачып та бер йомып, тантана итөләр иде кебек. Ул карашын күктән алып жиргә караганда, аның күзләрә бир читтә нәүмизләнөп басып торучы балаларга төштө. Алар өлкәннәриң күктән жиргә кайчан төшәчәкләрән көтөләр кебек иде.

Ай акрын йөзгән болытлар артына посты, йолдызлар керфекләрен йомдылар. Жофиның кулы егетнән зур жылы учында калтыранып куйды.

— Кайчанмы?... Аннары... Балалар имтиханнарын тапшыргач... — дип ишетелер-ишетелмәс кенә айтте кыз һәм башын түбән иде.

Жофи кухняда балаларга һәм үзәнә кичкә аш әзерли иде. Әтисе өстәлдәгә тәлинкә-кашыкларны бер урыннан икенче урынга күчәрә. Әчкә дулкынлануын басар өчен, сулышын кысқан. Һәм ул кинәт:

— Мин... Мина... син тиздән кияүгә чыгасың кебек... — дип кыюсызгына айтте.

— Шулай кебек, — дип тыныч кына җавап кайтарды Жофи.

Аның оялуы балалар монда булган өчен генә түгел иде. Әтисе өчен ояла иде ул. Чөнки үги әнисенә әтисенә боерулы сүзләрен стена аша ең ишетә иде Жофи. Ә үги ананың сүзләре йөрәккә тиярлек: «Нәрсә теләвен соң олы кызыңнан! Кияүгә чыгамы инде ул юкмы? Айт, төгәсә төгәдим ясаган булса, чыксын тизрәк! Шуның чытык йөзән күрәсем килми... Үзән әйбәт итеп күрсәтеп, мине чыгырдан чыгару өчен генә тын йөри ул!»

Әтисе, Жофиның җавабын ишеткәч, ашыгып башын какты.

— Әйбәт итәсәң, кызым... Шулай кирәк... Тормышның тәртибе шуңдый инде аның...

Аның тавышында, авыр хәлдән жинеләеп калгандагы кебек, шатлык сизелде, әйтерсәң лә, бу бала газаттан котылды, әйтерсәң лә, бу бала үзән кыйнамаңчакларын белеп алды. Жофи моны сизде, әтисенә йомшаклыгы мәсхәрә булып калуы өчен оялуын күрсәтмәскә теләп, читкә борылды.

Шул кичтә бу өйдә инде күптән онытылган хәл булды. Алар кичкә аш янына алгысы бергә утырдылар. Табын әзерләгәч, үги ана:

— Утырыгыз соң, — диде.

Аның тавышында татулашу төсмере бар иде, шул ук вакытта кимсәтергә теләве дә сизелде.

Жофиның бу төгәдимне кире кагып, тавыш чыгарасы килмәде. Өстәвенә әтисе, дулкынланып, буйсынулы ашыгып, бәхетен таңкандай итеп, балаларны табын янына утырта иде инде. Әтисен кызганудан аның йөрәгә кысылып алды, һәм шуна күрә ул бер сүз дә айтмәде. Утырыш-кач, үги ана балаларга салкын караш ташлады. Өстәл астында көчкәнә аяклар селкенүдән кинәт туктадылар, өстәлгә таянырга да батырчылык итмәделәр балалар. Алар урындыкларында жайсыз итеп, туры катып утырдылар — ничек кенә эшләсәләр дә, бу зур гәүдәлә куркыныч хатын үзләрен гаепләү җасан барыбер табасына ышаналар иде алар. Эмма Карчи барыбер түзмәде һәм фарфор чокыр белән уйный башлады. Ул чокыры ары этте дә бире тартты, аннары аны имән бармагына элөп югары күгәрдә. Үги ананың авыр кулы аның баш чүмеченә китереп тондырды.

— Чокырны хәзер үк урынына куй! — дип ачуланып кычкырды ул. Аның ачуы тышка бәрәп чыгарга һәрвакыт эзер тора иде. Аның нәфрәте гел югары градушта кайнап тора иде. — Чокыр уйнар өчен түгел!

— Тимәгез ана!

Жофи энесен үзенә кысты. Ул кара кашлары астыннан үги әнисенә шелтәле караш ташлады.

— Ярар, ярар, — дип әйтеп куйды үги ана. Ул, янәсе, шаярткан, һәм аның агарынган иреннәрендә елмаю чаткысы күрүнгәндәй булды. — Озак түзәсе калмады инде...

Төнлә Жофи кинәт уянып китте, кемдер ана төрткәндәй булды.

Бүлмәдә ай яктысы көмеш пәрдә булып жилферди иде. Жофи каршыдагы кечкенә караватларга күз төшерде. Шул яктан өч пар күз ана текәлеп карый кебек. Тоник көмеш пәрдә аша караучы бу күзләр аны куркытты. Кыз үзенә йокыдамы әллә уяумы икәнлеген дә аермады, ул сүз әйтәргә теләде, ләкин каты йокы аның иреннәрен китереп кыскан иде. Ул тормакчы булып көчәнде, ләкин ай яктысы да, бүлмә эче дә кинәт кенә юкка чыкты, һәм ул каядыр егылып төште.

Иртән ул балаларны киендерде-ашатты да фабрикасына йөгәрде. Кичен эштән кайтканда, балаларны өй янында урамда күрүп, бик тә аптырады.

— Нигә монда торасыз?

— Без сине кияүгә чыккан дип белдек, — дип жан әрнеткеч итеп әйтте Марика.

Һәм ул апасының юбкасына нечкә куллары белән чытырдатып ябышты. Ике малай аңа иярде.

Шушы кичтән башлап, алар, урамга чыгып, Жофиның кая китүен шикләнеп һәм игътибар белән күзәттеләр. Сөйләшмичә генә житәкләшәләр дә аны озатып йөриләр. Фери белән бергәләп, барысы да уеннар мәйданына баралар. Балалар анда да Жофи егете белән утырган эскәмия янына еш йөгәрәп киләләр. Ферига алар күзләрен зур ачып, жентекләп карыйлар. Егетнең шаярту сүзләренә балалар элеккечә рәхмәтле шатланмыйлар, хәзер аларның елмаюлары ясалма инде.

Бер киче Фери, эскәмиядә утырганда, кызны биләннән качаклады.

— Тиздән имтиханнар башлана, — дип кызга иелеп пышылдады ул. Аның зәңгәр күзләре елмая иде. — Балалар имтиханнарын ничек тапшырсалар да, без язылышырбыз.

Ул тагын да аскарак иелде, һәм аларның иреннәре очрашты.

Балалар мәйданчыкның икенче ягында, карусель янында торалар иде. Кыска, хәрәкәтсез кыек күлгәләре аларның гәүдәләрен тагын да атимрәк һәм көчсез итеп күрсәтә. Алар эскәмиягә табарак борылдылар... Әйе, алар сүзсез генә текәлеп күзәтәләр. Жофи егет кочагынан капылт чыкты. Фери аның кулын учына алды, һәм алар сүзсез генә янәшә утыра бирделәр.

Берничә көннән соң, Жофи, Фериниң чакыруына ризалашып, аның белән булчак йортларын карарга барды. Иске генә йортның бер бүлмәчегендә дүрт ягы да тигез диярлек ике кечкенә тәрәзәсе бар, ә кухняга терәп эшләнгән бүлмәгә якты ишегалды ягынан зур тәрәзәләр аша агылып керә. Жофи өй эчен кыюсыз гына күзәтте, монда ерактан йөгәрәп килгәндөгедәй, аның сулышы кысылды. Алар яңа бүлмәдәгә яңа көнәфигә утырдылар.

— Тиздән без бу төшкә өч ишекке шкаф куярбыз, — дип кулын сузып күрсәтте егет. — Аннары, ел чамасы узгач, радиоалгычлы да булырбыз... Почмакта зур көзгә торыр. Син, шуның каршына басып, үзгә карарсың. Чөчәк савытларына аскуймаларны үзем ясармын. Калаен житәрлек юнәттем инде.

Фериниң күзләрендә очкыннар ялтырашты. Ул Жофини, жилкәсеннән кочып, үзенә тартты. Кыз стеналарга карый иде. Шушы стеналар

буйлап шкаф, радиоалгыч, көзгө, чөчөклөр өчөн бөгөлмө аякты асқуй-малар тезелеп китөчөк... Кыз егеткең гайла куышы турында кайтыртуын бөтөн күнеле белән тойды. Шул ук вакытта ул үзен элекке йорттан аерып торачак араны да сиземләде. Каяндыр ерактан аның өстенә куркыныч һәм авыр караңгылык яқынлашкандай булды. Коточкыч караңгылыкта сөңсөсөң һәм ике энесенә йөзләре чагылып китте. Ә эселәре һәм сөңсөсә хәзер аны үз йортлары каршында сүзсөз генә шомланып һәм түземсөзләнөп көтәләрдер...

Кыз күзләрен куллары белән каплады.

— Юк-к... Мин алай эшли алмыйм... Мин кияүгә чыга алмыйм...

Фери аның кулларын йөзеннән алды һәм кызының өметсөзлек тулган күзләренә тутырып карады.

— Ничек инде — кияүгә чыга алмыйсың? — дөп жөтди итеп сорады ул.

— Мин балаларны үземнән калдыра алмыйм... Теге хатын...

Жофи балаларны калдыра алмавын жаны-тәне белән белә иде. Әнисе үлгәннән соң, балаларга бөйләп куелган кебек иде ул.

Фери, кызының кулларын ычкындырмыйча, тыныч тавыш белән:

— Шуның өчен генә без юлларыбызны аера алмыйбыз, — диде.

Син балаларны үзенә ияртеп алып килерсөң. Алар кечкенә бүлмәдә торырлар.

Жофи, күзләрен зур ачып, егеткә карады. Ул, әле генә егетә авызынан ишеткөн сүзләргә ышанмыйча, көч-хәл белән:

— Син... Мин аларны үземнән калдырмыйм алайса?... — дөп сорагандай итте.

Фери баш какты һәм, алгарак узып, кухняның ачык ишегеннән урам яктагы кечкенә бүлмәнең эченә күз төшерде.

— Алар монда сыячаклар. Әгәр мин әтигә һәм үги анаң янына барсам, син куркып калма, яме. Урын-жирен дә, киём-салымын да — тиешлесен бирерләр. Безгә хәзер өйберләр күп кирәк булачак бит.

Ул кечкенә бүлмәгә керде. Чүгәләп, кечкенә караватларның күпме урын алачагын үлчәде — өйтерсөң дә, Жофины һәм аның сөңсөсә-эселәрен шунда яшәтергә күптөн әзерләнгән иде.

Жофиның өйләнә-тирәсидә өйтеп аңлата алмаслык көчле яктылык ялт-йолт итә иде. Ул урынынан кузгалды да кухня белән кечкенә бүлмә арасындагы ишек янына килде.

Фери чүгәләгән жиреннән кызга карады — нәкъ теге чактагыча, станок янындагыча, беренче очрашуларындагыча итеп карады.

— Йә? — дөп сорады ул, шаяртып иягән какты һәм ялкынлы шаян күзләрен кысты.

— Риза... Риза... Риза! — дөп калтыравык тавыш белән жавап кайтарды Жофи.

Йөрәк түреннән алып өйтелгән шушы сүзнең аларның икесен берәү дә аера алмаслык итеп бергә кушуын сизә иде Жофи. Һәм ул йөрәгендә жанны жылыта торган күнел тынычлыгы тойды. Ул, кулларын артка куеп, тураеп басты. Һәм, гәүдәсөн үз бөндөгечә жинел тотып, ишек яңагына сөялеп елмайды.

Д ю л а Ч а к

ҮЖӘТЛӘР

Дюла Чак (1930) — яры крестьян малае. Уитугыз яшендә аның беренче хикәвәсе басыла, шуннан соң журналистлык һәм язучылык

хезмәте башлана. Ул уилап роман, берничә пьеса һәм хикәяләр жәһентлыклары белән укучыларның игътибарын үзенә җәлеп итте. Аның социографик хезмәтләре дә бар. Авылны үзгәртеп коруга багышланган «Тирәндәге агым» хезмәте (ул алтмышынчы еллар башында басыла) кичә жәмәгәтчелек тарафыннан югары бәяләнде. Дюла Чак күп еллар буена Венгрия язучылар берлеге секретаре булды.

«Үжәтләр» хикәясендә Дюла Чак яшь егетнең үзенең кешелек абруен яклау өчен тормышында беренче тапкыр гыйсыйи күтәрүен үзәккә куя.

Елкән Зеленак — почта хезмәткәре — кәһәфидә башын артка ташлап укып утыра иде. Газета аның йөзә ниндигә күрсәтми. Янәшәдәге кечкенә өстәлдә чокыр тулы чәй пары бөркә һәм голланд сигарасы акрын көйрәп хуш ис тарата. Анысын Зеленакка бүләк иткәннәр иде.

Кичкә аштан соң бик төмләп чәй эчү аның гадәтенә кергән инде. Бу гадәтне Бела Зеленак, кем әйтмешли, әтисеннән мирас итеп алды, ә әнисеннән ана кайбер хәрәкәтләре, ишарә-ымнары йоккан. Әнә шулары соңгы вакытта аермачык сизелә башлады. Әти-әнисеннән мираска шулар гына калды ана. Аларның Бихар комитетында өч йөз хольд ярыйсы гына утары һәм Балатонда кечкенә генә жирләре бар иде. Ләкин алар барысыннан да кырык дүртенче елда ук колак кактылар. Әнә шул берничә гадәт һәм почтмейстер урыны варис булып калды Бела Зеленакка. Әтисе пенсиягә чыкканчы шунда эшләгән иде; әйе, почта белән идарә итүче түрә иде ул.

Хатыны чөлтәр бәйли, ул көннәр буена шуның белән мәшгуль, чөлтәрләре өчен хет бер филлер акча килсә хәер иде әле — сукуыр тиен дә юк. Ә малае әнисе янында кечкенә эскәмиягә утырып күзәтә. Әнисенә бәйләвен күзәтми ул, әнисенә йөзә текәлеп бага. Әгәр әнисе күзәт йомып алса, малай аның йөзә тагын да хәвефләнебрәк һәм нәрсәдер әйтүенә өметләнебрәк карый. Әнисе еш кына тирән сулый, ара-тирә иренә күз сала, ә ире укуын белә.

— Әни, әйтегез инде! — диде малай һәм, кулларын, мөселман кешесе гыйбадәт кылгандагыча бергә кушып, баш өстенә күтәрде.

Әнисе тагын тирән сулады, кулындагы инәсе тагын да тизрәк хәрәкәтләнә башлады.

— Бела! Малайга илле форинт кирәк. Чыгарылыш кичәсе өчен бирергә... Син ишетәсезме мине? Йа Аллам, мин синең белән сөйләшәм ләбаса!

Ире газетаны аскарак төшерде һәм хатынына күзлегә өстеннән генә карады.

— Син нәрсәдер әйттең мәллә?

— Золига илле форинт акча бир. Чыгарылыш кичәсе өчен.

— Шундый вак-төяк өчен шундый тавыш күтәргә кирәкме? Һәм мин акча алып килү өчен чатыр чабыйммы? Пинжәкне китер монда.

Озын буйлы, ак чырайлы үсмер шкафтан пинжәкне алды һәм аны карусыз, кимсетелгән кыяфәт белән әтисенә сузды.

Өлкән Зеленак акча янчыгыннан илле форинтлык купюра чыгарганда:

— Әфәнделәр зур банкет оештыралар икән, — дип мыгырданды.

— Андый хәл тормышта бер генә була бит инде, әти, — дип бытылдады малае.

— Әйе, әйе, шулай инде, шулай, — диде әтисе һәм тагын газетасына чумды.

Малай акчаны кесәсенә салды, пинжәкне кулында тотып, берәз иеләп, тегүче киемне киертеп карагандагыча хезмәт итәргә әзер булып, басып тора бирде. Аннары әнисенә карады һәм кызарып:

— Миңа... тағын егерме форинт кирәк бит әле... Безне... безне... фотога төшөрәчәкләр...

Әтисе көефсезләнеп йөзен жьерды, бер сүз дә әйтмичә, акча янчыгын ачты һәм аннан егерме форинт алды.

— Миңа... рәешкә кияргә костюм да кирәк бит әле...— дип тирән сулады малай.

Моңы ул бик акрын әйтте, аның сүзләрен әтисе ишетмәде хәтта.

— Ә, әйе, миңа аякка кияргә бүтөнән китер.

Бела Зеленак тағын газетасына чумды, сигарасына үрелгәндә, чәйлә чокырны бәрәп төшөрә язды.

Малай пинжәкне шкапка илтеп элдә, аннары әтисе алдына чүгәлдә дә, анын ботинкасының бауларын чишә башлады. Өлкән Зеленакның кол биләүчедәй болай кылануы һәр кичтә кабатлана торган хәл иде. Яшь Зеленак калтыранган куллары белән ботинка бауларын чишеп бетерде, аның күзләренә яшь килеп тыгылды. Әнисе белән малай бик тә хаталандылар. Фотога төшү һәм кичә турында әйтмичә торып, сүзне костюмнан башларга кирәк иде. Хәзер костюм төтәмәячәк инде. Костюм турында алдан әйткән булсалар менә...

— Бела, син ничек уйлыйсын? Золига рәеш костюмы алырга кирәк бит инде!— дип теләгенә ирешүенә ышанмыйчарак башлады ана. Аның куллары тезләрендә хәрәкәтсез ята иде.— Бела, дим! Куй инде шул газетаны!

Әти кеше газетасы өстеннән генә үрелеп карады, алтын кысалы күзлеген мангаена менгерде һәм чәен чәпелдәтеп йотты.

— Тыңлыйм сине, кадерлем.

— Тыңлаганыңны күрәп торам! Золига рәеш костюмы алырга тиеш-без, дим. Костюмсыз йөри алмый бит инде ул! Барлык киеме кечерәеп бетте бит.

Әти кеше усал итеп елдайды.

— Рәеш костюмымы? Рәешкә кия торган костюм, дидеңме син?

Малай әтисенен аягынан бүген бигрәк тә тырышып салдырды, башмакларын сак кына кидертте, аның бөтен киләчәк тормышы шушыларны ничек эшләвенә бәйлә кебек иде.

— Әти, костюм кирәк бит инде. Кичәгә башкалар яңа костюмнан киләчәк.

— Ә син бармассың.

— Нигә алай дисең, әти, гомердә бер була тор...

— Әйттемме? Бармассың!

— Нигә алай диюеңнең сәбәбен аңламыйм...— Малайның ясалма тавышы кысылды.— Сөз чыгарылыш кичәсенә озын кара костюм киеп баргансыз бит. Өр-яңа смокинг...

— Әллә кайчангыны искә төшәрмә. Ә никахлашырга мин прокатка алган костюм-визитка киеп бардым.— Бу чыннан да шулай иде, һәм өлкән Зеленак никахлашырга прокат костюмы киеп баруын барлык автобиографияләрендә дә язды.— Сүз жаеннан шунысын да искәртим, минем әти бөтен гаиләне гап-гади почта хезмәткәре акчасына тына тотмады бит.

— Хезмәтегездә югарырак менә алмауга мин гаепле түгел ич инде.

Малайның иреннәре калтыранды. Өлкән Зеленак малаена шаккатып текәлдә, ул нәрсәнеләр бирелеп тыңлый кебек тоелды, аннары урыныннан сикереп торды, анын йөзе күгәргән иде.

— Ычкын моннан! Хәзер үк ычкын!— дип кычкырды ул һәм аксап— башмагы салынырга житкән иде— малаена таба атлады. Хатыны да урыныннан торды, ире белән малаена куркыш карый иде ул.— Нәрсә дидем?! Ычкын моннан, дидем бит!— дип идәнгә шапыллатып тигте әти кеше.— Жәһәннәмгә олак, дим! Югыйсә...

— Бела! Малаен белән алай сөйләшмә.

— Өйрәтмә мине! Әнә, малаенны өйрәт! Өтисен хет аз гына — хет хәзерге заманча гына хөрмәт итәргә син өйрәтергә тиеш иден аны! Күр инде, үземне һәм милләтне зур итәр өчен үстерәм икән бит мин бу...

Өлкән Зеленак ачуы кабарып ярсый, аның сүзләре ук урынына оча иде, хәтта «хур» сүзен ул «зур» дип ычкындырды. Шушы ялгыштан малай пырхылдап көлеп жиберә язды. Ләкин тысылып өлгерде һәм бер адым артка чигенде дә ярсыган өтисенә карап тора бирде, ул йөрәкләнә бара иде. Кешелеккә кия торган костюм аңа инде тәтемә-аячәк, нич югы өтисе турында нәрсә уйлавын аның үзенә өйтергә жыена иде ул.

— Сөз миннән кечтеки генә хөрмәт түгел, ә колларча баш июнен дә иң кимсетелүсен таләп итәсез. Әгәр мин, унсигез яшьлек егет, сезнен аякларыгыздан салдыруым турында берәр жирдә өйтсәм, көлүдән һәр-кайсының эчләре шартлар иде. Сөз гаиләне шул тикле жәберлисез...

— Дәшмә!

— Жәберлисез шул! Әни ризык алырга акчаны түбәнсенеп теләнә, аннары... Сөз... борынгы заман кешесе!

Аның да сүзләре уктай атылды. Һәм кинәт кенә башына, өти сугыша белмидер, дигән уй килде. Ләкин ул ялгышкан икән, өтисе шундый да итеп тондырды — егет очып барып стенага сыланды. Ул бүлмәдән чыкты, тышкы ишекне каерып ачты да баскычтан йөгереп төште. Ишек шулкадәр каты ябылды, хәтта стеналар дер селкенде.

Аска төшкәч, егет тукталды, артына борылып карады — өтисе аның артыннан чыкмаган икән, тавышы юк, үзенә тын алганы гына ишетелә иде.

Көн болытлы, салкынча. Дерелдәтә. Яңгыр төшкәли башлады. Аннары коеп яварга кереште. Май аенда шулай котырынып яугалый инде. Егет күлмәкчән генә иде. Туңудан калтыранырга тотынды. Ул, хәзер үпкәләремә салкын тияр дә үләрмен инде, дип күнелсезләнеп уйлады, ә өтисе аның табуы янында барысына да үзен гаепле санаячак, үзен битерләячәк кебек тоелды.

Егет, ныграк чылану өчен, тротуарның уртасыннан барды. Ул соңгы имтихан көнен күз алдына китерде. Укучылар һәм укытучылар матур итеп киегәннәр, аның турында пышылдашалар: искерең беткән костюм кигән әнә теге егет даһи даһиен, ләкин өтисе аңа кешелеккә кияргә костюм алудан катгый рәвештә баш тарткан икән...

Золи урамда озак йөрдә, бик каты туңгач кына өенә таба борылды. Аларның тәрәзәләрендә ут яна иде әле. Ни булса да булып, дип уйлады ул һәм баскычтан менә башлады.

Ишекне өтисе ачты. Ана шыңшы-шыңшы малаен кочаклады һәм аны ваннага алып керде. Төнен сөлге белән кызарганчы ышкыды, жылы халат кидертте.

— Әмма да үжәтләр соң инде сез! Берегездән икенчегез кире! — дип елап такмаклады ана. — Нишләргә инде миңа сезнең белән? Бар, өтиеннән гафу үтен. Бар инде, минем хакка гафу үтен...

Егет башта каршы торды, аннары: «Чыгарылыш имтиханнарыннан соң, өйне барыбер ташлап китәм, аңарчы... Әй, ярар, чөнчелеп китсен сөнә...» — дип уйлады.

Өлкән Зеленак тәрәзә янында ишеккә аркасы белән басып тора иде. Золи кергәч, өтисе сискәнеп куйды, ләкин улына таба борылмады.

— Өти... гафу итегез мине...

— Синә костюмга акча... бирермен. Жәй көне эшкә урнашырсың да бурычыңны түләрсең. Һәм моннан соң минем аяктан ботинкаларымны салдырмасың.

Шулай да ул малаена таба борылмады. Тәрәзә янында Наполеон Изге Елена утравында басып торган кыяфәттә тора бирде.

ТЫЛСЫМЛЫ БАКЧА

Иштван Сабо (1931) — повеллачы. Ул Атилла Йожеф бүлөгөнә ике тапкыр ия була. Яшьлегендә тракторчы булып эшли, аннары армияда хезмәт итә. 1954 елда аның хикәяләре вакытлы матбугатта күренә башлый. «Гыйсьяшчы» исемле беренче җыентыгынан ук (1956) Иштван Сабо оста повеллачы булып таныла. Аның әсәрләре чит телләрдә шактый күп басылган.

«Тылсымлы бакча» — сезнең шәгъибарга Иштван Сабоның шул исемдәге хикәясенә тәкъдим ителә — чәчәкләр үсә торган гына бакча түгел, ә мәхәббәт бореләп торган бакча икән, һәм бу мәхәббәтне егет белән кызының самимиетләре һәм тугрылыгы иңсә үстерә икән.

Тимерче малае Йошка, салмак кына атлап, өйләренә житеп килә. Урманга барган ул. Кулында — нәфис умырзаялар бәйләмә. Капкалары турысында борылгач, Йошка күршеләре бакчасында кемдер йөрүен күрәп алды.

Егет башта куе үрелгән читән аша кызыл әйбер селкентәлән генә күрдә. Ул аскы иренен тешиләп куйды. Чәчәк бәйләмәненә наян хәйләлә елмаеп карады, һәм табышын сагалаучы ерткычтай йомшак басып атлап, читән анына барды. Яшькелт шаян күзләрен кызга текәп, аның һәр хәрәкәтен күзәтте. Кыз кинәт кенә урам якка караса, егет, ана күренмәс өчен, тиз генә чүгәләп өлгөрә иде.

Кыз турысына житкәч, ул турсап басты, читәнгә тавышсыз гына таянды. Жужига текәлеп карап тора башлады. Ә кыз тырышып жир казый, артында кеше басып торуйн да сизми. Көрәге житез хәрәкәтләнә. Кыз, ара-тирә иелеп, роза чәчәкләре төбен кулы белән йомшарта, чүгәләгәч, аның кызыл юбкасы кыңгырауга охшый. Казыганда ул күршеләренә тимерче алачыгына күз төшергәли, әмма эшеннән туктамый, дәртләнәп эшли. Ара-тирә аксыл-контгырт чәч толымнарын жылкәсә аша аркасына күтәрәп куя. Һәм шул чакта күз кырые белән генә булса да күршеләренә карарга жай була.

Ә Йошка, читәнгә таянып, наян хәйләлә елмаеп, тыныч кына басып торып, кызын күзәтә. Хәзер ул табышы качып котыла алмаячагын белгәнгә күрә ашыкмаучы һәм рәхәтлекне озайту өчен вакытны сузучы ерткычка охшаган. Йошка яшькелт шаян күзләрен кыздан алмый, ә кыз үзен күршесенә текәлеп күзәтүсн сизми. Егет умырзаялар бәйләмәнен куе үрелгән читән аша кызга күренмәслек итәп тоткан.

Март ас башы бу. Ягымлы иртәнгә кояш авылны әле кыяр-кыймас кына жылыта, әмма аның балкышы шукулук эшләргә җыенучы үсмер елмаюына охшаган. Бүген жил дә үзенең тырнакларын яшергән, юлына очраган һәрнәрсәне, шәфкате уянган, күнелә йомшарган хаким кебек, кулы белән дусларча сыйшый. Яз килде мөллә сөн? Жужи бу турыда уйламый да бугай. Әйтерсәң, шулай тырышып эшләргә ана төшендә кемдер әмер биргән. Ул эшләвен белә, ара-тирә чүгәли дә дымлы туфракны куллары белән йомшарта. Жирдән исә борынны кытыклап хуш ис бөркәлә. Һәм кыз тарау елмая да акрын гына җырлап жибәрә. Эшеннән ләззәт таба бугай ла ул.

Ә күршеләренә һаман караштыра үзә. Әмма анда хәзер тып-тын, тимерче алачыгынан тавыш ишетелми, аның ишеге дә ябык. Тимерче үзә дә, малае да күренми. Йошканың әнисе өйдән бер генә тапкыр чыкты, кош-кортка кукуруз сиккәч, кереп тә китте. Ишегалдында аңардан сон берәү дә күренмәде. Жужи биш минут саен диярлек күршәе якка барыбер карап ала.

Шулай күз төшерүдәренәң берсеннән соң, Жужи:

— И-и тырыш та соң үзен! — дигән сүзләргә сискәнәп куйды.

Жужиның кулынан көрөгә ычкынып китте, ул аны жиргә тигәнчә тотып алган иде дә, ләкин тагын ычкындырды. Борылды, ә янаклары ялкындай иде.

Тимерче малае, читәнгә таянып, кызга шаян хәйләле елмая.

— Ә-ә, син икәнсең, — дип акрын гына әйтте Жужи. — Куркыттын ич!

Йошка ияген читәнгә куеп басып тора. Хәзер ул көлемсерәгән күзле, шаяра башларга жыенучы эткә охшаган.

— Бик тирән уйга чумгансың, — диде егет.

— Минме? Нәрсә турында уйлыйм ди мин?

— Уйларлык нәрсәләр күп.

— Мин бер нәрсә турында да уйламый идем.

— Ышанмыйм бу сүзенә. Син гел нәрсә турында булса да уйлыйсың.

— Син, бәлки, уйлыйсыңдыр да, — дип жилкәләрен сикертте Жужи. Ул инде берәз тынычланган, битләренәң кызыллыгы да бетә төшкән иде. — Ә мин бер нәрсә турында да уйламыйм.

Йошка яшкелт шаян күзләрен кыздан ала алмыйча елмая.

— Нигәдер ышанасы килми. Уйланмагач, нигә алайса курыктын?

Жужи егетнең серле йөзенә сынап карый. Йошка аның әле бая гына тимерче алачыгына таба каравын күрдә микән? Әмма егетнең йөзен наянлык каплаган, кызның каравын күрү-күрмәвен асырлык түгел.

— Алай каты ук курыкмадым инде, — дип ачуланган булып әйтте кыз.

Ләкин Йошканың сәер карашы аны оялта, аның битләре тагын кызара, егетнең нигә үзенә текәлүе сәбәбен белер өчен, гәүдәсенә боргаланып карый. Былтыргы киёмнәре тарайганын сизә, киёмнәренәң кайбер жәйләре дә сүтелә башлаган икән. Кызың бөтен төне кызышып китә, ә Йошка аның күзләреннән күзләрен алмый.

Сүзсез торсалар, тагын да ныграк оялудан куркып, Жужи егеттән:

— Кая бардың син? — дип сорады.

— Йөрөндәм шунда...

— Эшсез кешегә киләп сару ярый ла!..

— Әйттән сүз! Саф хавада йөрергә ярамый мәллә?

— Эш көннәдә тиеш түгел шул.

— Минем нинди эшем булсын, — дип алачык ягына башын селтәде Йошка. — Әти шөһәргә китте. Буш вакытта урманга барып кайтыым әле, дидем.

Һәм егет умырзаялар бөйләмен читән өстенә күтәрә, чөчәкләренә әйләндерә-әйләндерә исни. Ә үзе кыздан хәйләкәр күзләрен алмый.

Жужи бөтен тирә-юнен оныта, чөчәкләр күргәч, аның күзләре яна башлый.

— Ой-й, нинди матур чөчәкләр! Син аларны кайдан жыйдың, Йошка?

— Варшаш тавы артынан, — дип илтифатсыз гына әйтеп куйды егет, әйтерсәң, кыз авызыннан аның исеме атылып чыкмады инде, әй. — Анда бер сыртлавык бар бит әле, шуннан. Шул биләүдән төшеп бара идем, ни күрим: тегендә дә — чөчәк, монда да — чөчәк... Монда хәтле килгәч, дим, жыйыйм әле үзләрен, дим.

— Ой-й, бигрәкләр дә матур чөчәкләр! — дип кабатлады Жужи. Ул чөчәк бөйләменә йотылып карый иде. — Быел минем умырзая күргәнем юк иде әле.

— Әлләни матур түгелләр лә инде, — дип йөзен чыткан булды Йошка. — Ин беренче умырзаялар бит әле.

— Шуна күрә матурлар да инде алар.

Һәм ул читәнгә якынарак килә, әйтерсәң, аны ниндидер сихри көч тартып китерә, әй.

— Чәчәкләрне өегезгә алып кереп куясыңмы, Йошка?
— Белмим әле. Нигә — аларны кая куюның әһәмияте бармыни?
Жужи елмая.

— Бар шул! Вазага куярың. Бик матур булып утырырлар!
— Шулай мәшәкәтләнеп маташасым калган ди!
— Нигә өздөң алайса аларны?

Йошка, күзләрен серлеләндереп, жылкәләрен сикертә.

— Жыйдым инде. Беренче чәчәкләр бит.

Егет чәчәк бәйләмен кирәкмәс нәрсә кебек итеп әйләндөргәли, чыраен сыткан була, әмма сәер-серле күзләрен әледән-әле ялтыратып, кызга карый. Жужи сихерләнгән кебек, чәчәкләрдән күзен алмыйча, читәнгә якынлаша. Әйтерсен, Йошка кулындагы чәчәкләр кызыктыргыч бер алдавыч инде, әй.

— Ташларга кызганыч бит.

— Мин аларны ташларга жыенмыйм да ич. Ташлау өчен жыймадым ич мин аларны.

— Ә нишләтәсең аларны?

Йошка мут күзләренәң чите белән генә кызга карап ала.

— Берәр әмәлен уйлап табармын әле.

— Ә-ә, алаймыни! Ә нигә уйлап торырга ди?!

Алар бер-берсенә инде бик якынайдылар, аларны читән генә аерып тора. Йошканың читәнгә куйган кулында умырзаялар балкый.

— Матурлар да соң, — дип нәфис чәчәкләргә иелде Жужи.

Йошканың мут күзләре кызының шома ак муенына кадала. Аның карашы караңгыланган, баягы хәйләле паяныкның эзе дә калмаган. Әгәр Жужи аз гына селкенсә дә, ул кызын үбеп алыр кебек.

— Син чәчәкләр яратасыңмы? — дип карлыккан тавыш белән сорады егет.

Жужи ана карый да көлеп жибәрә.

— Чәчәкне кем яратмасын инде!

Сабыр-юаш коңгырт-кара һәм кыргый-дуамал яшыкелт күзләр очраша. Сүзсез генә кыска көрәш булып ала. Жужиның күзләрендә кыюсызлык чагыла. Ул читән яныннан чигенеп куя.

Ә тимерче малае серле-хәйләле итеп елмая, ияген тагын читәнгә куя һәм тагын уен башларга жыенучы шаян көчәккә охшап кала.

— Башкалар да чәчәк ярата анысы, — диде егет. — Әмма синең кебек яратучы бүтән юк.

— Ә-ә, син менә нәрсәне әйтәсең икән, — дип бакчадагы чәчәкләргә карап алды кыз.

— Синең бакчаң гел матур була.

— Көләсен инде, — диде Жужи, ө үзе егеткә рәхмәтле итеп карады.

— Чыңлап әйтәм. Мондый бакча авылда бүтән юк.

Жужи көлеп:

— Шушы хәлендәме? — дип кулын изәп күрсәтте.

— Юк ла инде. Былтыр жәен дә бик матур иде бакчагыз.

— Ә син безнең бакчаны ныклап караган идиңме соң?

— Карамыйча ди! Күршеләр ич без.

Һәм егетнең астыртын хәйләкәр күзләре тагын кызга кадала. Жужи гөздәсен бора төшә, аяк очы белән көзгә тикпәләп ватарга керешә, әйтерсен, бу мәлдә шуннан да әһәмиятләрәк эш юк, әй.

— Ә бакчаң биек да иң матуры булырмы? — дип сорады Йошка.

— Белмим. Алдан әйтеп булмый бит аны.

— Синнән тора инде аның матурлыгы.

— Миннән генә түгел. Явым булмавы да мөмкин бит.

— Суны күбрәк сибәрсен. Былтыр да суны еш сиктең ич.

Жужи көлә һәм калын толымнарын жылкәсенә алып сала.

— Син барысын да хәтерлисәңме?

— Без күршеләр бит. Мин барысын да күрәп торам ла.

— Син барысын да күрөп торма инде...

Йошка Жужига кырын карап ала.

— Ә моның ни начарлыгы бар?

Кыз егетнең йөзөнө нәрсе язылуын күрмөкчө була—бая алачык ягына еш каравын сизмөдөме икән Йошка? Әмма егет бу серне ерак яшерә. Кыз аяк очы белән икенче көзнө вата башлый.

— Безнең бакчага еш карауның нигә кирәге бар ди сиңа. Син бакчаны теләсәң-теләмәсәң дә күрәсәң бит. Авыл башында яшәсәң, бүтөн хәл иде...

— Авыл читендә торсам да, карарга еш килер идем.

— Менә моңысына ышанмыйм!—дип елмайды Жужи.—Әйтүе жиңел лә ул!

— Ялганлый, дисеңме?

— Әй-й, белмим лә...

Йошканың туймас күзләре Жужиның бөтөн гәүдәсен йөрөп чыга. Егет алдында ялангач тора кебек тоела кызга—былтыргы блузкасы төнөн бигрәк сыланып кысқан. Һәм Жужи хәзерендә факел булып кабынудан курка.

— Дөрөсөн әйткәндә,—диде дөртләнеп Жужи,—карыйсыңмы син, күзеңнен бер читен генә дә салмыйсыңмы—миңа барыбер.

— Ә мин барыбер астыртын-сиздермичә карыйм.

— Кара соң!—дип Йошка кулындагы чәчәк бәйләмәңә күз төшердә кыз. —Ә хәзер юлыңда бул, өеңә кер әнә. Югыйсә умырзаяларың шиңәр.

Тимерче малае хәйләлә көлө, читән яныннан китми.

— Ә син көнлөшәсәң бит.

Жужиның ачуы чыга.

— Минме? Кемнән? Нәрсәдән? Шушы чәчәкләр минекә булмавы өченме?

— Әллә тагын!

— Минем чәчәкләрем йөз тапкыр матуррак булчак! Бер айдан күрерсәң әле менә!

— Ярар, күрермен! Әмма хәзергә сиңең бакчанда сыңар чәчәк тә юк.

— Булмаса соң.

— Чәчәкләрсез нишләрсәң соң син хәзер?—диде егет һәм бәйләмгә күз төшереп алды.—Чәчәкләрне бик яратам, дидең бит.

— Яратам шул.

— Үзеңнекеләрен генәме?

— Үземнекеләрен генә түгел. Чәчәк—чәчәк инде, мин барлык чәчәкләрне дә яратам.

— Үзеннекеләре чәчәк атканчы, бәлки, болары да ярап торыр,—дип тимерче малае Йошка чәчәк бәйләмен уйнатып алды.

Жужи елмаюын яшерә алмый.

— Минекеләр чәчәк атканчы, болар йөз тапкыр шиңәр бит.

— Мин алмашка яңаларын алып кайтырмын.

— Көн саен жыйасың була бит аннары.

Йошка читән аша иелә, аның күзләре мут ялтырый.

— Көн саен жыйыйммы?!

— Жүлөр!—дип кулын селтәдә кыз.—Мин болай гына әйттем лә.

Йошка Жужига чәчәк бәйләмен суза.

— Кирәкме?—дип сорады ул, аның тавышы карлыккан иде.—Ки-рәк, дисәң, бирәм.

Кыз чәчәкләрне алмыйча тора.

— Син аларны үзенә дип жыйгансың бит,—диде ул акрын гына.

— Анысын кем белгән ди...

Жужи каушап кала.

— Нигә сиңең чәчәкләреңне талагандай алыым ди мин?

— Сиңа чәчәкләр кирәкме, юкмы?

— Күрсәт әле, якыннан карыйм әле.

Йошка кызга бәйләмне бирә. Аларның куллары бер-берсенә тиеш китә. Жужи кулын утта пешкәндәй тартып ала. Ә чәчәк бәйләмә аның кулына күчеп өлгөргән инде. Ул әле егеткә, әле чәчәкләргә карап:

— Сина чыннан да кирәкмиме бу чәчәкләр? — дип сорады.

Йошканың ике кулы да читәндә, алар өстенә ул озын ияген куйган — эт төнәк шулай итә. Егет Жужигә юлбарышныкыдай сәер күзләре белән тагын кадала.

— Ә чәчәкләр өчен миңа нәрсә булып?

Кыз гажәпкә калган була.

— Нәрсә?! Син аларны миңа болай гына бирмәденмени?

— Юк.

— Әмма минем сина бирергә бер нәрсәм дә юк бит.

— Юк ди бик! Синдә бар ул әйбер!

Кызның йөзен шикләнү каплай.

— Шушы чәчәкләр өчен бер генә дә үптермәссен микәнни? — диде егет. Ул кысылган күзләрен кыздан алмый, алга иелгәч, аның карасу йөзә ялтырый. — Жужи, бер тапкыр үптер инде!

Кыз кызара, ачулана.

— Йөзөнә кундырыммын да үптерү шул булып сина!

— Якына кил әле, — дип көлдә егет.

Жужи сугарга жыенгандай итеш кизәнә, юка иреннәрен турсайта.

— Менә нинди икәнсең син! Кирәкми миңа синең чәчәкләрең!

— Кире бир алайса.

Жужи чәчәк бәйләмен артына яшерә, тагын елмая.

— Ә син ал!

— Шушы читән булмасамы...

Һәм егет Жужигә текәлеп карый.

— Миңа бер нәрсә дә бирмисеңмени? — дип сорады ул кыздан.

— Минем әлегә чәчәкләрем юк бит.

— Ә булгач, бирерсеңме? Жужи, розаларың чәчәк аткач, миңа берне бирерсең әле, яме?

— Ярап... — ди Жужи аска карап.

Йошка кызга күзләрен кыргыйландырып карый, үзә эндәшми. Жужи баскан урынында кыюсыз гына таптана.

— Мин... — диде дә тукталып торды кыз. — Мин чәчәкләрне кертеш куйыйм әле. Шинүләре бар.

Әмма егет эндәшми, Жужи да кузгалып китә алмый. Аларның күзләре очраша.

— Сина чәчәк бирермен мин... Тик син әйбәт булсаң гына...

— Ә-ә?! Мин әйбәт түгелмени?! — дип кабынып китә язды егет.

— Синме? — дип көлдә кыз. — Синең кебек явызны бөтен тирә-юньдә көндөз чыра яндырып эзләсәң дә таба алмыйсың!

Йошка рәхәтләнеп авызын ера. Жужи чәчәкләрен чочаклап өенә таба йөгәрә, баскыч төбөндә борылып туктый. Йошка ана читән аша сөенеп карый. Жужи чәчәк бәйләмен баш өстенә күтәрә.

— Рәхмәт сина чәчәкләрең өчен!...

Егет башын селти, елмаеп, өенә таба атлый. Кыз да өенә кереп китә. Берәздән урамга караган урта төрәзә төбөндә, кечкенә зәңгәр вазада, Йошка жыйган умырзаялар балкып күренә.

Тагын берәздән тимерче алачыгы ишеге төбөндә басып торучы егет Жужины күреш ала. Кыз бакчада тырыша-тырыша эшли. Йошка ана кул болгарга тели. Тик хәзер кыз, хәтта толымнарын аркасына күтөрөп салганда да, алачык ягына карамай. Түбән үк иелеп эшлөгәч, куе үрелгән читән аның йөзөн бөтенләй күрсәтми.

КУҢЕЛЛЕ ХАТИРӘЛӘР

Сара апа сые

Ул көнне без Уфага дип сәфәр чыккан идек. Ут күршебездә музыка фестивале уздыру күздә тотыла. Анда Идел бие һәм Урал ягы республикаларының композиторлары, җырчы-артистлары, халыкта киң таралган җыр авторлары, төрле-төрле ансамбльләр, оркестрлар һәм башка шундый сәнгать осталары катнашчак. Инде безнең республикадан да фестивальгә шактый кеше киткән, диделәр. Соңгы төркем белән, журналист буларак, мин дә юлга чыктым. Аэродромга бара чак махсус автобуска кереп утырдык. Житкәчә иптәш Башкортстан башкаласына бара чак сәнгатькәрләрне исемлек буенча барларга тотынды. Берничә кеше килеп житмәгән икән әле. Шулар арасында Сара апа Садыйкова исеме дә яңгырап китте.

— Сара апа нишләп һаман килми икән? — дип борчылды Илһам Шакиров.

— Авырып-нитеп кала күрмәсен тагын.

— Сара апа бармаса, фестивальнең яме булмас бит.

— Әй, юлга тәмле ризыклар пешереп, соңаргандыр әле, — дип кушылды башкалар.

«Тәмле ризыклар» дигән сүзгә ишеткөч, җырчы Нажия Теркулова иреннәрен ялаштырып куйды да:

— Автобуска соңармыйм дип, ашыга-ашыга иртәнгене дә ашамыйча чаптым мин — жүләр! — диде.

Сүзгә Вафирә Гыйззәтуллина кушылды:

— Сара апа юлга бик хәсрәтләнеп чыгучан. Ул зур термос белән чәен дә ала. Безне дә өлешсез калдырмас, инишлала...

Әллә инде фәрештәнең «Амин!» дигән вакытына туры килде, шул вакыт автобус ишеген киң ачып, шаулап-гөрләп, Сара апа үзе килеп керде.

— И-и Сара апа, йөзгә кадәр яшәрсен, әле генә сине искә алып тора идек, — диде Гөлшат апа Зәйнашева, үзенең жан дуствы килеп өлгергәннә куанып.

Сара апаның аз гына кысыграк тере-кара күзләре елмаюдан тагын да кысыла төште.

— Әле, мөгаен, гайбәтемне саткансыздыр, һи-һи, — дигән булды.

— Юк инде, Сара апа, мактап тора идек әле үзенне, — диде Нажия Теркулова композиторның кулындагы шактый зур юл сумкасына карапшырып.

Шамиль МАННАП (1938) — шагыйрь һәм прозаик. «Әти урман», «Ачы какылар» исемле проза, «Кайту», «Тугрыклык адиһәсе» һ. б. татарча, русча дистәдән артык җигыйрә китаплары авторы. Казанда яши.

Сара апаның йөзөндөгө елмаюу шундук юкка чыкты.

— Ә менә синең мактавыңа ышанмыйм да ышанмыйм инде, Нагия!

— Нишлөп алай дисең, Сара апа? — диде Нагия аптырап.

Сара апа бу вакытта алгы рәттөгә ахирәт дустанә Гөлшат Зәйнашева янындагы буш урынга жайлап урнашкан иде инде. Иркәнлөп тын алды да, артка борылып, Нагияне кыздыра башлады:

— Кара-кара, ник дип торган була бит әле, әкәмәт! Минем берәр жырымны жырлаганың бармы соң синен, ә?

— Жырлармын әле, Сара апа, жырлармын. Гомер озын, көн күп, дигөндөй...

— Һе, жырлармын, имеш. Яхшы жырчылар, кая, апа жаным, яна жыр язмадыңмы, миңа бирсәң, дип үзләрә сорاپ торалар, аллага шөкер! Сина гына калмаган әле мин...

Сара апаның коры-сары утын шикелле кинәт дөрлөп китүен һәм шулай ук бик тиз сүрелүен яхшы белгән Гөлшат апа, ике якны да килештерердәй итеп, тыныч кына әйтте:

— Ярый инде, Нагия, үпкәләмә, Сара апа шаярып кына сөйли бит ул. Ә син, дускаем, (ул Сара апаның иңненән сөеп куйды), Нагиянең хәлен белмисең, ул бит иртән дә ашамыйча юлга чыккан кеше. Болай да көефе юк. Ач кешенең ачуы яман, дигөндөй...

Сара апаның күзләрендә янә мәрхәмәтле елмаюу чаткылары елтырады.

— Ә-ә, шулаймын? Ник соң аны баштук әйтмисең? Бакчи, мин бик төмлә кабартмалар пешереп алган идем. Чөем дә житәрлек. Ризыклы ат юлда арымас, дигән бит бабайлар. Кил, Нагия жаным, сыйлыйм әле үзенне...

Нагия Теркулова моңсу карашын тәрзәдән алмыйча гына:

— Юк, юк, ашыйсым килми минем... — дип куйды.

Шулвакыт Вафирәнен янгыратып көлүе автобустагы киеренкелекне челпәрәмә китерде:

— Сара апа, син Нагияне килеп керү белән бик каты сыйлап ташладың. Шуңа аның хәзер кабасы да килми!

Барыбыз да гөрлөп, көлештек. Бу вакытта Сара апа үзе дә иелә-бөгелә көлә иде. Нагиянең моңсу йөзә дә, болыт астыннан чыга башлаган ай сыман, акрын-акрын яктыра башлады...

«Төшөп калган» исем

1985 елның июнендә Чувашстанда уздырылган Татар әдәбияты вә сәнгате көннәрендөгә хикмәтле бер вакыйга аеруча хәтергә уелып калган.

Байрәмне Шупашкарда тантаналы рәвештә ачып жибәргәннән соң, бу чарада катнашучы артист, язучы, шагыйрьләрне, рәссам вә композиторларны төркемнәргә бүлеп, Чувашстанның авыл районына жибәрделәр. Мин татарлар күбрәк яши торган төбәкләрдә очрашулар үткөрергә тиешле төркемгә иярдем.

Район авылларында йөргөндә тыннар иркәнәеп китте. Саф һавадан гына түгел, ижади яктан иркәнәйдә тыннар. Биредә һәр язганыңны тикшереп жибәрә торган пресс-группа житәкчесе юк, үзгә генә сырлыйсың да, телефон аша гәзит гәзитнең редакциясенә тапшырасың. Эшләр көйләнде, өлгерлек-житезлек артты, ижади ялкын көчәйдә. Көндөз авылларда халык алдында чыгыш ясыйбыз, очрашулар үткәрәбез, кичен башкалар ял итә, жылышып күңел ача, мин исә тыныч почмак табып, блокнотыма язылган фактлар, саннар, фамилияләрне барлый-барлый гәзиткә материал әзерлим.

— Шул хәтле тырышуыңа сина орден бирерләр инде, — дип көлә минем белән бер бүлмәдә урнашкан Илдар абый Юзеев. — Кичә Шыгыр-

дан авылыннан университетта бергә укыган шәриктәшен кунакка чакыра килгәч, анда барырга да вакыт тапмады.

Хак әйтә инде ул. Тик орден турында гына шаярта, билгеле.

— Мина медале дә житәр, hiç югы соңыннан «ул-бу» әйтмәсәләр, шуңа ризамын, — дигән булам.

Заман ахырында уйлаганың алдыңа килер, дип белми әйтмәгәннәр икән. «Гастрольләрне» тәмамлап, яңадан Шупашкардагы кунакханәгә кайтып керүгә, мине пресс-группа житәкчесе эләктереп алды. Кулында безнең «Социалистик Татарстан» гәзите. Шуны минем борын төбенә үк китереп сорый бу:

— Моны син яздыңмы? — ди.

Үзеңнең «газиз баланың» ничек танымыйсың инде. Беренче жәмләсеннән үк танып алдым! Бу — минем Яльчик районының Ильич исемдәге колхозындагы очрашулардан репортажым лабаса. Беренче биткә матур итеп биргәннәр, рәхмәт төшкөрләр. Жәя эченә «Мәхсус хәбәр-чәбездән телефон буенча» дип тә куйганнар. Бу материалны мин Илдар абыйның йокысын борчып булса да, утны сүндермичә, таңга кадәр язып утырган идем. Нәрсәсә ошамады икән житәкчебезгә репортажның? Тавышы бик төксә ишетелә.

— Син яздыңмы бу мәкаләне? — дип кабатлап сорады ул.

— Әллә берәр хата киткәнме югыйсә, ходаем? — дидем афаланып.

— Киткән шул менә! Киткән. Хатаның да ниндие әле!

— Мин бик төгәл язарга тырышкан идем инде югыйсә...

— Төгәл булмаган шул менә. Иң кирәклесен төшереп калдыргансың. Рәис Кыямовичның фамилиясе юк!

Мин аптырап калдым:

— Соң, ул бит анда булмады.

— Ничек булмасын, менә рәсем астын укып кара!

Чыннан да, минем репортаж өстендәге рәсемнән Рәис Кыямович тулган ай төсле елмаеп карап тора, ә аның астына: «КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре иптәш Р. К. Беляев Яльчик районы, юлбашчы исемен йөртүче колхозның алдынгы кешеләре арасында» дип язылган.

Бу ни хикмәт, дип уйлыйм, нүжәли Беляев кадәр Беляевне күрми калдым икән?! Шулай да шигемне белдерәм:

— Ул бит анда булмады! Булса, күргән булып идем.

— Һе, — диде житәкчебез, — димәк, син күрмәгәч, ул анда булмаган икән. Син бигрәк тагы, идеалистларча фикер йөртәсең. — Һәм ул бүтәнчә мине тыңлап та тормыйча: — Ну элөгә инде безгә, ну элөгә инде! — дип сөйләнә-сөйләнә, коридорның аргы башындагы «люкс»ына юнәлде. Мин дә башымны түбән иеп, үз бүлмәмә кереп киттем.

Кичке вакыт иде бу. Бүлмәдәшем Илдар абый каядыр биләмгә чыгып киткән. Әнә кайсыдыр бүлмәдән гармун-жыр тавышлары килә, кемнәрендер кычкырып көлешкәне ишетелә. Бәлки, бүлмәдәшем дә шундадыр. Ә миндә жыр кайгысы түгел, көләсе түгел, елыйсы килә. Гәзиттә киткән житешсезлек өчен, секретарь кадәр секретарьнең исемен санга сукмавым өчен Казанга кайткач та башымнан сыйпамаслар...

Су кайнаткычым белән чәй әмәлләдем дә йөрәк, баш даруларымны (мин аларны юлга мул итеп ала идем, ул ниغمәтләремне башка каләмдәшләрем белән дә бүлешә торган идем) эчеп, караватка түндәм. Йокым йокы булмады, төне бус саташып-бастырылып чыктым. Илдар абыйның да кайтып ятуын ишетеп тордым, тик йокы алдыннан аны, үз хәлемне сөйләп, борчыысы гына итмәдем.

Иртә белән уянгач, Илдар абый үзе сүзен хәл-әхвәл сорашудан башлады:

— Бүген син төнне нишләптер бик борчылып чыктың шикелле, — диде.

Мин гәзиттәге төшеп калган исем турында сөйләп бирдем.

Илдар абый берәз исәпкә калган кебек тынып торды да, үз-үзенә сөйләнгәндәй, әйтеп куйды:

— Рәис Кыямович бәлки башка районның Ильич колхозында булгандыр... Ильичлар күп бит хәзер...

Нәкъ шулвакыт башыма килгән хикмәтле уйдан сикереп тордым.

— Эврика, Илдар абый, эврика! — дип кычкырып жибәргәнемне сизми дә калдым. Шулай да әле күнелдәге шик бетеп житмәде. Шул каһәр суккан шикне төмам юкка чыгару өчен, тиз генә майка-трустиктан килеш, пресс-группа житәкчесенә «люкс»ына чаптым. Ишеген шакуга, килеп чыкты. Ул да юнлөп йокламаган, күрәсен, зәңгәр күзләрендә нечкә генә кызыл тамырлар беленеп тора. Ул минем кыяфәтемә, мин ана карап елмашып алганнан сон:

— Ни бит, шул ук районда юлбашчы исемен йөртүче башка колхозлар, башка колхозлар... — дия башлаган идем, житәкче бүлдерде:

— Әйе, әйе, ачыкладык инде... Бер үк исемене күп төрлөндөргәч, саташмый нишлисән?! — диде ул. — Бар инде, тынычлап йокла.

— Нинди йокы инде ул хәзер! Димәк, төшеп калмаган булып чыкты секретарьның исеме? — дидем мин әле дә ышанып житмичә.

Житәкче иптәш көлдә дә, жылкәмнән кагып:

— Болай булгач, без дә төшеп калмадык... әлегә... — диде.

Охшашлык эзләү

Хәзер «торгынлык еллары» дип төрле кеше төрлечә (кайсы — тиргәп, кайсы — мактап) искә алган елларда партия өлкә комитеты кимәлендә уздырылган зур чараларның азагы банкет заллары, эчү мәжлестәре белән төгәлләнә иде. Чувашстандагы Татар әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә, ул эчүчелеккә вә алкоголизмга каршы каты көрәш башланган вакытка туры килгәнлектән, әлегә йола бозылды. «Чувашия» кунаканәсенә банкет залында утырсаң та, өстәлләрдә минераль сулардан башка шешәләр юк иде. (Ул елларда партиянен Генераль секретарен дә «минераль» секретарь дип жибөргәлиләр иде.)

Шул. Өстәлләрдә «шайтан малайлары» көлеп утырмагач, безнең дә йөзләр сүрән, күнелләр төшенкә күрәнә. Күрәсен, инде без хәмердән башка табында күнелле итеп утыруны да оныткан булганбыздыр. Өстәлдә ризык та мул югыйсә. Авыз ачарга нидер житмәгәндәй, кашыкка үрелмичә, тын гына утыра бирөбез.

Шулвакыт Нәби ага Дәүли көрәк кадәр кулы белән бер шешәне үрелеп алды да, бөкәсен ачып, бокалларга су койды һәм:

— Тост әйтәбезме, әллә болай гына салып куябызмы? — дип сорады.

Сулы фужерын уң кулына тоткан килеш, Ләбибә апа Ихсанова торып басты.

— Күнегелгән гадәт инде, ансыз булмас, — диде ул. — Һәм татар вә чуваш әдипләре арасындагы дуслыкның бик күптәннән килүе, тормыш иптәше Шәрәф Мөдәррис исән вакытта үзләрендә Педер Хузангай, Яков Ухсай кебек язучыларның бик еш кунак булулары, Шәрәф абыйның чуваш шагыйрьләрен татарчага тәржемә итүдә илһамланып эшләве турында сөйләп, шушы дуслыкның давамлы булуы өчен тост төкәдим итте.

Сыйларга сыен булмаса, сыйпарга телен булсын, дип юкка әйтмәгәннәр кән, мондый матур сүзләрдән сон, су гына эчсәк та, телләр чишелгәндәй булды бит, әй. Ул да түгел, Ринат Мөхәммәдиев өлкән шагыйрь Сибгат абый булып сөйләп алды.

— Мына-а Муса Жәлил, дибез. Ул — Геркулес, дибез. Ә бит Муса-а (Ринат кулы белән үзенә күкрәк турына күрсәтә) мына-а минем шушы төшемнән генә иде. (Бөләкәй иде, янәсе. Жәя эчендә генә тагын шуны да

әйтм, Сибгат абыйның серкәсе у күтәрми, шуңа күрә аңардан үз булмағанда, артында ғына көлгәлиләр иде.)

Шаулашып-көлешеп алғаннан соң, Нәби абыйның карлыгулы-томат тавышы гөрелдәп куйды:

— Хәким башкаларны кечерәйтеп булса да, үзен зур күрсәтергә оста инде ул...

Сүзгә Шәүкәт Галиев кушылды:

— Нәби ага, сез инде Муса Жәлиле күрәп белгән кеше, төскә-башка, буйга-сынға, дигәндәй, ниндирәк иде ул? — дип сорады.

Нәби абый берәз уйға калды. Шуңа арада:

— Жәлил ул буйға минем кадәр булган, — дип куйды Роберт Миңнуллин мык астыннан елмаеп.

— Юк, — диде Нәби абый зур күзләрен Робертка юнәлдерең. — Муса Жәлил синнән зур иде. Жилкәгә дә кирәк иде.

Разил Вәлиев тә «бәхетен» сынап карарға булды бугай. Әйтте:

— Жәлиле белүчеләр, аны миңа охшаган иде, диләр...

— Юк, — диде янә Нәби абый, — дәрәс, буең туры килә, әмма синен гөүдәң томатрак.

— Безнең Ренат Харис охшаган булырға тиеш Жәлилгә, — диде Рәдиф Гаташ, үзешли торган «Казан утлары» журналының баш мөхәррирэн тәкъдим итеп.

Тагын кемнәрнендер исемнәрэн атап карадылар, ләкин туры сүзгә Нәби Дәүли, кемнен-кем булуына карамастан, «Юк!»тан башканы белмәде, ярагга тырышып, кемне дә булса менә ул Муса Жәлилгә охшаган, дияргә ашыкмады. Азактан, үзенең тирән жырчыклар белән чуарланган йөзен берәз тигезләргә теләгәндәй, учы белән сыпырып куйды да, өстәл читендәрәк тын ғына утырган, бернинди пост биләмәүче, профессионал шагыйрь Әхсән Баяновка карады:

— Мына ул берәз тартым Мусага... Ә тулаем, монда Жәлилгә охшаган шагыйрь күреним әлегә... — диде.

— Ә үзегез, үзегез ничек соң? Охшамаганмы Муса Жәлилгә? — дип сорады Ләбибә апа хәйләкәр елмаеп.

Нәби Дәүли бу юлы да Нәби Дәүли булып калды:

— Бухенвальд лагеренда фашистларга каршы яшерен оешмада катнашуым белән, язмышым Жәлил язмышына охшаган охшавын. Әмма, гильотинада башым киселмичә, туган жиремә исән-сау кайта алуым сәбәпле, кызганычка каршы, мин да Мусага охшамаган шуңа... — диде.

Массаж кемгә файдалы?

1987 елның язында миңа язучыларның Мәскәү янындагы Малеевка ижат йортына бару насыйп булды. Үзәбезнен Литфондта путевка биргәндә: «Анда төрлө авырулардан дөвалар да була», — дигәч, бик сөенгән идем. Ижат йортында бодай саламыдай сары мыклар астыннан ап-ак тешләре белән балкып-елмаеп Газиз дус Кашапов та каршы алгач, көефләр тагын да күтөрелеп китте. Газиз бу якларда һәр ел саен диярлек була, ул тәжрибәле кеше, юкка ғына килмәс, дөвалары яхшыдыр, бергәләшеп сикәтләнәрбез, дип уйлап куйдым.

— Нинди дөвалар бар соң монда? — дип сорыйм Газиздән.

— Башка елларда була торган иде, — ди Газиз, — әмма быел юк шуңа, дустан. Күрәсен бит, ремонт бара.

Мин шуңа ғына тирә-юңдәгә кирпеч, ком өемнәрәнә, кубарып ташланган түбә калайларына, зур бер корпус тирәли куелган төзелеш баскычларына игътибар иттем. Корпус эчендә чиркәү кыңгыравы тавышлары чыгарып, даң-доң нидер кайнаштырган тавышлар ишетелә.

— Шулай инде, без өйлөнгөч, төн кыска, дигөндөй, мин килгән елны рәт буламы соң?! — дип куйдым.

— Йә, борынынны салындырма әле, — диде Газиз, мине юатырга теләп булса кирәк. — Массажга йөрерсең. Массаж бар монда! Галя исем-ле маржа апа ясый.

— Ничек, әйбәт ясыймы соң? — дип төпченәм.

— Каты ясый, күрерсең әле... — диде Газиз инбашларын сикерткәлән. Үзе никтер чыраен сытып куйды.

Икенче көнне Газизне массажга барырга чакыра кердем. Ул инде иртүк торып, йөгереп, физзарядка ясап кайткан, юынып-кырынып, язу машинкасында шыкылдатып утыра иде.

— Әйдә, киттек дәва алырга, — мәйтәм.

Ләкин дус урыныннан кузгалмады.

— Мин бүгөнгә бармаска булдым әле... — диде ул. — «Гыйфрит» романының иң кызыклы урыннарын яза башладым. Бүленәсем килми.

Ярый алайсам, жаны теләгән — жылан ите ашаган, дигөндөй, киттем үзем генә массажга. Кабинетта мине колга гәүдәле, сары пумала чөчлө ханым каршылады.

— Кайсы жирегезгә ясыйсы? — дип сорады.

— Аркага, — мәйтәм. — Умыртка баганасына тоз утырган. Остеохондроз, ягъни.

Билгә кадәр чишенеп, урындыкны аркасы белән борып утырдым. Башны беләкләремә салдым. Моннан берничә ел элек Казан санаториенда массаж алган идем, азрак чамалыйм инде нишлөргә кирәген. Тик... өстәгъфирулла! Болай итеп ясамаганныр иде лабаса массажны санаторийда. Бу озын маржа мине камыр дип белә микәнни? Ирләрнеке кебек дәү куллары белән арка сөягенә кадәрге катламыш йомарлап-йомарлап изәргә тотынды бу, минсинөйтим, түзсөң түз, түзмәсөң, разбой сал! Йолкынып, егылып китмәс өчен, ике куллап урындык аркасына ябыштым. Күздән яшьләр атылып чыкты. Тиздән үзем дә туптай атылып, ишектән чыгып киттем.

Карасам, коридорда Газиз басып тора. Үзе мыек астыннан гына елмая.

— Массаждан соң кайталмасаң, үзенне күтәрәп кайтырга килдем, — дип үрти житмәсә.

— Массаж ясаучы түгел бу, камыр изүче! — дидем мин маңгаемдагы тирне куляулыгыма сөрткәлән.

— Чүт кенә ялгыштың, — диде Газиз, — камыр изүче түгел, акушерка ул. Массажист булмагач, бичарадан-ничара алганныр. Язучыларның тиресе калын дип белгәннәрдер, күрәсен. Шулай да мин ике сеанс алдым. Беренчесеннән соң, күнеле йомшармасмы дип, шоколад та биреп карадым үзенә, алай да рәхим-шөфкать күрсәтмәде.

Мин Газизгә үпкәлисе иттем:

— Белә торып, нишләп мине жәзаларга жибәрдең соң ул акушеркага? Хатын-кыз булсаң, мондый массаждан соң балаңны вакытсыз табарсың, алла скалсын!

Газиз житдиләнде:

— Адәм баласы үзе күрәп, үзе татып карамыйча, барыбер ышанмый. Әйтсәм дә файдасы тимәгән булыр иде.

— Ә мондый массаждан кемгә файда инде алайса?

Газизнең кыйгач зәңгәр күзләре янадан көлемсерәде:

— Мондый массаж акушерка Галяның үзенә файдалы. Аның кабинетында бер булган кешене кабат анда ат белән өстерәтәп тө кертә алмыйсың. Ә массажчы акушеркага эш хакы барыбер тулысынча килеп тора ич, — диде.

Камал театры артистлары гастрольләрдә йөргән вакытта булды бу хәл. Туфан Миңнуллин әсәре буенча куелган «Әлдермештән Әлмәндәр» спектаклен һәр жирдә яратып-шаккатып карыйлар. Һәр тамашада зал шыгрым тулы, аңшлаг. Спектакльләрдән соң, артистларга рәхмәт хисләре булып, чөчәк бәйләмнәре ява.

Бишкек дигән шәһәрдә дә спектакльне уш китеп карадылар. Ә тамаша тәмамланганнан соң, хикмәти бер вакыйга булып алды.

Кинәт сәхнәгә жил-жил атлап, кәшмир яулыгын арттан чөеп бәйләгән бер апа күтәрелде. Башта ул берәм-берәм артистларга рәхмәт әйтте. Хәтта Әжәл ролен уйнаган Равил Шәрәфигә дә рәхмәт эләкте. Ләкин Әлмәндәр бабайның килене Өммия кыяфәтендә басып торган артистка Нәжибә Ихсановага күзә төшүгә, апаның йөзенә нәфрәт бәрәп чыкты.

— Ә сина нәләт!—диде ул Нәжибәгә йодрыгын күрсәтеп.—Шундый адәм әүлиясе кебек иренчән кадерең белмисең бит, зәңки!—Апа спектакльдә Искәндәр булып уйнаган ябык-какча гәүдәле Ирек Баһмановка карап алды, аңнары килеп, аның кулыннан тотты да болай диде:—Әйдә үземә кунакка. Хатының—явыз сине ачка интектереп, коры сөяккә калдырган лабаса. Бер-ике атна бик яхшылап кунак итәрмен үзенче. Әгәрәнки тормышыңны ошатасың икән, бөтенләйгә миндә торып калырсың. Әтиң Әлмәндәр бабайны да (апа мык астыннан гына елмаеп торучы артист Шәүкәт Биктимеровка ымлады) үз яныбызга сыйдырырбыз, алла боерса. Өем дә, күнелем дә иркән минем...

Моны шаяру гына дип аңлаган Ирек Баһманов сәхнә кырыена кадәр теге аплага ияреп барды да, залдагы көлешне абайлагач, эшнә «сурыюз-ныйлыгын» төшенеп алды һәм бу ханымнан ничек котылу жаена кереште. Аңа, гадәттәгечә, шаянлыгы ярдәмгә килде.

— Чакрыуң өчен бик зур рәхмәт, апасы,—диде ул.—Әйе, хатыннан уңмадым мин. Шулай да балалар хақына тагын берәз түзеп карыйм әле. Һаман-һаман акылга утырмаса, ташлармын да сиңа килермен, ярыймы?

— Ярый алайса, шулай итәрсен,—дип килеште апа.—Иманым камил, бу явыз сиңа көн күрсәтәчәк түгел!—Һәм ул үзенең адресын да әйтергә онытып, сәхнәдән төшеп китте. Зал гөр килеп, көлә-көлә кул чапты. Кыскасы, тамаша өстенә тамаша булды бу!

«Ашатам»

Урта мәктәпнән бишенчәме, алтынчымы классында укып йөргән вакытлар иде. Язгы нурлар тулы бинада кояш төсле ачык йөзле Рушания апа татар әдәбиятынан дәрес аңлата. Әдәби әсәрләрдәге образлылык, ике мәгънәлелек, кинаялар турында сөйли. Без кызыксынып тыңлап утырабыз. Тик тәрәзә бусндагы партада утыручы көңжәлә башлы Тәлгатың гәнә дәрестә гаме юк. Аның нигәдер тик кенә утырасы килми, үзенә берәр кызык эзли. Әнә ул астан аягын сузып, үзеннән алда утырган Гөлшатның йомшак жиренә төртеп ала. Кызыл көтелмәгән бу мәнсезлектән дерт итеп сискәнәп куя да, кызарынып, башын аска ия. Нишләсен соң, Тәлгаты артыма төртә, дип укытучыга әйтмәс бит инде. Ә малайга кызык: кулы белән авызын каплап, тын гына көлеп утыра.

Рушания апа күрә бу шаянның ни кыланганын. Оялтмакчы була, зәңгәр күзләрен тутырып, Тәлгатыкә төбәп карап тора. Әмма карашын алуға, бу кыбырсык тагын нинди дә булса төртипсезлек эшләп ташлый.

Ниһаят, укытучы апаның түземе төкәнде бугай:

— Бар эле, шуның атасын алып кил! — дип, класс дежурныена өмөр бирде.

Бераздан дежур укучыбыз Төлгатынен өтисен ияртеп кайтып та житте.

Ибраһим абзый зур гәүдәсен иккә бөкләп, ишектән килеп кERGӘЧ, без, парта капкачларын шалтор-шолтыр китереп, торып бастык. Ибраһим абзый моның мәгънәсен аңламады бугай, кулындагы мескен бүреген бер кулынан икенчесенә авыштыргалап, укытучыга карады.

Рушания апа, кул ишарәсе белән безгә утырырга кушкыч, Төлгатынен өтисенә мөрәжғәт итте:

— Ибраһим абый, нишлән улыгызны бер дә тәрбияләмисез?

Ата кеше, аз гына пешенке кабаклы күзләрен еш-еш йомгалап, карашы белән малаен эзләп танти. Төгесе каушады булса кирәк, көнжәлә башын аска иде.

— Нишлән тәрбияләмисез малаегызны? — дип кабатлады укытучы апа.

Ибраһим абзый тамак кырып алды:

— Нишлән тәрбияләмим, ди. Ашатам мин аны, ашатам. Мәктәбенә ач килеш киткәне юк. Әнә үзе өйтсен...

Ибраһим абзыйның тәрбияләү сүзен ашату төшенчәсе белән буташтыруы көн кебек ачык иде. Класның әле бер, әле икенче башыннан «пырх-пырх» көлешкән тавышлар ишетелде.

— Менә хәзер аңлашылды инде улыгызны ничек тәрбияләвегез, — диде укытучы апа, срылып китәргә торган авызын чак тыеп. — Ашатам, дисез инде, ә? Бәлки, аны берәр көн ашатмыйча тоту хәерле булыр. Юкса, көчен кая куярга белми ул, һаман шаяртып утыра, интәшләренә комачаулый...

Шул вакыйгадан соң, Төлгәткә «Ашатам» дигән кушамат ябышты да калды. Инде малаен аягын озайтып, йомшак жиренә төрткөндә, Гөлшат та антырап калмый, борылып карый да мыскыллы елмасы:

— Әллә өтисен ашатмыймы үзенче? — дип, аны шундук акылга утырта торган булды.

ДИСКУССИЯ:

БЕЗНЕҢ ТОРМЫШ. БЕЗНЕҢ ӘДӘБИЯТ

(ЙОМГАК УРЫНЫНА)

Журналыбыз битләрендә бер ел буге дәвам иткән әдәби дискуссияне йомгаклар вакыт житте. Билгеле булганча, ул шушы елның январь санында «Безнең тормыш. Безнең әдәбият» рубрикасы белән башланып киткән иде. Дискуссиядә киң катлау укучылар һәм язучылар, шулай ук әдәбият галимнәре һәм әдәби тәнқыйтчеләр дә шактый актив катнашты. Аларның мәкаләләре, язмалары журналда һәр сан сәен һәм байтак күләмдә бирелеп барылды.

Шунысын басым ясап өйтергә кирәк: хатларда һәм мәкаләләрдә теге яки бу әдәби әсәргә яисә аерым язучы ижатына бирелгән бәяләр, алар турындагы фикерләр редакция тарафыннан үзгәртелмәде. Ягъни редакция бу очракта хәбәрдарлык чоры таләпләреннән чыгып эш итте — укучылар редакциягә нинди фикер язган булсалар, шул фикер журналда басылды. Төрле-төрле фикерләргә мәйдан бирү ягынан караганда, куелган максатка ирешелде дияргә мөмкин. Болай эшләү бүгенге әдәбият һәм әсәрләр турында объектив фикерләргә белү, өйрәнү өчен дә мөһим адым булып тора.

Өлбәтте, бу сөйләшүдә кызыксынган барлык кеше дә катнаша алмагандыр. Алдагы сөйләшүләрдә без аларның журналда сүз алуына ышанабыз.

Ә хәзер без әлеге сөйләшүдә катнашырга өлгермәгән берничә әдипкә сүз бирәбез. Редакция тарафыннан алар алдына шундый сораулар куелган иде:

1. *Соңгы еллар прозасы турында Сез нинди фикердә? Тулаем алганда прозабызның нинди уңышлары бар? Ә аның нинди житешсезлекләрен күрәсез?*
2. *Дискуссиянең оештырылуы, барышы жәһәттеннән нинди фикерләргәсез бар.*
3. *Киләчәктә татар әдәбиятының проза жанрына нинди ометләр баглыйсыз? Сезнеңчә, аның үсеше хәзерге вакытта нәрсәләргә бәйле?*

Гариф Ахунов:

1. Соңгы еллар прозасы хакында мин нигездә, яхшы фикердә. Нурихан Фәттаһ, Мөсәгыйть Хәбибуллин кебек тарихи романистларның карлыгачлары янына Жәмит Рәхимов, Батулла кебек талантлы авторлар килеп кушылды, тарихи-революцион роман жанрында Риват Мөхәммәдиев үзенчә ачып ясады. Ул лириканы, документальлекне, публицистика һәм фәлсәфилекне тоташ бер күәтле агымга әйләндерде. Татарстанның Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек булган һәм инде Төркиядә дә төрек телендә басылып чыккан «Сират күпере» романы мөһим шәһит.

Татар прозасының диапазоны соңгы елларда бик киңәйде. Чын реалистик планда, зур масштаблар белән язылган дистәдән артык роман, повесть «Казан утлары»нда, Татарстан китап нәшриятында басылды. Һичбер тартынусыз, куркусыз рәвештә тоталитар системаның явызлыгы, гәделсезлеге ачып салынды. Яңа геройлар туды. Болар барысы — житди уңышлар, зур казанышлар. Нинди кимчелекләре булуга килгәндә: хезмәт кешесе, дөньяның тоткасы булган аек акыллы, саф намуслы, малга табынмаган, акчаны фетиш ясамаган кешеләр хакындагы әсәрләр аз язылды. Бүгенге көннен уңай геройларына прозаикларыбызның игътибары житеп бетмәде.

2. Дискуссияне оештыручы редакциягә рәхмәт. Бу бәхәс әдәбиятны, атап әйткәндә, аның иң авыр жанры булган прозаны кайгырту, аның алга таба үсешенә ярдәм итү өчен эшләнгән дип саныйм. Дискуссиядә катнашучылардан Фоат Галимуллин мәкаләсе, объективлыгы ягыннан, башка барлык мәкаләләрдән аерылып тора. Мәкаләнең исемендәгә «Гыйбрәтләр алсак иде...» дигән сүzlәр моңарчы гел бер яклы язылган, объективлыктан ерак торган, өстәвенә берничә прозаикны, анда да зур геройлар тудырасы урынга тоташы белән тоталитар системаны сүтпә (тиргәп түгел, нәкъ менә тәмсез сүzlәр берән сүтпә торган прозаикларны гына!) күккәргә чөйгән тәнкыйтчеләрдән аермалы буларак, әдәби агымны Фоат Галимуллин колачлап ала, һәм, үзә аңлаганча, башкаларга иярмичә, төплә бөя бирә.

Әгәр дискуссия, ягъни әдәби бәхәс, менә шундый объектив юлдан китсә, татар прозасының бүтенте язмашы тулаем ачылган булыр иде, аның төсмерләре, ысуллары, аерым әдипләрнең стилендәгә үзгәртелгән ачылыр иде. Ни кызганыч, дискуссия ул магистраль юлдан китмәде. Моннан биш-алты ел элек «усал телле» бер прозаигыбыз билгеләгән обоймага кереп бикләнде. Андагы схема талантлы, яна фикерле байтак яна әсәрләребезне кысрыклап чыгарды.

Дискуссиянең файдалы ягы дип мин Фоат Садриев кебек талант иясенен «Тан жиле»н бик жентекләп ачып бирүендә дип, кимчеләгән тар кысаларга бикләнгәндә һәм объективсызлыкта дип бөялим. Ә. Еники, А. Гыйләжөв, М. Мөһдиевләр исеме, тәсбих тарткан төсле, гел кабатланып, мәкалә саен саналып торды, әмма ник бер генә тәнкыйтьчеләре аларың үзгәртелгән, әдәбиятка керткән зур өлешен ачып бирсәнчә! Бу унайдан мин институт аспирантлары һәм Рафаэль Сибат язган мәкаләләрдә татар әдәбиятына карата ихтирам булмауны, яшә кенә әдәбиятчы аспирантларының һәм иңдә әдәби тәнкыйть өлкәсендә байтактан күрәнен килә торган Р. Сибатның «минбеләмлек» дөгъвасы белән артык мавыгуларын, эрудит булып күрәнергә тырышуларын әйтпә китәр идем. Андый мәкаләләрен дискуссияне оештырган бүлек ни өчәндер жинелчә генә үткөрәп жибергән дигәнрәк тәсир калды. Үзәннә әдәбият чаклы әдәбияттан, халык рухының көзгесә булган әдәбияттан остән куярга азаплану берүең дә бизәмә, минемчә.

Әдәбиятка мөнәсәбәтән, биргәк тә хатын-кыз авторларга булган ихтирамын Кояш Тимбикова бик күп төрлө мисаллар белән дәлилди алган. Аның хатын-кыз авторларыбыз ижатын биш бармагы кебек белгәнеләгә һәрдаим сизеләп тора.

Халык шагыйрә Сибат Хәкимнең: «Белгәннәр тик тора, белмәгәннәр сөйлә күбрәк», — дигән гыйбрәтләр сүзә бар иде. Дискуссиядә белмәгәннә, үзән укымаганны сөйләү кебек кайбер нәрсәләр тешкә тия. Язучыларны тел өйрәтергә азапланучы яшләрнең кайбер мәкаләләрендә «уйласаң уелып китәрлек» (Хәсән Сарьян сүзә) шаккатыризмнар бар, гади гына сүздән сүгәнү сүзә китереп чыгару очраклары бар. Аларың уку бик тә унайсыз.

Жыйнап кына әйткәндә, ел буена барган «Безнең тормыш. Безнең әдәбият» дискуссиясенен, минемчә, иң унай ягы шул: әдәби бәхәсләренә оештыруга әле безнең бик нык, бик озак өйрәнәсәбез барлыкны ул чыңлап торып ачып бирде. Шуның өстенә, ул иңдә халыкта танылган, исеме нык билгелә булган тәнкыйтчеләребезнең әдәби язмашларга битараф карауларын да күрсәтәп салды.

3. Киләчәктә татар әдәбиятының проза жанры үссән, алга китсән, яна ачышлар ясалсын өчен әдипләрнең хөкүмәтбездән өзлексез кайгыртуы кирәк.

Елның, уң елның, гасырның вакыйгасы булырдай романны ижат итәр өчен кимендә биш ел вакыт кирәк. Автор башка берни хақында да уйламыйча, әсәренен вакыйгалары, геройлары белән генә яшәргә тиеш. Ә бүтенте тотрыксыз заманда, китап бастыру чамасыз мошәкәткә, хәтта ки фажигагә өйләнгән заманда, прозаик әдип үзән һәм гаиләсен ичкә, ни рәвешлә ач-ялангач итмичә яши алсын?!

Мөмкинлекләр тудырылмый икән, әдипләргә хөкүмәт якты күз белән карамый икән, проза жанрының алга таба үсешенә, вакыйга булырдай әсәрләр языла алачакгына бериниди өмет тә юк. Бу сүз катырак әйтелдә бугай, әмма чын хакыйкәт шундый. Ялганлашып, матур сүз белән бер-беребезне юатып утыра торган заман түгел.

Аяз Гыйләжөв:

Һәр әдипнең ижади чышмә башы вә азагы булса да, теге яки бу әдәбиятның соңы юк, ул халык күңеленә тирән ярлы сагышларының, моңларының, кайгы-хәсрәтләрнең, бәхәт өннәреннән яралып чыга да туктаусыз ага. Әдәбиятның бәхәте — хәрәкәт! Шөкер, егерменче гасырда татар әдәбиятының тынып торганы юк. Бу мәңгә тынмас жан авазына бөек шәхесләребез көч вә рух биргән.

Әдәбиятыбыз — татарны бер бөтен итеп тотучы көч тә ул! Әдәбиятның башлангычы сракта калып, аның бүгенгесе янадан-яна казанышлар белән көчәйгән сәен, татар милли язмышы чәчелгән кыр һаман кинәя, йомгак фикерләргә нигез булырлык дәлилләр ишәя бара. Без шушы бәрәкәтле кырдан елның елына уныш жыйыбыз да, шактый чуалчык тарихыбызны, татар каменен эчкә һәм тышкы рәвешләрен ныпрак аңыйбыз. Тарих, аның белән кулга-кул тоташкан әдәбият-сәнгать — үткәбезне аңлауга маяк та, киләчәккә юраганда компас та! Әдәбият офыгы кинәйгән сәен милли хәрәкәт тулылана, ныгып бара.

Соңгы вакытлардагы милли-әдәби казанышларга килгәндә, мин тарихи ачышка тиң ике вакыйгага игътибар итеп узар идем. Күпме сөйләсәк тә, кай араларда кылычка-кылыч килсәк тә, без монарчы ике бөек әдибездән ижатларына соңгы, ин әһәмиятле ноктаны куя алмадык. Йа хода! Халкыбызның намуз бөеклеге Тукайны Ленинның азган-тузганнар кулында корал булган төгәлимате анына этеп төшерә яздык бит! Татар жанының жиде катламына тиклем үтеп керә алган Фатых Әмирханның бай, бәрәкәтле ижатынан «Чәчәкләр китергез мина!» дигән бер минутлык тылпынышын умырып алып, мәктәп дәрәсләренә даими кертәп, балаларыбызны ышандырып, милләтен агулап килдек. Әдәбият вәкилләренә бөя биреп тамга сукканда без гел-гел жилгә каршы төкерә идек бит, яраббй! Кызынчы ки, бу наданлык, бу томаналык бүген дә яшәп килә. Татар педагогикасының реформаторы, тынгысыз Альберт Яхин шәхси әңгәмәләренчә берсендә болай дигән иде: «Гаяз Исхакыйның бер әсәрен дә дәрәсләкләргә сыйдырып булмый!» Бу ачышка мин чиксез сөендем! Кем әйтә дигән әле, алдынгы, яна карашлы Яхин әйтә! Димәк, егерменче гасыр прозасында без дәрәсләкләргә дыңгычлап тутырган әсәрләр янәшәсән сыймый торганнары да бар икән! Гаяз Исхакый уйландыра безне, уйларга мәжбүр итә.

Көтелмәгән яңалыклары, кыю фикерләре белән һәрчак сискәндереп килүче «Идел» журналының 1991 ел, 8-9 саннарында Фатих Әмирханның «Шәфигуллагай» исемле памфлет-хикәясә дөнья күрдә. Укып баксак, йа хода, Фатих Әмирхан хәзрәтләре Ленин төгәлиматенчә кеше рухын жимерүче көч икәнән әллә кайчан аңлаган икән. Әдиппен зирәк жаны киләчәккә, киләчәккә бозылган адәмнәрен алдан ук күрә алган. Шушы кечкенә генә хикәя татар милләтен, фикерләр сакчысы булган әдәбиятын бик югарыга күтәрдә. Хикәя — әдип ижатының тажы. Ин бөек соңгы аккорды. Фатих Әмирхан ижатына әнә шул ноктадан торып бөя бирергә кирәк тә!

Тукаебыз надан хәзрәтләрдән, тун күчәннәр житәкләгән мәдрәсәләрдән рәхәтләнеп, Тукайча көлсә дә, алай бер дә динсез булмаган икән! Без вак-төяк галим-голәмә раслауларына ышанып Тукайны да динсез ясап, бозып бетергән идек бит.

Бөек шәхәсләребезнен дәрәжәсен ачу татар әдәби хәрәкәтенң агым вә абруен көчәйтте һәм күтәрдә.

Мәгълүм бер чорда татар әдипләренң ижатларын бәяләү тар бер схемага корылган иде. Эшче-крестьян турында язасың икән — син чорның патриоты. Инде әсәр үзәгенә партия житәкчеләрен, югарыларны бастырасың икән — син ин дәрәс юлдан баручы батыр. Әдәбият фәнендә, дәрәсләкләрдә, төнкийтәтә шушы ялган принцип яшәп килдә. Мондый аеру, хаксыз бүленеш әдәбиятның үсешенә кире тәсир ясамый калмады. Әнә шундый схема татар әдипләренң аягына авыр гер булып ябышып барса да, чордашларым татар әдәбиятының гасыр башында билгеләнгән югарылыгын төшермәделәр. Рафаэль Төхфәтуллин, Гариф Ахунов, Шамил Бикчурин, Мәдинә Маликова, Нурихан Фәттах, Әхсән Баян, Мөхәмәт Мәһдиев, Жәмил Рәхимов, Кояш Тимбикова, Ринат Мөхәмәдиев, Батулла, Мөсәгыйт Хәбибуллин, Барлас Камал, Эдуард Касыймов, Хәсән Сарьян, Фәил Шәфигуллин, Фәрит Гыйлми, Вакийф Нуруллин, Фәат Садриев, Марсель Галиев һәм башка талант ияләре соңгы утыз-утыз биш елда татар укучысын хак юлдан алып бардылар, хакыйкәтне аңларга, актан караны аеруға өйрәттеләр.

Булды, үземнң дә сәнгатьне сәясәттән аерып бетермиңә, әдипләргә хаксыз бәяләр биргән чакларым булды. Без еш кына Гариф Ахуновның олы исемне нефть кырларына гына бәйләп йөрттек. Гариф исә татарны яратып, халыкның асыл сыйфатларына төмам гашыйк булып, чын ихластан үзе кабул иткән дәрәсләккә хилафлык кылмыйча, туктаусыз ижат иттә. Гарифнең үз укучысы бар, халыкның зур күчмәлеге аны үз әдибе итеп кабул иттә. Үз укучысы булу бөтен язучыларга төтеми. Аның әсәрләрендәге заман каршылыгын, әдиппен кыюлыгын, хаклык өчен көрәшкә дашкән фикерләрен дөньяга чыгару безнен бурычларның берсе.

Искиткеч хәрәкәтчән, житез, ватанпәрвар, тормышның нәкъ алгы сызыгында кайнаган, дөнья хәлләрен үзгәчә кабул итеп, бүтәннәргә ярмәкчән, ят фикер-

дәргә баш имәгән Барлас Камалның татар мәданиятенә, әдәбиятына күрсәткән олы хезмәтләрен дә заманча баялар көннәр жигтә. Югарыда саналган язучыларның ижаты тигез түгел, аларны бернинди калыпларга да сыйдырып булмый. Мәгәр һәрберсенен ижатында ленинизмнан жимергеч жәзә татыган татар дөньясын гадиллек белән баяләү мотивларын табарга була! Ялган чорларга уңай бая биргән әсәрләрдә дә энжә бөртөгеләй ялтырап яткан хакыйкәтне табарга була!

Мин монда яшьләре житмештән узган, әдәбиятыбыз тарихында мактаулы урыннарга биләгән аксакаллар турында сөйләп тормыйм. Еллар аларны сынаган, алар аларны тикшергән, хак бәяне биргән. Соңгы елларда әдәбият байрагын тотып торган, мин югарыда исемнәрән хөрмәт белән атап киткән язучыларыбыз ала чын бәйгә мохтажлар.

Бүген әдәбиятта һәм дөньяда болганыш чоры. Журналлар күп, һәммәсә үз йезен табарга тырыша, эзләнә. Бүгенге көндә туып, ыгып килүче әдәбиятыбыз да төрледән төрле. Зөлфәт Хәким, Нәбирә Гыйматдиновалар әдәбиятыбызның ана тармагы вәкилләре дип ышанып әйтәп була. Яшьлек кирелгә дә бар яна әдәбиятта, Көнбатышка иярүләр дә ялтырап китә. Табигий хәл! Хәзерге буын әдипләренсә бурчы бермә-бер катлаудырак. Совет хакимияте елларында күңелләре таплана төшкән татарларны йокыдан әдәбият та уятырга тиеш ләбаса!.. Совет кануннары нигезендә диннән, диннән мәхрүм ителгән халыкның иجتимагый тормышын яңарту, аларның яңадан иманга кайту юллары өлсә тулысынча табылмаган. Коры теләк, буш энтузиазм белән генә закон төртибездә, анлы рәвештә һәлак ителгән милли хисләрен яңарту аңсат булмас. Кабатлап әйтәм, бүген илдә, сәясәттә, көнкрүштә Болгану чорыбыз. Әдәбиятта да шул хәл. Борчылмыйк, үз-үзебезгә һәм бердәмлек көченә ышанмыйк. «Бер болганмый су да тонмый»,— дигән халкыбыз. Милли әдәбиятның үсеш юлында караташ булып яткан явыз көчләр әкрәкләп жинелер, дөньялар сафланыр, әдәбиятыбыз элеккечә халкыбызның намусы булып калыр.

Фәнзамаң Баттал:

Әдәбиятыбыз, бигрәк тә проза әсәрләребез турында сүз чыкса, үзен гажәп зыялы, хәттин ашкан белемле итеп күрсәтергә тырышучы кемсәләребездән бер сүзнә еш ишетәбез. Имеш:

— Кая ул безгә дөнья әдәбиятына тигезләнү?! Бездә Пушкиннар, Толстойлар да, Золя, Флобер, Мопассаннар да юк...

Пушкин юк икән, аннан бер ягы белән ким булмаган Тукаевыз, Толстой юк икән, ана тиг булырдай Гаяз Исхакиевыз бар... Дәвам итүен кирәгә юк. Татар үзе нинди—әдипләре һәм әдәбияты да шундый. Милләтнең үзе дә, йөзә дә, тарихы да әдәбиятыбызга сыен беткән. Әгәр нидә мөһнүр язучыларыбыз, аларның әсәрләре дөнья күләмендә янгыраш тапмаган икән, бу бер дә әдәбиятыбызның түбәйләгәннән түгел. Мәгълүм империянең колониясә булып торган илебезнең, милләтебезнең язмышын беләбез ләбаса!... Шул ук Гаяз Исхакий әсәрләрен инглиз, француз, немец телләрендә Татарстан китан нәшриятында бастырып, укалы тышлы китапларын чит илләргә алып чыгу мөмкинлегез бар идеме? Исемең дә әйтергә рөхсәт булмады бит... Әле дә хәтердә: хәзер үзен Исхакийчы итеп танытучы бер галим, университет фәни китапханәсенә барачагымы белгәч:

— Анда Исхакий кебек буржуаз әтрәк-әләмнәренә әйберләренә юлыгып, зинһәнен шулар сөрәме белән томалый күрмә! — дип кисәткән иде. Уч төбә кадар брошюралары да Мәскәүдән махсус рөхсәт алгач кына басарга яраган заманда Әмирхан Еники, Фатих Хөснй, Аз Гыйләжөв кебек язучыларыбызның әсәрләрен, рус теленнән тыш, дөнья илләре теленә төржәмә итеп, калып һәм зинһәтле томнарын чыгарып, жир шарының төрле почмакларына ташырга, сатарга жай бар идеме? Хәзер дә юк. Чөнки татар язучыларының, үз әсәрләрен туган теләбездә бастырып, каләм хакына гына яшәү мөмкинлегә юк әлегә. Язучылар Берлеге рөхсәтләре дә гомер-гомергә үзләре турында гына кайгырттылар диярлек. Ижади Берлек рәңсә посты һәм депутатлык мандаты биргән вокаләтләрдән файдаланып, алар кирәк-кирәкмәскә дә Мәскәү һәм чит ил юлларын таптадылар. Татар китапларын жибәнгә таныту дигән зур максатны гәмәлгә ашырырга тырышучы бик күрәнмәдә. Кыскасы, кырык катлы кыршау эчендә яшәвездә дәвам итә.

Дорес, кайбер халыкларга безнең әдәбиятыбыз рухы туры да килеп бетмәс. Дәүләтләре үк үзә басып алган жирләрдә төзелгән халыкларның фәһемләү рәвешә дә бөтенләй башка: аларда башка милләтләрен жинү, аста калдыру, таптап үгү идеаллаштырылса, безнең әдәбият, атамасыннан ук күрәнен торганча,

әдәпкә, сабырлыкка, гаделлеккә, рәхим-шәфкатлыккә ойрәтүче әдәбият. Димәк, халыклар, рухлар, максатлар бөтенләй башка... Католикларда, христианнарда, мәсәлән, хатынның яки ирнең төрле кочакларда, куеннарда шомарып йөрүе табигый саналса, Золя, Мопассан кебек язучыларының әсәрләре дә, нигездә, шундый зәвыкка корылган булса, бездә фәхишлек тә, шул хакта рухланып, тәфсилдән яза алган язучы да кыргый тоелачак. Күренә ки, һәр кавемгә ат ите яки дунгыз ите ярап бетмәгән кебек, әдәбиятлар да ярашып бетми.

Безгә үзбездә бигрәк тә мәселман илләрендә таныту зарур. Дөньяның башка капкаларын шулар ярдәмендә генә ача алачакбыз.

...Татар әдәбиятының, шул җөмләдән прозасының үткәне, бүтнгесе, киләчәге хакында фикер йөрткәндә, үзем сатирик буларак, мине бигрәк тә әдәбиятыбызның сатира-юмор мәсләге уйландыра. Бармак бөгеп саныйм: Тукай... Афзал... Бер атлыйм да тагын тукталам, дигәндәй, ары китеп булмый. Дорес, арада зур имәннәр төбендәге куакларны хәтерләтүче башка сатирикларның да, чүлмәкчедән күрмәкче йә сүз уянттып, йә юкны бар ясап азылган «әсәрләрне» дә беләм. Әйтик, кулына каләм алырга иренмәгән берәүнен «әсәр» болай: бер ир бер хатынга күз төшерә, шуның белән танышмак булып, күрше авылга китә. Ярап бетмәгән әйбер ашаган икән—эче йомшарып, юлда куак төбе сасн чүгәли. Теге хатынның ихатасына кергәч тә туп-туры бәдрәфкә йөгәрә... Менә сина кызык... Икенче берәүнен дә сатирасы истә калган: бер авылның чишмәсе ташландык хәлгә килгән. Чистартучы, тәртипкә китерүче юк тегенсә. Шуннан, бер көнне барып карасалар, өр-яңа бура куйганнар, тәрбияләгәннәр. Кем эше микән бу, дип, баш ватарлар, имеш. Берән-сәрән коелган йомычкалы эзләр буенча барсалар, зиратка фәлән бабай каберенә килеп төртеләләр. Янәсе, фәлән бабай түзмәгән, кайтып ян-ягын буралаган икән. Кемгә ничектер, миндә авторларын, аларның «әсәрләрен» файдаланган басманы кызгану хисе генә туды.

Күп еллар буге Ильф белән Петров әсәрләрен кат-кат укып, ник соң бездә шушыларныкы кебек повестьлар, романнар юк дип көенеп, кимсенеп яши торгач, ике ел чамасы элек күнелгә горурлык керде. Баксан, булган икән бездә һәр сатирикка үрнәк әсәр! Әмма, кызганыч, татар сатирасына ныкты нигез, күтәрелү майданы булып хезмәт итәрдей әсәр 70 ел буге басылмаган, дөнья күрмәгән... Талымлы, ыгътибарлы укучы сизенәдер, мин Фатих Әмирханның «Шәфиғулла агай» дигән әсәре турында әйтәм. Якынча бер табаклык бу хикәя, заманында халыкка барып житкән булса, безнең милләткә акыл иртәрәк керәсе иде. Дорес, аның күләме Ильф, Петров китапларынан нык калышыр иде. Әмма күлөмдәмәни хикмәт?! Милләтнең анын вакытында ук дөваләу өчен, профилактика өчен татар тарихында мондый ук әсәр (сатирик әсәр!) бар микән тагын? Ул хәзер дә йөзләрчә мең данә белән халыкка таратылырга ләек. Чөнки әле хәзер дә Шәфиғулла агай кебек юка башлы, өнәрә адәмнәр, «сазнателни» мескеннәр буа буарлык.

Менә без хәзер оялабыз һәм баш ватабыз: ничек инде безнең әтиләр, бабайлар үз балаларына Роберт, Адольф, Термос, Трактор, Нинел кебек йөзләрчә чит һәм мәгънәсез исемнәр куштылар икән, дибез. Ә бит шундый агым башлануга ук кисәткән Фатих Әмирхан! Вәлиулла исемле сабысның исеме алыштырырга ниятләгәч, нинди генә «исемнәр» тәкдими итмиләр. Нинел («Ленин»ны кире яктан уку), Икстург («Троцкий»ны арттан уку), Нинилак (Калинин)... Менә сина исемнәр! Гажәпләнәсе юк, мин үзем, мәсәлән, Нурзавод дигән бик юньле өлкән кешене беләм. Оялып йөри торгач, хәйләсен тапкан, паспортына Нурзавад дип яздырткан.

Вәлиулланың исемең Владимирга (Ленинның исемеңә) алыштыралар. Владимир дип тә, Валудә дип тә, Уыладимир дип тә йөртәләр мескен баланы.

Олуг әдипнең бу әсәре турындагы сүземнең озаккарак сузылуы—ана соклануыман, мөкиббән китүемнән. Мондый ук сарказмга ия башка язучыны белгем мин татарда. Билгеле, сатирик повесть, сатирик роман дип чыккан нәрсәләр дә күренгәләде. Локин алар, кистереп әйткәндә, Фатих Әмирханның бу әсәре белән бер киштәдә түгән, бер өйдә булырга да ләек түгелләр. Тарихи борылышларда татар исермәсен, алданмасын өчен бу хикәяне үзәнә хас күп рәсемнәр (иллюстрацияләр) белән бик ашыгыч һәм зур тираж белән чыгару зарур.

Баскычның беренче басмаларына басмыйча, унынчы, егерменче басмаларына үрмәләп будмый. Татар прозасын арытабан үстерәсебез килсә, элгәргә уңышларыбызның кадерең белергә, шуларга таянып үсәргә кирәк. Башка халыкларның әдәбиятына кызыгу, күпчелек очракта—башка милләт кешеләренен Рубирит-ләренә, Валудәләренә, Микушларына, Бинираларына кызыгучы татар психологиясе генә ул. Күрше тавыгы күркә булып күренүгә генә кайтып калмасын кызыгу.

Тукайчарак әйтсәк, кемнәрдер Лондонда, Парижда, Истанбулда, ә без — монда. Үзбездә генә хас үзенчәлекләребез, гореф-гадәтләребез, тарихыбыз, язмышыбыз бар. Тәүге чиратта шулар уртасында яшәргә, ижат итәргә кирәк.

Марсель Гали:

1. Кайбер әдипләр, кыю күренергә тырышып (бик сонлап килгән батырлык!), «бездә, гомумән, проза юк» дип, революциядән соңгы чорга селтәнергә яраталар. Мондый болагай фикер шигъри ярым шигъри бастырган «бәри томшыклы» студент кавеменә генә килешә. Бу караш, гадәттә, чит ил һәм рус әдбияты каршында тез чүгеп, үз акыл-гамен эшләтергә яратмаган, аны ялкау шәхесләргә хас. Андыйларның әдбияттагы мәсләге анык түгел: өстән-өстән генә ермачалар язып, көнлекчә эстрада данына хирес бу әдипләргәң халык багыренә төшергә, тарихи иманга ирешергә кодрәтләре дә, сәләтләре дә житмәде. Шуна күрә андыйларга үзләренен ижатын да, бөтен әдбиятны да юк итү кызыктыргыч тоела.

Ләкин бер-ике карга бөтен күкне каралта алмый. Шөкер монысына! Бездә прозаның гажәеп үрнәкләре, тел хасиятенен югары кимәленә житкән повесть һәм хикәяләр житәрлек. Аларны күрә, андый-тоя, кабул итә белү өчен кин күнеллелек, олы жанлылык һәм «Аллаһы Тәгалә тарафыннан тамызылган» кечкөй генә... талант кирәк! Бусы инде, әлбәттә, һәркемгә мул олашени.

Гомер бусе язып та тел-дәрья дигән боек стихия каршында көчсез-өметсез хәлдә, калтырап, ярда басып калучы әдипләр бар. Бу очракта халыкның гажәеп тирән-кисәтүдә мәгънәгә ия мөкален китерү урынлы булыр: «Көгазь — дәрья, каләм — көймә, бөятенне хәзерлә!»

Ә инде соңгы еллар прозасына килсәк... Әдбиятта аерым бер кешенен шәхси гомер тарихы белән халык, жәмгыятьнең көнкүреш тарихы тәңгәл килсә генә кин офыклы романнар туа ала. Без, ничә дистә еллар буенча, жәмгыятьнең һәм шунда бәргәләнгән кешенен асылына төшә алмадык. Безнең күнелләргә йомылырга мәжбүр иттеләр. Фикерсезлек, рухи һәм матди фәкыйрьлек байрагы астында без, моңа кадәр гасырлар буена акыл ияләре тудырган белем хәзинәсен тапты-тапты «алга» бардык. Әрнеп, намусы сыкраганнар прозада, лирикада күчеп, кеше жанының матурлыгын шигърият алымында сурәтләргә тырыштылар. Әз генә читкә тайпылганын да цензура балтасы туракый торды.

Шунысын әйттик: бу чорда иң сәләтсез язылган әсәрләр дә кешене явызлыкка, ойтсызлыкка сойрарып иде. Кешене эш аты бәрабәрәңә житкәргән, бик тә беркатлы фикер йөрткән жәмгыятьнең корбаннары буларак, бу чор әдбиятының иң көчле дәрәжәдәге әсәрләрен дә киләчәктә, гыйбрәт өчен, өйрәнерләр әле...

Әгәр без, иске кабыгыбызны сала алсак, бу гасырда көчле әсәрләр бирә алачакбыз. Хәзергә... ашыгычлык белән язып ташланган «кыно» әсәрләр әдбиятның йөзен билгеләми. Безгә, бу фажигале, коточкыч гасырны аңлап, жан-гамәле-безгә сыйдырып, әкрәкләп суынырга кирәк. Шуңа очракта гына төпле әсәрләр язылачак.

2. Дискуссияләр акылны чарлау өчен кирәк. Нәрсә ошады, нәрсә ошамады — бик гади сорау. Мин хәзер сөер яшыкә життем: кеше әйткән фикерләр, стенага бөрелткән борчактай, сибелә дә китә. Акылны, күбрәк, үз күнелемнән жиям шикелле... Бу — тиздән үтәр дип уйлыйм.

3. Киләчәктәме?.. Мин бүген бишкәтә жылап яткан малайдан көндәшәм. Ул күпкә бәхетләрәк булыр. Гомерен бушка уздырмас, чын мәгънәсендә белем алыр. Нималының ак чалмалы кыялары кебек олпат, укын-тарлавыклары кебек серле, дингәзләре кебек арғы ярсыз фәлсәфәсен өйрәнер. Европаның акыл галәмә шуңа Шәрәктән күчкән фәлсәфә ташынан яралганын аңлар. Нәртәрдә дин тәғлима-тларын, исламиятны өйрәнер. Һәм шуңа, бүген бишкәтә жылап яткан малай, Гайсә пәйгамбәр яшендә, ягыни утыз өчтә, бүген аксакаллар ирешмәгән белемгә-хакимлеккә ия булыр.

Алар инде большевиклар ябалдашын һәм тамырын имгәткән тел белән язмаслар, ә төрдә кыйтгаларга таралган төрки халыкның жәүһәрләрен туплаган, гасырлар буена чарланган, чыныккан, тармакланган, күп катламлы, ганимәтле боек татар телен егәрләп, кабаттан әдбият мөйданына кайтарырлар.

Күп кирәкми, әдбиятка шундый уң малай житә. Һәм шулар көчә-кодрәте, вакийга-тарихлары белән тинче булмаган байлыкка ия татарны дөньяга алып чыгачаклар. Менә шуңа чакта татар Европаны икенче тапкыр инде корал белән түгел, ә рухи яулап алачак.

Фәрит Хатипов

РОМАННАРДА — СӨЕМБИКӘ ОБРАЗЫ

Бу боек зат
бездә күптәннан инде үзенен
талантлы әдибен,
аның дикъкатыле карашын,
күнел жылысын көтә иде.

Ул
бөтен барлыгы, кешелек сыйфатлары белән
зур сәнгатьнен түрендә
булырга лаеклы.

Сөембикә язмышы, бер үк вакытта,
милләтебезнен йөз аклыгын
һәм драматик тарихын да

гәүдәләндерә.
Аның яшәешендә гүзәллек,
мәһабәтлек белән ачы фажиға
аралаша.

Сөембикә — татар халкының йөзек кашы, сөекле кызы, ихлас горурлыгы. Шуңа ук вакытта йөрәгенә төзәлмәс ярасы да ул. Татар халкы Сөембикәгә дүрт ярым гасыр буена хөрмәт белән күнелендә саклап килгән. Поэтик ижатында, бәет, риваятьләрендә тасвирлаган. Язма әдәбиятта исә 1917 елга кадәр Һади Атласи белән Ризаэддин Фәхретдиннең хезмәтләре, Фатих Әмирханның «Сөембикә» хикәясә басылды.

Әмма большевистик режим вакытында безнең әдәбиятта ханбикә турында бер генә әсәр дә дөнья күрмәде. Әйтерсез, милләткә нинди дә булса зыян салган берәр гонаһлы бөндә турында сүз бара! Шулай итеп, Сөембикә образы әүвәл үз илендә түгел, чит илдә ижат ителде. Төрөк әдибе мөхтәрәм Нәүрүзхан аның хақында тарихи роман язды.

Ниһаять, үзбездә дә тарихыбыз битләрен актарып карау мөмкинлегә ачылды. Ханбикә турында пьеса, шигырь, поэмалар ижат ителде. «Мирас» журналында М. Хәбибуллинның «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный» әсәре басыла килә. Сөембикә хақында Батулла зур күләмле роман язды.

Бу әдип моннан алда гына «Юл буенда зәңгәр чәчәк» исемле бик матур роман бастырган иде. Шуңа күрә янасын, «Сөембикә» исемлесен, мин зур кызыксыну, өмет белән кулга алдым. Аның журнал варианты «Идел», «Казан ут-

лары»нда дөнья күргән иде. Ләкин бу хәлэндә әле романга, ничек дип әйтим, бөтенлек, тулылык, эзлеклелек житеп бетмәгәндәй тосла иде. Әмма, шуның белән бергә, аның ныклы, ышанычлы кул белән язылганлыгы да күренеп тора иде. Инде менә китап та¹ кулга керде.

Әдип Сөембикә тормышын, башка әсәрләрдән үзгә буларак, дөньяга килгәннән алып соңгы көннәренә кадәр тасвирлай, гажәп үзенчәлекле хаятын жанды, мавыктыргыч итеп күз алдына китереп бастыра. Тагын шунысы да бар — әдип бу затның гадәтилектән югары торуына басым ясый, гүзәлләрен гүзәл, чаяларнын чаясы, батырларнын батыры, тапкырларнын тапкыры итеп күрсәтә, милләтебезнен үсеше, алга китеше, азатлыгы, тигезлегә өчен жан атып яшәүче патриот, кешелекле, миһербанлы, зирәк фикер иясе булуын раслый. Әдип бу реал шәхесне еш кына борынгы күренекле әдәби образларга илтеп тоташтыра. Ул, мәсәлән, Сөембикөнән сылулыгын Зөләйха, Ләйлә, Зөһрәләр матурлыгына ийли, аны көнчыгыш поэзиясендәге каһарманнар белән бер сафка куя. Бу ноктада хәзерге әсәрләр белән дә билгеле бер уртаклык, якынлык сизелә.

Нәүрүзхан исә үзенчә романын иң отышлы, мавыктыргыч мөлдән, Сөембикөнән жиләктәй өлгереп житкән чагын тасвирлаудан башлай. Әсәрен бер персонажы, Исмәгыйль мирза, ана карап: «Машалла, Аллаһе Тәгалә яратса да яратып икән, кыз торуы, фәрештәдәр бу»², — дип соклана. Әсәрләрдә аның тинсез матурлыгына кат-кат басым ясала.

Һади Атласи болай хикәяли: «Бикә чиктән тыш матур һәм сөйкемле вә шуның илә бәрәбәр бик гаكىллы бер кыз иде. Ногай кызлары арасында Сөембикөгә охшаган кыз булмадыгы кеби, Казан һәм рус йортларында да ана тиндәш булырлык кыз юк иде»³.

Тик М. Хәбибуллин гына, бәхәскә кергәндәй, Сөембикәне гадәти, уртача чибөрлектәге, бакчалардан аерылып тормаучы бер хатын итеп күрсәтә кебек. Ханбикә һәм укытучысы Жөмилә турында автор болай хикәяли: «*Ахирте Жөмилә кай ягы беләндер Сөембикөнән үзенә охшаган иде. Кайчак аларны бутан та куялар. Күбрәк бу хәл алар икесе дә бертөрле күлмәк, баш киёмнәре кигәндә була торган иде. Аларны хәтмә, игезәкләрмә элә сөз, дип иштектерүчеләр дә булаларды. Ә бер тапкыр отыры купкан Жангали, хатыны Сөембикә дип, Жөмиләне артынан килеп кочаклаган иде*»⁴.

Батулла романының дәвер төпкелләрендәге әсәрләр белән бәйләнеше сюжет рәштырунын кайбер элементларында да күренеп кала. Безнең борынгы поэзиядә еш кына сөекление төштә күрәп гашыйк булу очраклары тасвирлана. Кол Гали кыйссасында Йосыф һәм Зөләйха төштә табышып кына калмыйлар, төш аркылы гәлләшәләр, аңлашалар, ниятләрен уртаклашалар, үзара кинәшләр бирешәләр — әсәрдә, шулай итеп, төштәге диалог яктыртыла. Сөем туташнын ышлек хыялларын, эзләнү-омтылышларын хикәяләгәндә дә автор шушы алымга мөрәжәгать итә. Сөем туташ төшендә гажәп матур бакча, шул бакчада, ап-ак аргамак өстендә, шәм кебек төз гәүдәле Шәддад патшаны күрә, чакырып дөшкөнән ишеткәндәй була.

Борынгы әдәбиятыбыздагы кебек, әдип Сөем туташны да мәхәббәтенә ирешүдә актив табигатьле итеп гәүдәләндерә. Ул дус кызлары белән әлегә бакчаны һәм Шәддад патшаны эзләп ерак сәфәргә китә һәм, байтак каршылык, кыенлыклар күрәп, ахырда Кабул шәһәренә барып чыга. Монда ул төштәгедән дә матуррак бакча күрә, Бабур патша һәм улы Хумаюн солтан белән очраша, алар хозурында әңгәмәгә катнаша, фикер алыша һәм аларны, әдип сүрәтләвенчә, гүзәлгә, чибөрлегә белән генә түгел, акыл иясе, философ булуы белән дә таңга калдыра, алар алдында хөрмәт казана. Патша белән солтан: «*Атаклы фәйләсуфлар, моһиһүр суфилар берлә бәхәс кылырдай мәғлүматны кыз үстәргән ләбаса торки-татар даласы*», — дигән нәтижәгә киләләр (185 б.).

Романнан күренүенчә, Хумаюн солтан Сөем туташка гашыйк була, никахлашырга тәкдим ясый. Ләкин кыз аның бу теләген кабул итә алмый, үз мәмлөкәтенә кайтырга, ырулар арасындагы ыгзыш-талашларны, сугышларны бетерү, татулык, бердәмлек урнаштыру өчен тырышырга үзен бурычлы дип саный. Нугайга кайткач та ул байтак ханзадәләренчә, абруйлы мирзаларнын

¹ Батулла. Сөембикә: Кыйсса. — Казан: Тат. кит. нәшр., 1992. 415 б.

² Илһаз Ваһап Нәүрүзхан. Сөембикә: Тарихи роман. — Чаллы: «Камаз» нәшрияты, 1992. 7 б.

³ Һади Атласи. Сөембикә. — «Ажаган», 1992, № 1, 5 б.

⁴ М. Хәбибуллин. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. — «Мирас», 1993, № 1, 114 б.

яучыларын борып жибөрө. Ахырда Казан ханы Жан Галигә чыгарга ризалык бирө.

Әсәрдән Сөембикәнең гайлә тормышы, мәхәббәтә үтә каршылыклы, чуалчык булганлыгы күренә. Жан Гали— Касыйм ханы Шаһ Галинен энесе, гомере бие Мәскәүдә яшәп, урыс тәрбиясе алган, Казан тәхетенә дә Мәскәү кулы белән утыртылган хан. Аның бөтен теләге — урысларга ярау, шулар мөнфәгатен кайгырту, бар нияте — урысларга аркалану, аларның терәген тою. Кешелек сыйфатлары белән ул бик булдыксыз, буынсыз, ихтыярсыз булып чыга. Кемгә килеп юлыкканын белгәч, Сөембикә ачы күз яшьләрен түгә. Ләкин шулай да хәсрәтен чигләргә сиздерми, көнчөлөргә, хөсөтлеләргә авыз чайкарга жай бирми, язмышына буйсынып, иренә тутрылыклы булып кала. Жан Галигә йогынты ясап, казнаны ныгыту, гүзәл бакча, бай китапханә булдыру хәстәрәнә керешә, бер үк вакытта ханга дәүләтнең бәйсезлеге, мөстәкыйльлеге, куәтле булуы турында кайгыртуга киңеш итә. Ханның да күз карашында мәгънә чаткылары ялтырап китә, кулы катылана башлый. Ләкин нәкъ менә шушы үзгәреш урыс тәлинкәсен ялаучы Булат бәк Ширин ишеләргә ошамый. Алар Жан Галине ауга чыккан жирдә үтерәләр.

Нәүрүзхан романында Сөембикәнең Жан Галигә мөнәсәбәте беркадәр башкачарак баяләнә. Әдип сурәтләвенчә, Сөембикә ана бурыч кушуы буенча бара. Ул үзенә вазифасын ханга тәсир итүдә, хан сәясәтен, Мәскәү коллыгының арындырып, милләт мөнфәгатенә таба юнәлдерүдә күрә. Автор раславынча, үзгәрешсез калган төкдирдә ул Жан Галине юлдан алып ташлау ихтималын да бөтенләй үк чит итми, бу мәсәләдә башкалар фикеренә кушыла. Жан Гали күнелендә Сөембикә сүзләренә колак салырга кирәклегә хақында уй да туа, бу юнәлештә ул кыю гына адым да атлый. Ләкин тәхет тирәсендәгеләр карашында ул һаман да Мәскәү кулы булып, үз милләтен Мәскәүгә буйсындырып тотарга тырышучы курчак хан булып кала бирә. Бер ауга чыккан көнне Булат бәк аны әнә шуның өчен үтерә.

Батулла Жан Галине мәхәббәткә, токымы дөвам иттерергә сәләтсез мәхлук итеп сурәтләнә. Ә Нәүрүзхан хикәяләвендә Сөембикә үзе аның тойгыларын уртаклашмый, үз халкына каршы булганы өчен, күнелендә ана карата жылы хис уянып, ханны куенына алырга теләми. М. Хәбибуллин исә: «Жангалидән ул кыз бала тапты. Тик әллә нигә баланы үз янында үстерә алмады,— дип яза.— Баланы имезүче инәй хатын баланы атнага бер генә күрсәтеп китәр иде. Ана буларак, бу эше өчен Сөембикә үкенү тойды, кайчак баласын төшендә күрәп, елап уянып китте». Ләкин никләтән үз янында тәрбияли алмавын автор аңлатмый. Шушы жөмлөдән соң ук христианнарның гөнаһлардан арыну йоласы хақында хикәяләүгә күчә.

Кызын язмышы турында әсәрдә төрлечә сойләнә. Жиденче бүлектә Жан Гали бәбине утырмага жибөрү хақында өйтә. Моңа Сөембикә дә каршы килми кебек. Ә уникенче бүлектә урыс есаулы Гавриил Жан Галигә кызын Кирмәнгә озатылуы турында хәбәр китерә. Шуннан соң, М. Хәбибуллин язучыча, Жан Гали үтерелә, Сөембикә белән бүтән очраша алмый. Әмма егерме алтынчы бүлектә автор кабат сабынны озату вариантына өйләнеп кайта. Моннан күренүенчә, Жан Гали нарасыйны, Сөембикәгә өйтмичә генә, Кирмәнгә үзе биреп жибөргән булып чыга, ә Сөембикә алдында: «Мин сине тапмадым»,— дип аклана. Автор кызы югалтуның өч вариантын да әсәренә кертуне кирәк тапкан, дөресрәге, автор башта бәбинең утырмага жибөрелүе, аннан соң тууы, бездәндә есаул кешеләренә аны Кирмәнгә озатуы, ахырда Жан Галинен үзенә аны Кирмәнгә биреп жибөрүе хақында сойли. Дүртенче вариантта: «Мин баланы Кирмән калага озаттым, сина бала кирәкми, күрәсән, Сөембикә»,— ди Жан Гали хан. Бу вариантта Сөембикә моның өчен ханга рәхмәт өйтә.

М. Хәбибуллин Сөембикәне Казандагы урысларга каршы фетнә оештыручы итеп күрсәтә. Әсәрдә ул: «Кылыч корбан сайламый»,— дип белдерә. Озак та үтми, Юныс бәк «калада бер генә урыс та калмады»,— дип рапорт бирә. Автор аңлатуынча, Казанга килеп кәргән Сафа Гәрәй дә кыру эшен дөвам иттерә. Есаул Гавриил болай ди: «Калада сынар урыс та калмады. Урыс яклы Хөршидә ханәкә, ир-канаты Булат бәк Ширин да ошбу донья белән бәхилләштеләр. Сафа Гәрәй хан урыс тарафдарлары мөселманиларны да турады». Шулай итеп, Сафа Гәрәй Казан каласына керә-көрешкә үк ишле этник төркемне кылычтан үткәргән жәлләк кыяфәтәндәрәк тәкдим ителә.

Нәкъ менә шушы фетнә көннәрендә, әле Жан Гали исән вакытта, Тамгачы Сиражи өендә яшеренеп яткан чакта, автор Сафа Гәрәй белән Сөембикәне никахлашкан итеп, шөех Колшәриф, төртип-низам, йола белән исәпләшмичә,

шуна фатиха биргән, хәтта үзе үк төкдими керткән итеп күрсәтә. Моңы ишетеп, Жан Гали Сөембикәне гайләгә хыянәт итүдә гаепли, шулай итеп, Сөембикәнен әхлакий сафлыгына күлгә төшә.

Локин болай тасвирлау тора-бара авторның үзенә дә ошамый башлаган булса кирәк, егерме бүлектән соң ул яна вариант төкдими итә. Бу юлы инде Сафа Гәрәйнең Казан капкасы төбендә ике атна көтеп торганылыгы күренә.

Батулла сурәтләвендә исә, Жан Галинең еллыгын үткәргәч, Сөембикә Нугайга, әтисе Йосыф әмир йортына кайтып китә. Казанга икенче тапкыр хан булып Сафа Гәрәй кайта. Батулла аны Казан халкының зур шатлык, ихлас куаныч белән каршы алуын, Хансарайга, кулдан төшермичә, күтөрөп баруын сурәтли. Сафа Гәрәй хан егерме ике яшьлек тол Сөембикәне дүртенче хатын итеп ала. Әдип тасвирлавынча, Сөембикә Сафа Гәрәйне төшендәге Шәдләд патша, Кабулдагы Бабур падишаһ, Хумаюн солтан белән чагыштыра һәм Сафа Гәрәй барысыннан да мөһабәтрәк икән, дигән нәтижәгә килә: *«Менә шушы икән бит аның беренче һәм соңгы мәхәббәте, Сафа Гәрәй хан икән!..»* Сафа Гәрәй дә аны бөтен күңелә белән соя.

Батулла баявләвенчә, Сафа Гәрәй Казанның соңгы ханнары арасында иң батыры, булдыклысы, каты рухлысы була. Аның Мәскәү белән тынычлыкта, тату яшәргә омтылышы, ләкин Иванның һич тә тынгылык бирмәве, Сафа Гәрәйнең моңа кыюлык, зирәклеке белән җавап кайтаруы, патшаның алты тапкыр ишле гаскәрөн пыр тузларып ташлавы, күп жинүләргә ирешүе, явыз Иванның чәчен йолкый-йолкый елап үз йортына чигенүе барлык әсәрләрдә дә, нигездә, бөртөрлө баян ителә. Әмма Сафа Гәрәйнең икенче тапкыр Казаннан чыгып китүе Нәүрүз-ханда үзгәрәк — Шаһ Галинең тозакка элөктөрү уены кебегрәк аңлатыла. Батулла исә моның үтә драматик хасиятен төшендерүгә басым ясый. Аның хикәяләвенчә, Сөембикә һәм Сафа Гәрәй углы Үтәмеш Гәрәйнең исем туенда Мәскәү куштаннары, Булат бөк Ширин өере Сафа Гәрәй яклыларның һөммәсен дә кылычтан үткөрмәкче булалар. Дала яктан һәм Мәскәүдән зур һөжүм оештырылачагы беләнә, *«Үтәмеш Гәрәй солтанның исем туенда кымыз бал, буза урынына гөрлөп мөселман каны акты»*, — дип яза Батулла. Сафа Гәрәй хан хатыннарын, балаларын, якыннарын алып Болгар капкасынан чыгып кача. Ахырда Нугайдан, Кырымнан көчлө гаскәр туплап, өченче тапкыр үз урынына, Казан төхетенә кайта.

Сафа Гәрәйнең үлемен аңлатуда да әсәрләр арасында төрлелек күренә. Сөембикә тормышы турында беренче чыганаclarга, ярлыкларга нигезләнеп шактый җентекле очерк язган Һадй Атласи моның сөбәбен ачыклауны, махсус тукталуны кирәк тапмый. Нәүрүзхан исә аның һалакәтен очраклылыкка кайтарып калдыра, аты өркөп, төмам котырып, урмандагы агачка бөрөп үтерелә, дип раслый. Шундыйрак хәл Батулла әсәрәндә дә тасвирлана. Исмәғыйль мирза гарип оланчы әле ныклан өйрәтелеп тә житмәгән холыксыз, дуамал яшь айгырга атландыра да, мылтыктан атып, атын куркытып жибәрә. Күзе-башы тонган айгыр сабыяны урманга алып кереп китә. Шунда, аркылы үскән юан ботакка тиеп, баланың баш чүмечә ырыла. Монда сүз, күрәсез, рәтлөп ат күрмәгән зәгыйфь нарасый турында бара. Ә Сафа Гәрәй — күп яулarda жингән корыч куллы батыр. Аты да хужасының үкчә хәрәкәтен, өзәңгенә кабыргага тиеп алуын да сизәргә, шуңа буйсынырга өйрәтелгән булуы ихтимал, дип фараз кылырга нигез бар.

Батулла исә игътибарны мәсәләнен фажигалә, үкенечлә ягына юнәлтә, Сафа Гәрәй ханны татарга хыянәт иткән сатлык ханнар агулап үтерелә, дип раслый.

Батулла романында Кошчак образы бик мөһим урын били. Китеп вариант-ында ул, тагы да алгырак планга чыгарылып, калкурак, эзлекләрәк бирелгән, кырыс, ачы язмышы, кешелеклә, ярдәмчел, тугрылыклы табигатә, зирәкдәге, тинсез батырлыгы яктыртылган. Әсәрдән күренүенчә, нугай даласындагы Дилалар морза, үчлөшәп, ызгын-талаш чыгарып, мәмлөкәтнен төп баганаларынан берсе саналган Тартын ыруының тамырын корыта, тик шушы нәселдән үсмер Кошчак кына далага качып котила, анда авыру мөсафир Мөхәммәдьярга юлыга. Алар Йосыф мирза йортына, Хажитарханга барып чыгалар. Кошчак Кырым ханлыгынан угланнар мәктәбендә тәрбияләнгән, Сафа Гәрәй хан белән гаскәр башлыгы сыйфатында Казанга килә, сугышларда ханның уң кулы була, зур батырлыктар күрсәтә.

Сафа Гәрәй вафатынан соң улы Үтәмеш Гәрәй хан дип игълан ителгәч, дәүләт белән идарә итү Сөембикәгә тапшырылгач, ханлыкны ныгыту, мәстәкыйльлеген саклау эшендә Сөембикәнен бердөңбер ышанычлы, тугрылыклы төрәге

булып гаскәр башлыгы Кошчак кала. Ул Иванның күпләгән кара явына каршы тора, гаскәрен тузгытып, чигенергә мәжбүр итә. Ләкин Гәүһәршад бикә, Булат бәк Ширин аның аркасына пычак кадамакчы, кырымлыларның барчасын кырып бетермәкче булалар. Кошчак углан белән өч йөз егет, хатыннарын, балаларын калдырып, төн уртасында Казаннан чыгып качарга мәжбүр булалар. Ниятләре — Нугай, Кырымга барып, Иван гаскәренен артына төшү була. Ләкин берсе дә исән котыла алмый. Капка төбендә дошман торган мөлдә, Казан гаскәре башлыксыз кала. Яуга каршы көрәшкә оештыру бурычы үзеннән-үзе Сөембикә билкәсенә төшә.

Кайбер хезмәтләрдә Сөембикәнең кыз чагындагы чаялыктарын, ахирәтләре белән, ирләрчә киенеп, сугыш һөнәренә өйрәнүләрен, даладагы гаделсезлекләргә чик куярга тырышып йөрүләрен өнәп бетермәү сизеләп кала. Ләкин бу тема татар фольклоры, язма әдәбияты өчен бөтенләй үк чит күренеш түгел бит. Ирләр киеме киенеп мәдрәсәдә укып йөргән жиде кыз турында бәетләр, Т. Гыйззәтнең «Кыю кызлар» драматик әсәре, Г. Ибраһимовның «Татар хатыны ниләр курми?» исемле повесте (беренче варианты) һәм башкалар ижат ителгән. Н. Фәттахның «Итил суы ака торур» романында Койтым бикәнә, ыруын сакалап, ирләр белән бер сафта кулына кылыч алып көрәшү сурәтләнә. Сөембикәнең сугыш һөнәренә өйрәнеп йөрүләре милли әдәби традиция белән генә түгел, образның бөтен романтик рухы белән дә бәйләнгән. Житәкчесез калган гаскәргә төшенкелек, сүлләнлек биләп алгач, Сөембикә ханбикә үзе, кулына кылыч, сөңге алып, ахирәт кызлары белән көтмәгәндә дошманга һөжүм итә, ун кыз өч һөжүм вакытында Иванның йөзәрләгән сугышчыларын кырып сала. Барыннан да мөһимрәге — алар казанлыларның рухын күтәрәләр, күнелләрендә дәрт уты кабызалар. «Ун жен кызы Казан эчендәге утыз мен яугирне уятса, һичшиксез, дошманны жинәчәкбөз», — ди Сөембикә. Бу вакыйга татар хатын-кызларының Казанны саклаудагы фидакәрлеген, Сөембикәнең азатлык, бәйсезлеккә ярсулы омтылышын, илбасар алдында тез чүкмәвен, халкына тугры калуын бик матур гөздәләндерә. Кызларыбызның мондый батырлыклары да халык ижатында, аерым алганда, «Кырык кыз» риваятендә чагылган.

Әсәрләр халыкның Сөембикәгә керсез мәхәббәт, риясыз ихтирамын, якин, үз итүен тойдыралар.

Батулла романының жанрын «кыйсса» дип билгеләгән. Борынгы дәвер әсәрләрендә бу сүз еш кына очрый. Аның бер мәгънәсе изгеләрнең, пәйгамбәрләрнең тормышы турындагы фантастик хикәя, риваять, легенда дигәнгә туры килә. Автор, халык аңындагыча, Сөембикәне изгеләштереп, боек итеп сурәтлп, әсәрендә риваять, легендаларга хас төс-бизәкләрне, романтик тасвир алымнарын куллана. Әмма асыл затның язмышын ханлек, хыянәт фажиғалә якка борып жибәрә. Булат бәк Ширин яклылар Сөембикә белән Үтәмеш Гөрөй ханны явыз Иванга тоткын итеп биреп жибәргә карар кылалар, шуның бәрәбаренә сугышны туктатырга өметләнәләр. Иваннан мәрхәмәт көтәләр. Бу юлларны укыганда, ул чактагы хәлләрне күз алдына китергәндә, йөрәк кысылып куя. Сөембикәнең гүзәл кешелек сыйфатларына соклану никадәр зур булса, хыянәтчеләргә карата күнелдә шулкадәр нәфрәт хисе кайный. Әсәрдән күрүнгәнчә, Сөембикә, Сафа Гөрөй хан кабере белән хушлашканч, улы белән жәһәт кенә аkyндагы манарага менеп китә дә Гәүһәршад бикә белән Булат бәк Ширингә бөтен дөньяга, киләчәк буыннарга ишетелдерлек итеп нәләт укый, каргыш аудыра. «Кяферләр, мәжүсиләр, дөньяның иң бихилләре Исламга зарар кыйлса — ул табигый ки, ул зарарны акалап була, анлап була, яклап була, чөнки алар кяферләр, мәжүсиләр, тәһарәтсездер; нәжесләрдер; әмма Ислам йортына, Казан-Идел, Нугай-Кырымга Гәүһәршад бикә белән Булат бәк Ширин вә аларның өере салган зыян-зәхмәтне дөньяның бөтен кабахәтләре бергә жыйналса да эшли алмас иде...» — ди. Автор сурәтләнәнчә, ханбикәнең каргышын ишетеп, Гәүһәршад бикә нн кылырга, кая барып бәрелергә дә белми, елан чаккандай үрсәләнә, ачыргалана, тизрәк Сөембикәнең авызын томаларга, атып үтерергә тели. Һәди Атласи Сөембикәнең кадерен белмәгән өчен, яклап, саклап кала алмаган өчен, ханбикә белән ханны үз куды белән тоткынлыкка биреп жибәргәнә өчен казанлыларга да үпкә, шелтә белдерә.

Басып алу логикасы раслаганча, илбасарның ерткыч рухы гүзәл ханбикә белән генә хушлашмый, әлбәттә. Иван бөтен татар дәүләтен йоту ниятенә керешә. Моңы, әсәрдән беленүенчә, сонлап булса да, монарчы гел Мәскәү күзенә карап торган, ана ярагга тырышып көн күргән татар бөкләре, мирзалары да, ниһаять, анлап алалар, уянып, сискәнеп киткәндәй булалар. Оятларына көч килә, хурлыгын ничек күтәрергә белмиләр. Казан каласына бер мотжиза белән килеп

ирешкән һәм төхеткә хан булып күтөрелгән Ядегәр Мөхәммәт солтан житәкчелегендә Казан халкы Иванның йөз илле меңле гаскәренә каршы яуга күтөрелә, тинсез батырлыклар күрсәтә, соңгы сулышына хәтле фидакарьләрчә сугыша. Әдип дәүләт күләмендөгә бу фажиганен һәр көнен диарлек аерым тасвирлый. Автор раславынча, монда да дәүләтнен язмышын хыянәт хәл итә. Камай мирза Иванга Казан кешеләренен серен фаш итә, яшерен Ханчишмәннен урынын күрсәтә. Иван аны шартлаткач, Казан кешеләре сусыз калалар. Әмма шул шартларда да әле тагы егерме көн буена сугышны дәвам иттерәләр. Ханлыкның бөтен гаскәре кырылып беткәч кенә, Иван изгә Казан каласына килеп керә. Бу сугышта йөз илле мең татар һәлак була. Урыс гаскәре сигез яшьтән узган барлык ир балаларны, бөкләрне, мулаларны, карачураларны, шул исәптән Булат бәк, Гөһәршад бикәне үтерә. «Ул дусларның бездән ераграк булуы хәерле»,— дип фикер йөртә Иван. Нәүрүзхан болай яза: «Ир-атның үлөп бетүе турында ишетү белән, Иван IV янадан атына атланды. Хатын-кызларны, бала-чагаларны барысын да юк итәргә, дип боерлык бирде. Биләүдөгә нарасыйларны да кертеп, шөһөрдә нинди тере кеше бар—барысы да туракланды». Йөз мең затлы бикәләр, татар хатын-кызлары Мәскәүгә озатыла. Анда тоткыннарны жәзаләу бәйрәме үткөрелә. Кара туй бер ай дәвам итә, ә берәүләр күңелендөгә куанычы, икенчеләр йөрәгендөгә ачысы, әрнүе дүрт ярым гасыр буена, бүгенге көнгә кадәр саклана.

Батулла үзенең әсәрендә, пролог рәвешендә, Сөембикә токымынын һәм, гомумән, татар дәүләтчелегенен тирән тамырларын юллап, аралап бүгенге укучыга күрсәтә, «Сөембикә»гә илтүче сукмакларны яктырта, Болгар, Казан тарихына бәйләнешле риваять, легендаларны теркәп уза, ханнар шөжәрәсен күз алдына китереп бастыра. Болар арасында рус-татар мөнәсәбәтләре турында сөйләүчеләр да бар. Мәсәлән, 1229 елда урыс халкына хәтәр ачылык килә. Болгар дәүләте, монголлар һөжүмәннән күп зыян күргән булса да, Илһам хан Суздаль кенәзе Юрийга утыз баржа ашылык биреп жибәрә. 1432 елда Алтын Урда ханы Олугь Мөхәммәд Василий Икенчене Мәскәү төхетенә бөек кенәз итеп утырта. Василий аңа мәңге тузгы, дус булырга ант итә. Ләкин дөнья үзгәрер тора. Олугь Мөхәммәд хан сарай төхетеннән качып китәргә мәжбүр була. Ул гаиләсе, аякынары, мен кешелек гаскәре белән, ярдәм сорاپ, Василий дустанына, Беләү шөһәренә килә. Ярдәм урынына, Василий утыз мең гаскәре белән Олугь Мөхәммәт хан өстенә һөжүм итә. Шунда Олугь Мөхәммәт хан бер мең егете белән утыз меңлек гаскәрен тар-мар итә. Казан аягына таба юл тотып, чатыр кора. Ләкин Василий аны һаман эзәрлекли, һөжүм итә. Бу сугышта да хан урыс гаскәрен кырып ташлый. Василий үзе, каты яраланып, әсир тоша. Хан аны дөвалый, мул акча бәрәбәрә азат итә.

Әдип Сөембикә нәселенә Идегәй әмиргә барып тоташканлыгын күрсәтә. Ягыни Идегәй Аксак Тимернен князе була, Идегәйнең улы—Норадын, аның улы—Вөккас, аның улы—Муса, аның улы—Нугай мирзасы Йосыф, аның кызы—Сөембикә була.

Безнең халык хәтерендә янмый торган Гайшә риваяте сакланып калган. Батулла Сөембикәнән ерак тамырларын шушы легендар гүзәл кыз белән дә бөйли. Әсәрдән күренгәнчә, Гайшә—Болгар дәүләтенен соңгы ханы Габдулла кызы буладыр. Янмый калган бу кызын Аксак Тимер Сәмәркандка алып китә. Аксак тимер үлгәч, агалары Гайшәне, Казанга алып кайтып, хажы Муллага бирәләр, аларның улы—Хөсән бәк, аның улы—Хөсәен сәет, аның улы—Мөхмүт хажы, аның улы—шагыйрь Мөхәммәдъяр, кызы—Сайгөле, ягыни Сөембикәнән әнисе буладыр. Бу шөжәрә Казан ханлыгы Болгар дәүләтенен туырдан-тузгы довамы, варисы икәнен дәлилдәп кенә калмый, әсәргә бик матур поэтик яңгыраш өсти. Сорнайда уйналган «Янмас кыз» көеннән Мөхәммәдъяр Кошчакны—Таргын мирзаның соңгы буынын танып ала, бу жыр геройлар язмышына үзгә бер төрле сагыш-мон сирпн, шул ук вакытта халкыбызнын, милләтебезнен рухн ыклагын да төсмерләтә.

Моннан тыш әдип әсәрен башында ук Каракөш образын китереп кертә. Ул даими рәвештә Мөхәммәдъярнын, Сөембикәнән баш өстендә, күзгә күренмәслек биекләктә, үлем-житем көтеп, ашыкмыйча гына очып йөри. Бу сурәт романда бөтенләй башка вазифа башкара, ниндидер шомлы хәлләр булу ихтималына ишарә ясап тора.

Әсәрдә Мөхәммәдъяр образы күренекле акыл иясе, философ итеп бирелгән. Ул татулык, бердәмлек, ярдәмләшү житмәүнен, киресенчә, үзара тарткалаш, сугышларнын торки-татар дәүләтен афәткә китергәннен башкаларга караганда да тирәнрәк тоя. «Алтын төхетле Жучи урдасы—ул алтын көзгә,—дип фикер йөртә

Мөхәммәдьяр. — Шул алтын көзге өчен талашты күпме хан? Талаша-суеша тор-
гач, алтын көзге ватылды. Бер китеге ның Кырым булыр имди, икенче китеге
аның Нугай булыр имди, өченче китеге аның Казан булыр имди, дүртенче
китеге аның Себер булыр имди». Аның күз алдында Дилазар мирза күтлө
Таргын мирза нәселен корыта. Мөхәммәдьяр дәриш кыяфәтендә ерак сәфәргә
чыгып китә. Нугай, Хажитархан, Кырым Йортының башлыклары белән әңгәмә
кора, аларны бердәм, тату, ярдәмчел булырга үгетли. Әмма, ни үкенеч, денем
өчен түгел, көнем өчен яшәүче хакимият әһелләре зирәк кинәшкә, житди кисәтү-
ләргә колдак салмыйлар, чигләриң юк-бар сәдакаларына кинәнен, үз милләтен,
дәүләтен һәлакәткә якынайта баралар, үз башларына афәт чакыралар. Йосыф-
ның, ягъни Сөембикә әтисенәң энесе Исмагыйль мирза, мәсәлән, Нугай йор-
тының барлык берләшү, Казанга булышу планнарын Мәскәүгә сата тора, ахыр-
да, Йосыф өмирне үтереп, аның тәхетенә менеп кунакый. Казанда иң кара эчле
сатлык жаннар, алдарак күрәнгәнчә, Гәүһәршад бикә, Булат бәк Шириннәр
була. Казан ханлыгына тагын да зуррак күләмдә зыян салучылар арасында иң
беренче урында, әлбәттә, Шаһ Гали хан, теге Жан Гали ханның абыйсы тора.
Казан өстенә яу йоргән чакта Иван һәрвакытта да үзе белән аны ала, иң әүвәл
аның гаскәрен милләтташларына өстерә торган була. Автор раславынча, зур
агрессия каршында Казан, Нугай, Хажитархан, Кырым йортларының берләш-
мәве, бер-берсенә ярдәм кулы сузмавы кансыз дошманга бу мөмләкәтләрне
берәм-берәм басып алырга, дәүләтчелеген юкка чыгарырга мөмкинлек бирә.
Драматик тарихыбызның энә шул ягына дикъкатъ юнәлтүе, житди карашы
белән әсәр хәзерге чор ихтияжларына гажәп аваздаш яңгырый. Без, бүгенге
татар милләте, борыңгы бабаларыбызның фидакарлыгы, батырлыгы, патриот-
лыгы, рухи ныклыгы, бөеклеге белән горурланучы варислары гына түгел, без
бер үк вакытта үтә житди тарихи сынау чорында, яшәү яки үлем хәл ителгән
мәлдә милли таркаулык, хыянәтчеллек өчен жаваплы кешеләр дә. Без бу гәна-
һыбызны милләтбездә чын мөстәкыйльлек, тигезлек, азатлык яулап алу белән
генә юа алабыз.

Тарих агрессорга да каты таләпләр куя, әлбәттә. Әсәрдән күрәнгәнчә, Иван
күрше татар милләтен, дәүләтчелеген бетерергә ният кыла, монарчы күрелмәгән
масштабта геноцид башлап жиберә, варислары аны дөвам иттерә. Әгәр дә явыз
Иван башлыча ике ысулга — физик кырып бетерүгә һәм чукиндыруга йөз тоткан
булса, совет шовинистик хакимияте милләтне сыеклатуның, эрәтеп юкка чыгару-
ның тагын да нечкәрәк, мәкерлерәк юлларына күчте: милли мәктәпләрне, бакча-
ларны япты, урыс теленә хакимленә иреште, дәүләтне тураклап тирә-юньдәге
өлкәләргә, жөмһүриятләргә өләште, тар гына жиребезгә күпләп урыс кавемн
дыңгычлап кертеп тутырды, үзгәнә фәйдалы булгач, катнаш гәиләләр коруны
тырышып-тырышып мактый башлады. Әле хәзер дә «демократлар» акны кара
дип исбатларга маташалар. Асылда Татарстан бервакытта да Рәсәй жиренә
көрмәде. Киресенчә, Рәсәй татар йортына керде. «Демократлар» исә Татарстан-
ны Рәсәй составындагы дәүләт дип, халкының һаман да буйсынулы хәлдә
яшәвен, бетә баруын табигый, прогрессив күреш, дип ышандырмакчы булалар.
Ләкин, күпме генә көч түкмәсеннәр, буйсындыру буйсындыру булып, азатлык
азатлык булып кала. «Сөембикә» кыйссасы татар дәүләтчелегенен ничек жиме-
рлән, агрессор кулы астында калуын жанлы мисалларда күрсәтә. Бүгенге көндә
моның өчен жаваплылык хәзерге Рәсәй дәүләтенә, урыс хөкүмәтенә төшә. Бары
тик күрше татар халкының мөстәкыйльлеккә, тигезлеккә, азатлыкка хокукын
хөрмәт итеп, милләтне тез чүктереп тоту сәясәтенен гуманизм, демократия белән
ярашмавын танып, Татарстанга чын суверенитет, тигезлек, бөйсезлек биргәндә
генә, урыс хөкүмәте тарихи гәнаһыннан арыначак, татар халкының олы рәх-
мәтен, ихлас ихтирамын, гомерлек дуслыгын, хезмәттәшлеген яулап алачак.

Романда Батутла Сөембикә тормышының иң мөһим нокталарына туктала.
Аның каравы әдип ул нокталарны жентекләп сурәтли, калку итеп күрсәтә, шулай
итеп, Сөембикәнең романтик бөтен образын гәүдәләндерә. Алдарак без әсәриң
халык ижаты, борыңгы язма әдәбият традицияләре белән бөйләнгәнлеген күрәп
үткән идек. Шул ул вакытта ул сугыштан сонгы прозабызның да унай сыйфат-
ларын дөвам иттерә. Билгеле, партия диктатурасы әдәбиятның сулышын бик нык
чикләде. Әмма рәхсәт ителгән темаларны әдипләребез бик югары сәнгать үрнәк-
ләре дәрәжәсендә яктыртырга тырыштылар. Аларда художестволы камиллеккә,
пөхтәлеккә омытылып, югары зәвыкка исәп тотып язучы көчле иде. Г. Бәширов, Ә.
Фәйзи, Ф. Хөснни, И. Газиз, Н. Фәттаһ һәм башка әдипләр иң гүзәл
әсәрләре белән прозабызны дөнья классикасы дәрәжәсенә күтәрделәр. Батутла
кыйссасы да шул әсәрләр белән бер сафта тора. Ана, драматик киеренкелек белән

бергә, шигъри нәфислек, матурлык, хис-кичерешләр муллыгы хас. Әдип ана бар күнел жылысын, ваем-фикерләрен салган.

Кышкы коңачлы ошбу әсәриә Сөембикә язмышы оештырып бара. Ул романның үзгән төшкил итә. Вақытлар үтү белән аның тормышы дәүләт язмышы белән тоташа, бергә үрелеп китә. Башка персонажлар әсәргә Сөембикәгә бәйлә рәвештә кертеләләр. М. Хәбибуллинның «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный» әсәренен исеме исә ике теманың берләшүенә ишарә итә. Ләкин, шулай булса да, монда урыс кенәзләре, интригалары, кансызлыклары, мәхәббәт азгынычлары хақында сөйләү өстенлек ала.

Әсәриң телә кайчак автор ихтиярына, канунга баш бирми, чыгымчылап куя. Роман «Йосыф бәк тимер-күк кара айгырын болдыр каршына ук туктаты»,—дигән жөмлә белән ачыла. Әмма тимер-күк булса, ат кара булмый, кара булса, тимер-күк булмый. Монда ике төснөң берсен сайларга кирәклегә сизелә. Кышкы салкын көн иде. Март ае. Өй түбәсеннән тамчылар тама» жөмләсендә кышкы салкын булганга, тамчылар тама кебегрәк аңлашыла.

Нәүрүзхан романы төрөкчә язылган. Төржемәдә поэтик стильнең нечкә төсмерләре, үзенчәлекле колориты бик ачык сизелми, әлбәттә. Ләкин шунысы бәхәссез—роман жинел укыла, ул төзек, төгәл, сурәтлө тел белән, тәжрибәлә оста кулы белән язылган. Аеруча мәһиме—әсәриң һәр юлынан Сөембикәгә, татар, нугай халкына кайнар мәхәббәт, Казан хандыгын олылау, ихлас хөрмәт итү, фажиғалар өчен әрнү, ачыргалану хисе бөркөлә. Нугай, татарның сөекле кызы турында беренче башлап роман язганы өчен төрөк әдибә Нәүрүзхан жөнәлдерә кайнар рәхмәтебезне, олы ихтирамыбызны белдерәсе килә.

Үзбөзнен әдәбиятта бу затлы теманы Батулла образга лаеклы стильдә сурәтләп бирде, шигъри-лирик, драматик рухтагы романтик кыйсә язды. Ул бик бай, образлы тел белән эш итә. Ижат барышында ана материалны бер үк вакытта тарихи һәм эстетик жәһәттән үзләштерергә туры килде. Ул кирәк чакта калып тарих катламнары арасында калып онытыла башлаган, пассивлашкан сүзләриң, телбизәк чараларын да ышкә жигә, дәвер сөйләмөнә аһәңдә дә бүтсәгә укучыга күнмәдәр дәрәжәдә сиздерергә тырыша.

Әсәрдә ул Сөембикә, Казан хандыгы белән бәйләнәшлө тарихи фактларга тугрылыклы булып кала. Ләкин шулай да, ижатчы буларак, Сөембикәнен тормыш юлын, кайбер бәйләнәш, ситуацияләрне үзгәчәрәк күрә, үзә күргәчәрәк сурәтлән һәм шуңа укучыны ышандыра. Нәтижәдә, ул хәзергә укучыга бик яқын, кадерлө, аңлашылы матур образ гәүдәләндерүгә ирештә.

Донъя классикасында Сөембикәгә тартым затлар турында В. Шекспирның «Антоний һәм Клеопатра», Ф. Шиллерның «Мария Стюарт» трагедияләре, С. Цвейгның «Мария Стюарт» романы ишә гүзәл әсәрләр барлыкка килгән. Болар арасында да Сөембикә тинсез гүзәлләгә, әхлакый сафлыгы, үткен акыл куәте, халкына керсез мәхәббәте, милли мөстәкыйльлеккә, азатлыкка омтылышы белән, шәхси фажиғасенә дәүләт фажиғасенә тоташуы белән укучы күз алдына олут, мәһабәт образ булып килеп баса. Шуңа күрә, Клеопатра, Мария Стюартлар кебек, Сөембикәне дә донъя халкына танытасы бар. Моннан өчен Батулла романын төрөк, инглиз һәм башка телләргә төржемә итеп бастыру фарыз.

Донъя сәнгәтендә Сөембикә образын XVIII йөзнен билгесез рәссамы ижат итте. Ул «Галиҗәһан Сөембикә...» дип атала. Ул әле һаман да безгә билгелә рәссмиәр арасында иң күренеклесе булып кала бирә. Автор аның гүзәлләгән, зирәкләгән, тирән уйларга талган чагын күрсәтә алган. XIX йөз рәссамы А. П. Рахитұлының «Нугай морзасы Йосыф би кызы, Казан ханбикәсе Сөембикә» әсәриңдә тош итгәнбар чибөрлек, нәфислек, монсулыкны белдерүгә юнәлгән. Хәзәр үзбөзнен рәссамнар да Сөембикә сурәтен ижат итә башладылар. Ләкин һәммәсен дә әле унышылы дип булмый. Әйттик, Рәшит Төхфәтуллинның «Сөембикә ханбикә» рәссеме тинсез гүзәлгә хас сыздыкны, нәзакәтлелекне чагылдырып бетерә алмый. Монда түрөнчә боеручан каты характерын, хақимият әһеленә кырыслығын күрсәтүгә күбрәк итгәнбар ителгән, йөзә, чырае безаз тунарак килеп чыккан төслә тоела. Алга таба нугай, татар халкының сөекле кызына мәһабәт, матур һәйкәл куелыр, сәнгәтнең башка тармакларында аның турында гүзәл әсәрләр ижат ителер, дип өметләнәсе килә. Чошкы ул бүтән дә безнен арада, татар мәмлөкәтөнә мөстәкыйльлегә, тигезлегә, азатлыгы өчен безнең белән бер сафта корәшә.

Тәуфикъ Әйди

ХӘЗИНӘЛӘР УРТАК

ТӨРЕК-ТАТАР БАҖЛАНЫШЛАРЫ

Габдулла Тукай, авторларын күрсәтмичә генә, татар матбугатында «төрөкчәдән» дип шактый күп шигырьләр бастыра. Аларның бер ишесе — ирекле тәржемә, икенчеләре — ияреп язучы. Мисал өчен шуларның берсе белән танышык:

«Тәң үстәрсәң — җиһанда, бер дә шиксез, фил булу мөмкин;
Укып рухыңны гали әйләсәң — Җибрил булу мөмкин»

(61—207).

Әмма Тукай ифрат намуслы, ижатына әһәмиятле этәргеч бирүчеләрнен исемнәрен укучыларына да белдерә. Мисалга, «Күңел йолдызы» шигырен ул 1909 елда Габдулла Җәүдәтнең (1869—1932) «Бер кыйтга» шигыреннән илһамланып яза, төрек каләмдәшенен икенчеләрен үз әсәренен эпиграфы итеп бастыра (62—61).

Г. Тукайның «Мөхәммәдия» көе, «Китмибезд» һәм башка әсәрләре дә теге яки бу дәрәҗәдә гоманлы дөньясына килеп орына. Мисалга, «Хаксызлыктан котылдык» фельетонында («Ялт-Йолт», 1912, № 45), сүз барышында фикеренә төрөк итеп, Н. Комалның «Кәләбе җәһле кандый гиздекен назендә сахралар» (64—244) тыйбарәсен китерә. Шагыйрьнең төрек тарихын әйбәт белүен раслар өчен, аның «Кемнәрен ни дисәң ачуы чыга?» («Яшен», 1908, № 3) юморескасын искә алырга мөмкин. Ул әлеге сорауга: «Төрөкләрен «Аксак Тимер гаскәре килә» дисәң», — дип җавап бирә (64—73). Мәгълүм ки, Урта Азия өмнәре Аксак Тимер безнең ханыбыз Туктамышны җиңеп, Алтын Урда дәүләтебезне аяктап еккан кебек, Кече Азиягә бәрәп кереп, гоманлылар дәүләтен дә тар-мар итә, солтан Баязитны әсир төшерә. Шуннан кызганыч: Аксак Тимер тарихта татар патшасы сыйфатында танытылганлыктан, күп кенә төрекләр безне милли ан-нарында фәжигәле җәрәхәт калдырган шул кансыз, дөһшәтле шәхескә нисбәтләп карый — аның Идел-Урал буйларына килеп, Сарай, Болгар һәм башка күп кенә калаларыбызны һәм салаларыбызны яндырып, җимереп, меңләгән ата-бабаларыбызны кылычтан үткөрәп китүен белми. Югыйсә без, болгар-татарлар һәм гоманлы төрекләр, бер үк сугыш чукманының корбаны булганбыз. Аксак Ти-

Ахыры. Башы журналың 11 сапында.

мерсен Идел буена алып килгөн һәләкәтә киләчәктә Көнчыгыш Европада урысларның калкынуына мөмкинлекләр ачкан...

«Татарлар бик искәдән үк Истанбул төрөкләрен бер изге кавем кебек карап килгәннәре хәлдә, Төркиянең халкында да, иске тарихларында да татар халкын ерткыч дошман итеп карыйлар иде,— дигән яза Галимжан Ибраһимов.— Сәбәбе мөгълүм: «татар» исеме астында йөргән төрки халыкларның башында Аксак Тимер Истанбулга сугыш белән барды, Төркияне ярым һәлак кылып, солтан Баязитны осир кылды. Бу вакыйга Истанбул тарихчылары тарафыннан, әлбәттә, хәзергәчә зур канлы һәләкәт ясап языла, «татар» исеме ерткыч, ывыз булып күрсәтелә, шул рухта төрбияләү бара. Борынгы Чынгызлар, Тимерләр эшләгән эшнен мирасы хәзергәчә, «тарихи гадәт» буенча, татар халкы өстенә төшеп бара» (27—292).

Г. Ибраһимовның бу сүзләреннән соң 70 елга якын вакыт узды, әмма татар-төрөк багланышлары да шул чамга өзәлән торгандыктан, тарихи саташуларны гаммә аныннан кысырыклап чыгару әле дә булса иртәгәгә көн бурычы сыйфатында кала.

Татар, төрөк һәм башка тугандаш төрки кавемнәреннән көчәюс аларның үзара якынаюына, бердәмлекләре артуына бәйле икәнлеген XX йөз башы алдыңгы татар ижтимагый фикере тулысынча аңлап эш итә. Төркиләреннән яшәү мәсьаләсен уңай хәл итүдә алар Госманлы империясенә аеруча зур өмәт баглый — аның һәр уңышын үз уңышын, һәр кимчелеген үз кимчелеге, үз фажитасе итеп хисаплай. Халкыбызның зирок уллары Габдерәшит Ибраһим (73), Йосыф Акчүра (59), кырымтатар Исмәгыйль Гаспралы (19), төрөк Зыя Гүкалып, Ибраһим Хаккый (56—64) эшчәнлегә аркасында тарих мәйданында ислам теләктәшлеге, битрәк төрөки бердәмлек мәсьаләләре күнелләренә биләп ала башлый. Шунун нәтижәсендә, татар зыялыларының байтагы башка кардәшләрне үзгә ияртеп китәргә, аларга ярдәм кулы сузарга тиешле Госманлы империясә хәлән аеруча кайнарланып тикшерергә керешә. Алар арасында әдәбиятыбыз галиме Жамалетдин Вәлиди аеруча мәртәбәле бер урын алып тора.

Төркиянең Аурупада тамыр жәя алмау сәбәбе — аның милли чуарлыгында, дигән исәпли ул (10—23). Галим «Татар әдәбиятының барышы» (1912) хезмәтендә: «Мөселманнарның иң алдыңгысы төрөкләр булып, алар: гаскәренә яңа кораллар белән коралландыру ярымны, яисә Коръәнне басу ярымны, дигән низаглашканда, бүтөн мөселманнарга сан да юк. Белемгә сусаган татар барачак илләр шушы хәлдә», — дигән көснә.

Төркия хәлләренә Ж. Вәлиди «Милләт вә миллият» әсәрендә дә туктала. «Төркиядә мәдәният вә мәгарифтә, икътисад вә һөнәрдә иң артта калган халык — мөселман халкы, вә боларның иң түбән вә аста калганы — төрөк милләте. Бичара төрөкләр, Габделхәмитнең башбаштаклыгыныннан котылгач та, гүя, гомуми авырлык булган кеби, болгар, рум вә әрмәннәр илә качаклашып-үбешеп, бертуган булып яшәргә кулларын бирделәр. Онытылып килә торган төрөкләренә иске төшөрмичә, һаман госманлылык флагы астында бер милләт булып яшәргә булдылар» (9). Галим ары таба бу качаклашудан берни чыкмавы, хөррият һәм конституция бирү, корал белән көрәшү нәтижәсез калуы — Греция белән Балкан христианнарының Төркиядән аерылуы турында яза. Төрөкләкне алга куймау акланмавын әйтә, бары хәзер «төрөкләкне жылыту, яктырту өчен бер кечкенә «Төрөк учыгы» төшкил итте» релүен, аның төрөкләк идеалын уятачагын белдерә һәм мона зур өмәтдәр баглый. «Кайчан да булса бер көн үл ботен тереклек күгән яктыртчак», — ди, аның шәүләсә башка тарафларга да төшкөчәгенә ышана (9). Жамал Вәлиди, төрөкләк әләмен күтәргән милләттәшләренә игътибар юнәлтәп, «безгә, татарларга, никадәр горурлык ки, Истанбулның төрөк очкынын өрәп кабызучы жил тоңыактан, бездән исте. Бу жил вакытында безнең арабызда торып милли уянуга, милли хәрәкәткә хезмәт итүче бер-ике затның сулышыдыр» (9), — ди.

Бу фикерне яңа заман кешесе, Кипр төреге, танылган сәясәтче һәм жәмәгать-эшлеклесе, «Иени Баты Тракия» (Истанбул) журналы мөхәррире Нәвзәт Карагилең (1920 дә туған) раславы да игътибарга лаек. Ул миңа: «Ботен төрки кавемнәреннән бердәмлегә фикерен аныбызга Казан төрөкләре (татарлары) салды. Мин гомерем бие биек остазларым Йосыф Акчүра, Садрый Максүди, Нигъмәт Куратлар эшен довам итәм, шуңа горурланам» (15.VII.1993. Казан), — диде.

Госманлы империясә таркалып, аның жирлегендә Төркия Жомһүрияте барлыкка килгәч, ул нигездә мөселманнардан һәм башлыча төркиләрдән генә гыйбарәт дәүләткә әйләнә (68—30). Төрки булмаган милләتلәр ил халкынын ишбәри тугыз, христианнар аның 0,1 процентын гына төшкил иткәнлектән, яңа шартлар-

да монда төрки бердәмлекне кайгырту дәүләт күләмендәгә әһәмиятле эшкә әйләнергә тиеш иде кебек. Әмма ул алай булмады. Үз эчендәгә төрки халыкларның Төркиягә тартылуынан хәвефләнгән, эчкә сәясәтендә шовинистрак, тышкы сәясәтендә агрессиврак була барган һәм чынлыкта Россия империясенең башка халыкларны һәм илләрне йоту омтылышынан гәмәлдә баш тартмаган СССР пантөркизм карачкысынан бик рәхәтләнеп файдаланды һәм үзә белән чагыштырганда шактый зәгыйфь Төркиягә төреклек хәрәкәтен булдырмау хосусында даими басым ясап торды. Төркиләргә үз калжасы санаган Кытай бетерә язган иде. Бу афәтле барышка СССРның таркалуы чик куйды — көл астындагы утлы күмер кебек көйрөп яткан төреклек хисләре Төркиядә дә якынланып дөрли башлады. «Кардеш әдәбиятлар» (Измаир) журналы оештыручыларының берсе булган Явыз Акпынар жәмәгәтчелеккә: «Без, дөньяның кайсы тарафында яшәсәк тә, төрек кавамнәре белән турыдан-туры бәйләнеш корып, аларны танып-белү һәм үзәбезне аларга таныту юлын өстен күрик. Үзәра барышып-килешеп, алыш-биреш ясап жыш!» (3—3) — дип мөрәжәгәт итте.

Димәк, багланышларыбызны яна югарылыкка күтәрер заман житте.

Тәржемәләр — уртак хәзинә

Алдарак белдерелгәнчә, борынгы язма әдәбият татарлар һәм төрекләр тарафынан озак дәвер асыл нәсхәсендә укыла килә. Кече Азиядә ижад ителгән әсәрләр Идел-Урал буйларында күп мәртәбәләр күчеп языла. Мисалга, Хажи Хәлфәнен (XVII йөз) 2 томлы библиографик сүзлегә «Көшфел зөнүн»не Г. Тукайның бабасы Зиннәтулла Әмиров күбәйтә. Идел-Урал буе әсәрләре Анадудыда ансат төшенеп укыла. Ул заманнарда татар-төрөк әдәби телләре үзәра хәзергедәй ераклашмаган була, һәм ике халыкның укымышлы катламнары гарәп-фарсы телләрен дә әйбәт үзләштергәнлектән һәм киң кулланганлыктан, әдәби мирасның жинел аңлануына һәм үз ителүенә өстәмә уңайлык тудыра. Мәдәни кыйммәтләргә тәржемәсез уку татар-төрөк телләрендә басма китап кулланышка кәргәч тә дәвам итә — төрек әсәрләре Идел-Урал буенда (34—284, 35—136), татарча әсәрләр Анадудыда (34—293) сатыла, мәдрәсәләрдә, жәмгыяте хәйрия китапханәләрендә туллана һәм белем-тәрбия алу эшендә файдаланыла. Аерым кешеләргән шәхси жыйнамаларында да төрек-татар телләрендә әдәбиятны күп очратырга мөмкин була (34—284). Аерым төрек әсәрләрен асыл рәвешендә Идел-Урал буенда кабат бастырып чыгару хакында алдарак искәртелгән иде инде. Мисалга, «Пиргүли васыяте» китабын Руми Синан Сәлих 1940 елда төрек телендә шигърь белән сөйләп бирә һәм ул 1840 елда Казанда басылып чыга, Идел буенда дини әхлак өйрәтү дәрәсегә итеп файдаланыла (55—44).

Мөхәммәт Чокырзадәнен «Алты бармак» китабы (автор кушаматы әсәр исеменә әйләнгән) Мөхәммәт пәйгамбәр һәм аның тирәсендәгә кешеләр турында дини риваятьләрдән тора. Шуның фарсычадан төрекчәгә тәржемәсә халкыбыз арасында киң тарала, моңа аның 1865 елда һәм аннан соң күп мәртәбәләр Казанда басылып чыгуы да ярдәм итә (24—473).

Казвининен (1203—1283) «Гәжәбел-мәхлүкәт» китабы гарәпчәдән XV йөз төрек язучысы Әхмәт Бижан Язычы углы тәржемәсендә, «Мәлхәмә» китабы — Язычы Сәләхетдин тәржемәсендә (1408) Идел буена килә, сонрак монда татарчалаштырыла (55—41, 42). XVI йөз төрек әдәбияты истәлегә «Мирьәтел-әхлак» Идел-Урал буенда әүвәл кулыязма хәләндә тарала, 1870 елда исә нәшер кылына (55—43). Әхмәдинен (XVIII йөз) 400 битле дини-дидактик шигъри әсәре «Әхмәдия» дә шундый ук язмышка юлыга (55—44).

Әмә әдәбиятны халыкка якынайту теләгә аны күпчелеккә аңласшлы гади телдә, гарәп-фарсы һәм хәтта госманлы шивәсенен үзенә генә хас алынма сүзләреннән арындырылган саф татар телендә язү һәм бастыруны таләп итә. Әнә шулай госманлы әдәбияты үрнәкләрен, кайчандыр төрекчә укылган гарәп-фарсы, француз әдәбияты хәзинәләрен дә татарчага тәржемә итү ихтияжын китереп чыгара.

Төрөк шагыйре Ибраһим Хаккыйның (1703—1783) «Мәгърифәтнамә» әсәрен Р. Әмирхан татарчалаштыра һәм 1845 елда нәшер итә (55—551). Төрөк теленнән

«Марзбаннамә» китабын М. Мәхмүдов 1864 елда (55—33), «Кабуснамә»не К. Насыири 1882 елда (58—63), «Тутыйнамә»не Г. Фәезханов 1887 елда (55—558), «Хатыннар вазыйфасы»н Ф. Кәрими 1889 елда нәшер иттерә. Каюм Насыири «Ләтаифе Хужа Насретдин»не, «Кырык вәзир хикәятләре»н дә башта төрекчә, аннары төржемә итеп бастырып чыгара һәм халык арасында тарата (55—45). Югарыда саналган әсәрләр татар укучысының белемгә, сәнгатькә сусагын күпмедер дәрәжәдә канәгатьләндерә һәм аны яңа хәзинәләр белән очрашуга әзерли.

Идел-Урал буенда милли вакытлы матбугат барлыкка килү, татар нәширләренән мөмкинлекләре арту туган телебездә төрекнен мәшһүр язучылары һәм галимнәре, алар ижат иткән әсәрләр белән кинрәк танышырга юллар ача. «Шура» журналында «Мәшһүр адәмнәр вә олут хадисәләре» башы астында Фөзүли, Кәтиб Чәләби, Нәмик Кәмал турында очерклар басыла (12—88). В. Гордлевскийнең «Яңа госманлы әдәбияты» лекциясе Гариф Кәрими язмасында шунда ук донъя күрә (1911, № 2). Хосәен Рәхминен «Мәрәббия» (1897) романы «Аң» (1913, № 3—20) журналында Г. Авыргазый төржемәсендә укучыларга тәкдим ителә.

Риза Фәхретдин «Нәсийхәт» (Казан, 1904) китабы турында: «Заманыбызның мәшһүр әдибе Әхмәт Мидхәт әфәнденен бәгъзе әсәрләреннән төржемә вә берникадәр үзгәрткән өстәлдә»,—ди (5 б.). Хөрмәтле галимбез «Мәшһүр ирләр» сериясендә «Әхмәт Мидхәт» (Оренбург, 1916) китабын да бастырып чыгара (34—154). Үз нәүбәтендә Ә. Мидхәтнең «Төрбиялә бала» (55—511), «Хикәяләр» (34—37) китаплары да туган телебездә донъя күрә. Татар укучысына тәкдим ителгән әсәрләр арасында: Фөзүлинең «Диваны», Гариф бәйнең «Мен дә бер риваят» (34—182), Нәжиббәкнең «Таулар янында ахут таулар белән бер мәдәниянең назарасы» (34—111), Зыя Халитның «Кабердән тавышлар»ы (34—166), Касыйм бәй Әминнең «Әл-Мирьят әл-Жәдит ахуҗ яңа хатын»ы (34—95), М. Козим (34—166), Жәүдәт (34—25) әсәрләре, «Өч хикәя» (34—175) җыентыклары бар. Татар нәширләре кат-кат баскан Сәетбәттал, Әмми Камал, Чәләби, Устугани җыентыклары, Күруглы, Заркум, Сары Салтык Газый кыйссалары бездә асыл нөсхәсендә укыла (35). Матбагачыларыбыз Истанбул күренешләре төшерелгән шөмәлләр басып таратуга да күнел куя (35—78).

Төрөк доньасы белән татар укучысын таныштыру эше, кызганыч ки, революциядән соң төмам сүлпәнә. Аерым китап булып басылган әсәрләрдән без бары Назыйм Хикмәтнең «Шигырьләр»ен (1952) һәм «Сайланма әсәрләрен» (1955), Сабахетдин Галинең «Хикәяләр»ен (1955), Рәшат Нури Гөнтәкиннең «Чалы кошы» (1970) романын һәм Газиз Нәсиннең «Эт койрыклары»н (1992) гына саный алабыз. Авторларны сайлап алуда идеологик иләк төп урынны тотуы бик ачык сизелә: Рәшат Нуридән калганнары һәммәсе — коммунист!

Вакытлы матбугатыбызда Юныс Әмрә, Урхан Вәли, Жәүдәт Малик Андай, Зыя Госман, Фәрхәт Сылажи, Яхья Акъәнгин, Фәхри Әрдинче һәм башка язучыларның хикәя-шигырьләре, берән-сөрән фольклор әсәрләре донъя күргәләде. Соңгы вакытта төрөк әдәбияты үрнәкләрен «Казан утлары» журналы, «Заман» гәзити танытырга кереште. Әмма донъя күлмәндә мөхәббәт казанган әдәбиятны күзаллау өчен болар гына бик аз, әлбәттә. Татар автономиясенән мөмкинлекләре, аннан да бигрәк, идеологик тыюларның безне шундый хәлгә куюы төрөк кардәшләребезгә, могаен, мәгълүмдер.

Ләкин Төркиядә татар әдәбиятының ифрат аз төржемә ителүе — безнең өчен искитмәле сер. Елына уртача 6000 исемдә китап чыгарган илнен татар язучыларын аерым басма рәвешендә нәшер кылмагын андавы бик кыен. Дорес, кайбер журналларда, бигрәк тә «Кардәш әдәбиятлар»да (Измир) Г. Тукай, Дөрдемөнд, Гөрәй Рохим, Равил Фөйзуллин шигырьләре төржемә ителеп чыкалады, «Саксок» бәетебез басылды, Надыйр Дәүләт, Нәилә Бинарк, Мәхмүт Таһир һ. б. моһажирләребез әдәбиятыбызга кагылган мәкаләләр нәшер иттерде, әмма моны тулы канлы рухи кыйммәتلәр алмашуга санап булмый — әлегә басмаларның тиражы бик-бик кечкенә!

Хакыйкәт өчен әйтк: Төркиядә моһажир татарларның яшәве аркасында, аларның хезмәтләре еш-еш донъя күрдә һәм әле дә нәшер ителә килә — бу хакта алдарак мәгълүмат бирелде. Әмма ул хезмәтләренән барчасын төржемә дип санап булмый, димөк, татар-төрөк багланышларына мисал итеп китерү дә урынсызрак. Әйтк, Әсфәндияр Чыңбай өч шигырь җыентыгын чыгара, өчесен дә туган телендә бастыруга ирешә. Күп кенә моһажирләребез, нигездә, турыдан-туры төрекчә язалар. Арада татарга бойләнеше зур булган Габделбари Багдал Таймашның «Казан төрекләре» тарихи хезмәте игътибарга лаек. Өч басмасы донъя күргән (1925, 1966 (?), 1988) бу әсәр Финляндиядә татарча язылса да, Төркиядә автор тарафыннан төрекчәгә күчәрелә.

Мөһажирәттә дә туган теленә тугрылык саклаган Гаяз Исхакый бар — ул монда да күпчелек очракта татарча яза. Әмма ул да «Татар кызы» романын, «Хәят юлында» драмасын һәм «Тәүбәче хатын» хикәясен төрекчә ижат итә (29—667), шуларның беренчесе басылмаган, икенчесе 1946 елда Истанбулда донъя күрә, әлегә хикәясә «Казан» журналында 1974 елда нәшер ителә.

Исхакый үзе төзегән библиографиядә төрекчәгә тәржемә ителгән әсәрләре исемлегенә «Зөләйха» драмасын, «Өйгә таба» романын һәм «Шималь төрек әдәбиятына бер нәзар» мәкаләсен дә кертә. «Зөләйха»сы — 1926 елда «Төрөк йорты» журналында, «Өйгә таба»сы 1941 елда Истанбулда аерым китеп рәвешендә басыла (29—668).

«Кардәш әдәбиятлар» журналында мөһажир Минһажның шигырьләре (№ 20), Мәгъсүм Насыбуллинның «Татар-казакъ әдәби бәйләнешләре» мәкаләсе (№ 21), донъя күрүен, нияяттә, Истанбулда Р. Мөхәммәдиевнән «Сират күпер» романы нәшер ителүен (1993) дә хәбәр итсәк, үзара тәржемә өлкәсендәгә казанышларыбыз саналып бетерчәк.

Телләрбез кардәш, якын булса да, гади татар белән төреккә хәзер бер-берсен тылмачсыз аңлау кыен, чөнки язуда куллана торган хәрәфләрбез төрле, бер-березбездә ят сүзләрбез шактый. Шуңа күрә әдәбиятларыбызны, үзара тәржемә итешмичә, күпчелек укучыларыбызга таныту мөмкин түгел. Бер-березбездә яхшы тошенү, үзара якынаю исә безгә сулай торган һавадай кирәк. Әдәби жәүһәрләрбез уртак байлыкка әйләнсә генә, бу юлда безне унышлар көтәрчәк.

Шөкер, моны аңлаучылар хәзер Төркиядә дә арта бара. «Бер-березбездә якыннан таныш белүбез чотереклә мәсьәләләрбезне үзара бергәләп чишү, киләчәкбезне бергәләп кайгырту өчен кирәк,— ди «Кардәш әдәбиятлар» журналы мөхәррире Явыз Акпынар.— Тугандаш әдәбиятларны сою, димәк ки, бер-березбездә уку, үзара телләрбезне өйрәнү һәм өйрәтү шуңа хезмәт итә һәм файда китерә.

Онытмыйк: төркиләреннән төркидән башка дустанә юк» (3—3).

Телләр якын, теләкләр бер

Жамал Вәлиди татарда XX йөз башына чакла милләт төшенчәсенен ачык булмавын, аның үз символлары буталчыклығын белдереп, мона мисал рәвешендә татар аңында Истанбуллар, фәслә төрекләр, Сәетбаттал Газыйлар, Госман пашалар вә тагын шуның кебиләрнен үз кабул ителүен әйтә. «Ул үзе кыяфәте, йөреш-торышы, тарихы илә фәслә төрекләрдән бөтенләй аерым торган бер татар булса, да, аңа әһәмият бирми» (9),— ди.

Шуның нәтижәсе буларак, XIX йөз ахыры — XX йөз башы татар әдәбиятында госманлы теле тәэсире бик ачык сизелә. Моңы беренче татар романы «Хисаметдин менда» да (М. Акъегет), Риза Фәхретдиннен «Сәлимә», «Әсма» әсәрләрендә, Заһир Бигиев романның, Гаяз Исхакыйның «Тәгалләмдә сәгадәт» хикәясендә, Фатыйх Кәрим хикәяләре һәм мәкаләләрендә абайлау һич тә кыен түгел (50). Г. Камалның «Бәхетсез егет» драмасына сүз башы (1907) шулай ук ярым төрекчә азылган (31—398). Идел бие вакытлы матбугатында да өвәлгә дөвөрдә төрекчә сүз, гыйбарәләр бик күп катнаштырыла (11—79). Шул дөвөрдә «без төрекме, татармы?» дигән бәхәс куба, матбугатта төрле төрки шивәләреннән өстенлеген аялап, тел ярышы уздырыла. «Бәгъзеләр: бөтен төрек кавеме өчен уртак булган әдәби тел кирәк, без — төрекмез, бетсен бу татарлык, ташлык анын бу ярамас урам телен,— диләр. Икенче тараф:— Сөз Истанбулдан сарыф төрки укып кайткансыз да әллә кем булгансыз, безне төрек ясамакчы,— дилә, тупас рәвештә жавап кайтара» (9). 1906 елда Өченче Бөтенрусия мөселманнары съездында Исмәгыйль Гаспралы мәктәпнен сонгы сыйныфларында гомум төрек телен укытырга карар чыгаруга ирешә (11—79).

Татар жәмгыяте әдәби тел мәсьәләсендә XX йөз башында әнә шулай берничә агымга тармаклана. Шактый озын гомер кичергән «Идел бие төркисе» хәзер инде байтак фикер ияләрен канәгатьләндерми. Татар әдәби теленен киң гаммәгә аңлаешлы дәрәжәдә гади булырга тиешлеген төшенгән Гаяз Исхакый үзенен ижатында тора-бара гарәп, фарсы, госманлы алынмаларыннан шактый дәрәжәдә арына. Матбугатта һәм халык алдында чыгыш асаганда ул: әдәби әсәр күпчелеккә аңлаешлы гади телдә азылып, искергән торыш рәвешләренә каршы көрәштә гаммәгә хезмәт итәргә тиеш, демократизм нокъ менә шуны сорый, дигән фикер уздыра (45—175). Берәүләр «урам теленен» татар әдәби теле дәрәжәсенә күтәреләчәгенә ышанмый, икенчеләр әллә ничә «кабилә теленен» аерым

әдәби телдәргә өверелүе төрки халыклар бердәмлеген какшатачак, дип пошына. Госманлы әдәбияты, аның да сарай телендә, — гарәп, фарсы алынмалары мул аралашкан югары стилдә, — ижат ителгәнә белән даими сугарылып торган мәдрәсә шәкертләре һәм кайбер зыялылар төрки халыкларның якты киләчәген бары тик уртак әдәби телгә күчү белән генә бәйли. Чөнки мәдрәсәләрдә Төркиягә, мәселән илләренә мәхәббәт тәрбияләнә, хәтта барлык мәселманның бер халык итеп таныту да тарала (34—224, 225). 1892 елда Чистай мәдрәсәсендә Казан губернаторы ярдәмчәсе шәкертләрдән: «Патшагыз кем?» — дип сорый. Шәкертләр беравыздан: «Солтан Габделхәмит!» — дип җавап бирә (40—298)!

Әмма тормышның табигый агышы бәхәснә милләтнең күпчелегенә жинел аңлашкы халыкчан әдәби татар теле файдасына хәл итә. Шул телдә язылган әсәрләр, матбугат торган сәен күбрәк тарала, шуның аркасында алар үзләрен үзләре асрар хәлгә килә, әдәбиятыбыз тулы канлы тормыш белән яшәү мөмкинлегенә ирешә.

Гаяз Исхакый госманлашу шаукумыннан шушы дөвәрдә төмам арынып: «Татарларда уку-язу дәрәжәсә бүтөн халыклардан югары иде» (40—297), — дип белләргә һәм аерым бер горурлык белән 1893 елда Казандагы бер женәзәдә 7000 ләп шәкерт катнашуын хәбәр итә (40—298). 1897, 1911 елгы жан исәбе аду рәсми мәгълүматларына (8—442) таянып исәпләсәк, бу вакытта Казанда 20 мең чамасы татар яшәгән, димәк, аларның ким дигәндә чиреге шәкерт булган! Татар китаплары цензоры М. Н. Пинегин дә 1911 елда татарларның 80 процентны укый-яза белүен раслый (34—224). Төрккләрен шундыйрак күрсәткечкә ирешү өчен әле тагын сиксән ел вакыт кирәк була. Татарлар бу дөвәрдә кардәш халыкларга да ярдәмгә килә — Урта Азия һәм Казакыстанда, Себердә һәм Кавказда жәдит мәктәпләрен ача, матбугатын тарата, Казан басмалары Истанбулда да сатыла башлый (34—119). Шундый халык үз әдәби телен гәмәлгә куядан чигенсеме?!

Гаяз Исхакый инде үз иманын — демократизм, көрөш, мәсләккә хезмәт төшенчәләрен Госманлы империясә пайтәхетенә барып та аңлатып йөри. Демократизм дигәнә инде әдәби телнең кич гаммәгә (массага) аңлаешлы булуын шарт итеп куя (40—175)! Тукай, Дәрдемәнд, Ф. Әмирхан һәм башка язучыларыбыз саф татар телендә язуга күчә.

«Без бервакыт госманлы әдәбиятына шәкерт идек. Ул вакыт бездә госманлы тәсире бар иде, — ди Г. Ибраһимов. — ... Гомуми әдәби тел хыялы үзенә табигый өжәленә иреште. Аның урынына госманлы, әзербайжан, чыгтай, татар шивәләре мөйдан алды» (26—231).

Жамал Вәлиди төрки кавемнәреннән төрле тарафларга таралып, бер-берсеннән сәяси вә табигый кичләр белән аерылган, тел вә тормышта байтак кына ераклашкан булуын әйтә, аларның бөтенләй берләшсә, бер милләт булып китүе мөмкин түгел, шулай ук кан кардәшлегә, дин берлегә, тел охшашлыгы илә бер-берсенә багланган бу бөек кавемнен бөтенләй таркалып, бер-берсен онытып китү ихтималлары да юк (9), ди.

Ж. Вәлиди төрки кавемнәр бердәмлеген анализлап, аск фикер йөртә, аның карашлары дөреслеген шуңнан соң узган 80 еллык тарих үзә раслап тора.

Озын һәм караңгы төнәфестән соң татар-төрөк мәдәни багланышларында да туксанынчы елларда яна дөвәр канат жөйдә. Бөйләнешләрәбез өзәлөп торган арада татар, казакъ, үзбәк, кыргыз, төрөкмән, әзәрбайжан һәм бүтөн милли төрки әдәби телләр төмам төртипкә салынды — ыгыды, баеды, шул халыкларның күз карасыдай кадерлә, һәр кешесенә аңлаешлы камил аралашу чарасына өверелдә. Төрөкчәнә һәм уйгырчәнә искә алмаганда, аларның һөммәсендә уртак үзгөреш тә будды — алар гарәп, фарсы алынмаларын күпкә киметеп, урыс һәм Аурупа халыклары телләреннән байтак яна атамалар кертте. Бу дөвәрдә төрөк әдәби теле тагын да кискенрәк үзгәрдә — ул гарәп-фарсы алынмаларынан бүтөн төрки телләргә караганда да күбрәк арынды, сүзлек хәзинәсендә чын төрки катламны калынайту, борыңгы тамырларны эзләп табу, шуларны актив өйләнешкә кертү, яна атамаларны шулар ингезендә барлыкка китерү, Аурупа алынмаларын төрки тел табигатенә буйсындырып кулланышларында үстә. Чындыкта ул Госманлы хәлифәтенен купшы, корамә сарай әдәби теленнән бөтенләй аерылган яна төрөк теленә — дөньяви рухта аякка калыккан Төркия Жомһурияте әдәби теленә өйләндә, бүгенгә фән-техника үсешенә җавап бирерлек атамаларга да житәрлек күләмдә ия, эчкә төзелешне жыйнак, сыгылмалы, күп кенә талантлы осталар — язучылар, галимнәр тарафыннан ышкәртелгән бер жәүһәргә өверелдә. Әмма... 70 елдан соң кабат очрашкач, без, Төркия тышындагы төрөкчеләр, госманлы төрөк теленә хәзер элеккәгә, — гасыр башындагыга караганда, — аңлаешсызракка өйләнүен күрәп, таң калдык. Гажәп түгел: үсеш икә якта

төрле юнәлештә барды — төрекләр баба телгә елдан-ел яқынайса, совет хакимияте СССР да моңа юл куймаска тырышты, уртак «совет теле» ясауга, ягъни төрки телләрне урыслаштырырга омылды.

Төрки бердәмлекне ныгыту бүген безнең алда янадан уртак аралашу чарасын булдыру мәсьәләсен калкытты. Бу бурыч уртак алфавит хәткәлеген дә көн тәртибенә куйды һәм ул инде уңай хәл ителә дә башлады. Шуң ул вакытта, барлык төркиләр мөнфәгатен тигез кайгырту белән бергә, Төркиядә үзеннән тышта яшәүче төркиләрне аерым милләт санамау, аларны төрекләштерергә омытылу хәрәкәте дә сизелә (75, 51). Бу, минемчә, катлаулы мәсьәләләрне үтә гадиләштереп карау, чынбарлыкны тиешенчә искә алмау, үзгәрешләрне ашыктыру, «бөек төрекчелек» белән мавыгу. Шуң ул вакытта төркиләрнен моңа алмаш (альтернатива) итәрлек бүтөн әйбәтрәк чарасы да юк: үзара очрашканда без соң кайчанга кадер инглизчә, гарәпчә яки бүтән бер ят телдә аңлашырга тиеш? Димәк, иң күп санлы кардәшләребез сөйләшкән телне — төрекчәне тизрәк өйрәнүбез, аны бигрәк тә укымышлыларыбызның камил үзләштерүе хәт.

Төркиядә бүтөн төрки телләрне өйрәнү, бүтөн төрки әдәбиятларны, сәнгатьләрне төрек халкына таныту өле яралгы хәлдә генә. Бу эшне бик нык киңәйтү төркиләрнен бер-берсенә мәхәббәтен, ихтирамын көчәйтү, аларны үзара яқынайту өчен кирәк. Шөкер, хәзер Төркиядә бу мәсьәләләрне дөрес аңлаучылар ишле һәм аларның саны елдан-ел арта бара.

Жамал Вәлиди 1914 елда төрекләр хақында: «Без бу халык илә якин аралашып көн күрмибез, шивәләребезнең аермасы байтак моһим, арабыз ерак, мөнәсәбәтләрне якыңлаштыру өчен иңчбер табигый вә оста (чаралар)юк, әмма... бу милләтләрнен гали катлавы арасында әдәби вә мәдәни мөнәсәбәт киткән саен куәтләнә, телнен, канның, диннең берлеге, якынлыгы бу милләтләрне бер кавем сурәтәндә бергә бөйләп тотә. Безнең татарлыгыбыз арткан саен төрекчелегез, төрекчелегез арктан саен татарлыгыбыз арта» (9), — дигән иде.

Бу сүзләр 80 ел узгач та искермәгән. Казан белән Истанбул арасы самолетта өч сәгатькә калган көннөрдә, Төркия белән Татарстан ике якка да файдалы сөздәнә — товарлар, мәдәни кыйммәтләр алмашуны көннән-көн үстәрә, киңәйтә барганда аеруча тормышчан яңгырый.

Бөйләнешләребезнең тамырлары, алда сурәтләнгәнчә, бик тирәндә ятә, дуслык, хезмәттәшлек тарихыбыз гажәп бай, аны тагын да алга жибәрүнен өле ачылмаган мөмкинлекләре хөйран зур. Киләчөктә элемтәләребез көчәйгән саен аның татар белән төреккә тийчөк ителәгә дә артачак. Бу шифалы багланышларның кадерен белү, аны даими кайгыртып тору милли үсешбезнең беренчә шартларынан булырга тиеш. Ата-бабаларыбыз гасырлар буге шуңа омытылган, бу бурыч безгә дә иң изге васыять рәвешендә тапшырылуын Урхан-Енисәй (урисчә — «орхон-енисей») тапшырмаларынан беләбез, аңа туышлыклы калдунның гына безгә сәламәт, якты киләчөк тәэмин итәчөгән бөтен яшәгән тормышыбыз раслап тора. Төркиләр бердәмлеге башка милләтләр иминчәлегенә янамый, ул — гомуми халыкка татулыкның состав өлеше. Шуңлыктан без як-якка каранмыйча, кемнәрнендир хуллавын көтеп тормыйча, тирән өмет һәм ышаныч, ялкынлы гайрәт белән: «Яшәсән татар-төрөк кардәшлеге һәм дуслыгы!» — дип хезмәттәшлек майданына атылырга тиеш.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Айда А. Садрый Максуди Арсал. Анкара, 1991. Төрөкчә.
2. Айзенштейн Н. А. Из истории турецкого реализма. М., 1968. Урыс телендә.
3. Акынар Я. Төрөк доныясында әйбәрелгәнә догру. — «Кардәш әдәбиятлар» (Измир) ж., № 20 (1991). Төрөк телендә.
4. Акын Г. Идел-Уралда хөррият мөжәддәсе. Истанбул, 1985. Төрөк телендә.
5. Алькаева Л. О. Сюжеты и герои в турецком романе. М., 1966. Урыс телендә.
6. Арыслапбок С. Әсфәндияр Чыңбай. — «Шөһри Казан». 3 X.1992.
7. Бакыракутлы Н. З. Башлангычтан гонимезә төрөк романы. Истанбул, 1986. Төрөк телендә.
8. Бартольд В. В. Сочинения. 9 томда. 3 том. М., 1965. Урыс телендә.
9. Вәлиди Ж. Милләт вә миллият. Оренбург, 1914.
10. Вәлиди Ж. Татар әдәбиятының барышы. Оренбург, 1912.
11. Вәлиди Ж. Очерк истории образования и литературы татар. М.-Л., 1923. Урыс телендә.
12. Гайнуллин М. Татарская литература и публицистика начала XX века. Казан, 1966. Урыс телендә.
13. Гайнуллин М. Татарская литература XIX века. Казан, 1975. Урыс телендә.
14. Гайнуллин М. Татар әдипләре. Казан, 1978.
15. Галиостар Камал турында истәлекләр. Казан, 1979.
16. Гарбузова В. С. Поэты Турции XIX века. Издательство Ленинградского университета, 1970. Урыс телендә.
17. Гасрый. Н. Пробуждение русских татар и их литература. «Современник» (Санкт-Петербург) ж., 1911, № 4. Шуң ук: «Мирас», 1993, № 5. Урыс телендә.

18. Даутов Р., Нуруллина Н. Совет Татарстаны язучылары. Казан, 1986.
19. Дәүләт Н. Исмагыйль бәй Гаспралы. Анкара, 1988. Төрөк телендә.
20. Дәүләт Н. Россия төрөкләренен милли можадала тарихы (1905–1917). Анкара, 1985. Төрөк телендә.
21. Желтяков А. Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции. М., 1972. Урыс телендә.
22. Ибраһим Г. XX гасырның башларында Ислам дөньясы һәм Япониядә исламият. 2 томда. 1 том. Истанбул, 1987. Төрөкчә.
23. Ибраһимов Г. Фатыйх Коримиғә. «Совет әдәбияты» (Казан) ж., 1963, № 1.
24. Ибраһимов Г. Әсәрләр. 8 томда. 2 том. Казан, 1975.
25. Ибраһимов Г. Әсәрләр. 4 том. Казан, 1976.
26. Ибраһимов Г. Әсәрләр. 5 том. Казан, 1978.
27. Ибраһимов Г. Әсәрләр. 8 том. Казан, 1987.
28. Исхакый Гата. Әдәбият юллары. Казан, 1920.
29. Исхакый Гаяз. Зиндан. Казан, 1991.
30. Казан төрөкчәсендә атасүзләре во дәемдәр (Г. Баттал Таймас төзи). Анкара, 1988. Төрөк телендә.
31. Камал Г. Әсәрләр. 3 томда. 1 том. Казан, 1978.
32. Камал Г. Әсәрләр. 3 том. Казан, 1982.
33. Каран Л. Татарларның төп чыгышы. Истанбул, 1962.
34. Каримуллин А. Татарская книга начала XX века. Казан, 1974. Урыс телендә.
35. Каримуллин А. Татарская книга пореформенной России. Казан, 1983. Урыс телендә.
36. Курайт Әхтәс Нигъмәт. Казан төрөкләрендә «модони уяныш» дәвәре. Анкара, 1969. Төрөк телендә.
37. Килдебәк Н. Төркия. Казан, 1929.
38. Корими Ф. Истанбул мәктәпләре. Оренбург, 1913.
39. Каримуллин Ә. Китап дөньясына сәяхәт. Казан, 1979.
40. Каримуллин Ә. СССР һәм чит ил халыклары әдәбияты, фольклоры һәм сәнгате. Казан, 1963.
41. Кыскача литературная энциклопедия. 9 томда. 7 том. М., 1972. Урыс телендә.
42. Кузнецов Ш. Чагдәш төрөк әдәбияты. 2 томда. 1 том. Истанбул, 1986. Төрөк телендә.
43. Кимилев Х. У истоков современной турецкой литературы. М., 1967. Урыс телендә.
44. Миңнегулов Х. Софй Саран. Казан университеты нәшрияте, 1976.
45. Мохоммәтгәя Исхакый. Анкара, 1979. Төрөк, инглиз, алман, француз телләрендә.
46. Пуневский Ф. Ф. Төрөкләр. Оренбург, 1907.
47. Рәсех А. Ишан оныгы — «Казан утлары» ж., 1990, № 2.
48. Рәхмәт Х. Мәрәбия — «Ан» (Казан) ж., 1913, № 3—20.
49. Сәгәт С. Тәуфик Фикрәт. София, 1957. Төрөкчә.
50. Сәгәт С. Татар әдәбияты тарихы. Казан, 1926.
51. Салим Ә. Азыйн манзаралар — «Заман» (Истанбул) г., 10 X 1992. Төрөк телендә.
52. Таймас Г. Б. Казанлы төрөк мәшһүрләреннән ике Махсүдиләр. Садрый Арсал, Әхмәтһади. Истанбул, 1959. Төрөкчә.
53. Таймас Г. Б. Казан төрөкләре. Анкара, 1988. Төрөкчә.
54. Татар әдәбияты тарихы. 6 томда. 1 том. Казан, 1984.
55. Татар әдәбияты тарихы. 2 том. Казан, 1985.
56. Татар әдәбияты тарихы. 3 том. Казан, 1986.
57. Татарстан АССР тарихы. Казан, 1970.
58. Таһиржанов Г. Тарихтан — әдәбиятка. Казан, 1979.
59. Тимер Ә. Йосыф Акчура. Анкара, 1987. Төрөк телендә.
60. Тимурташ Ф. К. Тарих өчендә төрөк әдәбияты. Истанбул, 1990. Төрөк телендә.
61. Тукай Г. Әсәрләр. 5 томда. 1 том. Казан, 1985.
62. Тукай Г. Әсәрләр. 2 том. Казан, 1985.
63. Тукай Г. Әсәрләр. 3 том. Казан, 1985.
64. Тукай Г. Әсәрләр. 4 том. Казан, 1985.
65. Тукай турында замандашлары. Казан, 1960.
66. Тукай турында истәлекләр. Казан, 1986.
67. Турай Ә. Корд тарихы во уйгарлыгы. — «Йени форум» (Анкара) ж., № 273 (1992, № 2). Төрөк телендә.
68. Турецкая Республика. М., 1975. Урыс телендә.
69. Төркия дөшһәндәкы төрөкләр библиографиясы. 2 томда. 2 том. Анкара, 1992. Төрөк телендә.
70. Фатих Әмирхан турында истәлекләр. Казан, 1986.
71. Фәхрәддин Р. Боллар во Казан төрөкләре. Казан, 1993.
72. Челеби Э. Книга путешествия. 2 чыгарылыш. М., 1979. Урыс телендә.
73. Әйди Т. Габәләһит Ибраһим. — «Идел» (Казан) ж., 1991, № 1.
74. Әйди Т. Йортә белне кымышлар. — «Казан утлары» ж., 1992, № 11.
75. Әйди Т. Төрөк халыкларының эшберләге во йортлары дөшһәндәкы этник группалар. — «Йени форум» (Анкара) ж., № 271 (1991, № 12). Төрөк телендә. Шуң ук: «Шәһри Казан» г., 22 X 1991.
76. Әйди Т. Әдәби мирас — «Казан утлары» ж., 1992, № 8.
77. Әмирхан Ф. Әсәрләр. 4 томда. 1 том. Казан, 1984.
78. Әмирхан Ф. Әсәрләр. 2 том. Казан, 1985.
79. Әмирхан Ф. Әсәрләр. 3 том. Казан, 1989.
80. Әмирхан Ф. Әсәрләр. 4 том. Казан, 1986.

Рəфыйк Нəфыйгов

«КЕМ ЖИКТЕ БЕЗГӘ ТƏРƏДДЕТ АРБАСЫН?»

Аз санны халыклар тарихы, аларның кешелек дөнъясы мөдәниятен формалаштыруга керткән өлеше турында чыңлап торып фәнни нигездә язарга керешәбез генә әле. Бу изге гамәл белән без, Шәрәкь һәм Көнбатыш арасында гомер бакый каршылыклар яшәп килде, бу ике дөнъя, ут белән су шикелле, беркайчан да кушылмадылар һәм кушыла да алмыйлар, дигән фикерләренчә дөреслеккә һич кенә дә туры килмөвен тагын бер кат раслыйбыз. Ә шулай да, монда иң мөһиме — колонизаторларның тарихлы һәм тарихсыз халыклар турында ерак гасырлардан килгән карашларына чик кую.

Яңа фактлар тарихны яңача яктыртуны таләп итә. Бик күп халыкларның язмышы төенләнгән ил буларак, Русия аларның мөдәниятләрен һәм күркәм традицияләрен дә үз эченә алды. Йөзләргә ел дәвамында татар халкы һинд, кытай, гарәп, грек һәм фарсы кавемнәренчә иң гүзәл рухи байлык үрнәкләрен сәндереп, борынгы мөдәниятләрен саклап калды һәм мона үз ижади жимешләрен дә өстәде.

Гасырлар буена халкыбыз математик Әл-Хәйсам, акыл ияләре Әл-Фараби, Әбугалисина, Бируни, Ибне-Рөшд хезмәтләре, Әл-Мәгарри, Гомәр Хәйям кебек бөек шагыйрьләренчә әдәби жәүһәрләре белән азыкланды һәм аларны бөтен җиһанга таратты. Татарның шушы фәнни-мәдәни казанышлары чит илләрдә дә мәгълүм булып, дөнъя халыкларының ихтирамын яулады.

Кызганыч ки, 1905 елга кадәр күп кенә халыклар «телсез» яшәде, аларның гәжит-журналлары да булмады һәм шуның аркасында тарихлары тиешенчә кәгазьгә төшмичә калды. Туган жирләрендә килмешәк хәлэндә яшәргә дучар ителгән «инородецлар»ның үз тарихы буенча хезмәтләр язарга омтылулары шунда ук рәхимсез рәвештә бастырылды, аларның әсәрләре нәшер ителмәде. Бу кавемнәрен тарихлары өлешчә урыс галимнәре һәм язучылары әсәрләрендә, кайбер вакытлы матбугат битләрендә, алдыңгы карашлы аерым мөгаллимнәренчә язмаларында гына чагылыш тапты. Шуна күрә бу эштә архив чыганакларын, жөмләдән, урыс булмаган халыкларны изеп һәм буып торучыларнын, геночид дәрәжәсендә зәрәкләү сәясәте идеологларының һәм аны оештыручыларының «хезмәтләрен» өйрөнү үтә мөһим. Югары дәрәжәдәге хакимият өһәлләренчә ни уйлаганнарын яшермичә бер-берсенә язган хатларында да халыкларга каршы алып барылган вәхшилекнең асылы, дөүләт сәясәтенен «кухнясы» калку ачыла.

Н. И. Ильминский — провинциядә яшәсә дә, башкала белән тыгыз элемәтдә торган, Казанда миссионерлык эшенә фикери юлбашчылык итеп, патша хөкүмәтенен милли сәясәтен калыплаштырган, бөтен көчен куеп татарларга каршы

көрөшкән һәм шушы юлда үзәкнен рәхмәтенә лаек булган бәндәләренең берсе. Анын белән Победоносцев «үзе» кинәш-табыш итә, жандармнар шефы граф Д. Толстой бу кешенен сүзләренә кодак сала.

Н. И. Ильминскийның системасы коры камчыга гына кайтып калмыйча, үтә сыгылмалы, тирән ашкерәлгән һәм юхадай мәкер нигезендә корылган була. Әйтик, бу кеше ятим калганнарның язмышын жинеләйтүдә якыннан катнаша, шәхсән ярдәм күрсәтә, тәрбия һәм училищелар оештыру проблемалары, китап бастыру эшләре белән шөгылләнә. XIX гасырда ул урыс имлясы нигезендә яна чыккычлар өчен дәрәслекләр нөшер итә, аларга кайбер халык мәкаләләре һәм әйтемиңәре кертә. Н. И. Ильминский педагогикада, мәгълүм дәрәжәдә, балаларның мәңгәгәтләрен исәпкә ала: башлангыч сыйныфларда аның ысулы буенча укыту туган телдә алып барыла. Ул сабийларның табигатен дә яхшы белә һәм сабак биргәндә монардан бик оста файдалана. Шуңа күрә, педагог буларак, аны бөтенләй юкка чыгарып бетерергә ярамый. Ләкин, шул ук вакытта, бу кешенен максатын, уй-теләкләрен оныту да урынсыз. Ул иң элек сабий балалардан хакимият өчен жайлы һәм көркәм кешеләр әзерләү өчен тырыша. Н. И. Ильминский, урыс булмаган халыкларның киләчәгә юк, дип раслый. Шуңа күрә аның идеологиясе зарарлы һәм әхлаксыз дип бәяләнергә тиеш. Ул үз алдына белемдә кеше тәрбияләү кебек изге һәм олы максат куймый, милли мәдәниятләрен үсүгә, камилләшүгә теше-тырнагы белән каршы тора. Нәкъ менә шуңа күрә мәгърифәтче ролендә миссионерны идеаллаштырырга ярамый. Чынлыкта ул гуманист педагог түгел иде. Аның идеологиясе татар халкын маңкорлаштыруга гына хезмәт итте. Н. И. Ильминский аша без самодержавиенә бөекдәвәтләгән, империячел дөгваларын, хакимлек итүче югары катламның мәкерлелеген һәм икейөзлелеген тирәнрәк аңлый тошәбез. Кайберәүләр бүген безгә узганнарны идеаллаштырып күрсәтергә тырыша, патша власте Русия өчен иминлек һәм мул тормыш чыганагы иде дип төкәрәткән һәм моны халык аңына да сәңдерергә маташа. Ә тарих монның нәкъ киресен сойли.

Халык азатлык көрөшчән туктатмады, аның мәгърифәтләр һәм укымышлы өлеше илбасарларга каршылык күрсәтәп килде, Татарның яңадан күтәреләп, үсеп китүен М. Гайнетдинов гыйбрәтләр фактлар аша бик ачык күрсәтте¹. Шәрәк ренессансының тууы һәм үсүе тикшерүче Р. Ганиева хезмәтендә дә фәнни нигездә һәм дәлилдә яктыртылган². Ул монда болгар-татар мәдәниятегә беренчел чыганакаларына тирән анализ ясаган.

Н. Ильминский системасында төп игътибар «инородец»ның шәхесен рухи яктан изүгә һәм буйсындыруга, анарда милли горурлык хисен юк итүгә, тарихи үзәкне төмәм кысрыклап чыгаруга, аның үзенчәлекләр милли мәдәнияткә тартылуын бетерүгә юнәлдерелгән иде. Шул ук вакытта, көнбатыш йогынтысынан һәм заманның алдыңгы идеяләре тәэсиреннән шикләнгән, милли баш күтәрүдәрдән һәм халык чуалышларынан курыккан шактый акыллы һәм алдан күрә белү сәләтенә ия бу кеше, котырылган шовинистлардан аермалы буларак, камчы белән кылычка гына ышанып бетми, мәкерләр гәмәлләрен шик уятмаслык итеп үтә нечкә чаралар аша уздырырга омтыла. Ул бу мәсьәләдә Санкт-Петербург университеты профессоры В. Григорьев мәсләгендә тора һәм инородецларны дин ярдәмендә урыслаштырырга, аларның аңына урыс халкының рухи яктан калган кавермәрдән өстен булуын көчләп сәңдерергә кирәк дип бара.

1872 елның көзендә эшли башлаган Казан инородец укытучылар семинариясе һәм шулай ук чиркәү-мөхәллә мәктәпләре дә нәкъ менә шушы максатларга хезмәт итә. Ул житәкчелек иткән бу семинариягә башлыча көрөшчән татарлар, чувашлар, марилар кабул ителә. Ә сектантлар һәм Русиягә көнбатыш губерналарынан чыккан кешеләр алынмый, житәкчелек католиклар йогынтысынан курка. Шулай ук университет белеменә ия булгучылар өчен дә аның ишкәләре ябык була. «Аларны яшьләргә якин жибөрергә ярамый, чөнки күпне белергә омтылган үсмерләр фәнни төшенчәләрен һәм яңа фикерләрен үзләштерергә хирәс булалар»,—дип яза Ильминский³.

Бу очракта Ильминский куркуының асыл сәбәпләрен тулысынча ачып бетерми. Ихластан язган хатларының берсендә ул, мәсәлән, Порещк укытучылар семинариясендә әзерләнгән кебек мәгърифәтләр мөгаллимнәр чыгару зарарлы дип белдерә. Ул «христиан төгәлиматын төнкыйтылап кенә калмыйча, Ходайның үзен

¹ М. Гайнетдинов XVII йөздә татар яңарыш хәрәкәте. «Казан утлары», 1992, № 7, 8.

² Р. Ганиева. Восточный Ренессанс и полт Кул Гали. КДУ нәшрияты. 1981 ел.

³ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд. 1 тасвирлама, 392 эш, 9 бит.

дә бөтенләй танымаган галим немецларны» эт итеп сүгә. «Безгә мондый галимнәр дә, артык белемле укытучылар да кирәкми»,— ди¹.

Болардан күренгәнчә, «педагог» Ильминский балаларны һәм үсмерләрне университет фәне казынышлары белән таныштыруны зарарлы гамәл дип саный. Аның карашынча, жирле халык яшьләре материалистик фәлсәфәдән дә мәгълүмат алмаса тиеш була, чөнки бу очракта аларның уйларга өйрәнүләре, хөр күңелле шәхесләр булып үсүләре мөмкин бит.

Семинария укучыларын әзерләүдә эшнәң гомум теоретик һәм фәнни ягы Ильминскийны бөтенләй борчымый: инородец никадәр аз белсә, шулкадәр ахшы. Университет белеме алган жирле халыкны Ильминский яратмый һәм мондый кадрлар әзерләми. Аның мәктәбен узган кешеләр православиегә тутрылык саклап, урыс булмаган халыкларга христиан дине төгәлиматы нигезләрен житкерергә тиеш була. Үз гомерендә миссионер керәшен татарларыннан йөзгә якын поп-рухани әзерли, вәгазъче хатын-кызлар укыту хакында хыяллansa да, бу ниятен тормышка ашырырга өлгәре алмый.

Ильминский үзе шактый белемле һәм мәгълүматлы кеше була. Русиянен урыс булмаган халыкларын агартуда нәкъ менә үз системасы кирәклеген дәлилләп, ул бу эшне акрыялап, сиздермичә һәм астыртын рәвештә алып барырга, бер милләтне яки аның аерым катламнарын бер-берсенә каршы куюрга кинәш бирә. Ул шушы планнарны гамәлгә ашырганда Англия һәм Франциянә башка илләрне колонияләргә әверелдерү юнәлешендәге халыкара тәҗрибәсен өйрәнергә, аңардан сабак алырга чакыра. Еш кына фәкать камчы һәм мәҗбүр итү чаралары белән колонизаторлык сәясәтен ашык-пошык уздыручы югары дәрәжәле сәновникларны шелтәлөп тә ала. Сүзен дәлилләр өчен, ул аларны матбугат аша аваз салган Рәсәй татарлары белән дә куркытып куя².

Бу урында аның үзе укытып чыгарган шөкертләре хакында язмасын китереп үтү гыйбрәтле булыр. Мәнә Рязань епархиясе Касыйм өязе Карамыш авызы рухания Стефан Петрович Данилов. Ул — керәшен татары, солдат баласы, Казан тирәсендәге авылларның берсеннән. Остаз шөкертенең православиягә жаны-тәне белән бирелгәнлегә хакында искәртә. Ильминский карашынча, менә дигән кеше. Атасы патша хезмәтендә вакытсыз гүргә керсә дә, урыс туганнар аны «кеше» иткән бит. Денен, милләтен саткан бу мәртәтнен ярап куюы бар. Шуна күрә Ильминский горуранып: «Без аны үстердек»,— ди һәм рухани Даниловның «урысча дәрәс итеп яза алмавын» да хәбәр итә³. Наһан булса да ярый, фәкать колонизаторлык сәясәтен генә тырышып үткәрсен.

Казан керәшен-татар мәктәбе укытучысы Василий Тимофеев (ул да керәшен татары), Ильминскийның өйтүенә караганда, «фәкать авыл мәктәбен генә тәмамлаган, ләкин православие динен чын күңелдән ярата һәм бөтен йөрәге белән аңа тартыла» икән. Ильминский житәкчелегендә В. Тимофеев әле 1863 елда ук эшли башлый, ә 1869 елда аңа рухани дәрәжәсә бирелә⁴. Гомумән, ул бу кешене «алыштыргысыз дин өһеле» дип атый⁵. Һәрвакыт үзе ярдәм һәм химәт итеп килгән укытучы Г. Газиев турында миссионер 1882 елда: «Фәннәренә белүе бик чамалы, ләкин мәсләге дәрәс, шуна күрә төрлечә булыпшырга кирәк»,— ди⁶.

Аерым кешеләренә санамаганда, Ильминскийның барлык шөкертләре дә такы-токы гына белем алганнар һәм бер калып буенча әзерләнгәннәр. Бу өлге Чыңгыз Айтматов тарафыннан үтә тәсирләр һәм көчләр итеп сурәтләнгән маңкорт ясау операциясен хәтерләтә.

Алар алдына бер үк төрләр бурыч та куела: дини нигездә халык арасында гауга куптару, аларны бүлгәлөү, татарларга каршы нәфрәт орлыклары чөчү (гыйлемнең бу «юнәлеш» аеруча зур хуплау таба), чүкчиганнарны чүкчиганга татарларга, татарларны чувашларга, мариларга, казакъларга каршы кую, кыргызларны һәм үзбәкләрне, казакъларны һәм калмыкларны дошманлаштырып бер-берсеннән аеру.

Ильминскийның кайбер шөкертләре һәм фикердәшләре, миссионерлык максатларында, алдыңгы карашлы укытучылар өстеннән донослар язудан да тайчанмый, ә сүздә «без моны халык мәнфәгатьләреннән чыгып эшлибез» дип лаф оралар. Москәүдә яшәүче Воронеж дигән бер бәндә укытучысына «Ходайны

¹ Шунда ук, 93 фонд, 1 тасвирлама, 83 эш, 29 бит.

² Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 128 В эш, 68 бит.

³ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 144 эш, 26 бит.

⁴ Шунда ук, 83 эш, 30 бит.

⁵ Шунда ук, 1286 эш, 154 бит.

⁶ Шунда ук, 216 бит.

сүккөн өчен» сак астына алынган мөселманнар Ибәтутлла Әхмәтов, Бикчәнтәй Рәхмәтуллин, Шаһидулла һәм Камалетдин Вәлиевлар хакында хәбәр итә¹. Ильминскийның 30 яшьлек шәкерте А. Петров 1891 елда Бәләбәйдән: «Уфа якларында үзеннә мөселман рухы тарафыннан төмәм басылган итеп тоясын. Көчсезлегенә, ихтыярсизлыгыннан аялаудан ике кулның берсә эшкә күтәрелми... Монда урыслар юк: поляклар, жиһлар һәм немецлар. Булган урыслар да (табиб, фельдшер, становой) үз йөзләрен, үзләренә православие динендөгә урыс кешеләре булуларын югалтып бетергәннәр»²,— дип яза.

Петровлар һәм шуның ише атрак-әләмнәр «чувашлар татарлаша» дип оран сала. Ләкин моның белән генә чикләнеп калмыйлар, ике кулларының берсә эшкә бармаса да, полициягә донослар яудыралар³. Бу бөндәләр үз остазларының киңәшләрен һәм өйрәтүләрен гамәли программа рәвешендә кабул итәләр. Татарларның көчәеп янадан күтәрелә башлавы 1861 елдан соң башланды дип исәпләгән Н. Ильминский 1863 елдан аларга каршы рәхимсез көрәш алып бара. 1864 елда ул Синодның обер-прокуроры вазифаларын башкаручы кенәз Урусовка юллаган хатында Идел һәм Урал буйлары төбәкләрендә яшәүче халыкларга татар йогынтысы белән көрәшү бунча үз программасын баян итә. Ул төп һөжүм мөселман мәдрәсәләренә каршы юнәлдерелгә тиеш ди (миссионерларның идеология бөтен бәла-казаны балаларга гыйлем өйрәтүдә күрә). Инде шул чакта ук В. Тимофеевны «алыштыргысыз кеше» дип атап, Казан университеты профессорының А. Кәзимбәк тарафыннан язылган дини хезмәтләрен татар теленә төرجемә итүдөгә ярдәм хакында хәбәр итеп, ислам дине «тулы бер хәлдә каралган» хезмәт буларак Сабдуковның язмаларына югары бая бирә һәм «һәр миссионер алардан ислам диненә каршы көрәшү өчен куәтле фәнни корал ала алачак», дип әйтә⁴.

Махсус рәвештә тудырылган цикләү шартларында үскән һәм тәрбияләнгән семинария укучылары, надан калсалар да, ханлек икмәген тир түгеп ала, тормыш тарафыннан төмәм изелгән мескен катламнар арасында хакимнәргә буйсыну хисләре сәндәр. Бу өлкәдә рухи яктан имгәтелгән керәшен татарлары арасынан чыккан аерым мөртәтләр зур тырышлык күрсәтә. Семинария житкәчеләре исә аларга төрлечә ярдәм итеп, аларны яклап килә.

Хәтта дин китапларын тарату кебек эштә дә миссионер руханилар православныйларның кесәсенә керүдән тайчанып тормый. Ревизия комиссиясе казнаны тикшерткәндә күп кенә житкәчләрне ача һәм акча үзләштерүдә Н. Бобровников белән профессор Машановтан шикләнә⁵. Мәсәлән, 1894—1895 елларда китап сатудан фәкать 1 сум гына гына керде дип теркәлгән була, ә комиссия 1626 сум табыш алынуын ачыклай⁶. Ләкин миссионерлар һәм аларның төрле учреждениеләре никадәр генә тырышмасын, унышка ирешә алмый. Изге Гурий жәмгыятенә төржемә комиссиясе 1904 ел өчен хисабында: «Татар басмаларын акчага сатып булмый, аларны бушлай олаштырса кала»,— дип танырга мәжбүр була⁷. Керешеннәр арасында эшләүче руханиларның күбесе тумышы белән татар булу да ярдәм итми.

1879 елда Уфа губернясынан Иван Бунинга Н. Ильминский чуваш авылына укытучы итеп чуваш телен белгән, «татардан чыккан» Гурий Федоровны тәкъдим итә⁸. Шундай ук ул Бәләбәй өязенен Сарашлы авылына укытучы итеп чуынган татар кызы Феодора Гаврилованың билгеләнүен хәбәр итә. Хатының ахырында: «Бу туташ миннән урыс балаларын укытырга да рәхсәт сораган иде, ләкин мин татар урысны укыта алмый, ләкин укырга-язарга өйрәт»,— дип әйтүен житкәрә. «Минемчә, урыслар белән жирле халык балаларын бергә укыту инородецларны урыслаштыруга хезмәт итәчәк»,— дип өсти⁹.

Ильминский тарафыннан Бәләбәй өязе Уса авылына укытучы булып билгеләнгән Борис Васильев та керәшен татары¹⁰.

¹ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тас, 23 эш, 156, 185 битләр.

² Шунда ук, 128 эш, 29—34 битләр (шартлы).

³ Шунда ук, 47 бит.

⁴ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 128 В санлы эш, 153, 156, 160 битләр. Бөредөгә семинария хакында, чирмешләрне урыслаштыруда гаять мөһим учреждение, дип яза.

⁵ «Казанский телеграф», 1906, 8 февраль, 3903 сан.

⁶ Шунда ук, 1906, 10 февраль, 3910 сан.

⁷ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 144 эш, 32 бит.

⁸ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 144 эш, 32 бит.

⁹ Шунда ук, 72 бит.

¹⁰ Шунда ук, 83 эш, 6—9 битләр.

И. Бунин керәшен татарларын шулай күпләп укытучылар итеп куярга карата үзенен шик-шөбһәсен дә белдерә: «Керәшен татарлары мәктәпләрендөгә бу апостолларны халык арасына жибереп төрлө секталар чәчүсез бар, безнен киләчәк буыннар моның өчен миссионерлык жәмгыятенә рәхмәт әйтмәс»¹, — ди. Ләкин ул тынычландыра торган хат ала: «Немецларныкы кебек керделә-чыктылы булмаган, Ходайга инанырга чакырып рухани орлыклар чәчүче мондый кешеләр күбрәк булсын иде әле, — дип яза фикердәшенә Н. Ильминский. — Алманның Алланың барлыгын бөтендәй танымый, — ди ул. — Безгә мондый галимнәр дә, нык төрәккый иткән укытучылар да кирәкми»². Иң мөһиме — татарларны сыту»³, — ди ул сүзен төгәлләп.

Казан керәшен-татар мәктәбендә Ходай кануннары буенча керәшен татары, Ильминскийның дустаны В. Тимофеев⁴ сабак бирә, шуңа ук Казан укытучылар мәктәбе остаханәләре каршында чукынган татар Антон Евграфов та эшләп йөри⁵.

Ильминскийның мәгълүматларына караганда, Кырынды авылында аның шөкерте, «башлы егет», чукынган татар Василий Леонтьев укытучы булып эшли; Пужучы авылында Казан инородец укытучылар мәктәбен тәмамлаган һәм, Ильминскийның бәясенә караганда, «менә дигән асыл акыллы» керәшен Борис Гаврилов мөгаллимлек итә. Бу кеше әлифбаны ар теленә төрjemә итә һәм халыктан мөкалльләр, әкиятләр, жырлар һәм риваятьләр жыйп, аларны өйрәнү өчен бай мәгълүмат туплый. Укытучы Яков Никитин да чукынган татар була. Ильминский «бик тә сөйкемле» керәшен егете Макал Софроновны⁶ да укытучылыкка тәкъдим итә. Шулай ук миссионерның жинел кулынан В. Фармаковскийның⁷ мактавына лаек булган чукынган татар Степан Кузмин да Сөткүл авылы мөгаллиме булып китә. Ул Төгеш кешесе Ф. Хөйбуллинга да укытучы урынын табарга ярдәм итә⁸.

Безнең кулга күренекле совет язучысы Лидия Сәйфуллинаның әтисе, Мамадышта туып үскән яна чукынган татар Николай Сәйфуллин эшче дә эләкте. 1883 елдан башлап ул башкорт училищеларының берсендә укыта һәм ни өчендер аннан китәргә мәжбүр була. Ильминский аның урынына Сембер губернасы крестьяны А. Гатауллинны тәкъдим итә⁹.

Становойларның һәм попларның басымы астында, эштән куылу һәм ачтан үлү куркынычы янау сәбәпле, кайбер укытучылар православиегә кабул итәргә мәжбүр була. Мондый фактлар дөрес миссионерлык эшче алып бару нәтижәсе, мөселманның каршы керәштә аларның унышы итеп күрсәтелә. Бөрелә өязенен Иске Ялморза мәктәбе укытучысы Сәйтиева 1886 елда чукуна һәм «атакае» Марченко фамилиясен ала. Тагын шундый ике укытучы — Гәрәев һәм Пектубаев чукунырга «ризалык» бирәләр¹⁰.

1881 елның 11 маенда Изге Атакайга язган хатында Ильминский: «Чувашлар потка табынудан туктады, ул гына да түгел, христиан чиркәвеннән мөселманлыкка чыктылар. Гөмүмән, хәтта чукынган чувашлар да мөселман татарларны урыстан артык күрә һәм алар белән тизрәк якынлаша. Уфа һәм Оренбург губерналарында Казан һәм Сембер губерналарынан күчеп килгән чувашлар 40—50 ел эчендә татар һәм башкорт дингезенә батып, тәмам татарлашты», — дип яза¹¹.

Батар өчен татарлар һәм башкортлар дингезе булмаसा да, Ильминскийга Осино¹² өязе арларының «татарлашулары» хақында хәбәр итәләр. 1891 елның 15 апрелендә В. Катаринский миссионерга Оренбургтан язган хатында: «Татарның китап гыйлемне кыргыз даирәсенә көчле үтәп керә һәм кыргыз телен татарлаштыра», — дип зарлана¹³. Бу очракта урысlaşу гамәле генә түгел, ә төрлө кадимнәрен һәм халыкларның үзара ассимиляцияләшү процессы да барган, дисәк, бик дөрес булып.

¹ Шунда ук, 25 бит.

² Шунда ук, 29 бит.

³ Шунда ук, 128 в эш, 204 бит.

⁴ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 83 эш, 30 бит.

⁵ Шунда ук, 185 эш, 33 бит.

⁶ Шунда ук, 128 В эш (Битләргә саннар куелган).

⁷ Шунда ук, 202 бит.

⁸ Шунда ук, 227 бит.

⁹ Шунда ук, 216 бит.

¹⁰ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 23 эш, 189 бит.

¹¹ Шунда ук, 185 эш, 3 бит.

¹² Шунда ук, 28 бит.

¹³ Шунда ук, 378 эш, 4—5 битләргә.

Бер халыкны икенчесенә өстерү, татарларны төрлечә эзәрлекләү Россия гражданның тарафыннан кабул ителми. Миссионерларның казакълар белән якынлашкан булып кыланулары һәм аларны татарларга каршы куярга омтылу сәясәте дә барып чыкмый. Беренче урыс революциясе, социал-демократларның көрәше, элек артта калган халыкларның үз революцион демократлары тууы нәтижәсендә хәл бөтенләй башка төсмерләр ала.

Ильминский да, аның фикердәшләре дә казакълардан Христос ялчылары калыпый алмыйлар. Казан укуытучы инородецлар семинариясе яшәп килгән чорда, ягъни 1872 елдан 1910 елга кадәр, чукуыган казакълардан фекать бер рухани гына чыга. Бу бөндәне Таврия епархиясенә билгелиләр. 1917 елга чаклы тагын ике кеше — Кияткин һәм Ильин рухани дәрәжәсен алган булырга мөмкин, ләкин бездә анык кына мәгълүматлар юк. Архив документларына караганда, Казан укуытучылар семинариясендә 1872 елдан 1910 елга кадәр 41 казакъ баласы укуырга теләк белдерә, ә чынылыкта фекать 16 кеше генә сабак ала (калганның кабул итмиләр) һәм аларның да өчесе куып чыгарыла. Миссионерларның бөтен мәгърифәтчелек эшчәнлегенә, кыргыз малаена белем бирү һәм тәрбияләү хакында шапырынулары менә шуна кайтып кала.

И. Алтынсаринны үз ягына авыштыру өчен дә мәшһүр миссионер күп көч куя. 1879 елның июлендә В. Катаринскийга язган хатында Ильминский Алтынсаринны Казанга үз дәрәжәсенең корректурасын укуырга килергә чакыра: «Минем фатирымда яшәр, ә ана ярдәмгә уңышлы рәвештә казакъ телен өйрәнүчә көрәшсән татары Б. Гавриловны тартырга мөмкин, ул кыргыз дәрәжәләре төзүдә Алтынсаринга булыша алыр иде», — ди.

Миссионерның идәсе гади: «Нинди дә булса бер сәбәп табып, чукуыган татарлар далага үтәп керергә тиеш»¹. 1882 елның 13 сентябрендә язган хатында Ильминский, казакъ даласында христианлаштыруның, колонияләштерүнең үз системасын кертәргә чакырып, аның юлларын да күрсәтә. Башта Алтынсарин ярдәмендә Тургай өлкәсенә аяк басарга кирәк, ләкин моны бик төсәк эшләү хәерле, чөнки берьюлы таптыр башлаган очракта артык мәшәкатчеләр чыгарга һәм халык каһаренә юлыгырга мөмкин, дип өйрәтә ул².

Ильминскийның планнары кин һәм колачлы була һәм ул беренче чиратта, империя мәнфәгатьләрен күздә тотта. Аның шәкертләре Төркестанда һәм Кавказда патша хакимияте сәясәтен үткөрергә тиеш булалар. Ул Урта Азиягә Лазарев институты студентларын чакыруга каршы чыга: «Кавказ халкы вәкилләре кирәкми, сартларга йогынты ясаучы татарлар анда болай да күп», — ди ул. Ильминский шулай ук жирле хакимияттәгә чигтән килгән урыс булмаган кешеләрен кысыкларга чакыра һәм татар түрәләрен, төбәкне урыслаштыру хәрәкәтендә иң ышанычсыз элементлар буларак, акрыялап куып жиберергә тәкдир итә³.

Ул университетта укучыларын, бигрәк тә урыс милләттеннән булмаганның, бик жентекләр өйрәнә. Әле 1883 елда ук ул Алтынсаринның якташы һәм дустаны студент-медики М. Карабаев турында искә ала һәм ул милләтчелек хисләре белән агуланган, ди. Хатларынан күренгәнчә, миссионер аның белән һәм башка студент егетләр белән сөйләшкән.

Ильминскийга уйлый белүчеләр түгел, ә хезмәтчеләр кирәк иде. «Сөекле, алыштыргысыз Ибраһим» белән ул ничек шулай утыз ел дустанә мөнәсәбәттә тора алган соң? Кайбер хәзерге авторлар раслаганча, ул аның дустаны, һич югы киңештабыш биреп торучы остазы булганмы соң? Ә бүген урыс-казакъ әдәби багланышларын өйрәнүчә һәм педагогика буенча хезмәтләр язучылар нәкъ менә шулай дип расларга маташа.

Ильминский хатларында И. Алтынсаринны дустаны, башка халыклар дөньясында сирәк очрый торган шәхес, дип атый. Ул казакълар арасынан ана алмашка кеше эзли, ләкин «югары университет белеменә ия булганның яки дөньяви гыйлемнәр үзләштергәннәрен алырга ярамый», дип кырт кисә.

Тимофеев кебек чукуыган татарлар башка телләрдә сөйләшүче халыклар арасына жиберер өчен кирәк булган кебек, бу эштә И. Алтынсарин да, теләнмә-теләнмә, ярдәм иткән, дип фараз кылырга мөмкин.

1883 елның 2 мартында В. Катаринскийга язган хатында ул гажиз булып: «Инде Алтынсарин да исламга шулай баш-аңгы белән мөкиббән киткән икән,

¹ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд. 1 тасвирлама, 128 В эш, 205 бит.

² Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд. 1 тасвирлама, 128 В эш, 207—208 битләр.

³ Шунда ук, 64 бит.

моны кыргыздар өчен чын мәгънәсендә зур югалту дип атамыйча ни дисен»,— ди. Аннары миссионер акыл сатуга күчә һәм, урыс имлясын казакъныкына жайлаштырырга кирәк, Лавровский һәм башка патриотлар мона каршы һәм «барысын да югалттылар...» дип ачына, «хәзер татарлар төмам жинеп чыгып тантана итөчөк», ди¹.

Ильминскийның шул рәвешлә төшенкелеккә бирелүенә үзеннән урак булган Лавровский, Кауфман һәм Остроумовларның² чеметеп алулары гына сәбәпчә түгел. Ул аларның ялгышларын һәм тупас гамәлләрен яхшы аңлый. күрә. Аны 1876 елда граф Д. Толстой янына килгән һәм казакълар өчен уку китаплары чыгаруда урыс имлясына өстенлек биргән, ә 1883 елда инде үзенң бу гамәленә каршы чыккан И. Алтынсарин аптырашта калдыра. Миссионер белән өнгәмә вақытында мәгърифәтченен якташы һәм дустан, Казан университеты студенты М. Карабаев та шушы ук фикерләргә куәтләнә, казакълар өчен татар хәрәфләре һәм әлифбасы кудай булчак, дип чыга.

Төмам өметен өзгән Ильминский соңрак: «Мин Алтынсарин да татарлык белән көрәштә жинелде дип шикләнәм, ә татарлык ислам белән көчлө»,— дип язарга мәжбүр була³.

Ул Алтынсариннан уку дәрәслегендә аның керешенә язылган рухны саклавын талап итә. «...Алтынсаринның, татар имлясы китапларының һәм ан-белем-нең таралуына ярдәм итөчөк, дигән фикере кызыктыра торган, ләкин тамырыннан ялгыш һәм зарарлы»,— ди ул. Үзен-үзе тынычландырып, Ильминский казакъ мәгърифәтчесен, дәрәслекнең беренче кисәген халык кабул итмәгәнгә борчылмаска кирәк, дип юатырга маташа (Үзен бәхетле итәргә теләгәннәрне халыкның кире кагуына менә дигән мисал. Ильминский башка халыкларга һәм аларның күренекле кешеләренә ярдәм итте, дип лаф оручыларга җавап та бу). «Иң мөһиме,— дип өйрәтә Ильминский,— далага үтөп керү, мәктәпләр булдыру. Ә бер үн елдан анда белем алган шәкертләр безнең идеалларны һәр жиргә таратачак». Катаринскийдан автор белән бергәләп иман шарты буенча Алтынсаринның дәрәслеген редакцияләүне үтенеп, ягъни гомуми юнәлеш бируен сорап, Ильминский ахыр чиктә китапны нәшер итәргә ризалык белдерә: «Ислам динен болай шигъриләштерү һәм аны изге итеп күрсәтү миңа ошамый»,— ди ул⁴. Ильминский Алтынсарин өчен гомере буена көрәшә. Шунысын да өйтеп үтәргә кирәк, И. Алтынсарин Ильминский семинариясе өзәрлөп чыгарган чиле-пешлө галим дә, акны карадан аера белмәгән һахил да булмый.

Алтынсарин кебек кешеләр Ильминскийга бик тә кирәк була шул. Ул кан-кардәшләренен мондый кешеләргә ышануын һәм милләтнен бер өлешен үз артларыннан алып баруын яхшы аңлый. Мондый фидакәрләр милләтләрнең мәгърифәтнен һава кебек кирәк булуын тирән төшенә, ә менә миссионерлар монардан бик оста файдалана. Шулай да, Алтынсарин һәм Ильминскийның ахыр максатлары төрлө була.

Үзеннән Ильминский тарафыннан төзәтелгән һәм редакциялөнгән «Уку китабы»ндагы керешне Алтынсарин, В. Катаринскийның өйтүенә караганда, «шактый тенденциоз дип таба»⁵. Үзеннән дәрәслекләре белән Алтынсарин Ильминский өчен зур гауга чыгармыйча дала халкы арасына үтөп керү чарасы гына була. Ул нинди дә булса бер сәбөп табып, көрөшен татарларын башка милләт халыклары арасына жибөрү хакында хыяллана. «Алтынсарин янына далага Б. Гавриловны жибөргәндә ничек өйбөт булыр иде»,— ди ул⁶. Моннан күрөнгәнчә, сүз бөтенләй казакъларны һәм аларның мәдәниятен үстерү хакында бармый. 1884 елның августында Ильминский казакъ балаларын укутуда «чынбарлык артыннан кууга» кискен рәвештә каршы чыгып: «Моның нәрсәгә кирәк бар? Кыргыз даласы өчен бакчачылыкның һәм жир эшкөртү гыйлеменен ни өһәмияте булсын?»— дип яза⁷.

Тургай өлкәсе мәктәпләре инспекторы А. Васильев Оренбург укыту округы кайгыртучысы И. Ростовцевка 1890 елның 29 августында язган хатында казакъ мәктәпләрендә ислам кануннарын, шул исәптән, И. Алтынсаринның «Шәригате ислам» китабын укуытмау фикере белән чыккач (ул Бүки Урдасында бу фөн

¹ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 128 В эш, 229—232 битләр.

² 2 Шунда ук, 214 бит.

³ 3 Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 128 В эш, 214 бит.

⁴ Шунда ук, 215 бит.

⁵ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 144 эш, 57 бит.

⁶ Шунда ук, 128 В эш, 205 бит.

⁷ Шунда ук, 223 бит.

бөтенләй юк ди, ә моны Ильминский-белмәгән була), Ильминскийның Алтынсаринга чын мөнәсәбәте ныграк ачыла.

А. Васильев И. Алтынсаринның атап үтелгән китабында «күпчелек татар әсәрләренә хас легенда-фантастика рухы юк, ул фикер йөртү, уйлану рәвешендә язылган, ләкин шунысы эчне пошыра торган нәрсә дә. «Шәригате Ислам»ны укыганда Мөхәммәт дини шактый ук төплә һәм нык дин дигән тойгы уяна. Мәктәптә мондый китапны өйрәнү икеләтә зарарлы, чөнки 12—13 яшендә мәктәпкә укырга килә торган кыргыз малае авылында жирле муллалардан һәм төрлө сукбайлардан бик күп хыялый әкиятләр ишетергә өлгергән була инде»,— ди.

Тәңкыйтьче алга таба, исламны тулаем кире какканнан соң, бер генә төплә дәлил дә китермичә, И. Алтынсаринның «Шәригате ислам» китабын зәһәрләнеп сүгә һәм: «Бу дәрәслек ныклы мантыйкка корылуы һәм төплә хезмәт булуы белән легендар хикәятлөргә ышануны ныгытачак кына»,— ди. Сүзен дәвам итеп миссионер: «Китапта мөселман фанатизмы-тантанасы үзен нык сиздерә торган урыннар да бар, шуна күрә ул, шушы жөһәттән караганда да, өр-яңадан карап чыгуга, кыскартуга мохтаж һәм кабаттан нәшер ителергә лаек түгел»¹,— ди. Алга таба: «Ашыгыч эшлөнгән булуы сәбәплә Алтынсаринның дәрәслекләре үз бурычларын үтәп бетерә алмый»²,— дигән нәтижә ясала.

Ильминскийны А. Васильевның хаты белән таныштыралар.

Күренекле түрәнән жавабы элеккеге еллардагы кебек нык ынгырамый инде: «Алтынсаринның дәрәслеген мин камил хезмәт дип санамыйм, аны, беренче чиратта, эчтөлөгөннән һәм мәслөгөннән чыгып карыйм һәм аны татарларның дин китаплары белән чагыштырам»,— ди ул³. Ул үзеннән шактый түбән баскычта торган чиновникка, сыкранып булса да, җавап бирергә мәжбүр була. Шунысы гыйбрәтле. Ул фикердәшен нык кына чәметеп ала һәм: «Хөрмәтле инспектор, Алтынсарин дәрәслегеннән яхшыракны бәлки сез язарсыз, тик мин моңа ышанып бетә алмыйм»,— ди.

Алда карап һәм тикшереп үтелгән документлардан патша хакимиятенен милли сәясәттә чын йөзә, аның колонизаторлык рухында булуы бөтен барлыгы белән бик ачык күренә.

Елдан-ел кинәя барган империянен көнчыгышында һәм көньяк-көнчыгышындагы жирләрие үзләштерү зарурлыгы үзен гел сиздереп тора. Хакимияткә тугрылыклы һәм тыңлаучан кадрлар әзерләү, жирле халыкның хөкүмәткә каршы бик күтәрүләрен булдырмау, томана халыкны рәхимсез рәештә изү һәм аның хезмәтеннән файдалану исәбенә яна жирлөргә капитал кертү— Ильминский системасының нигезендә нокъ менә шушы исәпләр ята. Ә педагогикага килгәндә, ул фәкат битлек һәм алдавыч кына була, шуна күрә миссионерларның «изге» гамәлләре хакында сөйләгәндә сак булырга һәм аларны капитализм үсешенен бер билгесе итеп кенә карарга кирәк.

Ильминскийның барлык моғълүматларын да дәрәс дип кабул итәргә ярамый. Шулай да, аның язмалары аркылы XIX йөзнен 80 елларында колонияләштерү процессының төмәмләнмаган булуын, XIX гасырның икенче яртысында дөүләт күләмендә татарларга каршы һөжүмнен көчәя баруын һәм системага әверелүен күрергә мөмкин.

Аларга каршы көрөштә калыпшып килә торган милләтне Русиянен төрлө губерналарына чөчү дә, аларның ватандашлык хокукларын кыса торган тыюлар һәм әмерләр дә, карагунчылардан кыйнатулар да бик ярый. Геноцид сәясәте миссионерларның омтылышларында әеруча нык күренә. Алар татарларны чуашларга каршы куя, мөселман татарларга чукинган татарларны өстерә, татарларны илдә яшөгән башка урыс булмаган халыклар белән аралашудан тыя, мәктәп-мәдрәсәләр эшенә төрлечә аяк чала.

Ильминский һәм аның тарафдарлары татарлыкка каршы ни өчен шулай котырынып көрөшә соң? Монда төп сәбәпче динне, әллә элеккеге тарихи традиция буенча, монгол изүе хәлиткеч роль уйныймы? Юк, билгеле. Бу жөһәттән расми тарих фәендә дә Карамзин Идел-Чулман татарларын монголлар белән килгән татарлардан аерып карады. Бу хәл Ильминский кебек кешелөргә моғълүм булмый калмагандыр, билгеле.

Күргәнебезчә, эш боларда түгел, мәсьәлә илнен реформадан соң үсешендөгә ихтисади һәм социаль-сәәси шартларга килеп терәлә.

¹ Татарстан Республикасы Үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 378 эш, 22 бит.

² Шунда ук, 24 бит.

³ Шунда ук, 28 бит.

Русиядә яшәүче башка халыклардан аермалы буларак, татарлар капиталистик төрәккыйят юлына бик иртә басты. Төрләчә яраклашып һәм зур маһирлык күрсәтеп, булдыклы татар сәүдәгәрләре, еш кына патша хакимиятенә хәрби-феодал машинасын да үз артларынан ияртеп, казакъ далаларына, Урта Азиягә үтәп керергә, житештерү өлкәсенә аяк басарга омтылдылар. Аларны «яңа жирләр үзләштерүгә» урыс эшмәкәрләренә мәнфәгатьләрен яклауга юнәлдерелгән хөкүмәт законнары үзләре этәрдә. Татар сәүдәгәрләренә дә кайбер өстенлекләре була. Алар Шәрәккә белән бик күптәннән багланыш тота һәм ул элементлар өлешчә ул чакта да сакланып кала. Моңын өстенә, телләренә якынлыгы нәтижәсендә, татарлар жирле халыкларының горәф-гадәтләрен, йолаларын һәм хәжәтләрен бик әйбәт белә. Бу омтылышларда ислам дине дә сонгы рольне уйнамый. Үз дәүләтчеләге булмау аркасында руханилар катламы мәктәп һәм гыйлем даирәләрен гадәттөгедән киңрәк файдалана. Казакыстан һәм Үзбәкстан белән эш йөрткән теләсә кайсы бай Ходай ризалыгы өчен мәчет, мәдрәсә төзеткән һәм аларга муллар китерткән. Төрле социаль катламнарда чыккан зыялылар күренә башлауга, шөһәрләрдә һәм авылларда мәктәпләр ачыла. Алар, дәүләттән суык бәр тиен акча алмыйча, зур булмаган иганә исәбенә яши.

Татар байлары һәм муллары телиләрме-юкмы, патша түрәләре моңа ничек карый — тормышның аларда эшә юк, ул үзлекен таләп итә. Тораташ кебек катып калган феодал мөнәсәбәтләрдән аермалы буларак, үз урынын алырга омтылган капитализм яңа төр социаль-икътисади һәм сәяси мөнәсәбәтләр тууга сәбәп була, заманның алдыңкы фикерләре төәсирендә элек артта калган кавемнәр дә үсә башлый. Шушы шартларда мәктәп тә бу процессларга битараф кала алмый, сәясәт шаукумы аны да читләтәп узмый.

Ә татарлар исә цивилизациялә һәм тормыш-көнкүреш уңайлыкларына күнәккән хаким милләт вәкилләре житә алмаган кыргый почмакларга да үтәп керә. Хәтта Ильминский булып Ильминский, В. Катаринскийдан Жиләя Коса дигән урынын Ходай караган жир икәннән белгөч, үзенә шәкертә Н. Поздневны анда бармаска үгетли, халык эчә торган суны да дистәләгән чакрымнан ташый дип куркыта: «Мин сиңа Бүки каторгасына китергә төкәдим итмәс идем, Минзәләдә калуың әйбәтрәк булыр», — ди остаз¹.

Гасырлар буена шушы «каторгада» яшәгән кыргыз малас хакында миссионерлар фәкәт XIX гасырда гына искә төшерәләр һәм аңа ярдәм итү теләге белән «яңа» башлыйлар. Ә бит анда татарлар да булырга мөмкин, аларның житмәгән жирләре юк. Ә менә чукынган татарлар мондый төбәкләрдә Христос төгәлиматын тарата алырлар иде! Миссионерлыкның чын асылы, аның «бөндәләренә яратуы» нәкә менә шушы омтылышларда ачык чагыла да. Жыеп кына әйткәндә, яулал алынган яки көчләп буйсындырылган жирләрдән иктисади файда да алырга кирәкмиме? Ләкин патша хөкүмәте моны да жиренә житкереп эшли алмый.

Ильминскийның татарларны жаны-тәне белән күрә алмавы, аларны «эретергә» һәм ахыр чиктә тулысынча юк итәргә омтылуы шик уятмый. Аның бу дошманлыгы казакъларга, Идел буйларында һәм Себер якларында яшәүче башка халыкларга карата дус һәм туган булып кылану сәясәтендә дә ачык күренә. Аның бу сыйфаты уңай бөйләнеп бүген дә мактала һәм миссионерлык эшчәнлегенә карата төрле фаразлар тууга сәбәп була.

Н. Ильминский үлгәннән соң миссионерлык хәрәкәте бөтенләй тукталмаса да, безгә циклонергә мәжбүр була. Яңа заман яңа мәшәкәтләр тудыра. Бюрократия басмын башка рөвешләрдә ясый башлый. «Русиядә яшәүче жирле халыкның хәле» дигән китабында М. Миропиев дигән бер бөндә: «Бурятлар һәм якутлар хәзер урыс дулкыннары китереп орган ташлы яр хәлендә һәм без ул яры өлгәгә жимереп ташый алганыбыз юк», — ди². Миссионерны киләчәк куркыта, чөнки: «Беренче чиратта урыслар «татарлашты», Кавказдагы әрмәннәр һәм Кырымдагы греклар да татар йогынтысына бирелә, урыслар бурятка өверелә бара». Алга таба Миропиев бөтен тәнкыйть утын тулаем татар халкына юнәлтә һәм, алар барлык кавемнәргә дә тискәре йогынты ясый, дигән нәтижәгә килә. «Казанның казакъларга йогынтысы зур, бу битрәк тә мәктәпләр аша эшләнә», — яңа миссионер шуңа жөнләп. Ул, Гаспралы төкәдим иткәнчә, татарлар Шәрәккә цивилизация орлыкларын чөчүдә урысларның ярдәмчеләре булырга тиеш, дигән фикергә төше-тырнагы белән каршы килә. «Мондый ярдәмчеләрдән Ходай

¹ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 128 В эш, 208 бит.

² С.-Петербург, 1901, 228 бит.

безне үзе сакласын, урысның дошманы булган башка кавемне нигә көчәйтер-гә?» — дип яза.

Аңардан үзбәкләргә дә шактый элгә. Ул аларны көзгәзгә төшерү дә оят булган шакшы сүзләр белән сүгә. Миссионерлар үзләре өчен файдалы мәгълүматларны хәя белгән. Әйтик, XIX йөзнен ахырында Урал өлкәсендә, ике женесне дә кертәп, барлыгы 654950 кеше яши. Шуларның 470599 ы казакъ, 184351 е урыс, ә менә татарларның саны хақында А. Воскресенскийдә мәгълүматлар китерелмәгән. Анда 198 мәктәп һәм мәдрәсә булып, аларда 4113 шәкерт белем алуын күрсәтә. 166 урыс һәм урыс-казакъ мәктәбесидә 7135 бала укый һәм тагын 223 шәхси остаханәләрдә һәм уку йортларында 2709 кеше шөғәлләнә. Тургай өлкәсендә жомгысе 389756 мең кеше яши, шулардан 359047 се казакъ, 29797 се урыс (мәктәпләр инспекторы Алексанров без үзгә саннар китерә. Ул монда яшәүче 342011 кешенен 22632 се урыс ди). Ә татарларның саны фәкәт 648 кеше күрсәтелә¹. Эчкә Кыргыз Урдасында яшәүчеләренен саны 275881 кеше дип алына. Шуларның 270599 ы казакъ, 994 е урыс һәм 1648 е татар. Ләкин шул ук вакытта Воскресенский язмасында Урдадагы барлык сәүдә һәм промышленность эшче татарлар куллында дип күрсәтелә. Алга таба ул: «Без югарыда бәян ителгән нәрдән чыгып, мәктәп эшен оештыру һәм системалаштыру өчен кулдан килгәнчә тырышабыз. Бу нәһәттен, Урдада урыс гыйлемен көчәйтү һәм киләйтү, ә татар пропагандасын йомшарту максатка ярашлы булачак», — ди².

А. Воскресенский төзегән расми көзгәздә белем биру өлкәсендә империячел патша сәясәтенен татарларга каршы юнәлтелгән булуы аерата ачык чатыла. Боларга өстәп монда карагуды урыс түрәсенен көчсезлектән төмам ихтиярсыз калуы да, жирле халыкка карата кулланылган төрле мәкерле гамәлләренен барып чыкмавы да, яңа жирләр «үзләштерү» өчен тиешле икътисади мөмкинлекләре булмавы патша хөкүмәтенен төмуми көчсезлеге дә күренә. Күнеле төшкән А. Воскресенский барысын да «килеп туган хәлләргә» сылтый: «Монда урысларның саны берничек тә артмаганга, Урдада урыс йогынтысын көчәйттергә мөмкин түгел. Ә яңа кешеләр килми, чөнки монда адәм яшәрлек шартлар юк, ком да тозлыктар гына. Монда урыслар бик хоерче, татарларга һәм кыргызларга ялланып эшли һәм үзләре дә кыргызлаша»³, — дигән нәтижә ясий.

Моннан күренгәнчә, мәсәлә бу төбөктә 1648 татар яшәүгә һәм, миссионер язганча, Урдадагы бөтен сәүдәне һәм промышленностьне үз кулларына алган Уразов, Үтәкөв, Хәсәнов кебек эре сәүдәгәрләрен гамәлләренә генә кайтып калмый. Ул төмам жене котырып: «Татарлар мәчәтләренә бизи, мәдрәсәләре сала, муллалар тота», — дип зарлана. Әйе, Епифанов кебек урыс сәүдәгәрләренен татар байлары белән көндәшлек итә башлауларын кире кагып булмагандай, милләт-төшләрәбезнен мондый изге эшләрен дә инкар итеп булмый. Татарларда мәгрифәт эшенен шулай яхшы куелуын татар сәүдәгәрләренен булдыкдылыгына гына кайтарып калдырырга да ярамый. Моңы миссионер Воскресенский үзе дә таңырга мәжбүр була: «Монда, далада, гадәттә болайрак кабул ителгән: хезмәтче яки ялланыган эшче сыйфатында кыргыз баенда татар кешесе яши. Әгәр ярты төүлек дәвамында шушы кыргызның гайлә тормышын күзәтсәң, хезмәтче татарның монда бер көтү кыргыз балаларының мөгалдиге дә, шәхси мулласы да булуын күрсәтсә», — дип яза.

Ни өчен соң әле башка милләт вәкилләре дә шул рәвешлә далага күчеп килә алмаган? Әйе, татарлар еш кына мохтажлык аркасында монда төпләнергә мәжбүр булганнар.

Татарның сәүдә капиталы, беренче чиратта, хаким милләт вәкилләренен кулы житмәгән жирләргә омыла. Һәм әгәр дә монда ниндидер асырым хәлләр хақында сөйләбиз икән, алар турында миссионерлык мәсләгеннән чыгып та өйтергә кирәк. Татар буржуасына, аның артынан мөселман руханисенә төрки телле, тормыш-көнүреше һәм йолалары охшаш булган кан кардәше казакъ анына килү алай кыен булмый.

Бу кырыс жирләрен үзләштереп һәм үзенчәлекле мәдәниятләрен үстереп далада мең еллар дәвамында казакълар яши. Андагы авыр тормыш шартларына жайлашып, шушы төбәккә татарлар, урыслар, украиннар килеп утыра башлый. Никадәр генә кыен булмасын, монда да тормыш үзенекен итә. Моңы фәкәт патша хөкүмәте һәм аның туң башлы түрәләре генә аңлый һәм чынбарлык үзе

¹ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 682 эш, 8 — 9 битләр.

² Шуңа ук, 10 бит.

³ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 682 эш, 70 бит.

таләп иткән бу процессларны үстәрә алмыйлар. Дәрәс, А. Воскресенский язган һәм Н. Ильминский курыккан татар йогынтысы була. Бу очракта татар буржуасын да, мулланы да идеаллаштырырга кирәкми. Ләкин аң-белем таратуны һәм мәгърифәтчелекне аларга ғына кайтарып калдыру да дәрәс булмас иде. Далага матди хәлән яхшыртырга өметләнгән ярлы мөгаллим тартыла, мәктәп-мәдрәсәләр ачыла, дини һәм дөньяви китаплар китерелә.

Шушы елларда казакъ даласындагы Уральск шәһәрәндә, үтә авыр шартларда Г. Тукай үсә һәм тормышка юл ала. Соңрак ул хөррият жырычысы һәм боек шагыйрь булып таныла.

Миссионерларны кыргый халыкларны агарту, аларны цивилизация юлына алып чыгу өчен жан аткан изге күчелләр кешеләр дип санарга кирәкми. Аксөяк И. Бунин үзенә хатында чувашлар хакында «изелгән һәм куркак халык» дип язгач, Ильминский бу бәягә каршы килми¹. 1866 елның 13 октябрендә миссионерга язган хатында С. Нурминский: «Чирмешләр ботенләй артта калган кавем, аларны алдап үз ягыбызга тарту берни дә тормый, тик астыртын эш итөргә генә кирәк, чөнки бу кыргыйларда христианлык бик йомшак һәм шуна күрә алар руханиларга ышанып бетмиләр»², — ди.

Нәкъ менә шуна күрә милли хәрәкәтне буар өчен рәхимсез чаралар күрелә. Премьер-министр Столыпинның фатихасы белән 1910 елда «Идел буенда татар — мөселман йогынтысына каршы тору өчен чаралар эшләү буенча махсус киңәшмә»³, — үткөрелә.

Бу — чынлыкта бөтен бер халыкны тулысынча кырып бетерергә юнәлдерелгән хөкүмәт сәясәтенә үзгәртү чыгышы, ягъни битлеген алып ташлаган геноцид иде. Татарлар ғына түгел, моңа кадәр үк чит диннәр тотучылар исемлегенә кертелгән башка урыс булмаган инородецлар да юк ителергә тиеш була. Руханиларга кушылып, «зирәк» Столыпин мәсьәләне нәкъ шул рәвешлә куя. Профессор Зайончковский патшаның бу чараларын Русия халыкларын тормыштан мәхрүм итә торган гамәлләр дип атый һәм бу вәхшиллек XIX йөзгә 90 елларында башланды, ди⁴.

Үзгә генә мәгълүм фактлардан чыгып, махсус киңәшмә мөселман халыклары хәрәкәтенә башлану вакытын да ачыклай.

«Узган гасырның 60 елларынан башлап мөселман халыкларында исламның эчке рухын җанландыру юлы белән Европа йогынтысын алып ташлау омтылышлары уяна башлады... Ул үзенчәлекле мөселман мәдәнияте нигезендә барлык мөселман халыкларын берләштерү зарурлыгына китерде»⁵.

Бу очракта Русия халыкларына, шул исәптән Идел буе татарларына, чыннан да, нык йогынты ясаган Шамил хәрәкәтенә ишарәләргә булыр иде, ләкин юк, хәрәкәтнең уचाгы итеп киңәшмә Төркиягә атый һәм аны хәрәкәтнең, гамәлләренң рухландыручы мәркәзе дип белдерә. Бу отышлы була. Чөнки, татарларны кысу өчен зур мөмкинлекләр ачыла. Киңәшмә эшлеклеләренә карашынча, татарлар үзләренәң узгандагы тарихлары һәм географик шартлары буенча «Русиядә яшәүче калган барлык инородецлар арасында аеруча зур йогынты ясарга сәләтле». Аларның гамәлләре мәктәпләр һәм мөселман руханилары белән бәйләнгән. Бу әфәнделәргә империядә мөселман халыкларының 18 миллионга җитү, берләшкән очракта «аларның урыс дәүләтчеләге өчен дөһшәтле көч булып китүгә мөмкинлеге куркыта»⁶. Үзенчәлекле мөселман мәдәниятенәң ничек итеп урыс дәүләтчеләгенә янавы хакында гөмән итүгә генә кала. Татар мәктәпләрен яшьләргә пантеркизм рухында йогынты ясауда, сәяси аерымлануга омтылу да гаепләү дә нигезсез. Хәлиткәч кискен чаралар күрүгә чакыручы авторлар мөһтәпкә матбугатны да куша, патшаны һәм хакимиятне, чукуңган татарлар православиядән ваз кичәчәкләр һәм мәктәпләрдән урыс теле кысырыклап чыгарылачак, дип куркыта.

Хәтта иң югары хакимият органныарының рәсми кәгазьләрендә дә наданлык һәм жаһиллек, урыс булмаган милләтләргә карата мәххәрәләү рухы бәрәп тора.

¹ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 93 фонд, 1 тасвирлама, 144 эш, 27 бит.

² Шунда ук, 128 А эш, 134 бит.

³ «Махсус киңәшмә»гәң эшчәңләге һәм аның тарафыннан татар халкына каршы көрәшү өчен эшләнгән чаралар турында безнең «Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли» дигән китабыбызда кыска сөйләгәң (Казан, 1964).

⁴ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. М., 1970. 117 бит.

⁵ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 199 фонд, 1 тасвирлама, 392 эш, 2 бит.

⁶ Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 199 фонд, 1 тасвирлама, 392 эш, 5 бит.

Алар, мәсәлә, Оренбургтагы мөселман диния нәзарәте «тулысынча» татарлар кулында дип раслый. Бу чеп-чи ялган, чөнки бу әфәндедәр аның башлыгы мөфти М. Солтановның акча алып эшли торган патша түрәсе икән, нәзариәттәге барлык әгъзаларның «ышанычлы» булуларын бик әйбәт беләләр. Аларга хәтта ике кешенең ришвәт алуы¹ һәм мөселманнар арасында эшләүче яшерен шымчылар— Уфадан «Йонлы» һәм Оренбургтан берадәрән Кәримовларның сәүдә йортында эшләүче «Оренбурлы» хақында да мәгълүм².

«Ярымкүчмә кыргызлар, арлар, чирмешләр һәм чувашлар арасында татарлар аеруча унышка иреште. Сонгылары үзләреннән тәрәккыйрәк булган татарларның абруена колларча буйсына»³,—дип патша түрәләре башка халыкларны юкка гына мөхәрәли.

Уфа губернасы жандарм идарәсе башлыгы 1909 елның декабрендә үзен 1788 номерлы юлнамасында татарларда «Азат», Г. Камалның «Азат халык», Уральскида чыга тоган «Әл-гасрел-жәдид», «Уклар» журналлары, Казанда нәшер ителә торган «Яңа тормыш» газетасы һәм «Яшен» журналы аерылып торалар, дип хәбәр итә⁴. Болар ул чакта ябылган демократик органнар буда. Аларның йөзәндә халкын гасырларга сузылган жәһәләт йокысынан уяту өчен күп хезмәт куйган һәм аны патша хакимиятенә каршы көрөшкә чакырган Тукай тора. Аның әсәрләрендә беринди пантөркизм идеяләре дә, социаль көрәш учагында төрек ялкыны да булмый.

Алда карап үтелгән материаллар һәм документлар үзләренең кол хәленә төшүләре белән килешмәгән Русия халыкларының исән калыр һәм тарихта үз урыннарын алып өчен көрөшкә күтәрелгә тиешлекләрен дә күрсәтә һәм шуңа инандыра. Алар өчен башка юл калмый. Кызганыч ки, революция дә көткән жимешләргә бирми, ә Сталин тираниясенә өверелеп, аларны күшлөп юк итүгә генә китерә. Ләкин куәт жыеп янадан аякка басу котылгысыз һәм бу процесс үскәннән үсә бара.

¹ Шунда ук, 92 (103), 97—100, 112—115, 116 битләр.

² Татарстан Республикасы үзәк дәүләт архивы. 199 фонд, 1 тасвирлама, 392 эш, 33 бит.

³ Шунда ук, 3 бит.

⁴ Шунда ук, 18 бит.

МӨГАЛЛИМДЕР МӨГАЛЛИМГӘ...

Мөгаллимдер мөгаллимгә, кин күнелле бер жан ул», — дип язган иде «Мөгагриф» журналы турында Татарстанның атказанган укытучысы Миннулла Сибгатуллин. Әйе, күп еллар буена Мөгагриф министрлыгында эшләгән, мәктәпләрдә еш булган бу педагог «Мөгагриф» журналының татар ижтимагый тормышында тоткан урынын бик яхшы тойган, анлаган.

Гомумән, узган ел көз көне жөмһүриятебез гәзиталарында журналыбыз турында эчтәлегә белән мона аваздаш мәкаләләр шактый еш күренде. Бу исә халкыбызның мөгагриф эше белән ихлас кызыксынуы турында сөйли. Хәер, милләтнең киләчәген кайгырту — күптәннән килә торган күркәм гадәт ул...

Үзләре өчен генә түгел, ил өчен дә иң кыен елларда да татар зыялылары тәгълим-тәрбия эшенә багышланган журналлар чыгарырга омтылганнар һәм мона ирешкәннәр дә.

1918 ел. 7 ноябрьдә «Мөгагриф» журналының I нче саны дөнья күрә. Аның тышлыгының өченче битендә: *«7 ноябрьдән башлап Казанда, мәркәз мөселман Комиссариаты анындагы «Гыйльми һәйәт»нең органы булган «Мөгагриф» исемле журнал чыга башлады. «Мөгагриф» журналы: рәсми, тәрбияви, әдәби, фәнни бүлекләрдән гыйбарәт булып, айга ике тапкыр чыгачак»,* — диелгән һәм анда нинди мәсьәләләр яктыртылачагы күрсәтелгән. Бу хакта «Совет мәктәбе» журналының 1958 елгы 11 нче санындагы «Татар телендә педагогик журнал чыга башлауга 40 ел тулды» дигән мәкаләдән дә укырга мөмкин. Әмма ул мәкаләнен исеме белән һич тә килешсә килми. Әгәр дә халкыбызның педагогик журнал чыгару гадәте-традициясе, әзерлекле зыялылары булмаса, 1918 елдан ук «Мөгагриф» дөнья күрә алыр идеме? Юк, әлбәттә. Шунысы мәгълүм: татар телендә чыга башлаган беренче газета-журналларда ук тәгълим-тәрбия мәсьәләләренә шактый кин урын бирелгән, ә 1908 елның февралендә Казанда «Тәрбия» дигән махсус журнал да нәшер ителә башлаган. Әмма аның нибары дүрт саны гына чыгып кала алган.

1913 елның 21 февралендә исә Казанда күренекле зыялы Шиһаб Әхмәрәв житәкчелегендә «Мәктәп» дигән яна журнал дөнья күрә. Ул Г. Тукай шигыре белән ачыла. Шушы ук санда М. Бигиев, З. Вәлиди, Г. Баттал, Г. Мостафа, Н. Максуди, М. Корбангалиев, Г. Ибраһимов кебек мөхтәрәм зыялылар катнаша. Журналның башка санында Г. Исхакый, Г. Газиз, Ә. Хәлил, Г. Кариев, М. Акчүрина, Н. Атласов, Н. Думави, Г. Алпаров кебек әдип-галимнәрнең мәкаләләрен күрергә мөмкин. 1914 елның октябрь аена кадәр әлеге журналның 25 саны чыккан. Ләкин Беренче бөтендөнья сугышы башлану сәбәпле, ул чыгудан туктаган. Шуна игътибар итик: «Мәктәп»нең беренче санында үз мәкаләсә белән актив катнашкан Галимжан Ибраһимов 1918 елның ноябрендә дөнья күргән «Мөгагриф» журналының беренче мөхәррире була. Башка авторлар да әлеге журналга бик теләп язышалар. Ышанасы килә: педагог-галимнәр киләчәктә «Мөгагриф» журналының тарихы нәкъ әнә шул «Мәктәп»тән башлануын да дәлилли алырлар. 1936 елның октябрнен «Мөгагриф»нең — «Башлангыч мәктәп», 1938 елдан 1990 елның августына кадәр «Совет мәктәбе» исемендә йөрүе дә ул журналларның рухи, тематик яктан бөтөрлө булуы хакында сөйли.

Әйткәнбезчә, «Мөгагриф» журналы 1918 елда «Үзәк мөселман Комиссариатының Мөгагриф бүлгә каршындагы Гыйльми һәйәт органы» буларак дөнья

күрә. Гражданиннар сугышынан соң ул, ягъни 1921 елның апреленнән Татарстан Мәгариф Халык Комиссариатының айлык гыйльми-педагогик журналы сый-фатында чыгарыла башлай. Менә шушы соңгы датаны искә алыптыр инде, 1941 елның апрелендә «Мәгариф»нен (ул чорда «Совет мәктәбе»нең) 20 еллыгы бил-геләп үтелә.

Бөек Ватан сугышы башлангач, «Совет мәктәбе» чыгудан туктый. 1945 елның май аеннан аның урынына Татарстан Мәгариф Халык Комиссариаты органы булган «Халык мәгарифе буенча житәкче һәм педагогик-методик матери-аллар жиенетыгы» нәшер ителә башлай.

1946 елның 4 маенда республика житәкчеләге, «Совет мәктәбе» журналын яңадан чыгара башларга рөхсәт сорап, Мәскәүгә мөрәҗҗәгать итәргә була. Ниһа-йть, рөхсәт алына. Татарстан АССР Министрлар Советы 1949 елның 9 сентяб-рендә Татарстан Мәгариф министрлыгына «Совет мәктәбе» журналын ике айга бер тапкыр 6 мең данә тираж белән биш табаклы итеп чыгарырга рөхсәт бирә. 1956 елның 1 июленнән әлеге журнал ай саен чыгып килә. («Мәгариф» журналы тарихына караган материаллар белән «Совет мәктәбе»нен 1941 елгы 4 нче, 1957, 1958, 1968, 1978, 1988 нче елгы 11 нче, шулай ук 1975 елның 5 нче һәм былтыгы 4—11 нче саннарынын танышырга мөмкин).

«Мәгариф» журналының чыга башлавына 75 ел тулган бу көннөрдә аның төп дирижерларының—баш мөхәррирләренен кайберләрен искә алып узу да урыны булур, диг уйлыйбыз. Әйткәнбезчә, аның оештырып жиберүчесе, берен-че мөхәррире Галимжан Ибраһимов була. Күренекле журналист, мәгариф халык комиссары Шәһит Әхмәдиев ана зур ярдәм итә, журналның 1 нче санында ук аның да мәкаләсе басылган.

1921 елның апрелендә «Мәгариф» яңадан чыгарыла башлагач, аның мөхәр-рире итеп Вәли Шәфигуллин, җаваплы сәркатибә итеп Мөхәммәтхан Фазлуддин, билгеләнә. Аңары Гаяс Максудов (1923—1924), мәгариф халык комиссары Мөхәммәт Таһиров (1925), Н. Мөхетдинов (1927), И. Габдрәшитов (1937), Г. Бакиров (1937), Ш. Башкиров (1937), М. Вәлидова (1938—1941), Хәсән Хәйри (1949—1950), Ф. Махиянов (1951—1960) Ф. Ибраһимов (1960—1977), В. Зыят-динов (1977—1989) кебек педагоглар, журналистлар әлеге катлаулы һәм бик тө-җәваплы эшкә зур өйбәт кенә башкаралар. Әйбәт кенә дилем дә, уйга калдым. Ай-һай, нинди генә кыендыклар кичермәделәр икән алар?! Ул елларны күз алдына китерсәң, ихтиярсыз шул хакта уйлыйсың, уйланасың. Алар арасында шөхәс кудлыгы елларында эзәрлекләүләргә дучар ителгәннәргә дә бар ич...

Гомумән, «Мәгариф» журналы да, чорыбыз белән бергә, сикәлтәле юллар үтте. Әмма ул укучыларга, тәрбиячеләргә, мәгариф хезмәткәрләренә, яшь буынга һәрчак тузрылыклы булып калды, үз кыйбласын югалтмады. Аларга мөмкин кәдәр педагогик-методик ярдәм күрсәтте, алдыңгы тәҗрибә мөнбәре булды, уку-тәрбия эшендәге яңалыкларны, үзгөрешләрне, шулай ук фән казан-нышларын да вакытында яктыртып барырга омылды. Бүгенге очрашулар вакы-тында өйтелгән сүзләр дә, редакциягә килгән хатлар да шул хакта сөйлә. Шуна күрә без үзбездән даими авторларыбызга да бик рәхмәтсез. Алар арасында күренекле язучыларны да, педагог-галимнәргә дә, мөхтәрәм могаллимнәр һәм тәрбиячеләргә дә, тынгысыз методистларны да күрергә мөмкин.

1990 елның 30 апрелендә журнал тарихында матур бер вакыйга булды: Татарстан Республикасы хөкүмәте аны үз канаты астына алды, ягъни журналны оештыручыларның берсе булып туында карар кабул итте. Шулай ук елның сентяб-реннән, редакциянең хезмәт коллективы тәкъдиме белән, журнал үзенен иң баштагы исеме белән — «Мәгариф» диг чыга башлады.

Туган тел һәм әдәбиятны, төрле фәннәрне укуны, класстан тыш эшләр оештыру мәсьәләләрен күз уңында тоту белән беррәттән, «Мәгариф» балалар бакчаларында һәм гаиләдә сабызларга тәҗлим-тәрбия бирүчеләргә ярдәм күр-сәтү кирәклеген дә иңгәтмәй. Алар өчен журналда «Мөхтәҗкәч тәрбия» дигән махсус бүлек бар. «Сезгә», әти-әниләр, могаллимнәр» рубрикасында һәм башка бүлекләрдә урнаштырыла торган мәкаләләрдән дә алар уңышлы файдаланалар.

Кыскасы, «Мәгариф» бик күп төрле мәсьәләләргә яктырта. Һәркем диярлек аннан үзен кызыксындырган сорауларга җавап таба ала, диг уйлыйбыз. Туган телбезне, әдәбият һәм тарихыбызны, мәдәниятебезне өйрәнүгә кызыксыну нык көчәя барган хәзерге шартларда «Мәгариф»не укучылар саны тагын да артыр, дигән ышаныч редакция хезмәткәрләренә, журнал белән язышып торучы зы-ялыларыбызга көч-куәт, яңа дәрман бирә.

Фәрит ШӘРИФУЛЛИН,
баш мөхәррир.

Хөрмәтле «Казан утлары»!

Мин сезне озак еллар укуп киләм. 5 санда басылган мөрәжәгәте-гез белән дә таныштым. Шуңа уңайдан күнеләмдә туган уйларны язып жибәрергә булдым.

Һәр милләт үз жирендә яшәргә тиеш. Әмма язмышлар катлаулы, татар башына төшкән михнәтләр күп. Идле-алтмыш яшь тулганда туган нигезне ташлап китү рәхәттән эшләнми. Мал-туарын, йорт-жирен калдырып, кулына төенчек кенә тотып иленнән аерылучылар татарда менләгән булды. Жан сакларга кирәк иде. Сталин сәясәте аркасында, Татарстан күпме булдыклы игенчеләрдән, оста эшчеләрдән, бик күп укымышлылардан коры калды. Һөнәр ияләре, рухани-лар, тырыш кешеләр китте. Эшчән, укымышлы булулары өчен алар төпләнгән яңа жирләрендә тиз арада хөрмәт казанды.

Хәзер тарихи ватаныбызда сәяси хәл яхшырды. Без хәзер анда, төрмә-сөргеннәргә жибәрелү ихтималы юклыгын белгәнә, кайтырга омтылабыз. Лә-кин Татарстанда кайберәүләр безгә эмигрант итеп карый икән. Бу — бик сәер һәм гажәп, рәнжәтә торган мөнәсәбәт. Музыка белән каршы алмасалар да, Татарстан ирексездән мөһажир булган милләттәшләребезгә шәфкатьле караса, кайтучылар-га ачык йөз бирсә, татарның тарихи туплануы артыр иде.

Кайтучылар тагын бер мәртәбә дистә еллар буге казганган йорт-жирен, байтак малын ташлап калдырырга мәжбүр. Димәк, аларга тарихи ватанда ярдәм күрсәтү дә кирәк. Татарстан жәмәгатьчеләге моның бер мәжбүрият икәнлеген анласа иде.

Хөрмәт белән
Мадәрик ХИСМӘТУЛЛИН
Ташкент.

БҮГЕНГЕБЕЗ УТКӘННӘРГӘ БӘЙЛЕ

«**К**азан утлары» журналы белән беренче очрашуым 12—13 яшьлек чакларыма туры килә. Сугышка кадәр анда басылып чыккан «Иде-гәй» дастанын дулкынланып көтеп алып укуым, татарның горур-лыгы булган халык ижаты өсәрен бик якын кабул итүем хәтердә яхшы сакланган. Аннан соңгы Боек Ватан сугышы елларында да, колхозда эшләгәндә дә, 1944 елда армиягә алынып, жиде ел буге хәрби хезмәт иткәндә дә «Совет әдәбияты» журналы минем даими юлдашым, кинәзчә, дәрт-илһам бирүчә булды. Аны укуп татар язучыларының өсәрләре белән даими танышып бардым. Шуннан бирле бу журнал белән аерылганым юк.

Хәзер дә аның аша татар әдәбиятының бүгенге торышы, андагы күренекле вакыйгалар, кеше күнелен куандырырлык өсәрләр белән танышып барам. Соңгы елларда чөчмә өсәрләренчә, бигрәк тә роман, повестьларның күбрәк бирелүен, аларда халыкны дулкынландыручы проблемаларның бөтен кискенлегә белән куелуын уңай күренеш дип бөялим. Әйе, аларның язылышы төрле дәрәжәдә була. Әмма күпчелегә укучының зөвыгын канәгәтләндерә, уйландыра, төрле нәтижә-ләр ясарга мәжбүр итә.

Журналда басылып чыккан кайбер өсәрләргә туктап, аларга карата үз фикеремне әйтәсе килә. Күбесе безнен кичгә һәм бүгенге торышыбызны яктыр-туга багышланган булулары белән ота. Фәат Садриевның «Таң жиле» романы үзенчә бүгенге авыл торышын бөтен проблемалары, каршылыклары белән күз

алдына китереп бастыруу белән укучының күнелен тиз яулап ала. Моннан бериңчә эл элек язган «Шаһзаманов эше» повестындагы кебек үк автор геройларның күнеленә, психологиясенә тирәнтен керә белдүе белән алдыра. Бөтөн әсәр Нуриасманың үй-кичерешләрен тасвирлауга, шуның аша образларны ачуға корылган. Монда без аның балалары, оныклары, туганнары өчен янып-көеп йөрүче ана, әби кардәш булуын да тоябыз. Мәхәббәт, көнчелек кебек хисләрнен дә ана ят булмавын күрәбез. Хаксызлыкка, тормышта яшәп килүче гадәлсезлеккә кискен каршы төшүче буларак та күзаллыбыз. Әнә шуның аркасында да инде Нуриасма әжәл чиренә юлыга.

Әмма әсәрдә укучыны иң дулкынландырғаны да, күп кешеләрне пошаманга салганы да — Нуриасманың үзе үтмәс чир белән авырып ятканда, үзе исән чакта, улы Мизхәтне өйләндергә, башлы-күзле итәргә тырышуы. Бу, бер яктан караганда, безнең халыкның горейф-гадәтләренә, йолаларына һич тә туры килми кебек. Эң инде ана васыяте буларак, улына яхшылык теләү, үзенен элекке хатасын төзәтү дип уйлаганда бу уңай кабул ителә. Шуна да өнләрә үлем түшкәндә ятканда, аның томеренен соңгы сәгәтләрендә Мизхәт белән Зөбәржәтнен туйлары булу гайре табигый эш итеп тоелмый.

Өлбәттә, әсәрдә бәхәс кузгатырлык урыннар да, күнелне рәнжәтердәй мизгәлләр дә юк түгел. Ромзинен автомобиль һалакәтендә үлгәннен соң, жирләү алдынан йолага туры китереп юуларын тасвирлау озынгарак сузыла кебек.

Аннары шуны да әйтәсе килә: горейф-гадәтләр, йолалар, дин кануннары турында язганда безнең язучылар аның төгәл булуы, дөрөслеге турында бик уйламыйлар. Әлгә әсәрдә да «Гыйздениса өйләнешүчеләрне никахлады, туганнарына исем кушты, үлгәннәрне жирләште, өчәсен, жидәсен, кырыгын, елын үткөрештә» дигән юлларны укып, Ислам дине кануннарына хилафлык күрәбез. Никахның хатын-кызлар тарафынан укылуы дөрес түгеллек, балага исемне, азан өйтеп, ир-ат кушарга тиешлге турында дин әһелләренен вогазләрендә, мәкаләләрендә еш кына күрсәтелә бит. Балки әлгәүк, дин яшәрен яшәгән чорда, ничек тә йола үтөлсен дип, төрлесе эшләнгәндер. Ләкин бу аларны һич аңлатмасыз биреп, китапта канулаштырырга хокук бирми.

Әнәс Галиевнен «Авылдашлар» романы да укучыны үзәңә жәлеп итә, вакыйгалар эчәңә алып кереп китә, геройлар тормышы белән яшәргә, аларның язмышы белән дулкынланарга мәжбүр итә. Әмма башта ук шуны әйтәсе килә: әсәрдә тискәрә образлар һакимлек итә. Анда Әлфия белән Мансур, Гөлсем апакдан башка уңай геройлар да юк диярлек. Юныс Гыйльметдинович, Григорий Лагутченко, Гөлчирә, Нәилә, Мандрус, кибет мәдирә Әхәт, хәрби комиссар Волков, шәһәр финанс мәдире, теш куючы Хургин, милиционерлар да, институттагы партком секретаре, хәтта Әлфиянен апасы Зәйтүнә дә — барысы да үзләре турында гына кайгыртучы, кеше мәнфогәтләре белән исәпләшмәүче кешеләр. Романны укып чыккан, «безнең жәмгыятьтә шул кадәр «кара таптар» бар икән, ай-һай кайчан соң чиста суга чыгарбыз», дигән фикер туа. Һәм як-ягына каранасын да «юк, безнең кешеләр андый ук түгелләр, язучы буяуларын куерткан» дигән нәтижәләргә киләсен. Икенче яктан алсаң, балки шулай кирәктер дә. Балки безнең кешеләргә үз тирә-ягындагыларга карата таләпчәнрәк булырга булышлык итәр бу әсәр.

1992 елда журналда басылган әсәрләрдән Айдар Хәлимовнең «Өч аяклы ат» повестен аеруча уңышлылардан дияр идем. Балачагы сугыш елларына һәм аннан соңгы чорга туры килгәннәр, аны укып, үзләренен ничек үсүләрен, нинди дөһшәтләр чорда да сытылып төшмәгәндәкләрен, кыенлыкларны жинеп, бүгенге көннәргә килеп житүләрен искә алырлар. Монда төп герой итеп Бамбук исемле ат алынса да, автор аның хужасы Кәбирне бик яратып, ижади мөмкинлекләрен киң файдаланып тасвирлый. Биредә жәмгыятебездәге әшәкелек белән гадәллекнен көрәше киң чагылыш тапкан. Бокебаш Галләметдин, милиционер Сәйфуллин кебек, тормышыбызны ямьсезләүчеләргә каршы көрәш, Кәбир һәм аның әнисе Сания, башка гади кешеләрнен жинүе белән төгәлләнә.

Әсәрдә чуаш кызы Нәстүкиен Кәбиргә булган балалык мәхәббәте иң самими, иң изге тойгылар уята, укучыларга, битрәк тә өлкәннәргә үзләренен балачак, үсмер чакларын исләренә төшәргә, уйланырга мәжбүр итә.

Тәлгат Галиуллинның «Замана балалары» дигән язмасы «Публицистика» бүлегендә бирелгән. Әмма шулай да ул бик жинел укыла, укучыны чыңлап торып Кама-Чулман буйларында барган күп кенә вакыйгалар белән таныштыра. Дөрес, анда авторның шәхси кичерешләренә күп урын бирелгән. Әмма бу әсәренен ижтимагый яңгырашын томалый алмый. Заманында жәмһүриятебез тормышында зур роль уйнаган партия әһелләре Фикрәт Табеев, Гомәр Усманов, Рәшит

Мусин, Рәис Беляев кебек шәхесләр турында шактый мәгълүматлар бирелгән биредә. Аларның кеше буларак та, житәкче буларак та йөзләре ачылган.

«Замана балалары»нда кузгатылган тагын бер мәсьәлә турында әйтсә килә. Кырымнан куылып килеп, Алабугада шактый еллар институтта эшләгән Кәрим Жаманаклы ижатын барлау турында. Язмыш миңа күп жәбер-золым күргән бу әдип-галим белән күрешүне насыйп иткән иде. Лениногорск шәһәре автовокзалында мөрхүм язучыбыз Шамил Бикчурин белән аны озатып калуым әле дә хәтердә. Аның әсәрләрен эзләп, жыеп, бастырып чыгару — Татарстан Язучылар берлегенң намуе эше диясә килә. Чөнки ул үзенң шактый гомерен жөмһүриятебездә үткәрдә, анда эшләде.

Журналның 12 нче саны да (1992 ел) талантлы яшә язучы Мансур Шаһимәрдановның «Кеше күнелә — карурман» дигән повесте белән куандырды. Бу әсәр жөмһүриятебезнең мөстәкыйльгә өчен көрәш рухы белән сугарылган. Хәзерге яшьләр образлары да шактый калку итеп бирелгән. Үз милләтенә хыянәт итеп, аны инкыйразга илтүгә көч куючыларның инандырырлык итеп сурәтләнүе исә укучыларда аларга карата нөфрәт уята.

Бу мәкаләдә тагын бер темага кагылмасам, әйтергә теләгән фикерем тулы булмас иде. Югарыда без хәзерге заман тормышын сурәтләгән әсәрләргә тукталдык. Әйе, алар журналда күпчелек урынны алып тора. Әмма әле безнең үткәнбезд, тарихыбыз, борынгы бабаларыбыз тормышы да күлләрен борчий, дулкынландыра. Шунысы куандыра, соңгы елларда бу темага әсәрләргә журнал күбрәк бирә башлады. Элекке елларда Нурихан Фәттаһ, Мөсөгыйть Хәбибуллиннарның тарихи романылары татар халкына үзенң элгәрәнә, борынгы бабаларына рәхмәтле күзләре белән карарга мөмкинлек биргән иде. Ә инде соңгы ике-өч елда «Казан утлары»нда басылган әсәрләр халкыбызның фажигалә дә, гыйбрәтлә дә булган тарихын тагын да тулырак ачуга юнәлдерелгәннәр.

Гаяз Исхакый бүлгә лауреаты Батулланый «Сөембикә кыйссасы» риваятьләр, бәетләр белән халык күнеленә кереп калган сөеклә ханбикәбезнең тормышын, эшчәнлеген, аның куанычларын, кайгы-кичерешләрен шактый тулы итеп күз алдына китереп бастыра. Ә язучы Флүс Латыйфинның «Хыянәт» романы исә Казан ханлыгының соңгы чорында яшәгән бабаларыбызның тормышы белән безне шактый киң таныштырды. Монда төп герой Александр Савельевич — Сәет Сәлим углының урыс кешесе булып, татар кызы Гөлйөземгә мәхәббәтә аркасында гына Ислам динен кабул итүе, Казанның олуг сәүдәгәрә булып китүе ул чактагы татар белән урыс арасындагы мөнәсәбәтләргә дәрәс итеп күрсәтә. Әсәрнең сюжеты да катлаулы һәм мавыктыргыч, ул геройларның бездән 4—5 гасыр элек яшәгәннәрән дә аңларга, халкыбызның фажигалә көннәрә белән танышырга булыша.

Жәмит Рәхимовның «Батырша» романы да үткән ел журналда басылган саллы әсәрләргән берсә, ул да тарихи әдәбиятыбызны туыландырды. Батыршаның патша таш калгасында үз-үзен тотышы, батырлыгы, хәтта үлемә дә укучыны сокландырмый кала алмый. Әмма юлбашчы буларак аның эшчәнлегенә баш күтәрүгә өндәүдән уза алмавы укучыда канәгәтсезлек тойгысы уята. Батыршаның патша ялчыларынан качып йөрүе дә бу батыр милләт-тәшәбәз образына уңай бизәкләр өстәми.

Ринат Мөхәммәдиевның «Сират күперә» романы да халкыбызның якындагы тарихын ачыклай. Сталин кебек вәхши монстрга каршы кыю көрәшкә чыккан каһарманыбыз Мирсәет Солтангалиевның фажигалә тормышын һәм эшчәнлеген тасвирлай.

Журналның үткән елгы беренче санында шагыйрь Әхмәт Рәшитнең «Колшәриф» поэмасы да, бу поэзия өсәрә булса да, халкыбызның тарихын ачыклау буенча журнал башлаган ителәклә эшнә эзлеклә дәвамды дип саныйсы килә. Бу өсәр дә каһарман бабаларыбыз образларын тудыруга, аларның истәлекләрен кәдрләүгә, олылауга юнәлдерелгән изгә эш.

Әсәрдә Колшәриф Сәеткә Сөембикә ханбикәдән китерелгән мәктүптәгә үпкә сүзләргә еш кына кабатланып килә торган «Гөнаһларын кая куярсың?» дигән мөрәжғәтә, хәзәр жөмһүриятебездә мөстәкыйльләк өчен көрәш барганда уяу булырга, үткәндәгеләрдән сабак алырга өнди. Поэманың чөчмә юллар белән төмәмләнүе, андагы «Рәббем! Изгә динәбезне, теләбезне-моңыбызны, ата-бабыз йолаларын дәвам итү өчен һәммәбезгә иман һәм куәт бир. Амин» дип дога рөвешендә төмәмләнүе безнең үткәнбезд белән бүгенгезнең тыгыз бәйләнгән булуын кабат искөртә, мөстәкыйльләк өчен көрәштә кыю булырга чакыра.

Зөфәр АБДУЛЛИН,
Баулы.

1993 ЕЛДА ЖУРНАЛДА БАСЫЛГАН ӘСӘРЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

Татарстан Язучылар берлеге идәрәсенен Газиз Исхакый исемендәге премияләр бирү турындагы карары. № 4

Татарстан Республикасы Президенты указы. 1993 ел өчен Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге дәүләт бүләген бирү турында. № 6

Синә эндәшәбез, милләттәш! (Бөтен татар җәмгыяте үзәгенә III корылганда катнашучыларның татар халкына мөрәжәгате). № 5

Республиканың мәдәнияте һәм сәнгать, иҗат бердәсләре эшлекләр җыенында катнашучыларның Татарстан Республикасы Президентына, Югары Советына һәм Хөкүмәтенә мөрәжәгате. № 1

ЧӨЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Ахунов Г. Тимерханнның яшьлегә. *Повесть*. № 6

Батулла. Хикәяләр. № 6

Вәли М. Качу. *Замандаш язмалары*. № 9

Гәмбәр Н. Ма-ту-у!!! *Әсәс*. № 10

Гыйләжөв А. Йөгез, бер дога! *Роман-хатирә*. №№ 10, 11, 12

Дәрзаман Ж. Ник кәрәсез төшләремә? *Күңел дәфтәреннән*. № 3

Зыятдин Ф. Көн ва төн. *Повесть*. № 9

Зәйнүлдин З. Хикәяләр. № 5

Измайлова Н. Агыла да болыт, әй, агыла. *Реквием*. № 12

Ихсанова Л. Беренче гонорар кыйссасы. № 7

Камалов Б. Адашкан адәмнәр. *Повесть-хроника*. № 1

Маннан Ш. Күңелдә хатирәләр. № 12

Мәүлидов З. Галәй. *Кыйсс*. № 5

Низамиев Р. Кызыл кар ютач. *Повесть*. № 2

Расих А. Когәздәгеләр һәм хәтердәгеләр (*Трилогиядан икенче китап*). № 4

Сабиров С. Очрашу. *Хикәя*. № 12

Фәиз Ф. Ике төргәк — ике язмыш. *Хикәя*. № 7

Хафизов М. Ике жөнәннәм. *Повесть*. № 6

Хәбибуллин М. Шайтан каласы. *Тарихи роман*. №№ 1, 2

Хәким З. Агымсуда ни булмас... *Сатирик роман*. № 5

Хәмидулла Х. Төкдир каршында. *Повесть*. № 8

Шабай Мин. Уйналмаган скрипка. *Хикәя*. № 4

Яруллин Ф. Кайту. *Повесть*. № 7

Яхин Ф. Ахырзаман пөйгамбәре. *Кыйсса*. №№ 7, 8

Жиһангирова Ш. Ачы бал. *Хикәя*. № 5

ШИГЪРИЯТ

Баттал С. Төрле еллардан. *Шигърьләр*. № 11

Баян Ә. Көнбагышлар. *Шигърьләр*. № 9

Габдрахым Ф. Кичер мине, халкым. *Шигърьләр*. № 9

Гали М. Сабый Тукай. *Шигърьләр*. № 10

Гаташ Р. Гөләр. *Шигърьләр*. № 4

Гаташ Р. Калган гомеремне айтми сәгәт. *Шигърь*. № 12

Закиров Р. Гамьле мон. *Шигъри кыйсса*. № 2

Зыялы С. Гасп. *Шигърьләр*. № 11

Зөлфәт. Шом. *Шигърьләр*. № 4

Иделбикә. Ак когаз. *Шигърьләр*. № 4

Кашанов Г. Жилләр улы. *Поэмадан өлек*. № 12

Маннан Ш. Уйлану мисгелләре. *Шигърьләр*. № 9

Морат Г. Мин әкият кебек дорес идем. *Шигърьләр*. № 5

Мулла-Гали С. Биздәсәләр тутан жирәннән. *Шигърьләр*. № 10

Мөддияров Н. Сүз тәсире. *Шигърьләр*. № 8

Мөдәррисова Х. Былтыргы көз. *Шигърьләр*. № 10

Рафаил. Язмыш. *Шигърьләр*. № 11

Рахман Р. Жиле төн. *Шигърьләр*. № 7

Рәфыйков Б. Хәтер. *Шигърьләр*. № 11

Рәхмәтулла С. Бездән соң да... *Шигърьләр*. № 11

Саттар Ә. Көздән бер мизгел. *Шигърьләр*. № 8

Сафина Н. Әх, сүз кирәк. *Шигърьләр*. № 11

Сибат Р. «Йолдыз төшә сызылып». *Шигърьләр*. № 4

Сибгат К. Тыныч. *Шигърьләр*. № 1

Синугыл Ә. Кара дингез. *Шигърьләр*. № 12

Сүлти Р. Сусау. *Шигърьләр*. № 1

Харис Р. Өч үбешү. *Эротик поэма*. № 6

Хафизов Г. Ирә. *Шигърьләр*. № 6

Хисмәтүлла Р. Су ялваруы. *Шигырьләр*. № 9
 Шабәев М. Янсын жаның, янсын... *Шигырьләр*. № 7
 Шагыйрьжан Л. Ижат бакчам. *Шигырьләр*. № 5
 Шинһанов М. Бәхилләшмим — саубуллашам. *Шигырьләр*. № 9
 Әгъләм М. Мин гаепле түгел. *Шигырьләр*. № 1
 Әминев Н. Гел бөекләр, гел матурлар... *Шигырьләр*. № 7
 Әхмәдиев Н. Хатирә. *Шигырьләр*. № 8
 Әхмәтсафа Ш. «Хәтер яктысы» дөһрөннән. *Шигырьләр*. № 12
 Әхмәтжан Роберт. Туфан уты. *Шигырьләр*. № 7
 Әюп Х. Бишкесләр өчен бишкәк жыры. *Шигырьләр*. № 5

ДРАМАТУРГИЯ

Баянов Ә. Зәңгәр кыңгыраулар. *Драма*. № 3

ӘДӘБИ МИРАС

Миннегол Х. Чит илләрдәге татар әдәбияты һәм матбугаты. № 7
 Мәһдиев М. Онытылмас шәхесләр. № 7

КАРДӘШ ӘДӘБИЯТЛАР ХӘЗИНӘСЕ

Венгр хикәяләре. № 12
 Кырым татар мәналәре һәм чыннары. № 6
 Кәмал Я. Болан риваяте. № 8
 Төрәк халык жырларынан. № 12
 Төрәкмән Ф. Юныс Әмрәнен кешегә мөхәббәте. № 10

ДУСЛАР ЖЫРЫ

Мамбет Б. Көндөз дә сискәнәп. *Шигырьләр*. № 1
 Федоров В. Чышмә. *Шигырьләр*. № 1

ПУБЛИЦИСТИКА

Бөрһанов Ә. Сөз кем белән, зыялылар? № 10
 Заһидуллина Д. Татар мәктәбенен кыйбласы. № 6
 Маликова М. Улеп терелгән «Жәмгыят хәйрия». № 5
 Мостафин М. Тормыш бүдәк итәм. № 4
 Мөңгелек мәшәкатләр. (*Татарстанның авыл хуҗалыгы министры Ф. С. Сибәгатуллин белән әңгәмә*) № 1
 Мәһдиев М. Каһәрләнгән хәрәкәт, каһәрләнгән тема. № 2
 Мәһдиев М. Татар зыялысы... Ул — кем? № 10
 Низамиев Р. Саумысез, татар генераллары! № 5
 Низамиев Р. Барлык илләренң татарлары, берләшегез. № 11
 Татулык — иң зур байлыгыбыз (*Казан шәһәр хакимияте башлыгы К. Ш. Исхаков белән әңгәмә*). № 12
 Фәйзуллин Р. Өметсез зур, ышанычлыбыз нык. № 1

Фәтхуллин Н. Хикмәт нәрсәдә? (*Социолог уйланылары*). № 1
 Хәким Р. Империя кояшы батканда (*Милләт турында уйланылар*) № 9, 10
 Әхмәтжанов М. Үз асылыбызга кайтык. № 5

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Гайнетдинов М. «Мөртәт социалист» шигыре. № 11
 Низамов И. Уедып калды уйлары. № 8
 Нуруллин И. Гаяз Исхакыйга йогынты. № 2
 Тукайлар, Исхакыйлар юлы (*Галим һәм тәнкыйтьче Ибраһим ага Нуруллин белән әңгәмә*). № 4
 Хатипов Ф. Романның да — Сөембикә образы. № 12

ДИСКУССИЯ: «БЕЗНЕҢ ТОРМЫШ БЕЗНЕҢ ӘДӘБИЯТ»

Бәшир Ф. Исә жилләр. № 8
 Галимуллин Ф. Гыйбрәтләр алсак иде... № 1
 Галиуллин Т. Үткәнненнән гыйбрәт ал. № 6
 Кадырова Б. Чын әдәбият ул искерми. № 11
 Мотыйгуллина Ә. Аналар рухы исән. № 9
 Низаметдинов Ә. Кузгалды уйларым... № 3
 Низаметдинов Ә. Хатлар яздым утырып. № 11
 Сибат Р. Борчулар һәм өмет янәшә. № 7
 Тавлин Г. Иман яңартканда. № 2
 Тимбикова К. Әңгелә калфак. № 4
 Фәизов Р. Алда кытылык күренә. № 6
 Хатипов Ф. Мөлкәтсезне барлаганда. № 5
 Хасанов И. Тормышына күрә әдәбияты. № 9
 Шәрипов С. Хакыйкатың ачысы. № 3
 Юныс М. Юлыбыздагы сикәлтәләр, укыннар. № 10
 Яруллин Ф. Ачы язмыш сәхифәләре. № 5
 Безнең тормыш. Безнең әдәбият. (*Дискуссиягә йомгак*). № 12

МӘДӘНИЯТЕБЕЗ ТАРИХЫНА

Абдуллин Я. Фикри эзләнүләр юлында. № 1
 Баязитова Ф. Керәшен татарларының туй йолалары һәм жырлары. № 8
 Вәлиева-Сөләйманова Г. Идел-Урал буенда мәселмән мәдәнияте. № 6
 Ганиева Р. Нәжип Думави: Шөрәкәме, Гарәпме? № 10
 Миннегулов Х. Азатлык көрәшенең мөнбәре. № 3
 Нәфыйгов Р. Фатих Кәрим турында. № 1
 Рәмиев З. Талантлы язучы, күренекле галим (*Мөхәммәт Галинең тууына 110 ел*). № 3
 Саттаров Г. Башкалабыз атамаларына — милли рух. № 1

Саттаров Г. Г. Ибраһимов әсәрләрен-
дә исем-атамалар. № 6
Тукай — «Бәхет ачкычлары»нда. № 4
Әйди Т. Төркия илчесе «Заман». № 10
Әйди Т. Хәзинәләр уртак (*Төрөк-татар
багланмалары*). №№ 11, 12
Әхмәтжан М. Хат калыплары. № 4

ЮБИЛЕЙЛАР

нәжип думавиның тууына 110 ел
Думаи Н. Коръән. Шигырьләр. № 5
ГАДЕЛ КУТУЙНЫҢ ТУУЫНА 90 ЕЛ
Әгъләм М. Атадан бала яшь кала. № 11
Кутуй Г. Хикәяләр. № 11

мөхәммәт садрига 80 яшь

Садри М. Син сугышны оныт, диләр.
Поэмадан өзек. № 5

мөхмүт хөсәеннең тууына 70 ел

Садә Г. Бәхетле кеше, бәхетле шагыйрь.
№ 4

ДИФГАТ СИРАЙНЫҢ ТУУЫНА 60 ел

Әгъләм М. Исәннәрен кәдерен бел!
№ 12
Сирай Д. Кемне нәрсә кызыктыра. *Ши-
гырьләр*. № 12

РАВИЛ ФӘЙЗУЛЛИҢА — 50 ЯШЬ

Гамбәр Н. Башны салларга салып...
(*Портретка штрихлар*). № 8
Фәйзуллин Р. Шигырьләр. № 8

РУХИ МИРАС

Абдуллин Я. Ислам безнең тарихыбыз-
да һәм әдәбиятыбызда. № 7
Франк А. Үткәндә салынган күпер
(*XVIII—XIX йөзләрдә татар мулла-лары ка-
закь-кыргызлар арасында*). № 7

ХАЛКЫБЫЗ ТАРИХЫНА

Армиянең халыкның горурлыгы. № 4
Галләмева Ә. Жәмгыятьнең бер чире.
№ 10
Нәфыйгов Р. «Кем жикте безгә төрөд-
дәт арбасын?» № 12
Рамазанова Д. Урал буе татарлары
тарихы һәм теле. № 8
Рүрлик А. Татарлар: бер милләтме, әл-
дә берничәмә? № 10
Солтанбәк Б. Гадәлсезлек тәнтанасы.
№ 12
Солтангалиев эше. №№ 2, 3
Әхмәтжанов М. Татар зыялылары та-
рихынан. № 12

ТАРИХ ҺӘМ СӘЯСӘТ

Солтанбәк Б. Сикәлтәле юлдан — бәй-
сезлеккә. № 11

АЛТЫН УРДАГА 750 ЕЛ

Таһиров И. Алтын Урда һәм «Идегәй»
дастаны. № 11
Галиев М. Әрәм исә әрнүдә. № 11

ӘЛМӘТ ЯЗУЧЫЛАР ОЕШМАСЫ ТӨЗЕЛҮГӘ 30 ЕЛ

Әхмәдиев Н. Әлмәт әдипләре. № 3
Ахунов Г. Бойрәм котлавы. № 3
Маликов Ә. Уяну. № 3
Афзал Г. Әлмәт яклары. *Шигырьләр*.
№ 3
Сөләйманова С. Сау бул, язым. *Ши-
гырь*. № 3
Булатова К. Елга-сулар ага. *Шигырь-
ләр*. № 3
Хәснә И. Ояттыр. *Шигырьләр*. № 3
Гыйләжөв И. Мәскәү урамында. *Шигы-
рьләр*. № 3
Исмәгыйлева Ф. Шудай да... *Шигырь-
ләр*. № 3
Байтимеров Р. Сигезьюдлыклар. № 3
Габиди Ә. Әти кинәш. *Шигырьләр*. № 3

«ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН»ГА — 75 ЕЛ

«Миллионнарның бәйлә йөрөгән...» (*«Ва-
таным Татарстан» газетасының баш мо-
хәррире, Татарстан халык депутаты Монар
Әлшуллин белән әңгәмә*). № 3

«МӘГАРИФ» ЖУРНАЛЫНА — 75 ЕЛ

Шәрифүллин Ф. Мөгаллимдәр мөгал-
лимгә. № 12

ТЕЛЕБЕЗ ТАРИХЫННАН

Сибәгатов Р. Көнбатыш Башкорт-
станның борынгы теле. № 5

БЕР ӘСӘР ТАРИХЫ

Юныс М. «Митакса — Атлас». № 6

ФӘН ҺӘМ ТОРМЫШ

Камал Т. Рух. № 8

МӘСЪҮЛӘГӘ БЕР КАРАШ

Тимергалин А. Бер сүз тарихынан.
№ 8

ТАРИХ СӘХИФӘЛӘРЕНДӘ — ТАТАР ШӘХЕСЛӘРЕ

Солтанбәк Б. №№ 5, 8, 10

КИТАП КҮЗӘТҮ

Вәлиев М. Яктырта да яшен, яндыра
да. № 4
Гафиятов А. Хөтәр төрөзәләре. № 1
Хужин Р. Ялгызлыктан — халыкка, хак-
лыкка! № 1

СӨНГАТЬ

Ахунов Г. Исемнәре Дания. № 7
Зәйнашева Г. Чын безнеңчә матур,
милли. № 11
Минлебаев К. Иман нуры. № 1
Минлебаев К. Жаннның жиде төсе. № 7
Урманче Б. Казан сөнгать мәктәбе: за-
ман һәм кешеләр. № 3
Хәйруллина З. Моң тулы язмыш (Өх-
мәт Фәйзиңең тууына 90 ел). № 2

КОТЛЫЙБЫЗ

Гаташ Р. Моң өчен рәхмәт белән (Илдар
Юзевка 60 яшь тулу унасыннан бер лирик
сәхифә). № 1
Флүс Латыйфига 50 яшь. № 6
Риза Ишморатка 90 яшь. № 10

БЕЗНЕҢ КАЛЕНДАРЬ

Әминә Бикчәнтәеваның тууына 80 ел. № 1
Шаһиморат Зәйниннең тууына 80 ел. № 3
Гариф Галиевнең тууына 90 ел. № 5
Мөхәммәт Гайнуллинның тууына 90 ел.
№ 8
Гөлсем Мөхәммәдсәваннның тууына 90 ел.
№ 9

КАЙТКАН ИСЕМНӘР

Рахманколов Ш. Оңытылган шәхес.
№ 5

БЕР СОРАУГА — БЕР ҖАВАП

№ 3, № 4, № 9, № 10

УКУЧЫ СУЗЕ

Насыров Г. Әдәби геройлар — заман-
дашлар. № 4

ЛАТИН ӘЛИФБАСЫ НИГЕЗЕНДӘ ТАТАРЧА УКУ КҮНЕКМӘЛӘРЕ

«Азан» жьентыгынан берничә үрнәк. №№
7, 8
Гыйззәт Т. Бишбүлөк (Өзек). № 4
«Идегәй» дастанынан өзек. № 10

Мәжит Гафури хаты. № 2
Тукай Г. Китмибез. Шигырь. № 5
Хәснә Ф. Хәзинә. Хикәя. № 6
Жәлал С. Дим буенда. Хикәядән өзек.
№ 1
Шевченко Казанда. Кондолектардан өзек.
№ 9

ЕЛМАЕП-КӨЛЕП КЕНӘ...

Галиев М. Нәни шаярулар. № 8
Көзиол А. Компьютер. Хикәя. № 5
Кәрами Р. Куян булу жинел дисеңме.
№ 8
Сафиуллин Ә. Йөрәккә — ачкыч. Шаян
хикәя. № 5

НӘНИЛӘР ДӨНЬЯСЫ

Халиков Х. Яратам. Шигырьләр. № 1

Тышлыктагы сүрәтләр

Вәлиева-Сөләйманова Г. Евро-
паны урлау. № 2
Вәлиева-Сөләйманова Г. Рәссам
Рәмзия Зиннәтова. № 3
Вәлиева-Сөләйманова Г. Күгәр-
чен гөрлидер. № 5
Вәлиева-Сөләйманова Г. Жәйге
инеталды. № 6
Вәлиева-Сөләйманова Г. Рәссам-
ның урыны түрдән. № 8
Вәлиева-Сөләйманова Г. Жир
шарында — «бишек» жыры. № 10
Зөлфәт. Газап һәм өмет. № 9
Минлебаев К. Илаһи гүзәллек жырчы-
сы. № 12
Нәфыйков Х. «Чичәннәр ярышы». № 1
Татар Дәүләт жыр һәм био ансамбле баш-
каруында «Сабантуй» исемле музыкаль-хо-
рографик күренеш. № 11
Яңа антология — шигъриятбез тарихы.
№ 4

Яңа китаплар №№ 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9,
10, 11, 12

Иجتимагый-мәдәни тормышыбыздан №№ 1,
2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12

ТАТАРСТАННЫҢ ДӘУЛӘТ СИМВОЛЛАРЫ АВТОРЛАРЫН ХӨРМӘТЛӘУ

Татарстан Конституциясен кабул итүгә бер ел тулган көннәрдә, Югары Совет бинасында, Татарстанның Дәүләт Флагы, Дәүләт Гербы һәм Дәүләт Гимны проектлары авторларын—Татарстанның халык рәссамы Тавил Хажихмәтов, рәссам Риф Фәхретдинов, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, СССРның һәм Россиянең халык артисты, Жөмһүриятебезнең Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты, композитор Рөстәм Яхин иптәшләрне хөрмәтләү тантанасы булды. Татарстан Югары Советы Рөисе Ф. Мөхөммәтшин, Татарстан Президенты, Югары Совет Президиумы һәм Министрлар Кабинеты исеменнән, ижади конкурста җиңеп чыккан авторларны ихлас күңелдән кайнар котлады һәм бүләк рәше-шендә аларга «Ока» автомобильләренен ачыкчларын тапшырды.

В. ЛИХАЧЕВ—АМЕРИКАДА

Татарстан Республикасының вице-президенты В. Лихачев эш визиты белән Америка Кушма Штатларында булды. АКШ Конгрессында В. Лихачевны вәкилләр палатасы спикеры Томас Фолей һәм сенатның демократик күпчелеге җитәкчесе Джордж Митчел оңендәләр кабул итте.

ҮИНДСТАН ИЛЧЕСЕН КАБУЛ ИТУ

Татарстан Премьер-министры М. Сабиров Үиндстан Республикасының Россиядә гадәттән тыш һәм вокаләтлө илчәсе Рөнел Сенин кабул итте. Аның белән бергә илчәнен кинәшчәсе Аджет Мальхотр да килгән иде.

Эңгәмә барышында уртак предирятиеләр төзү, Татарстан һәм Үиндстан предирятиеләре арасында турыдан-туры элемтәләр урнаштыру мөмкинлекләре ачыкланды.

ТӨРКИ ХАЛЫКЛАР КИНӘШӘ

Россия Федерациясендә яшәүче төрки халыкларны торгызу мәсьәләләренә багышлан, 10—11 ноябрь көннәрендә Татарстан Жөмһүриятенен Зеленодөл һәм Казан шәһәрләрендә семинар-кинәшмә булып үтте. Аңа Рәсәйнең иллөгә яқын республика, край һәм өлкәләреннән һакимият җитәкчеләре, милли хәрәкәт һәм гыйльми җәмәгәтьчеләк вәкилләр килгән иде. Тыңлаучылар алдында милләтләр һәм Федерация ышлоре бусенча Россия Федерациясенен Дәүләт комитеты

рөисе урынбасары Валерий Шамшуров, Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары Илгиз Хәйруллин, Башкорт дәүләт университеты профессоры Жәүдәт Гыйләжетдинов, Татарстан Президенты кинәшчәсе Рафаэль Хәкимов докладлар белән чыктылар.

Докладлар бусенча фикер алышуларда төрле төбәкләрдән килгән вәкилләр эшлекле-житди тәкъдимнәр белән чыктылар. Семинар-кинәшмәдә берничә мөһим документ кабул ителде.

«ЕВРОПА-АЗИЯ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ

Башкалабыз Казанда «Европа-Азия» исеме астында халыкара камера музыкасы фестивале булып узды. Аңа жир шарының төрле кыйтгаларынан талантлы мөшһүр композиторлар, музыкантлар килгән иде. Әлгә фестиваль Татарстан Жөмһүриятенен композиторлар берлеге инициативасы белән, Татарстан хөкүмәте, мәдәният министрлыгы һәм спонсорлар—«Идел бие-Германия» Халыкара ассоциациясе, «Идел-Кама» акционерлык банкы, «Болгар-Лада» акционерлык җәмгыяте, «Промстройбанк», «Интертап», «Яшен» шахси авиакомпаниясе, «Спутник-Казан» акционерлык җәмгыяте булышлыгында үткөрелде.

ЖӨМҺҮРИЯТЕБЕЗ ВӘКИЛЛӨРЕ— НАТОНЫҢ ШТАБ-ФАТИРЫНДА

Октябрда Татарстанның тугыз вәкиле, махсус чакыру буюнча, НАТОның Брюссель шәһәрәндөгә штаб-фатиринда булып кайтты. Делегация составында Президент кинәшчәсе Тимур Акулов, таңылган галим һәм язучы Миркасыйм Госманов, Татар иҗтимагый үзәгенен (ТИУ) рөис-координаторы, хәрби комитет рөисе, отставкадагы полковник Раһат Сафин, иҗтимагый үзәк рөистөшө, аналитик төркем җитәкчесе Марс Шәмсетдинов, консерватория проректоры Владислав Базов һәм башкалар бар иде.

Татарстан делегациясе Төньяк Атлантика ассамблеясе парламентарийлары һәм НАТОның сәяс комитеты җитәкчеләре белән очрашты. Татарстанда ТИУ тарафынан эшләнгән милли куркынчысызлык концепциясе аларда зур кызыксыну һәм теләк-тошлек уятты.

МИЛЛИ КИНЕМАТОГРАФИЯНЕ— ГАМӘЛГӘ

Жөмһүриятебез Вице-президенты В. Лихачев таңылган кинорежиссер, С. М. Эйзенштейн исемендәге Халыкара кино мәктәп-

лөрөн үстөрү фонды президенты Булат Мансуровны кабул итте.

Очрашуда сүз Татарстан Республикасы Кинематография дөүләт комитетының шушы Халыкара фонд белән хезмәттәшлеге турында барды. Татарстанның милли нәфис кинематографиясен булдыру программасын гамәлгә ашыру максатында, республиканың дөүләт һәм хужалык структураларын берләштерергә карар бирелде. Шушы программа кысаларында «Борынгы Болгарның жылы жилләре» дигән беренче нәфис фильм эшләнә.

ТАНТАНАЛЫ КИЧӨ

22 ноябрьдә К. Тинчурин исемендәге Татар дөүләт драма һәм комедия театры бинасында «Мәгариф» журналының чыга башлавына 75 ел тулуга багышланган тантаналы кичө булды.

Аны журналның баш мөхәррире Фәрит Шәрифүллин ачты. Татарстан Югары Советы Рәисенен беренче урынбасары З. Вәлиева журналны олы юбилее белән котлады һәм журналга, бер төркөм редакция хезмәткәрләренә Татарстан республикасының Мактау грамоталарын, югары бүләкләрен тапшырды.

Юбилярларны шулай ук Татарстан халык мәгарифе министры В. Гайфуллин, Татарстан информация һәм матбугат министры И. Әхмәтжанов һәм тантанага килгән кунаклар котладылар, бүләкләр тапшырдылар.

ФИНЛЯНДИЯДӘ— ТАТАР МӘДӘНИЯТЕ КӨННӘРЕ

Финляндиянен Ярминке шәһәрində татар мәдәнияте көннәре үткөрелде. Аны Казан университетында белем алган милләттәшләр Айну Низаметдин оештырды. Мәдәнияте көннәрен уздыруда шәһәр мэриясе зур ярдәм күрсәтте—моның өчен хәтта үз бинасын токъдим итте. Казаннан Ренат Гыйләжөв житекчелегендәге атаклы «Сорнай» ансамбле Финляндия һәм Швеция татарларының кунагы булды.

ТАТАРСТАНДА—ФИН ТАТАРЛАРЫ

19—20 ноябрь көннәрендә Г. Камал исемендәге Татар дөүләт академия театры Финляндиядән килгән милләттәшләрбезне кабул итте. Фин татарлары (жәмгысе 7 артист) ошбу театр сохосендә М. Фәйзиен атаклы «Галиябану» спектаклендә уйнадылар. Төп рольләре Бөтүл Хәйретдин (Галиябану) белән Раиф Низаметдин (Хәлил) башкарды. Тамашачылар фин татарларының оста уйнауларын көчле алкышлар белән бүләкләделәр.

ДӨНЬЯ КУБОГЫ—БЕЗДӨ!

Якташларыбыз—Казан сәнгать һәм мәдәнияте институты укытучысы, балалайкада уйнау остасы Рәфыйк Тажетдинов һәм консерваториянен өлкән укытучысы, баяныч Әбүзәр Фәйзуллин Италиядән Дөнья кубогы белән кайттылар. Алар Костельфедаро

шәһәрində халык усен коралларында уйнаучыларның халыкара фестивалендә катнашып, мәртәбәле жюриның иң югары бәясенә лаек булдылар.

ИЗГЕ КОРЬӨН КАЙТТЫ ӘЙЛӘНЭП

Академик Миркасыйм Госманов 17 ноябрь көнне Муса Жәлил музей-йортына гаять истәккле бүләк тапшырды. Ул—каһарман шагыйрьнен һәм анын көрәштәшләренен соңгы сулышларын, соңгы күз нурларын күргән изге Корьөн. Әлегә Корьөнне Гани мулла Госманов Алманиядә озак еллар бие кадерлөп саклаган. Аннары әлегә бөһа биреп бетергесез тарихи ядкарь америкалы татар Габдулла әфәнде Вафалы кулына килеп керө һәм ул аны Бөтендөнья татарлары конгрессы көннәрендә М. Госмановка тапшыра.

Ниһаять, милләттәшләребезнен үлем адындагы кичерешләренен соңгы шаһите булган изге китап шагыйрь оенә әйләнөп кайты! Аны музей-йортка тапшыру тантанасында күренекле язучы Рафаэль Мостафин, Печон базары мәсҗеденнен Гыйльмулла хәзрәт, әдипләр, кин жәмәгәтьчелек өкәилләре катнашты.

УФА—КАЗАН КҮПЕРЕ

Татарстан Язучылары берлеге идарәсе рәисе Ринат Мөхәмәдиев 18—19 ноябрь көннәрендә Уфада булып кайтты. Ул анда Башкортстан язучылар идарәсе утырышында катнашты, әлегә республика телевидениесе аша чыгыш ясады. Р. Мөхәмәдиев үзен чыгышларында Рәсәйдәге сәяси хәлләргә һәм туғандаш ике республика арасындагы әдәби-мәдәни багланышларны тагын да ныгыту мәсьәләләренә тукталды.

Р. Мөхәмәдиевне, Башкортстан язучылар берлеге идарәсе рәисе Д. Буләков белән бергә, Башкортстан Югары Советы Рәисе Мортаза Рәхимов кабул итте.

ЯЗУЧЫЛАРЫНЫҢ ӘЛМӘТ ОЕШМАСЫНДА

Татарстан Язучылар берлегенен Әлмәт бүлегендә 27 октябрьдә отчет-сайлау жылышы булып үтте. Анда 1990—93 еллар эчендә башкарылган эш турында язучыларның Әлмәт оешмасы житекчесе Нур Әхмәдиев, ревизия комиссиясе рәисе Изаил Зарипов исәп-хисап тоттылар. Фикер алышучар барышында оешманың эшен тагын да яхшырту, жанландыру буенча күп кеңәшләр төкыдимнәр өйтелде. Аннары яңа житекчелек сайланды. Күпчелек тавыш белән, шагыйрь һәм композитор Разим Вәлиуллин кандидатурасын жинеп чыкты.

Жыелышта жәмһүриятебезнен Язучылар берлеге идарәсе рәисе Ринат Мөхәмәдиев катнашты һәм чыгыш ясады.

БЕРТУГАН КАШАПОВЛАРЫНЫҢ ИГЕЛЕКЛЕ ЭШЛӘРЕ

Чаллыда яшәүче игезәк эшмәкәр Кашаповлар 1993 елның 2 июлендә «Ак бүре» дип исемлөнгән киностудиягә нигез салганнар

иде. Әлгә студия үзенен беренче эш итеп борынгы тарихыбыз, боек Болгар дәүләте, халкыбызның гыйбрәтле үткәне һәм бүгенге көне, бәйсезлек өчен көрәше турында төфсиллә сөйләүче «Иманга кайту» дип исемләнган кинотасма ижат итте. Сценарий авторлары — танылган шагыйрь Кадыйр Сибгат һәм Нәфис Гәфиев, композитор Илдус Низамов, төшерүче-оператор Георгий Казанцев, киностудия директоры Төбрис Гималетдинов, коммерция эшләре буенча директор Рәфис Кашанов мактауга лаек зур эш башкарганнар.

Сүз унасада шунысын да өйтк: «Ак бүре» киностудиясе теләган кешеләргә, оешмаларга, чиг илләрдә яшәүче милләттәшләребезгә әлгә видеофильмне тәкъдим итә. Мөрәжәгать итү өчен адрес: 423810 Татарстан Республикасы, Чаллы шәһәре, Рубанско урамы, 6 нчы йорт, «Прометей» магазины, бертуган Кашановларга. Эш телефоннары: 53-24-79, 574-12-00.

Бертуган Кашановлар безне «Казан утлары» журналы редакциясенә «Иманга кайту» фильмын беренчеләрдән булып бүлөк

иттеләр. Шул ук вакытта алар истәлеккә үзләрендә эшләнган өч манаралы-айлы мәһабәт сәгать тә тапшырдылар. Кашановларның матди ярдәме белән дистәләгәнчә кешене киләсе ел өчен «Казан утлары» журналына яздыру-бүлөкләү дә оештырылды.

КОТЛЫЙБЫЗ

Татар әдәбиятын үстерүдәге казанышлары өчен һәм тууына 90 ел тулу унасыннан, язучы Ишморатов Риза Фәхретдин улы (Риза Ишморат), жәмһүриятебез Президенты М. Шәймиевнен 1993 ел 11 ноябрь Указы нигезендә, Татарстан Республикасының Мактау Грамотасы белән бүләкләнде.

Татар әдәбиятын һәм журналистикасын үстерүдәге казанышлары өчен, «Татарстан хәбәрләре» газетасы редакциясенә әдәбият һәм сәнгать бүлгәе өлкән хәбәрчесе, танылган шагыйрь Гәрәева Салисә Гәрәй кызына, Татарстан Президенты Указы нигезендә, 1993 елның 4 ноябрендә «Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исем бирелде.

ӘСМА ХАНЫМНЫҢ ЯКТЫ ИСТӘЛЕГЕНӘ

Әсма Риззәтдин кызы Шәрәф вафат булды. XX гасыр мөселман донъясынан боек акыл иясе, мофти, язучы-галим Риззәтдин бине Фәхретдин аның өтисе иде. Зур тел белгече, мылди дәүләтчелекне торгызу теоретигы. Идел-Урал, аннары Татар-Башкорт жәмһүриятен төзү үе белән янган һәм шушы хезмәтләре өчен Сталин лагерларында михнәт кичергән Галимжан Шәрәф аның ире иде.

Әсма ханым гасыр башында туа. Халкыбызның шанды тарихына кереп калган шәхесләр: Йосыф Акчүра, Садри Максуди, Һали Атласи, Закир һәм Шәкир Рәмиевләр, Фатих Корими, Гаяз Исхакий, Галимжан Ибраһимовларның замандашы, ягън арадашычысы булу — аның олы бәхете. Шушындый мәртәбәдә шәхесләр белән янаш яшә дә, ничек инде үзен дә калом тибрәтергә алынмыйсың. Әмма олуг мофти кызына, «халык дошманы» хатынына әдәби сәләтен тулысынча тормышка ашырырга мөмкинлек бирмиләр. Шулай итеп, бөтен гомерен ул табиблыкка, кешеләргә шөфкать күрсәтүгә багышлый.

Бары тик соңгы елларда гына Әсма ханым матбугатка кабат ойланып кайта. Халкыбызның фажиғалә тарихын торгызырга теләүче галимнәргә үзсәң истәлекләре һәм саклап калган документлары белән ярдәм итә. Өтисенен бибәһә мирасын барлап, төртгәнкә китерүдә күп көч куя. Әсма ханым Шәрәф тәкъдим иткән сирәк кулъязмалар, расми чыганаclar, галим һәм публицистлар тарафыннан файдаланып, безнең журнал битләрендә дә донъя күрдә.

Гомерсен соңгы көннәрендә Әсма ханым өтисе Риззәтдин хәзрәтнең туған авылы — Кичүчәттә халык иганәсенә салынган мәчетне ачу тантанасына катнашты. Халык күнеленә изге рухның янашдан кайта башлавын күрү, ул бик разый калган иде.

Әсма ханым Шәрәф вафат булды. Донъябызның бер якты нуры кимсә, дияр идек, әмма затлы нәселнен асыл кызы калдырган эшләр, аның гыйбрәтлә яшәү мисалы тормышыбызга яна нурлар өсти.

Өгәр изге Күк кагларында оймак янса тәмугъ бар икән, Әсма ханым Шәрәфнең рухы каршында, һичшиксез, оймак ишекләре ачылып, Яшәвенә рәхмәт, халкыбызның Ак ханым!..

КЫРЛАЙ

Гайшә Рахманкулова — беренче профессиональ рәссам буларак танылган һәм Татарстанның халык рәссамы дигән мактаулы исемгә лаек табылган татар хатыны. Табиғатны рәссам күз белән күрә белгән һәм аның гүзәл мизгелләрен хайран зур осталык белән гәүдәләндергән бу асыл затның ижаты әле ныклап өйрәндүгән. Рәссам безгә, сонгаты соючеларга, карандаш, пастель, акварель, темпера, майлы буяу белән кагазга, картонга, киндергә ясаган яки язган ике-өч менләп әсәрән мирас итеп калдырып.

Гайшә ханым ижатында без табиғатның гажәп матур, кабатланмас күренешләрен очратабыз. Әйтик, Яңа бистәнең иске халәте дә, су астында калган Бакалтай да безгә тарихыбызны онытмаска ярдәм итә, бу әсәрләрдә искиткеч бер самимилек сездә.

Аның ижатында Казан каласының башка төбәкләре дә, бакча-парклары да, М. Жәлил театры да, елга порты да, тимер юл вокзалы да сурәтләнә. Әмма рәссам бөтен гомере буена кешеләрен портретларың бик яратып яза, бер дә иренмишә, һәр портретын кабат-кабат эшләп камиллек дәрәжәсенә житкәрә. Монда күрше-күлән карчыклары, бала-чагалары да, төзүчеләр һәм бүтөн һөнәрмәһнәр дә, сонгаты һәм әдәбият әһелләре дә очрый. Тагын ул асруча зур маһирлык белән, фәкать хатын-кызга гына хас зәвык белән чәчәк рәсемнәре ясай, анда да күбрәк сирень яки чия чәчәкләрен куакта килеш, табиғый халәтләрдә тасвирлый.

Барча татар жанлы кеше кебек ук, Гайшә ханым да Габдулла Тукай поэзиясенә гашыйк зат иде. 1970 елны рәссам Тукайның шигъри бишге — Кырлайга юналә. Бу авылда аңа һоммә нәрсә дә гажәп төслә: өйләренң бизәкләп, коймаларның сырлап-матурлап эшләнгән һәм ачык төсләргә буялган, о инде капкаларга Кояш сурәте төшерелгән булуы да, олы ыштыгә хатыннарынң ышлырчә ыспай һәм нозакәтлә киенеп йөрүе дә сәенчелә-сәер төслә. Һәрхәлдә, рәссам төрлө төстәгә бизәкләргә, салават күперен авыл урамына төшергән буяуларга-төсләргә тәмам хайран кала, гашыйк була.

Атна-ун көн эчәндә ул бик күп этюд ясап өлгәрә, авыл хезмәткәннәренен, яшәнен-картының портретын яза. Тик инде моның белән генә канәгать калса, ул сонгатыяр дә булмас иде.

Кырлайга кабат килеп төшкәч тә, рәссам шүрәләләр яшәгән урманны күрергә ниятли. Эчкерсез, мөлаем ханымны авыл халкы үз итеп, якын күрәп өлгәргән була. Урманда аланып куйма тагын дип, үзенә Гөлниса атлы кызчыкны ияртәләр.

— Умартачы кызы ул, бөләкәй генә, үзе бөтен нәрсәне белә, урманны үз ихатасы диярсен, рәхәтләнәп йөри. Ә миң як-ягыма карангалыйм... — дип сөйләгән иде Гайшә ханым.

Кояш чыгып килгән чак була, кай арада ул урман өстенә төгәрәп менеп тә өлгәрә. Шул чагында биек нарат ботакларына асылган ниндидер куе-сары нәрсәләр ханымның үткен күзүнә чалына.

— Теге нинди чабаталар? — дип кызыксына рәссам.

Көзә кызчык, бөтен урманны яңгыратып көлө:

— Чабата түгел ич инде! Ябалаклар шулай ял итә, — дип төшендереп бирә.

Исе-акылы китә шөһәр кешесенә, Гайшә ханым тораташтай катып кала. Ан-нары ул тән кошларының көндәгә халәтен кагазга төшерә. Соңыннан рәссам:

— Берин уйлап чыгармадым. Барысы да үзем күргәннәр. Шунда, Кырлай урманьыда алган тәсирем нәтижәсе, — дип аклана.

Тукаебызның шигъриятенә мөкиббән киткән, Шүрәле урманына, Кырлай авы-лына багышлап йөзгә якын гүзәл әсәр ижат иткән Гайшә Рахманкуловага (1913—1991) шушы айда 80 яшь тулган булыр иде...

Кыям МИНЛЕБАЕВ

Тышлыкның дүртенче битендә: танылган язучы Габдулла Шәрәфетдинов.

М. КОЗЛОВСКИЙ фотосы.

ЯҢА КИТАПЛАР

Элеккерәк елларда нәшриятыбыз да, журналларыбыз да кайчакта кеше укымастай әсәрләр һәм жыентыкларны чыгаргалый иделәр. Ә менә Яңарыш чорында халык күнеленә хуш килердәй әсәрләр байтак чыгарыла башлады.

Әле яңа гына дөнья күргән «Көмеш Сылу» исемле китап шуңа бер матур дәлил булып тора. Ана татар халкы яратып укый торган иң матур әкиятләр тупланган.

Китапның төзүчесе — Наилә Вәлитова; рәссамы Алсу Тимергалина.

Тиражы 30.000 данә.

Әдәбиятыбызга яңадан-яңа ижат көчләр өстәлә тора. Флүс Латыйфи — соңгы елларда проза өлкәсендә көч сыный башлаган өметле яшь каләм ияләреннән. Аның элеккерәк басылып чыккан «Кырагай» исемле китабы тиз арада үз укучыларын тапкан иде. Инде менә бу автор укучыларны яңа әсәр белән куандыра.

Күптән түгел Ф. Латыйфиниң «Хыянәт» дигән романы каты тышлыкта дөнья күрдә. Гаять житди мәсьәләләрне колачлавына карамастан, роман мавыгып укыла, чөнки романның үзгән көчле мәхәббәт мажаралары төшкил итә.

Китап 50.000 данә нәшер ителгән.

Бу китапларны укымыйча калмагыз!

Якындагы кибетләрдән таба алмасагыз, бу китапларны түбөндәге адрес белән соратып алдырырга мөмкин:

420084, Казан шәһәре, Куйбышев урамы, 3. 13 нче китап кибете, «Китап-почта» бүлгеге.

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)

Журнал включен в центральный каталог